

XL.

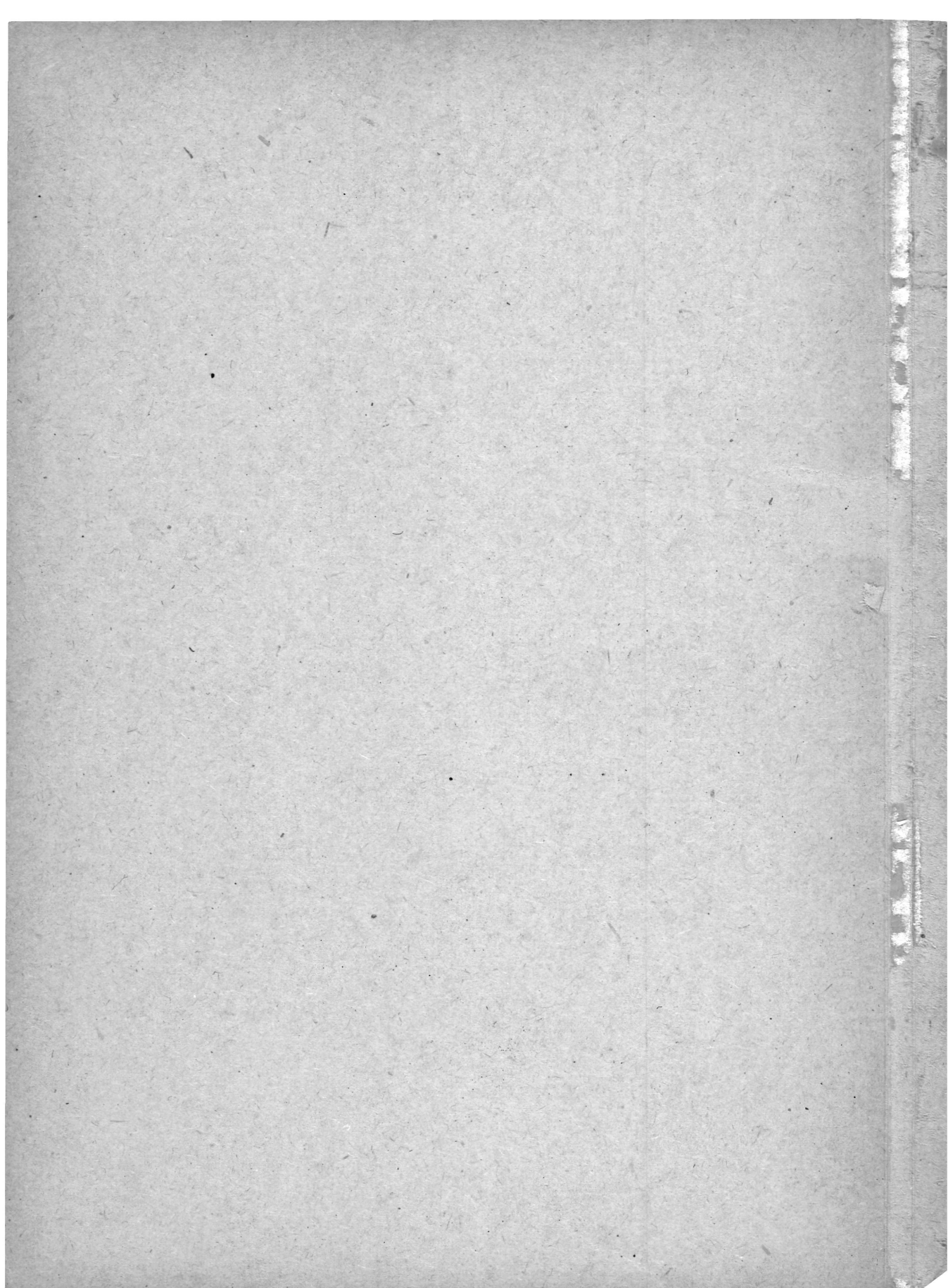
1958.

NÉPRAJZI ÉRTESÍTŐ

NEMZETI MÚZEUM
NÉPRAJZI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

BUDAPEST, 1958

XL.

1958.

NÉPRAJZI ÉRTESÍTŐ

NEMZETI MÚZEUM
NÉPRAJZI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

BUDAPEST, 1958

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BODROGI TIBOR, DOMANOVSKY GYÖRGY (főszerkesztő)
SÁNDORISTVÁN, SZENDREY ÁKOS, SZOLNOKY LAJOS (szerkesztő)
VARGYAS LAJOS

TARTALOMJEGYZÉK

IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS: Problémák az ormánsági etnikai csoport körülhatárolásában — Probleme der Grenzziehung der ethnischen Gruppe des Ormánság	5
BARABÁS JENŐ: Az etnikai csoport fogalmának kérdéséhez. — Zum Begriff der ethnischen Gruppe	19
INGEBORG WEBER-KELLERMANN: A magyarországi németek néprajzi vizsgálatának kérdéséhez — Gedanken zu einer heutigen „Volkskunde der Ungarndeutschen“	29
GÁBORJÁN ALICE: Két magyar hosszúszerű lábbelitípus viselettörténeti elemzése. — Trachtenhistorische Analyse zweier ungarischer langschäftiger Fussbekleidungen	37
VINCZE ISTVÁN: Magyar borpincék. — Ungarische Weinkeller	83
SZOLNOKY LAJOS: Magyar kenderáztatási módok. — Ungarische Verfahren des Hanfrottens	105
BELÉNYESY MÁRTA: Egy XVI. századi főúri étrend kultúrtörténeti tanulságai. A Nádasdiak 1550-ből származó számadásai alapján. — Die kulturhistorisch- und ethnographische Bedeutung einer Speisefolge auf dem Tische des Gutsherren Nádasdi aus dem XVI. Jahrhundert	133
VARGYAS LAJOS: Egy francia—magyar dallamegyezés tanulságai. — Die Lehren einer Übereinstimmung französischer und ungarischer Melodien	155
MÁNDOKI LÁSZLÓ: Az Orion csillagkép a magyarságnál. — Das Sternbild des Orions im Ungartum	161
Tárgybemutatók — Sachbesprechungen	
K. CSILLÉRY KLÁRA: Rövidderekű női ing és hozzávaló pendely Faddról. — Das kurze Frauenhemd und der dazugehörige Unterrock von Fadd	171
FÖLDES LÁSZLÓ: A Néprajzi Múzeum busómaszkjai. — Die Busomasken des Ethnographischen Museums zu Budapest.....	209
GÖNYEY SÁNDOR: Beszterce vidéki cserépedények a Néprajzi Múzeumban. — Bistritzer Töpfergeschirr in der Sammlung des Ethnographischen Museums zu Budapest	231
TAKÁCS LAJOS: Dohánytermesztésünk egy eddig ismeretlen eszközéről. — Über ein unbekanntes Gerät des ungarischen Tabakbaues	241
DIÓSZEGI VILMOS: A Néprajzi Múzeum „Sámánhit archivuma”. — „Schamanismus-Archiv” des Ethnographischen Museums zu Budapest	247
SZENDREY ÁKOS: Beszámoló a Néprajzi Múzeum 1957. évi működéséről. — Bericht über die Tätigkeit des Ethnographischen Museums im Jahre 1957	255

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Szolnoky Lajos
Műszaki szerkesztő: Farkas Imre
Terjedelem: 22·75 (A/5) ív + 2 tábla, Példányszám: 700

48073/59 — Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Problémák az ormánsági etnikai csoport körülhatárolásában

Az Ormánságról szóló irodalomban már a XIX. század elején jelentkezett az az igény, hogy a vidék területét körül lehessen határolni, meg lehessen jelölni, milyen községek tartoznak hozzá. A népcsoport elkülönítésében különböző kritériumokat alkalmaztak s ezek szerint szűkítették vagy tágították a határait. Az elhatárolási törekvés megmaradt napjainkig, majdnem minden szerzőnél találkozunk valamilyen meghatározással, olykor község-fölsorolással is.

TÓBI ANTAL szerint „Ormány, Ormánység, Baranyának azon vidéke (a' hol az illy' különös szavak leginkább használnak), a' melly Somogy Vgyével Sellyénél határos, a' Siklói járásban kezdődvén Vaiszlótól, egész a' Vgye végéig terjed,”¹ tehát a ma nyugati Ormánságnak tekintett terület. JERÉMÁS SÁMUEL két évvel később már pontosabb meghatározást nyújt: „Ezek közül ez' utolsó téski Baranya Vármegyének azon részét a' Siklói járásban, melly a' Kémesi határban eső Laki hídtól fogva a' Vármegye csütszáig Bogdásáig a' Dráva' mentiben terjed. Egy Mező Várost u. m. Vaiszlót és 22. Helységeket foglal magába, mellyek is név szerént ezek: Czún, Aderjás, Sámod, Hidvég, Sz. Márton, Hirits, Vejti, Lúzsok, Piskó, Kemse, Zaláta, Vertike, Iványi, Sztára, Bogdása, Marótsa, Kákits, Oszró, Kis-Csány, Nagy-Csány, Besentzi, Páprád. Miért nevezetik pedig ezen Vidék Ormánységnek, az az Ormán Tartománynak? ennek oka a' Régiség' sűrű homályában eltemetve hever mind ez ideig, és olly' aenigma, mellynek tsak egy olyan régiségek' fáradhatatlan bűvárja lehet Oedipusa, mint a' millyet Tek. Túdós Horvát István Úrban tisztelni szerentsénk vagyon. Ennyi bizonyos, hogy ennek lakosi — kivéven az egy Sztárát — mind Magyarok.”² Ő is a nyugati részről ír, Tóbiénál nagyobb területet számít hozzá s mivel a horvát Sztárát is a falvai közé sorolja, úgy sejtethető, földrajzi fogalomnak tekinti. A Regélő 1842. évfolyamában MUNKÁCSY Bőköz című közleménye a vidék keleti felének népéről ad leírást.³ CSUKÁS ELEK megállapítása szerint: „Ormánynak nevezik Baranyamegye felső- vagy is Somogymegye felé eső részét a Dráva széle körül, hol a pompás, dombtalan síkságot sűrűen borítják falvak úgy, hogy egyik falu a másikhoz legfeljebb félóránnyira esik; itt lakik még — csomóba szorítva — egy kis magyar — néptöredék, bár némi sajtósága savaik miatt sokan palócoknak, meg tudja Isten minek nem mondják.”⁴ HŐKE LAJOS leírásában „Maga az Ormán, Ormány, Ormánység Baranyamegyének, a Dráva és ebbe folyó Almás és Okor patakoknak mintegy hat négyszög mértföld

¹ Tóbi A.: Baranyai Szótár. Tud. Gyűjt. 1826. II. 39.

² Jeremiás S.: Baranyai Szótár-pótólek. Tud. Gyűjt. 1828. X. 65—66.

³ Munkácsy: Bőköz. Regélő, 1842. 65.

⁴ Csukás É.: Az Ormányni nép. Kalauz, II. (1858) 9.

területű, hajdan erdős vidéke, Sélyétől Siklósig, harmincöt apró faluval és közel tizenhatezer lakossal, kik Vaiszlón — pár száz katolikus kivételével — mind reformátusok s törzsökös magyarok.”⁵ Területét mégjobban megnöveli BAKSAY SÁNDOR, előbb az Osztrák—Magyar Monarchia Írásban és Képből IV. kötetében közzétett, majd később is megjelent írásában. Ezt írja: „Szigetvárt elhagyva, belép az ember az Ormánságba s Baranyának Drávára dülő erdőségei között találja Szigetvártól Siklósig az Ormánság negyven-ötven faluját, a hol a nép fehérben jár.”⁶ Somogy felől közelíti meg az Ormánságot s a viselet alapján különíti el: „Mennél közelebb jut az ember Szigetvárhoz a Dráva folyásával, annál inkább *fehéredik* a viselet, de csak a Dráva mentén, mert a folyamtól két mérföldnyire már kezdődik a virágzás, s pirosban játszanak a mezők.”⁷ A keleti határt a túrony—harkányi útnál húzza meg: „Ezen országútnak túrony—harkányi részlete a viselet-választó vonal. Ezen útnál megállapodik az ormánsági nő és azt mondja: *Mi fehérben járunk, azok ott tarkában; mi kebeét hordunk, azok ott szoknyát.*”⁸ Mintegy negyvenben állapítja meg azoknak a faluknak a számát, ahol „fehérben jár a nép, maga-szötte vászonban hétköznapi és finom patyolatban ünnepen. Csak a kötény piros a fiataliságnál, tarka fehérvirágú kék a középkorúaknál, fehér az öregeknél és gyászban járóknál.”⁹ Bőközt az Ormánság egy részének tekinti. Hozzászámítja Szava községet is; ezt aztán egyetlen későbbi munka sem említi. Korábban a Hazai Tudósítások 1806. évfolyamában Szavából közöl viseleti adatokat s ezek szerint a nők fehér vászon nagykebél, alatta pedig kiskebél viselnek.¹⁰ BAKSAY észrevette, hogy az „ormánsági nép a somogyi drávamenti néppel építkezésben, szokásban, vallásban, erkölcsben azonos; szójárásban és viseletben is csak kevéssé különböznek.”¹¹ Ennek alapján egy nagyobb vidékről emlékezik meg, amelynek részévé teszi az Ormánságot is: „A Dráva mentén Csurgótól és Berzenczétől le majdnem Eszékig, onnét a Duna jobb és egy ponton a balpartján is, fel Szegszárdig, mintegy kétszáz faluban lakik a magyar népnek az a külön faja, melyet főként a nők jellemzetes ingválláról fehér magyarságnak mondhatnánk s melynek legeredetibb kifejezését az *ormánsági* népviseletben szemlélhetni. Hozzájuk számítandó Szlavóniának négy ősmagyar községe is.”¹² VÁRADY FERENC monográfiája szerint: „Baranyavármegye délnyugati vidékén, a Dráva mentén elterülő termékeny s erdőkben gazdag rónaságot Ormánságnak nevezik.”¹³ Azt mondja, nincs természetes határa, „addig terjed, ’a meddig a bikla hossza ér.”¹⁴ Határául a Drávát, Siklóst, Somogy megyét, északon pedig Mónosokor—Újmindszent és Czinderi—Bogád (a kettő ma Bogádmindszent) vonalát jelöli meg. Jellemzésükre leírja, hogy „ruhaviseletükben a fehér az uralkodó szín legkivált a nőknél, a kik állandóan hófehér ruhát viselnek; csak a fejkendőjük, kötényük s a harisnyájuk színes.”¹⁵ Még pontosabb LUKÁCSY IMRE

⁵ Hőke L.: A baranyai Ormánság. Hazánk s a Külföld, 1872. 215.

⁶ Baksay S.: Összegyűjtött irodalmi dolgozatai. Budapest, 1915—1917. III. 25.

⁷ Baksay S.: u. o.

⁸ Baksay S.: i. m. III. 30.

⁹ Baksay S.: i. m. III. 218.

¹⁰ Szokások és öltözetek. Hazai Tudósítások, 1806. 24—25.

¹¹ Baksay S.: i. m. III. 218.

¹² Baksay S.: i. m. III. 23—24.

¹³ Várady F.: Baranya múltja és jelenje. Pécs, 1896. I. 170.

¹⁴ Várady F.: i. m. I. 218.

¹⁵ Várady F.: i. m. I. 109.

meghatározása: „Az a faj, melyet ormánsági nép nevezet alatt ismerünk, nyelvében, ruházatában, szokásaiban, életmódjában annyira sajátos és elütő a körötte élő, legnagyobb részt később telepített népfajoktól, hogy számára ethnikaiklag egészen külön határt kell megjelölnünk. Természetes határai északon a siklósi hegy nyugot felé húzódó nyúlványai, melyeket Diósvizslói-, Babaracz—Szöllősi- és Szentmártoni-hegy nevek alatt ismerünk. E dombok ugyan nem nyúlnak el az Ormánság egész hosszában, de az északi határvonal irányát kijelölik. Déli határ a Dráva folyó; nyugat felől Somogy megye, de két község: Drávafok és Markóc onnan is ide tartozik; keleten nincs természetes határa, körülbelül Gyúdnél, Harkány-fürdőnél végződik, de ezek már nem tartoznak bele; régente még ezek is ormánsági falvak voltak. Ma az Ormánságnak keleti szélső községeit képezik észak—déli vonalban: Diósvizsló, Kovácsbuda, Ipacsa és Drávaszabolcs.”¹⁶ Így jellemzi őket: „Az ormánsági nép tiszta magyar s vallására nézve kivétel nélkül református. Ruházatán, szokásain kívül ez a két fő ismertető jele. A nőknek fehér szoknya viseletéről (kebel, bikla) nevezik őket 'kebeleseknek' vagy 'biklásoknak' is. Az ormánsági népnek tehát három fő ismertető jele van: Nyelve magyar, vallása református, női viselete kebel. E három jel egymástól elválaszthatatlan.”¹⁷ Ennek alapján 44 községet sorol föl. GUNDA BÉLA földrajzi módszerrel próbálja területét meghatározni, jellemezni. Így ír: „A meghatározás tehát: az Ormánság a Dráva alsószakasza árterületének hátságok, terraszok és hegylejtőktől körülzárt kiszélesedése, amely egy kapun, Eszéken át csatlakozik az Alföldhöz, illetve a Duna árteréhez.”¹⁸ Nem tartja egységesnek, megfigyelése szerint a Dráva és a Feketevíz között magasabb, homokos hát van. A községek településében három övet különböztet meg. Közvetlenül a Dráva mentén van az első, ott vannak „a lápi életet legtovább élő, a külvilágtól legjobban elzárt községek”.¹⁹ A másik övezetet a siklós—sellyei út mentén állapítja meg, ezeknek a községeknek az alakja a legrendezettebb. A harmadik övezetbe sorolja az ettől az úttól északra települt falukat. KOGUTOWICZ KÁROLY szerint „ahány író munkáját vesszük elő, annyiféle körülhatárolást találunk; ezek alapján nem lehet megállapítani, hogy az Ormánság voltaképpen meddig terjed. Valójában nem is tudják másként meghatározni, mint etnográfiai alapon. 'Addig tart, míg a bikla ér', 'ahol a magyarság megszűnik, ott ér véget az Ormánság is'. Ilyen szigorú néprajzi meghatározás szerint ma 44 község tartozik bele, régebben azonban több volt az ormánsági falvak száma, az ormánsági magyar nép a keleti tájakat is megülte (Gyüd, Harkány)”.²⁰ Mocsaras területe következtében úgy jellemzi, hogy hajdan „sárország” volt. Földrajzi módszerrel a következő tájrészeket különbözteti meg: „1. A Harkány-, Siklós-, Beremend-vidéki *Hegyföld* (120 m-ig emelkedő szint). 2. *Belköz* homokdomb-sorozata, mely Ny-on már Drávafok, Markóc, Bodgása vidékén veszi kezdetét, Hídvégig tart; rajta a környezetéből kiemelkedve falvak egész sorozata ül (110 m-es szint). 3. *Okorvidék* É-ra az Almás—Okor és Feketevíz közén elterülő mélyedés (100 m-es szint). 4. *Ormányköz* a Drávaszélnek Belköztől D-re eső szakasza, Drávaiványitól

¹⁶ Lukácsy I.: Ormánság népe. Pécs, é. n. 5—6.

¹⁷ Lukácsy I.: i. m. 6.

¹⁸ Gunda B.: Földrajzi megfigyelések az Ormánságban. Földr. Közl., LXVI. (1938) 35.

¹⁹ Gunda B.: i. m. 44.

²⁰ Kogutowicz K.: Dunántúl és Kisalföld. Szeged, 1930—1936. II. 22.

Tésenfáig (104—93 m-es szint). 5. *Bőköz* az Okorvidék és Belköz K-i folytatásában a Feketevíz mellékén (97—92 m-es szint).²¹ Leírása szerint a Hegy-föld felől érkezőt nyájak, ménések sokasága fogadja, a falvakban sajátságos öreg talpasházak, fehérbe öltözött öregasszonyok láthatók. Jellemző volt rájuk a biklás viseletük, s hogy fehér volt a gyász is. Szól arról is, hogy „a földhiányban szenvedő nép boldogulását olyképpen kereste a világháború előtt, hogy nyájaival, kondáival évente hosszabb időre Drávántúlra vándorolt. Igen sok rajt bocsátottak az ormányi magyarok a Szerémségbe és Horvátországba. Sajnos, az odatelepültek jórésze a magyarság számára már a második, harmadik generációban elveszett”.²² A tájak felsorolásához megjegyezzük, hogy az ormánsági helyneveket illető történeti adatainkból arra gondolhatunk, hogy a Belköz névvel jelölt táj azonos Bőközszel, tehát Ormánság és Okorvidék közt nincs még egy Belköz nevű táj is. KISS GÉZA 45-ben állapítja meg a községek számát. Szerinte „Ormánság elsősorban és mindenekelőtt néprajzi s csak másodsorban földrajzi fogalom. Tehát Sztára, Révfallu, Keresztúr, bár a Dráva és Ormánság közé szorult s bár építkezésében, életberendezésében, ősi eszközeiben sok rokon vonást, sőt azonosságot mutat Ormánsággal, de mert nyelve más, viselete más, eredete más, a földrajzi összefüggés ellenére sem Ormánság. Sőt — az Ormánság fogalma alá annyira éles faji, nyelvi s bizonyos külsőségekben annyira különleges néprajzi sajátosságok tartoznak, hogy a területére évtizedekkel ezelőtt beköltözött, más eredetű magyart is azonnal megismered: ez nem Ormánság”.²³ Területét 3 részre osztja, a nyugatit Okorvidék, a keletit Bőköz, a középsőt pedig Ormány-köz, Ormány névvel jelöli. A körülötte élő magyarságtól és idegenektől nyelvében, eredetében és néprajzi sajátosságaiban eltérőnek mondja. A nyelvi vizsgálatok alapján fölveti: „Igen érdekes probléma volna az Ormánság s a Székelyföld sok meglepő nyelvazonosságának tüzetesebb átvizsgálása. Készülő szójegyzékemben az egyezéseket s meglepő hasonlóságokat a további tudományos kutatás számára külön megjelöltem”.²⁴ HIDVÉGI JÁNOS a biklás női viseletet fogadja el kritériumul s így 45 községet számít a vidékhez.²⁵ Ugyancsak 45-ben állapítja meg falui számát *Tomanóczy Jolán* s hozzáteszi, „megvan a maga nyelvjárása, költészete és művészete”.²⁶ Nevét elsősorban néprajzi fogalomnak tartja (azonos nyelvi, faji, népviseleti sajátságok) s csak másodsorban földrajzi fogalomnak. Lakossága nagyrészt református. VISKI KÁROLY JERÉMIÁS szerint írja le a határait, majd hozzáteszi: „a Villányi-hegység és a Dráva között, a Feketevíz és az Okor vízgyűjtő területén sajátos jellegű, korábban nagy erdőségekkel lepett vízköz-sorozat s emiatt sok kisebb egysége 'vízköze' van s még több volt régen”.²⁷

Az elmondottakból látjuk, hogy a terület meghatározásában 1826-tól napjainkig milyen ingadozás tapasztalható. Kezdetben kisebb területet jelölnek a névvel, majd kiterjesztik a határait s közben olyan vélemények is keletkeznek, amelyek még a 44—45 falunál is nagyobbak számítják a földjét. Az idézett irodalom szerint joggal föltehetjük, hogy az Ormánság elneve-

²¹ Kogutowicz K.: i. m. II. 23.

²² Kogutowicz K.: i. m. II. 32.

²³ Kiss G.: Ormánság. Budapest, 1937. 9.

²⁴ Kiss G.: Az Ormánság. Protestáns Szemle, XXXVI. (1927), 434.

²⁵ Hidvégi J.: Hulló magyarság. Budapest, é. n., 45.

²⁶ Tomanóczy J.: Hircs ormánsági község nyelvjárásának hangtana. Pécs, 1940. 3.

²⁷ Viski K.: Etnikai csoportok, vidékek. Budapest, 1938. 7—8.

zés földrajzi hely, vidék neve s a mai Ormánságnak csak a nyugati felét jelölte, a keletit pedig Bóköz névvel illették. Csak később vált az egész vidék nevévé az Ormánság elnevezés s szorult egyre inkább háttérbe a Bóköz. Ezt bizonyítja az is, hogy a keleti Ormánságban a vidék neve alatt ma is Vajszló vidékét értik, a Hegyföldön pedig Ormánságról sem igen beszélnek, hanem inkább *alj*-ről, *alföld*-ről. A két különnevű, de összetartozó vidék könnyen kaphatott egy közös nevet, hiszen kultúrája közös volt.

Ha az e vidéken élő népet tekintjük, látjuk, hogy elhatárolásában kritériumként szerepelt a nyelve, női viselete — elsősorban biklának, kebélnek nevezett szoknyája —, református vallása. Megtörtént ugyanakkor, hogy éppen ezeknek a jegyeknek az alapján egy nagyobb egység részének tartották őket.

Hogy egy népcsoportot együvé tartozónak ítéljünk, közös vonásokat kell tudnunk kimutatni a kultúrájában s, hogy azt a csoportot külön egységnek nyilváníthassuk, kultúrája bizonyos elemeinek különbözniük kell a környezetében élő népcsoportokétól. Ki kell tehát választani azokat a jegyeket, amelyeket kritériumnak tekintünk az összetartozás megállapításában s amelyek különböznek attól a környezettől, amelyből a csoportot kiemeljük.

Láttunk törekvéseket annak kimutatására, hogy az Ormánság népe ott maradt s némi szláv elemmel gyarapodott avar töredékre települt honfoglaló magyarok származéka. (Pl. LUKÁCSY.) Föltették azt is, hogy besenyő és úz szóból adódik a neve.²⁸ Ezek a föltevésék, ha történetileg nem is lehetetlenek, még mind erősen bizonyításra szorulnak. A bizonyító adatok, eszközök azonban még nincsenek a kezünkben. Hol van az az ásatásokból előkerült leletanyag, amelyet meg lehetne vizsgálni, amelynek embertani anyagát föl lehetne dolgozni? Az Ormánság területén még jóformán területbejárást sem végeztek a régészek, rendszeres ásatótevékenységről, amelynek az etnikai kérdések tisztázásához való adatgyűjtés lett volna a célja, még kevésbé beszélhetünk. Az a leletmentő ásatás, amely Sellye mellett egy XI—XII. századi temető maradványait tárta föl, vajmi csekély és sajnos, nem követte rendszeres kutatómunka. Régészeti leletek nélkül nem tudjuk eldönteni, milyen nép és kultúra előzte meg az Ormánság irodalomból és hagyományokból megismerhető népét és kultúráját. Ennek a kutatómunkának a magyar közép-korra is ki kellene terjeszkednie, hiszen adatai nélkül véglegesen nem oldhatók meg a település és az építkezés problémái. Az ormánsági népi kultúra egy-egy vonása dél felé, Horvátország, Szlavónia és távolabbi balkáni vidékek felé vezet a kutatót. Ezeknek a problémáknak a megoldásában is hathatós támaszul szolgálhatnának a régészeti leletek.

Abban a törekvésben, hogy az ormánsági nép rokonait fölkutassák, hogy el tudják dönteni, a magyarság mely részéhez áll legközelebb, melyikkel közös származású, némelyek (pl. LUKÁCSY, KISS G.) eljutottak a székeliekhez is. Elsősorban a két népcsoport egy-két nyelvi sajátosságát, szóalómányi egyezését használták föl a rokonítási kísérletben. Nem egyedülálló jelenség ez, hiszen a székelyek származását, rokonságát számtalan elmélet próbálta kinyomozni s másrésről a magyarság más és más csoportját igyekeztek a székelység rokonává tenni. Élt a köztudatban egy olyan fölfogás, amely a székelyeket többre értékelte a magyarság más rétegeinél, tehát értékbeli emelkedés lett volna velük rokonságba kerülni. A rokonítás számtalan

²⁸ Gunda B.: Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen, 1957. 19.

nehézségén kívül maga a segítségül hívott nyelv sem szolgáltatott elég bizonyítékot, hiszen sem az ormányságiak, sem a székelyek nyelvét nem dolgozták még úgy föl, hogy összehasonlító vizsgálatokat lehessen végezni rajta, maga a székelység pedig nem is egy nyelvjárásra és etnikai csoportra tagolódik.²⁹ Nem azért, hogy újabb próbálkozások történhessenek a székelyekhez fűződő kapcsolatok kimutatására, hanem annak megállapítása végett, hogy a nyelvi sajátosságok területe miként egyezik az etnikai csoporttal, szükséges lenne a népnyelv tüzetes vizsgálata. Szótárak és szövegek közreadásán és egy község hangtanának földolgozásán kívül eddig vajmi kevés történt. Jó alapot fog adni ennek a munkának a sikeréhez a nyelvi atlasz. Annak elkészülte után biztosan sor kerülhet a nyelvjárások közötti rokonságok, kapcsolatok föltárására.

Az ormánysági etnikai csoportot meghatározó kritériumok között találkozzunk a vallással. Megállapítják a szerzők, hogy a vidék törzslakossága református, a másvallásúak pedig később bevándorolt idegenek. A statisztikai irodalom adatai is bizonyítják ezt az állítást. Az Ormányság népe a reformáció idején református vallásra tért át s ezt máig is megtartotta. A török megszállás idején ez Magyarország más vidékein is így történt, hiszen a törökök jobban megtűrték, mint a Habsburg királyi házzal összefonódott katolikus vallást. Az Ormányságban a reformáció terjedését még az is segítette, hogy Perényi, a siklósi vár ura, szintén református hitet követett, és nem utolsó sorban az is, hogy a reformáció legkiválóbb prédikátorai közül kerültek ki Dél-Baranya papjai. De nemcsak az Ormányság lakói tértek református hitre, oda csatlakozott egész Dél-Baranya, Kopácstól a megyehatárig. És még azon túl is velük találkozunk, Somogyban Csurgóig, Csököly vidékéig, amint erre már BAKSAY is rámutatott. Baranyában pedig Szigetvár felé húzódik föl a református őslakosságú vidék s hozzá tartozik Nagypeterd, Nagyváty környéke, nyugatabbra pedig Somogyhatvan tája. Erre a területre (Csurgótól Sárközig) BAKSAY mintegy kétszáz községet sorol. Miután mind a kétszáz község református, ennek alapján mindnyájan egy etnikai csoportba tartoznak? Nyilván nem is lehet ennek a kritériumnak az alapján így döntenünk s nyilván nem is azért lett valamennyi reformátussá, mert azonos alkatú lévén, egyformán reagált a reformáció hatására. A nagy terület azonos vallásának is volt azonban szerepe a kulturális kölesönhatásban, hiszen egész Délbaranya lakossága egy egyházmegyébe tartozott, az egyházmegyén belül a községek sűrűn cserélték egymás között papjaikat, tanítóikat, presbiterek, küldöttségek utaztak egyik vidékről a másikra, nem ültek meg szűkebb környékükön. Nem döntő befolyás ez, de a jelenségek terjedésében a papok, tanítók vándorlásának és a gyülekezetek egymással fönnállott kapcsolatának is része lehetett.

A leírások csaknem kivétel nélkül a legfontosabb kritériumként említik a viseleti sajátosságokat, köztük különösen a nők által szoknyaként használt fehér vászon *biklát*, *kebelt*. Mint RÉVAY SÁNDOR írja: „Erről a fehér szoknyáról csúfolják a szomszédos, már nem ormánysági falvak lakói, kik 'tarká'-ban járnak, az ormánysági lányokat, menyecskéket 'biklásoknak'.”³⁰ Eredetileg házilag szőtt kender, len vászomból állították elő, a XIX. század második felétől egyre inkább használtak hozzá gyolcsot és a fiatalok ünneplőre gyári

²⁹ Viski K.: i. m. 21—24.

³⁰ Révay S.: Az Ormányság. NÉ. VIII. (1907) 195.

tüll s más fátyolszerű átlátszó anyagokat. Az öregek használatában megmaradt továbbra is a házi vászon, ha esetleg nem is lenből, hanem pamutból szőtték. Derékban kötötték meg s térden alul ért, derékban ráncba is szedték. Használata kiterjedt minden alkalomra, a gyászra is. Neve az Ormánság nyugati részében inkább bikla, keleten, a Bóközben inkább kebel, de biklaként is ismerik. A népviseletben járók nyugaton *biklások*, keleten pedig *kebelesek*.

Mint 1806-ból származó tudósításunk leírja, Szava községben a nők fehér vászonból varrt *nagykebelt*, alatta pedig ugyancsak fehér vászonból előállított *kiskebelt* viseltek. Szava az Ormánság határán fekvő falu, Diósvizlótól északra. BAKSAY az Ormánsághoz sorolta, így írt: „Még bent a hegy alatt az első ormánsági község *Diósvizló* és a hegy túlsó oldalán Szava.”³¹ Ha a viseletet és a vallást kritériumként elfogadjuk, valóban oda is kell sorolnunk, hiszen viseletük a múlt században azonos volt a többi ormánsági község női viseletével, népe református, azonkívül öreg adatközlőim is úgy emlékeznek, arrafelé házasodtak, csak később fordultak a Hegyföld felé s az utóbbi évtizedekben vallják magukat hegyföldieknek. Szavát BAKSAYN kívül senki más nem tartotta eddig ormánságinak, a községek felsorolásából mindenki kihagyta.

Nézzük csak azonban, vajon csupán azokban a községekben viseltek, sőt viselnek, biklát, amelyeket az Ormánság területéhez szokás sorolni? Ha körülnézünk, látni fogjuk, hogy másutt is megvolt, vagy ma is megvan. Bikla a neve a Dráva menti horvát nők máig viselt fehér szoknyájának is, fehér biklát viseltek a múltban Nagypeterd környékén, biklának nevezték fehér alsószoknyájukat a Cserkút környékiek, bikla volt a neve a zengővárkonyiak régen elhagyott fehér vászonszoknyájának. Fehérbe öltöznek az öregasszonyok ma is a Hosszúhetény vidéki falvakban, ha szentségimádásra mennek a templomba; fehér vászonba öltöztek gyászkor a csökölyiek, fehér alsószoknyájukat ugyancsak biklának nevezték; kebel volt a neve a kórógyiak fehér vászonszoknyájának; a színes selyemviselet előtt fehérben jártak a sárköziek is. Tehát a példák szerint nem ormánsági sajátosság a fehér vászonszoknya s még csak nem is református magyar sajátosság. Az Ormánság közvetlen szomszédságában élő horvátok katolikusok. Biklájukat másként viselik, ők ugyanis közvetlenül a mellük alatt kötik meg, így csak térden fölül ér. Elterjedt közöttük az aprólékos guvrírozás is. Divatossá lett a tüllből és egyéb fátyolszerű anyagokból készített bikla. Nagypeterd környékének és Zengővárkonynak református magyar a törzslakossága, Nagypeterd vidéke földrajzilag össze is kapcsolható az Ormánsággal. A fehérbe öltöző Hosszúhetény vidéki asszonyok katolikus magyarok. Csökölyben, Kórógyon és a Sárközben református magyarok laknak. MOLNÁR ISTVÁN a múlt század közepén így ír a Dráva menti magyarokról: „Mindannyian saját gyártmányú vászon-biklát használnak, mit a menyecskék sáfránnyal szoktak színesíteni. Ha gyásznak, fehérbe öltöznek.”³² Az adatokból élénk táru-
ló képen a XIX. század első felében, néhol még később is, fehér szoknyát visel Dél-somogy, Dél-baranya, Mecsekvidék és Sárköz népe. Később változik át ez a viseletforma, Sárköz és Hosszúhetény vidéke áttér a gyári selyemből készített színes anyagokra, ugyanígy alakult át Nagypeterd vidéke, Cserkút környéke, Zengővár-

³¹ Baksay S.: i. m. III. 221.

³² Molnár I.: A drávamelléki magyarok. Képes Újság, 1859. 183.

kony viselete is, a fehér bikla, kebél pedig megmaradt az Ormánságban és a horvátoknál, másutt esetleg alsószoknyaként. Ha vizsgálataink területét kiterjesztenők, minden bizonnyal még távolabb jutnánk a fehér vászonszoknya elterjedésében. Az elmondottak után úgy látjuk, a biklát, mint egy etnikai csoportot jelölő kritériumot csak a XIX. század második felétől, helyesebben attól az időtől, amikor az újabb népviseleti formák kialakultak, is csak főtartással vehetjük figyelembe. Hozzá kell vennünk a női viselet többi darabjait is, hogy valóban jellemző kritériumunk legyen. A bikla az ormánsági női viselet legszívósabban megmaradó darabja; amikor már nem használják a hosszúujjú inget, elhagyják a főkötőt, leteszik a színes kötényt, a bikla még mindig használatban marad. VISKI KÁROLY fölhívta a figyelmet, hogy „olyan kisebb vagy nagyobb etnikai egységet (csoportot) sem a történelem, sem a néprajz nem ismer, amelynek teljes (tárgyi és szellemi) műveltségállománya kizárólag az övé volna. Ebből az következik, hogy határaik csak az egyes műveltségjelenségeknek, e jelenségek alkotójegyeinek vannak. Tehát nem a valamely embertömeg életéhez tartozó halászat, tűzhely, nyelvjárás, népköltés, népzene, jogszokás egésze sajátja bármely etnikumnak, hanem mind ezeknek csupán valamely állománybeli vagy alkati része, tartozéka, technikája, formája, díszítménye, szerkezete, műveletbeli fogása: a halászháló, tűzhelyi sütőeszköz, strófaszerkezet, epikus motívum, diftongizálás, házassági jogszokás sajátos alakja, szabott alkalmazása stb.”³³ Amikor tehát azokat a jegyeket keressük, amelyekkel az ormánsági etnikai csoportot jellemezni tudjuk, elhatárolhatjuk, ügyelnünk kell VISKI szavaira. A horvát biklát meg tudjuk különböztetni az ormánságitól a viselés mód révén, a kórógyit megkülönbözteti, hogy egy ruhadarabot alkot az inggel. Ez azonban nem elég egy etnikai csoport elhatárolására. A viseleti különbségek észrevehetőbbek lesznek, ha más ruhadarabokat is szemügyre veszünk.

A századforduló előtti ormánsági női ruha fontos része az ing. Fehér, mint a bikla, az anyaguk is egyező. Jellemző része a bő, hosszú ujj. A magyarországi női ingek szabásában oly gyakori mellévarrt ujjú, ezáltal a régebbi típusú ingek sorába tartozik. Ujjja széles, a könyök táján kell megkötni s ettől az alsó karra buggyan, csak a széles, bő fodor látszik ki alóla. Köznapra és öregek részére vászon, a finomabb gyári anyagok megjelenése után a fiatalok számára a biklééhoz hasonló átlátszó anyagból varrt ujjú. Az átlátszó anyagú ing alá hímezett rövidujjú ing való. Hosszanti irányban és a kézelőre varrt piros, ezüst stb. keskeny szalag díszítheti. Bár szabásában hasonlít hozzá a horvát női ing és a Hosszúhetény vidéki nők inge, rámutathatunk a különbségekre is. Minthogy a horvátok magasan kötik meg a biklájukat, az ing háta és melle egész kicsi. Lényeges elem az ujjakon alkalmazott díszítés. A széles ujjat fiatalok részére inkább színes: piros, fekete, kék, vagy keverékű, öregek számára fehér szőtt minta díszíti. Föltehetőleg ormánsági hatásra terjed a tüllszerű anyagok használata ing készítésére is. A Hosszúhetény vidéki ugyancsak mellévarrt ujjú ing, az ujj azonban lényegesen kisebb és szűkebb az ormánságinál. Díszes piros, lila, kék szöttesbetétet varrtak rá hosszanti irányban, vagy fakó fonállal készített hímméssel díszíteték. Rövidebb is az ujj, tehát a felső karon kellett megkötni. Hasonló szabásúak a hímméssel díszített sokác női ingek is.

³³ Viski K.: i. m. 1—2.

Az ormánsági női viselet fontos része volt télen a báránybőrből készített *bunda*, *bundika*, azaz ködmön. Siklói és az Ormánság több községében dolgozó szücsök állították elő. Ezek a mesterek vagy a sellyei, vagy a siklói céhbe tartoztak s *bundavarró* néven ismerték őket. Az általuk az ormánságiak számára készített ködmön prémjével befelé fordított, hosszúujjú ruhadarab. Irhája általában fehér, de akad vörösbarna is. Gallérján, kézelőjén és alsó szélén sokszor fekete prémszegés díszlik. Aprómintájú, nem harsogó színű hímzése, mely olykor csupán a varrások mentén jelentkezik, élesen elüt a Hosszúhetény vidéki piros, barna, zöld bőrrátétes, vagy élénk színnel hímzett és a sokácok dúsan, színesen díszített ködmönétől. Az ormánsági ködmönön sokkal több felület marad díszítetlen, mint amazokon, éppen ez az egyik jellemzője. Minthogy csak az ormánsági területen jelentkezik, az etnikai csoport határait jelölő kritériumok közé sorolhatjuk. Kisiparosok által előállított ruhadarab, tehát számolnunk kell mind a készítő, mind pedig a használó ízlésének megnyilatkozásával.

Emlékezzünk meg végül a főkötőről, amelyet eddig nem figyeltünk meg azzal az igénnyel, nem lehet-e a többi között elhatároló szerepe? Kicsi, a föltekert hajat éppen csak borító negyedgömb-alakú főkötők ezek, papírbelsővel, színes fémdíszekből, művirágokból, csipkéből, kikeményített vászonból. Alsó részükhöz színes, széles selyemszalag csatlakozik. Nemcsak fődte a fej egy részét és ékesítette az asszonyt, hanem fontos korjelző szerepe is volt, ugyanis színével, anyagával, méreteivel jelezte az asszony életkorát. Az életkor jelzésében színével alkalmazkodott hozzá a kötény. Adataink szerint a múlt század közepe előtt alakult ki és attól fogva terjedt el. Valószínűnek látszik, hogy valamilyen hímzett főkötőből fejlődött ki, adatok és tárgyi anyag hiányában azonban még megközelítő képünk sincs róla. Ez a ruhadarab szembeötlően különbözik mind a Hosszúhetény vidéki főkötőktől, mind pedig a Nagypeterd környéki *kontyoktól*. A Dráva menti horvátoknál főkötőt nem is találunk, a sokácoké pedig teljesen más. De nem azonosítható vele a MOLNÁR ISTVÁN következő leírásából ismert konty sem: „a menyecskék több színű és drága pántlikával fölcifrozott saját gyártmányú kontyot használnak, melynek feckszfark alakú végéhez gombostóval akasztott takarítójuk kétfelől a vállukon egész csipejökig nyúlik, a hol is többnyire barna, az alján rojtozott s piros szalaggal szegélyezett kötényükkel olyformán szorítják meg, hogy két vége kilátozhassék.”³⁴ Leírása más helyén említi, hogy Darány, Csokonya vidéki somogyi falvak népéről tájékoztat. A leírásból arra következtethetünk, hogy a Nagypeterd, Poklosi és Somogyhatvan vidékéről ismert, konty nevű főkötőről van szó. Az ormánsági női viselethez tartozó sajátos főkötő volt használatban az Ormánságnak mind a bőközi, mind pedig ormánközi részén s határozottan megállapíthatjuk róla, hogy csak azon a szűkebb területen. Tehát, bár csak egy kis része a női viselet egészének, mégis sokkal inkább sajátos darabja, mint a bikla. Megvolt mindaddig, míg az egész viselet ki nem ment a használatból. Amikor a század fordulóján megjelent a bő rékli és megszűnt a bőujjú ing használata, a főkötő továbbra is megmaradt. Kevesen voltak csak, akik elhagyták ugyan viseletük jó részét, de a biklát megtartották belőle halálukig. Ezeknél a főkötő sem maradt meg a bikla kiegészítőjéül, a fejüket csupán sötét kendővel kötik be. Miután az ormánsági népcsoport női viseletének jellegzetes, más népcsoportoknál hiányzó ruhadarabja

³⁴ Molnár I.: i. m. 183.

volt, az etnikai csoport határainak, területének megállapításában lényeges kritériumnak kell tartanunk.

A női főkötnék azonban nemcsak a viseletben volt sajátos helye. Vegyük szemügyre vele kapcsolatban még egy jelenséget. A temetkezési szokások vizsgálata alkalmával találkoztunk azzal a figyelmet érdemlő szokással, hogy a múltban, mintegy 30—50 évvel ezelőtt, a fiatalasszony fejfájára rászögelték a főkötnőt, azonkívül a kendőt, esetleg a kötényt is. A szokásról említést tesz, BAKSAY is, de csak selyemszalag kiakasztásáról ír.³⁵ A fején lógó főkötnőről messziről meg lehetett ismerni, hogy fiatalasszony fekszik a sírban. Különösen a főkötnő kiakasztásának szokására kell ezúttal fölfigyelnünk, mivel az Ormánságon kívül eddig nem sikerült analógiájára bukkanunk. Arra van adatunk, hogy a század elején a szalantai katolikus sokác temetőben a keresztekre színes szötteskendőket akasztottak, de ott sem a főkötnőt s az adathól nem állapítható meg, hogy milyen halottnak a keresztjére. Az Ormánsághoz kultúrában legközelebb álló Botyka vidékén sem sikerült rátalálni a temetkezési szokások között, az Ormánságnak pedig egész területéről kimutatható. Ez a jelenség tehát szintén olyan kritériumul szolgálhat, amely segítség lehet a határok megállapításában.

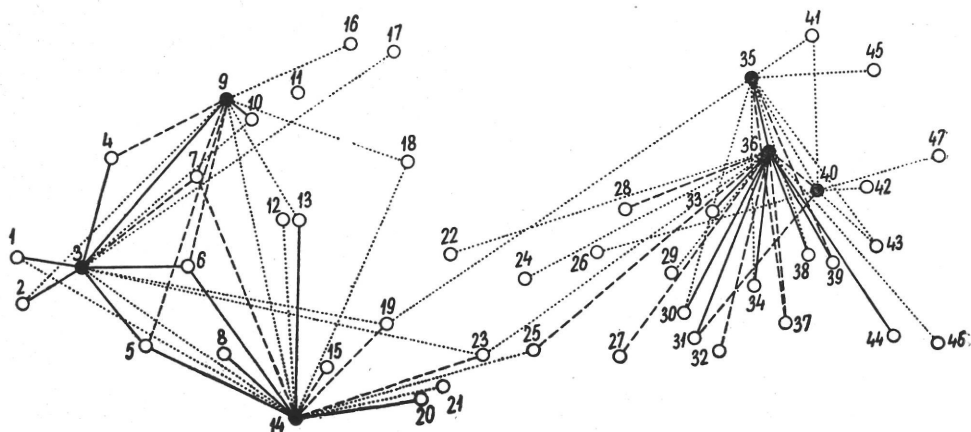
Az etnikai csoportot létrehozó, elkülönítő tényezők között vannak az azonos életfeltételeket nyújtó, azonos életmód kialakulására lehetőséget adó földrajzi körülmények. Ha ezt figyelembe vesszük, az ormánságihoz hasonló földrajzi környezetet fogunk találni, különösen a múltban, Nagyváty, Nagypeterd, Becefa vidékén, vagy Szigetvártól délre, délnyugatra, Hobol, Molvány, Denesháza környékén, az Almás kiöntéseitől mocsarassá tett területen. Botykapeterd botykai részén pl. olyan mély, mocsaras a terület ma is, hogy a községnél kissé magasabb részen levő temetőben nedvesebb időben a sírokban följön a víz s nem egyszer előfordul, hogy a koporsót vízbe eresztik le. Nyilván éppen ezért a múlt század közepéig nem is volt a községnek külön temetője, hanem a magasabban települt Kispeterd közvetlenül a szőlőhegy oldalában levő temetőjében temetkeztek. Ezen a területen természetesen nem a Dráva kiöntései, árterei tették mocsarassá a vidéket, hanem az észak felől a Drávába igyekvő patakok. A leírásokból ismerjük, hogy a török háborúk idején pl. Szigetvárt hatalmas mocsarak, vízrendszerek vették körül s a várat ostromoló Szulejmán szultánnak hosszú, fáradságos munkával előbb töltéseket kellett építenie, hogy a várat megközelíthesse. Ennek ma már csak annyi emléke maradt, hogy a még mindig mocsaras vidéken hatalmas fűzfavessző telepek tarkállanak. Az ormánságihoz hasonló földrajzi környezetet találunk a nyugatra elhúzódó dél-somogyi vidéken is. Ugyanakkor északra és keletre más életmód, kultúra kifejlesztésére alkalmat nyújtó hegyes táj kezdődik. Tévedés tehát KOGUTOWICZNAK az a megállapítása, hogy az Ormánság egyik tája a Hegyföld. Ő maga is megcáfolja beosztását, amikor elfogadja azt a meghatározást, hogy ott van Ormánság, ahol biklát viselnek. Említi ugyan, hogy régebben keletebbre is húzódott, de csak Harkány és Gyúd közvetlen környékét számítja hozzá.³⁶

Ha az életmódot, gazdálkodást, építkezést is figyelembe vesszük és vizsgálatainkat egyre jobban kiterjesztjük a múltba, fölvetődik az a kérdés, hogy a későbbi ormánsági jelzővel megkülönböztetett etnikai csoport egykor,

³⁵ Baksay S.: i. m. III. 220—221.

³⁶ Kogutowicz K.: i. m. II. 22.

még a XIX. század előtt nem lehetett-e nagyobb terület népét összefogó etnikai egység? Fő vonásaiban, egységesnek látszó kultúrájában ki tudunk mutatni eltéréseket, olyanokat éppen, amelyeknek alapján a mai határokat meg tudjuk húzni. Adatok hiányában nem tudjuk még eldönteni, hogy ezek az eltérések a XVIII—XIX. században jöttek-e létre, vagy pedig még mélyebbre nyúlik a gyökerük, tehát azt igazolnák, hogy az Ormánság etnikai különállása már a XIX. század előtt is megvolt. Erre a különállásra következtethetünk, ha megvizsgáljuk mind az Ormánság, mind pedig Nagypeterd vidéke házassági területét, házassági határait. Már BUDAY DEZSŐ,³⁷ később pedig a kemsei

Bogdása, Okorág, Zaláta, Diósvizsló, Márfa és Szava főbb házassági területe a XIX. században.

..... 3—5 házasság
 - - - - - 6—10 „
 ———— 11— „

1. Drávafok. 2. Markóc. 3. Bogdása. 4. Marócsa. 5. Drávaiványi. 6. Sellye. 7. Kákice. 8. Só-
 vertike. 9. Okorág. 10. Mónosokor. 11. Gilvánfa. 12. Oszró. 13. Kiscsány. 14. Zaláta. 15. Kemse.
 16. Rónádfa. 17. Magyarmecske. 18. Besence. 19. Lúzsok. 20. Piskó. 21. Vejti. 22. Vajszló.
 23. Hirics. 24. Baranyahídvég. 25. Kísszentmárton. 26. Adorjás. 27. Cún. 28. Kórós. 29. Dráva-
 piski. 30. Kémes. 31. Szaporca. 32. Tésenfa. 33. Rádfalva. 34. Drávacsepely. 35. Szava. 36. Diós-
 vizsló. 37. Drávacsehi. 38. Drávaszerdahely. 39. Kovácshida. 40. Márfa. 41. Garé. 42. Terehegy.
 43. Ipacsfa. 44. Drávapalkonya. 45. Túrony. 46. Gordisa. 47. Gyűd.

munkaközösség is³⁸ észrevette az Ormánságban élő endogám tulajdonságokat. Ugyanezt bizonyítják a házassági anyakönyvek adatai. 3—3 község anyakönyveit néztük át a nyugati és a keleti szélen s a vizsgálatból megállapíthatjuk, hogy a XIX. században a század végéig a házasságok nagy többsége ormánsági községekből származó jegyesek között jött létre. A XIX. század második felétől találkozunk ugyan az Ormánság területén kívülről származó vőlegények adataival is, de szám szerint is kevés, a többi házassághoz viszonyítva pedig még kevésbé számottevő mértékben. Márfa község adatai is azért térnek el némileg a többi községetől, mivel a század közepéig kötött.

³⁷ Buday D.: Az egyke Baranyavármegyében. Budapest, 1909. 37.

³⁸ Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község létele. Budapest, 1936. 36.

házasságoknál az anyakönyvbe nem vezették be a házasodó felek származási és lakóhelyét. Szava község adatai igazolják azt az állításunkat, hogy a múltban az Ormánsághoz tartozott, hiszen az ott kötött házasságok is nagy többségükben ormánsági jegyesek között jöttek létre. Túrony és Garé jelentkezése már jelzi, hogy a község később a Hegyföld felé fordult, ugyanez megnyilvánult kulturális téren is. Ha az olyan községeket is megnézzük, amelyekkel háromnál kevesebb házasságot kötöttek, elgondolkoztató, hogy 20–30 kilométerre távoli, de ormánsági falukból származó vőlegényeken kívül alig akadunk egy-két, az Ormánság területén kívülről származóra, még akkor sem, amikor azok a községek lényegesen közelebb vannak és vallási eltérés sincs. A XIX. század második felében a vőlegények között egyre-másra találkozunk szolgalegényekkel, akiknek csak egy része ormánsági. Ez az egykéhez kapcsolódó jelenség s hozzájárult az endogám tulajdonságok gyöngítéséhez. Ennek a néhány községnek az adatai azt bizonyítják, hogy az Ormánság házasodási határai egybeestek az etnikai csoportot jellemző néprajzi sajátosságok határáival. Föltévésünk ellenőrzésére megvizsgáltuk az Ormánsággal szomszédos Nagypeterd környéke néhány református községe házassági anyakönyveit is és azt tapasztaltuk, hogy Botyka, Kispeterd (ma a kettő együtt Botykapeterd), Nagypeterd és Nyugotszenterzsébet házasodási területe Becefa, Tótszentgyörgy, Pata, Poklosi (ma a kettő együtt Patapoklosi), Nemeske, Molvány, Hobol, Dencsháza, Katádfa, Rózsafa (azelőtt Büdösfá), Szentdienes, Kacsóta és Nagyváty községeket foglalja magába. A négy község és az Ormánság között jóformán egyetlen házasság sem jött létre. Az Ormánságra vonatkozó állításainkat erősítik a kemsei munkaközösség Kemsén gyűjtött adatai is. Addig természetesen nem lehet végső következtetést levonni ennek a próbálkozásnak az eredményeiből, míg a vizsgálat az Ormánság egész területére el nem készült. Az eddigi eredmények alapján föltesszük, hogy más községek adatai is alá fogják támasztani s megállapításaink azt fogják bizonyítani, hogy az ormánsági népben a XIX. században élt az etnikai összetartozás tudata. Tanulságul is fog szolgálni ez a módszer arra, hogy az etnikai csoportok elhatárolásának megállapításában effajta vizsgálatokra is gondolnunk kell.

Ezzel a néhány gondolattal rá akartunk mutatni azokra a problémákra, amelyek az etnikai csoport területi meghatározásakor, elhatárolásakor és az etnikai egységet jellemző jegyek, kritériumok megválasztásakor jelentkeznek. Még egy olyan csoport esetében is, mint az ormánsági, amelyről joggal mondhatjuk, hogy többet tudunk, mint sok más etnikai csoportunkról. Nehézségeinket fokozza, hogy a XIX. század első feléből való leírások (TÓBI, JERÉMIÁS, MUNKÁCSY) nem is értették neve alatt az egész későbbi Ormánságot, hanem csak nyugati részét. Erről a nyugati területről állapította meg GUNDA BÉLA igen helyesen, hogy kultúrája archaikusabb a keletinél, a Bőköznek nevezett tájrészénél.³⁹ Megfigyelése szerint a keleti részeket előbb éri a nyugati hatások, mint a nyugatit. A két rész kultúrájának fejlődésében, tehát, fáziskülönbség állapítható meg. Elgondolása szerint a nyugati rész átengedi magán a hatásokat, de nem szívja magába, csak akkor alkalmazza, amikor már keletről veszi át. Véleményünk szerint valószínűbb, hogy a nyugati hatások már eleve is keletről érték. Ha a vidék földrajzi körülményeit és közlekedési viszonyait szemügyre vesszük, látni fogjuk, hogy a nyugati terület útjai: a Sellyé-

³⁹ Gunda B.: Ethnogeographiai problémák az Ormánságban. Magyarorságtudomány, 1935. 6.

ről Kákicson, Okorágon át Szentlőrincre, a Nagycsányból Gilvánfán, Magyar-mecskén át Szentlőrincre és a Vajszlóról Páprádon, Baksán át Pécsre vezető utak a XIX. század közepe tájáig az év nagy részében nehezen járhatóak lehettek, vagy egyáltalán nem is lehetett használni őket. Ezzel szemben a Pécsről, Túronyon, Harkányon át Siklósra vezető út mindig járható volt. Valószínűnek látszik, hogy a nyugati hatások nem nyugatról érték az Ormánság keleti felét, hanem északról, Pécs felől, s miután Bóközben meghonosodtak, jutottak tovább a nehezebben megközelíthető nyugati részre.

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy az ormánsági etnikai csoport elhatárolására nem elegendő kritérium a bikla, a református vallás és a magyar származás. Az egész női viseletet kell néznünk s különösen a hozzá tartozó főkötőt. Ezenkívül meg kell vizsgálnunk, nem szerepelhet-e kritériumként a főkötő fejfára szögezésének szokása? Bár úgy látjuk, hogy ezek a vonások csak a XIX. századtól választják el a környező népcsoportoktól, nem állíthatjuk biztosan, hogy korábban az etnikai csoport nagyobb terület népét foglalta magába. Döntő fontosságúnak tartjuk, hogy a terület néhány határközségében folytatott anyakönyvi kutatásunk azt tanúsította, hogy a házassági terület határai egybeesnek a kritériumként megállapított kulturális jelenségek elterjedési határaival. Az általában ormánságinak elfogadott területhez kritériumaink szerint hozzá kell sorolnunk Márfát, Terehegyet és Szavát is.

Mindezek a problémák igazolják, hogy még kutatások szükségesek az etnikai csoport területi meghatározásának és elhatárolásának megnyugtató tisztázásához. Véleményünk szerint ezt csak komplex kutatási módszerekkel lehet elérni, azaz együttműködve a régészet, az embertan és a nyelvészet hasonló célú munkájával.

A korunkban egyre inkább ható civilizálódási folyamat, társadalmi és kulturális átalakulás egyre jobban elmosza az etnikai csoportok közötti határokat, megszünteti a csoportokat jellemző vonásokat. Az Ormánságban ezt a folyamatot sietteteti a lakosság gyors kicserélődése. Közel van az az idő, amikor az Ormánság név ismét földrajzi fogalmat fog jelölni és etnikai csoportot már nem, hiszen már ma is jobbára a hagyományból kell előkutatnunk azokat a sajátosságokat, amelyek az etnikai csoport elhatárolásához szükségesek.

IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS

Probleme der Grenzziehung der ethnischen Gruppe des Ormánság

Schon im Anfang des XIX. Jahrhunderts meldete in dem das Ormánság (Landschaft im südlichen Teil des Komitates Baranya) behandelnden Schrifttum das Bestreben, das Gebiet dieser Landschaft zu umgrenzen und zu bestimmen, welche Dörfer zu ihr gehören. Bei der Grenzziehung dieser Volksgruppe ist man nach verschiedenen Kriterien vorgegangen und nach diesen wurden ihre Grenzen eingeeengt oder erweitert.

In den Beschreibungen vom Beginn des vorigen Jahrhunderts gilt nur der westliche Teil des Ormánság als dazugehörig, der östliche Teil, Bóköz, zählt nicht dazu. Für diese Grenzziehung der Gegend und Scheidung ihrer Bevölkerung von anderen Volksgruppen war die weisse Frauentracht von grosser Bedeutung und das Bekenntnis zur reformierten Kirche und die magyarische Abstammung kamen noch hinzu. Es fanden sich Autoren, die ausser zu den im allgemeinen zum Ormánság gezählten 44—45 Dörfern ein noch grösseres Gebiet einbezogen. In der Bestimmung der Landschaft kann von 1826 beginnend bis auf unsere Tage

eine Unklarheit festgestellt werden, früher wird ein kleines Gebiet mit diesem Namen bezeichnet, später werden seine Grenzen erweitert. Dem Schrifttum zufolge dürfen wir mit Recht annehmen, dass die Benennung Ormánság einen geographischen Raum, eine Landschaft bezeichnet und mit dieser nur die westliche Hälfte des heutigen Ormánság gemeint war, während die östliche Hälfte Bököz genannt wurde. Nur später wurde die Benennung Ormánság für das ganze Gebiet gebraucht und die Bezeichnung Bököz wurde immer mehr verdrängt.

Will man eine Volksgruppe als zusammengehörig bezeichnen, so müssen in ihrer Kultur auch gemeinsame Züge erkannt werden und um diese Gruppe als besondere Einheit zu erklären, müssen sich bestimmte Elemente ihrer Kultur von denen der in der Nähe lebenden Volksgruppen unterscheiden. Es müssen also jene Kennzeichen ausgewählt werden, die in der Bestimmung der Zusammengehörigkeit als unterscheidende Kennzeichen erkannt werden und die sich von der Umgebung aus der wir die Gruppe herausheben, unterscheiden.

Die Stammbevölkerung des Gebietes gehört dem reformierten Glauben an, Andersgläubige sind später eingewanderte Fremde. Die Bevölkerung des Ormánság ist zur Reformationszeit zur reformierten Kirche übergetreten und bekennt sich auch heute noch zu ihr. Zur Türkenzeit ist dies auch in anderen Gegenden Ungarns so geschehen. Aber nicht nur die Bewohner des Ormánság traten zum reformierten Glauben über, in der ganzen südlichen Baranya und darüber hinaus auch in grossen Gebieten von Somogy war es ebenso. In dieser Gegend gab es ungefähr 200 reformierte Gemeinden und nur auf das Glaubensbekenntnis gestützt kann man diese gewiss nicht in eine ethnische Gruppe einreihen.

Prüft man die Frauentracht, so kann man feststellen, wieviel Ähnlichkeit und Verwandtschaft jedes Stück mit der Frauenkleidung anderer Volksgruppen u. a. der Kroaten, aufweist, lediglich in einigen geringfügigen Zügen unterscheiden sie sich und gerade diesen Abweichungen muss grössere Aufmerksamkeit gewidmet werden. In der Volkstracht kommt dem aus Lammfell gefertigten Ködmön (kurze Jacke) erheblich grössere Bedeutung zu als dem Bikla genannten Rock, denn wir sehen solche Züge an ihr, die für das Ormánság charakteristisch sind. Ebenso wichtig ist die Würdigung der Frauenhaube, die bei den umgebenden Volksgruppen ihresgleichen nicht hat, besonders nicht in der Geltung, wenn sie an die Stele der verstorbenen jungen Frau gehängt wird.

Beachtet man auch die Lebensform, Wirtschaft und das Bauwesen und wenn wir unsere Untersuchungen mehr der Vergangenheit widmen, so stellt sich die Frage, ob die später mit der Bezeichnung Ormánság unterschiedene ethnische Gruppe früher, noch vor dem XIX. Jahrhundert eine ethnische Gruppe war, die die Bevölkerung eines grösseren Gebietes umfasste. In ihren in den Hauptzügen einheitlich erscheinenden Kulturen können Abweichungen aufgezeigt werden, gerade solche, auf die gestützt wir die heutigen Grenzen ziehen können. Mangels Angaben können wir noch nicht entscheiden, ob diese Abweichungen im XVIII. und XIX. Jahrhundert auftraten oder ob ihre Wurzeln tiefer reichen, also beweisen, dass die ethnische Sonderstellung schon vor dem XIX. Jahrhundert bestand. Wir können auf diese Sonderstellung schliessen, wenn wir den Komplex der Eheschliessungen und der Heiratsgrenzen sowohl des Ormánság als auch der Gegend von Nagypeterd untersuchen. Nach bisherigen Forschungen können wir feststellen, dass im ganzen XIX. Jahrhundert Ehen in überwiegender Mehrheit unter den aus ormánságschen Gemeinden gebürtigen Verlobten¹ geschlossen wurden. Gleichzeitig angestellte Nachforschungen in den Kirchenbüchern des dem Ormánság benachbarten Gebietes von Nagypeterd beweisen, dass zwischen den beiden Gebieten im XIX. Jahrhundert sozusagen gar keine ehelichen Verbindungen geknüpft wurden, in beiden Distrikten können starke endogame Neigungen beobachtet werden. Es muss nach den bisherigen Ergebnissen angenommen werden, dass in der Bevölkerung des Ormánság das Bewusstsein der ethnischen Zusammengehörigkeit stark entwickelt war.

Zusammenfassend kann festgestellt werden, für die Begrenzung der ethnischen Gruppe des Ormánság ist der Bikla, das reformierte Bekenntnis und die magyarische Abstammung kein genügendes Kriterium. Wir müssen die ganze Frauenkleidung betrachten und besonders die dazugehörige Haube und darüber hinaus muss auch untersucht werden, ob der Brauch der Befestigung der Haube auf der Stele nicht auch als Kriterium gewertet werden soll. Obgleich wir sehen, dass diese Züge nur vom XIX. Jahrhundert beginnend das Ormánság von den umgebenden Volksgruppen unterscheiden, können wir nicht genau bestimmen, ob die ethnische Gruppe früher die Bevölkerung eines grösseren Gebietes umfasste. Wir halten die Beweise unserer Nachforschungen in den Kirchenbüchern für sehr wichtig, dass die auf dem Gebiet der Eheschliessungen erkannten Grenzen mit den festgestellten Verbreitungsgrenzen kultureller Erscheinungen als Kriterien zusammenfallen. Alle diese Probleme beweisen die Notwendigkeit weiterer Forschungen und diese müssen mit komplexen Methoden durchgeführt werden.

Az etnikai csoport fogalmának kérdéséhez

IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS: Problémák az ormánsági etnikai csoport körülhatárolásában c. tanulmánya hosszú idő múltán újra előveszi az etnikai csoportok kérdését. A téma felvetés azért is öröndetes, mert a néprajz egyik nagyfontosságú problémája, az etnikus specifikum kerül ezzel előtérbe, melyet irodalmunk sajnálatos módon mostohán kezelt, holott köztudomású, hogy az elmúlt 10—15 év munkájának eredményeként nemegy érdemes kutatónk-nak lehetne ezzel kapcsolatosan mondanivalója.¹ Jelen dolgozatnak elsőrendűen az a célja, hogy ne engedje e lényegi kérdést a közöny homályába süllyedni, serkentsen további eszmecserére s hogy néhány gondolattal tovább is vigye KODOLÁNYI problémafelvetését. Hozzávetőlegesen sem törekedhetünk egy ilyen rendkívül bonyolult kérdés még megközelítő teljességű vázolására sem, mindössze néhány szempont felvetésével, hozzászólási igénnyel lépünk fel.

Az etnikai csoport kifejezés az utóbbi évtizedben rendkívül gyakran használt formulaként jelenik meg. Sehohsem találkozunk azonban olyan törekvéssel, mely igyekezne tartalmilag is körülírni e kifejezést. Ennek oka nyilvánvalóan az, hogy a kérdést lezárt ügyként kezelték s általában beérték a Magyarország Néprajza Tájékoztatójában foglaltakkal, hol VISKI KÁROLY az egész magyarságot 5 fő csoportra s ezen belül 38 ún. népcsoportra, néprajzi csoportra osztva, az alábbiakat írja: „Az ilyen többé-kevésbé sajátos népiségű csoportokat etnikai csoportoknak is szokták nevezni, jellegzetességeik, meghatározó jegyeik foglalatát pedig etnikumnak. De bármelyik nép etnikuma valójában nem egyéb, mint akár mai, akár régi (tárgyi és szellemi) néprajza, azaz lényeges néprajzi jellemzőinek összessége. Ha a kettő között különbség van, az csak annyi, hogy az etnikum szót inkább bizonyos régi kor néprajzi állapotára értve használjuk.”² E homályosságtól nem mentes meghatározásból az tetszik ki, hogy az etnikai csoport elnevezés inkább a múltra érvényes, de az nem világos, hogy a „néprajzi állapot” itt kulturális vagy biológiai tartalmat jelent-e inkább. Abból a körülményből, hogy a Tájékoztató általában nem használja az etnikai csoport kifejezést, inkább az utóbbi lehetőségre gondolunk. Kulturális szempontokat figyelembe vevő értelmezése mellett

¹ Az Ethnographia hasábjain 1954. évben zajlott vitában, mely érintette a néprajzi kutatás alapvető célját is leginkább *Bodrogi Tibor* megfogalmazásával tudunk egyetérteni aki hangsúlyozta *Vajda* állításával szemben (*Vajda L.*: A néprajzi anyaggyűjtés módszere, és jelentősége 7.), hogy a néprajzi kutatásnak „egyik fontos feladata az etnikus jellegzetességek, sajátosságok vizsgálata, de nem állíthatjuk azt, hogy ez lenne tudományunk központi kérdése, punctum saliens”. *Bodrogi T.*: „A néprajzi anyaggyűjtés módszere és jelentősége.” (Meggjegyzések *Vajda László* tanulmányához.) Ethn. LXV. (1954) 590.

² Magyarország Néprajza. (Bp. 1941) I. 25—26.

bizonyít VISKI pár évvel későbbi összegezése. „Etnikumon valamely nép (néptöredék, csoport) néprajzi szintű, tehát hagyományosan alakult műveltsége tárgyi és szellemi jelenségeinek foglatát értjük.”³ Pontosan nem írja itt körül az etnikai csoport fogalmát, de szavaiból az derül ki, hogy a közös eredet és a kultúra bizonyos fajta egysége határozza meg az etnikai csoportot. Rövid elméleti fejtegetésének végén leszögezi: „Csoportjaink tehát nem tudományos vizsgálatok eredményei, mert ilyen határkereső célú, számbavehető kutatások nem történtek.”⁴ Ez szöveg szerint ugyis értelmezhető, hogy csak az etnikai csoportok határai nem épülnek előzetes vizsgálatra, de azért Viski azt sem mondja ki, hogy maguknak a csoportoknak a léte, feltételezése vitathatatlan.

A bizonytalanságot csak tovább fokozza „A magyar nép” c. kötet, amelynek harmadik fejezete lényegében a VISKI által felsorolt népcsoportokkal foglalkozik. Itt a szerzőnek, GUNDA BÉLÁNAK egy mellékes megjegyzésétől eltekintve szó sem esik etnikai csoportokról, mindig csak népcsoportokról vagy néprajzi csoportokról olvasunk.⁵ GYÖRFFY 1925-ben megjelent dolgozata a magyarság belső tagolódását vizsgálva egyáltalában nem beszél sem etnikai, sem néprajzi csoportokról, bár lényegében ugyanarról ír, mint VISKI vagy GUNDA.⁶

Az említett három munkán kívül nincs is több, amely összegezően tárgyalná a magyar etnikai csoportokat és olyan munkát sem ismerünk, amely elméletileg megfogalmazná, hogy mit értünk etnikai csoport alatt.⁷ Tehát csak az említett meghatározásokra támaszkodhatunk, amikor az etnikai csoport fogalmát értelmezni akarjuk.

Minden kutató előtt közismert tény, hogy az egyes tudományágak feladatának, céljának meghatározásában milyen nagy bizonytalanság mutatkozik. A történettudomány ilyesfajta nehézségeire élesen mutat rá HUIZINGA s mégsem teheti problematikussá a történetkutatás munkáját. A gyakorlat kialakít ugyanis valamilyen álláspontot és ez helyesen vagy pontatlanul tükröződik az elméleti meghatározásokban. Eleve feltételezhetjük tehát, hogy bár nem rendelkezünk pontos és elfogadható etnikai csoport meghatározással, de az egyes művekből mégis kitetszik, hogy mit kell e fogalom alatt érteni. Nézzük meg, hogy a konkrét munkák milyen szempontokat vesznek figyelembe, milyen alapon különítik el a magyarságon belüli etnikai egységeket. Kiindulásként VISKI idézett 1938. évi összefoglalását vesszük, amelyben summázva található néprajzi irodalmunk álláspontja. Az ő számbavételét elemezve, a következő kategóriákkal találkozunk.

1. A csoport-elkülönítésre az alapot az adta meg, hogy a magyarságtól bizonyíthatóan nem eltérő származású, de régebbi történeti korszakban meglevő társadalmi funkció vagy jogi kiváltság következtében egy csoport,

³ Viski K.: Etnikai csoportok, vidékek. Bp. 1938. 1.

⁴ Uo. 2.

⁵ Bartucz L.: A magyar nép. Bpest, 1943. 90—113.

⁶ Györfly I.: Magyar nép magyar föld. Bpest, 1942. 17—24.

⁷ Bizonyos vonatkozásban említhető még Viski K.: Magyar jelleg a néprajz tükrében. (Szekfü Gy.: Mi a magyar.) Bpest, 1939. 341—378, de itt inkább csak a magyarság globális jellemzését találjuk, a csoportok tagolásába nem mélyed. Ugyancsak említésre méltó itt Kós K.: Magyar néprajzi tájak hazánk területén. Művelődés. (Kolozsvár) X. (1957) febr. 32—34. értékes cikke, mely elvi utalást nem tartalmaz ugyan, de az erdélyi magyar etnikai tagozódás mindezeideig legrészletesebb áttekintése. Több általánosabb elvi vonatkozása miatt Andrásfalvy B.: A sárközi társadalom és műveltség alakulása. Sárköz. 1956. II. 20—24.

egység alakult ki. Ilyen egykori kategória az Őrség, amelynek kiváltságai, úgy látszik, már a XIV. században jobban megnyirbálódtak, mint ezideig hittük.⁸ A hajdani privilégiumok a népi tudatban alig, vagy egyáltalában nem maradtak fenn, a történeti kutatás tárta fel ezeket, a helyi lakosság emlékezete inkább csak helynevekben örökítette meg az egykori őrvidek emlékét.⁹ A hajdúkat az első pillanatra külön etnikumnak gondolhatnánk, ha nem tudnánk jól, hogy milyen jogi kiváltságok alapján, milyen tarka népi mozaikból ötvöződtek össze a XVII. század folyamán.¹⁰ A székelység esetében is számolni kell a különleges közjogi helyzettel, bár náluk kétségtelen más tényezők is hatottak. Ide sorolhatjuk lényegében azokat a csoportokat is, ahol ugyan nem tudunk egykori kiváltságokról, de valahogy megőrződött — inkább talán csak írásos források alapján — egy régi igazgatási egység emléke s ez tükröződik az elnevezésben. Ilyen Rábaköz, Mátyusföld és a huntyi elnevezés is.

2. A második kategóriába az a néhány csoport tartozik, amelynél az elkülönülést sem különösebb földrajzi sem történeti okokkal magyarázni nem lehet, hanem a kutatók feltételeztek egy, a környezettől többé-kevésbé eltérő kulturális, esetleg nyelvi sajátosságot. Ilyen Göcsej és Hetés. Egyik szó etimológiája sincs a mai napig megnyugtatóan megfejtve, kérdés az is, hogy népi eredetű elnevezések-e, az irodalomban is későn jelennek meg, az előbbi első említése a régebbi, először a XVIII. század második felében.¹¹ A Balaton-vidéknél még az is problematikusnak látszik, hogy a tó földrajzi tényén kívül van-e egyáltalán más összefűző kapcsolat, mert azt JANKÓ sem állítja, hogy környezetétől határozottan elkülöníthető. Mint mellékbizonyítékot több, lényegében földrajzi vagy történeti egységnek tekinthető csoportnál feltételeznek még kulturális sajátosságokat.

3. A magyar népszívet természetesen külön népcsoportnak tekinthető. A szlavóniai magyarok, a feketekörösvölgyiek, a csángók, a bukovinai székelyek, bizonyos mértékben a sárköziek különállósága az idegen nemzetiségi környezetből önként fakad. Ezzel rendszerint párhuzamosan jelentkezik a vallási eltérés is, ami például a matyók alföldiektől való elválasztásában

⁸ Mályusz E.: Zsigmond-kori oklevéltár. I. 1951. 303, 308.

⁹ Az őrséggel foglalkozó munkákban nem találunk bizonyítékot arra, hogy a népi öntudatban maradt volna meg különösképpen emlék az egykori őrfeladatokról. L. Mészöly G.: Az őrség száz évvel ezelőtt. Ethn. XXVIII. (1917) 99—112. Dömötör S.: Őrségi jegyzetek 1838-ból. Ethn. LXIX. (1958) 287. idéz ugyan olyan részletet Benczur feljegyzéseiből, hol ő a népi tudatra hivatkozik, mely őrzi az őrvideki emléket, de az egész megfogalmazás olyan jellegű, mely korai intellektuális eredetre utal s nem tartható népi hagyománynak.

¹⁰ L. Császár E.: A hajdúság kialakulása és fejlődése. Debrecen. 1932. 67. Györffy I.: A hajdúk eredete. Magyar nép magyar föld. Bpest. 1942. 133—152. Balogh I.: Adatok a hajdúság XVI. századi népi összetételéhez. Ethn. LIII. (1942) 37—41. Szabó I.: A hajdúság kialakulása. Debrecen, 1956. 11.

¹¹ A Göcsej szó eredetére Pais D.: Göcsej. MNy. VIII. (1912) 124—126. Első előfordulásáról 1769-ből van adatunk: „Göcsei Districtus”, egy osztálylevélben. Pais L.: Göcsej 1769. MNy. XXXVIII. (1942) 136. Az irodalomban Plánder F. említi először: Zala Vármegyei Göcsei szőjtés (dialectus) s annak némely különös szavai. Tud. Gyűjt. 1832. III. 64. Itt írja: „Zala Vármegyének nyugoti része, melly Göcseinek neveztetik.” Pár évvel később meghúzza ugyan pontosabban is a határokat, a Kerkával, Válickával és Zalával bezárt terület, de kétségre vonja, hogy ezek közé Göcsej bezárható lenne. (L. Göcsej esmérete. Tud. Gyűjt. 1838. VI. 3.) A későbbi kutatások több apró adatából viszont az tűnik még ki, hogy még ezen zárt határok között sem beszélhetünk egységről, Göcsej északi és déli fele között különbség mutatkozik. (L. Gönczi F., Tóth J. és Barabás J. munkáit.)

szintén érv.¹² Az idegen nyelvi környezettel szükségszerűen vele jár legalább minimális, de gyakran lényeges kulturális eltérés is.

4. A Viski által felsorolt csoportok közül a kétségtelen legnagyobb számot a kizárólagosan, vagy dominánsan csak földrajzi kritérium alapján meghatározható egység jelenti. Hegyhát, Kemenesalja, Sokoróalja, Hanság, Szigetköz, Csallóköz, Völgyesség, Zseliz, Sárrét, Érmellék, Szamoshát, Szamosköz, Bodrogköz, Tiszahát stb. földrajzból kölcsönvett tájfogalmak és soha senki nem bizonyította, hogy bármelyike etnikai vagy néprajzi szempontból tényleg sajátosnak vagy különálló egységnek tekinthető. Talán még a Sárköz és az Ormánság esetében is erőteljesen jelentkezik a földrajzi körülhatárolhatóság. Ezeknél azonban más komoly érvek is bizonyítanak az elkülönítés jogosultsága mellett.

5. Az utolsó kategóriába soroljuk azokat az etnikai csoportokat, amelyeknél valamennyire elfogadható történeti adatok alapján feltételezhetjük, hogy a megkülönböztetés alapja a magyarságtól eltérő eredet vagy ennek tudata. Ebbe a csoportba tartoznak a kúnok, jászok, palócok, székelyek. A csángók idesorolása rendkívül vitatható. A kúnok helyzete világos, származásuk különösebb bizonyításra nem szorul. A jászokról az adatok már elmosódottabbak, de azért alig kérdéses, hogy ez az iráni eredetű néptöredék a kúnokkal erősen összeötvöződöttén került a Tarna és a Zagyva mentére.¹³ Teljesen más és itt nem érintendő kérdés mind a jászok, mind a kúnok esetében, hogy a magyarsággal való összeolvadás miként zajlott le, milyen mértékben beszélhetünk asszimilációról, illetve a népesség kicserélődéséről. Minden hogyan évszázadokra nyúló folyamatról van szó és az eltérő származástudat emléke is elevenen él napjainkig, tehát az etnikai megkülönböztetésnek tárgyi alapja van.

Sokkal kevésbé tisztázott a palócság etnikus mivolta. A történeti és nyelvi források fényénél csak annyi világos, hogy a Mátra—Bükk alján megtelepült egy, valószínű török eredetű néptöredék, akiket a kúnok oroszoknál használt nevén polovcoknak, paloveceknek neveztek.¹⁴ Behatóbb vizsgálatot követel, hogy a különböző forrásokban e területen egykor felbukkanó néptöredékek hogyan kapcsolhatók a palócokhoz. Úgy látszik, hogy legalább névadásuknál kimutatható az etnikus mag, az viszont nem lehet kétséges, hogy a későbbi fejlődésben a palóc elnevezés tájnévként kiszélesült és a múlt század folyamán talán a népnyelvi kutatások következtében több megyéni területre vonatkoztatták.¹⁵ Még napjainkban is megfigyelhető a palócság területének folyamatos terjeszkedése. Ilyen széles körben semmi esetre sem kereshetünk etnikai alapot, még akkor sem, ha GYÖRFFY adatainál jóval korábbi említésről is van tudomásunk.¹⁶

¹² Györffy I.: A matyókról. Magyar nép magyar föld. Bpest. 1942. 247.

¹³ Németh Gy.: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bpest. 1930. 17.

¹⁴ Hunfalvy P.: Magyarország ethnographiája. Bpest. 1876. 362.

¹⁵ Kálmán B.: Mai magyar nyelvjárások. Bpest. 1951. 26. L. még. Rásonyi L.: Makut = Maklár. MNy. XXXVII. (1941) 116—118.

¹⁶ Györffy I.: Kik a palócok és mikor említik hazánkban először. Magyar nép magyar föld. Bpest. 1942. 239. A Duna melléki helységek Feketehalom nevű dombnál 1663-ban tartott összejövetelének határozataiban olvassuk: „Ha valamely lakos Gazda, avagy Szolga valakinek el ad jószágot, kiváltképen *Felföldi Palócnak* levelet adgyon mellette.” Hornyik J.: Kecskemét város története. 1861. II. 490.

A kiterjedt kutatások ellenére sincs egységes álláspont a székelység genezisében. Speciális történeti fejlődésük miatt talán még akkor is etnikai csoportnak lehet tekinteni őket, ha GYÓRFFY GYÖRGY származtatási elvét fogadjuk el.¹⁷ Feltevéseivel ellentétben, nagymultú eredethagyományuk még akkor is döntő kritérium különállásuk megállapításánál, ha ennek hitelessége megdönthető.

Látjuk tehát, hogy a gyakorlati kategorizálás nem mond ellent a bizonytalan elméleti megfogalmazásnak, nem igazít el megnyugtató módon az etnikai csoport jelentéstartalmát illetően. Olyan különféle egységek kerülnek a fogalomkör címkéje alá, amelyek együttes szerepeltetése teljesen indokolatlan. Változatlanul fennáll tehát az aggály, hogy néprajzi irodalmunkban elburjázott egy pongyola szóhasználat és az etnikai csoport kifejezés-formula gyűjtőnévvé vált, amely összefoglalta a legkülönbözőbb jellegű táji, népi, történeti, földrajzi, néprajzi, közigazgatási stb. kategóriákat. Mielőtt azonban ezt végérvényesen leszögeznénk, nézzünk néhány példát, hogy az európai néprajzi kutatás hogyan vélekedik erről a fogalomról.

Az első meglepetés, ami szemünkbe ötlük az, hogy a *Volkskundliche Bibliographie* I—XXXII. évfolyama ezt a fogalmat egyáltalán nem ismeri, a különben eléggé részletes tárgymutatóban ilyen címszót nem tüntet fel.¹⁸ De a jelentősebb összefoglalásokban is ugyanezt a tartózkodást figyelhetjük meg. VAN GENNEP nagyjelentőségű, elméleti megalapozottságú műve két fejezetében is elemez olyan problematikát, amelynek kapcsán kitérhetne a fogalomra, de erre utalást sem találunk.¹⁹ Ugyanilyen álláspontra helyezkedik egy újabb összefoglalás, amely pedig kifejezetten regionális szempontokra épül.²⁰

Korábban a német kutatók hajlottak arra, hogy a néprajzi jelenségek nemzeten, népen belüli tagolását a különféle germán törzsek eltéréseivel hozzák kapcsolatba. Az első világháború előtt számos kutatónál jelentkezett ez a törekvés pl. a házkutatásban. SPAMER összefoglalása azonban szembe fordul ezzel az állásponttal és HELBOK rámutat arra, hogy az ókori etnikai tagozódás és az újkori kulturális viszonyok között nem lehet kapcsolatot kimutatni.²¹ Ezzel az állásfoglalással lényegében elejét veszi annak, hogy a germánok törzsi tagolódására épülten az etnikai csoport fogalma bevonuljon a kutatásba, amire korábban kísérletek történtek. A törzsi kötelék néprajzi figyelembevételére ellen szól különben PESSLER²² is, aki inkább a szociális és gondolkodásmódbeli erőket hangsúlyozza, mint a táji differenciáló tényezőket. A német kutatás jól látja a népen belüli differenciáltságot, ügyel a táji színeződésekre, vizsgálja ennek okait, de etnikai csoportokról nem beszél. Ugyanez áll a nálunk ismeretes olasz, orosz, szovjet, cseh, szlovák, svájci, osztrák, litván néprajzi összefoglalásokra is.

Tudomásunk szerint egyedül a lengyel néprajzi irodalomban használatos az etnikai csoport kifejezés.²³ A lengyel etnikai csoportok a magyarhoz

¹⁷ Gyórfy Gy.: A székelyek eredete és településük története. Erdély és Népei. (szerk. Mályusz É. Bpest. 1941. 254.) 35—86.

¹⁸ Internationale Volkskundliche Bibliographie. XXXII. Bale. 1955. 664.

¹⁹ Van Gennep: Manuel de folklore français contemporain. Paris. 1943. I. 6. és 41.

²⁰ Krüger F.: Géographie de Tradition Populaires en France. Mendoza, 1950. 255.

²¹ Spamer W.: Die deutsche volkskunde I. Benne *Helbok* A.: Volkskunde und Siedlungsgeschichte. Leipzig. 1935. 68.

²² Pessler W.: Handbuch der deutschen Volkskunde. Potsdam (én.) I. 136.

²³ Fischer A.: Lud polski. Lwów—Warszawa—Kraków. 1926. 12.

hasonlóan eltérő tartalmú kategóriák. Egyik részük nyugati szláv, de nem lengyel törzsi eredetben gyökeredzik, a másik egykori közigazgatási egységből származik, a harmadik táji, földrajzi egység vagy jelleg kifejezője csupán. Bizonyára nem véletlen ez a feltűnő lengyel és magyar egyezés. Általában a lengyel kutatók is hajlanak arra, hogy az etnikai csoport elnevezést homogén fogalomként kezeljék, de BYSTRON már rámutatott arra, hogy a táji tagolásban különböző jellegű csoportokkal kell számolnunk. Bár a fogalomhasználat nála sem egészen következetes, mégis nagyjelentőségűnek tartjuk azt a felismerést, hogy a divergens csoportokat nem fogja egy kalap alá s ezzel a tisztázáshoz közelebb visz.²⁴

Hozzászólásunkban korántsem törekedhettünk még hozzávetőleges irodalmi áttekintésre sem, csupán néhány példát említettünk, amelyek éppen ismert és általánosan elterjedt voltak miatt, talán leginkább illusztrálhatják azt, hogy az európai kutatásban mennyire nem tekinthető bevettnek az etnikai csoport fogalmának használata. A kérdés megvilágítására még csak egy adalékot említünk. Közismert SHIROKOGOROFFnak, a legszámottevőbb etnos kutatónak az álláspontja az etnikum meghatározó jegyeiről. Tudvalevően ő 4 kritériumot említ, amelyek meghatározzák egy etnikai csoport összetartozását. Ezek: 1. a kultúra hasonlósága, 2. a nyelv, 3. a közös eredettudat, 4. a közösség összetartozás-tudata, endogém gyakorlattal párosultan.²⁵ SHIROKOGOROFF ezen álláspontja kelet-ázsiai kis népek vizsgálata eredményeként szűrődött le, tehát a fejlődésnek bármely európai népnél lényegesen kezdetibb fokán élő népek megfigyeléséből. Éppen ezért kérdéses, hogy álláspontja európai viszonyokra, ahol a feltételek merőben eltérők, milyen mértékben érvényes. MÜHLMANN még azt is kétségesnek tartja, hogy más természeti népek körében ezek a kritériumok általánosan elfogadhatók lennének.²⁶

Nyilvánvaló, hogy a társadalmi forma, amelyben egy népcsoport, vagy bármely közösség él, lényegesen befolyásolja az emberek, főleg pedig a társadalmi organizációk egymáshoz való viszonyát. Centrális szervezettel bíró népeknél szervezett integráló erők működnek a lokális ható tényezők mellett, míg a család vagy falu szervezeténél magasabb egységgel nem rendelkező népeknél nagyobb spontaneitással, a helyi erők nagyobb behatásával kell számolnunk.²⁷ E jelentős eltérések miatt még az azonos társadalmi forma különböző szintjén élő népeket sem vonhatjuk össze, mégha teoretikusan nézzük is csak a kérdést, mert akkor elemzésünk a történelmi-társadalmi valóságtól elszakadó üres elméletieskedéssé válik. Ezek előrebocsájtásával nézzük meg, hogy SHIROKOGOROFF négy kritériuma miképpen lehet érvényes Európa népeinél.

Először a nyelvi kérdést vegyük szemügyre. HUNFALVY figyelmeztetése szerint „Az ethnográfiában a nyelv tanulása az egyedül biztosan világító kalauz”.²⁸ Európában a nép, a nemzet meghatározásában a nyelvvel egyenrangú tényezőként más nem is említhető. A szocialista vagy kapitalista álla-

²⁴ *Bystron J. St.*: Etnografia Polski. Poznan, 1947. 24.

²⁵ *Shirokogoroff S. M.*: Psychomental Complex of the Tungus. London, 1935. 14.

²⁶ *Mühlmann W.*: Methodik der Völkerkunde. Stuttgart, 1938. 229.

²⁷ Az organizáció formáló erejéről l. *Vierkandt, A.*: Familie, Volk und Staat. Stuttgart, 1936. 150. Ő különben szintén nem említi olyan társadalmi egységet, mely megfelelné az etnikai csoportnak.

²⁸ *Hunfalvy i. m.* 222.

mokon belül nemzeti nyelvvel, nemzeti öntudattal élő népek élnek. A néhány kivétel nem érinti kérdésünk lényegét, hogy egy népen belül etnikai csoportmeghatározásra a nyelv kiindulópontul nem szolgálhat, mert itt ha a nyelv eltérő, akkor már más népről van szó. A kún és palóc ma ugyanúgy magyarul beszél, mint a kujáv vagy pomerán lengyelül és mégis etnikai csoportnak tekintjük.

Talán a népen belüli tagolás alapja Európában nem a nyelv, hanem ennek alkategóriája, a nyelvjárás lehet. Ezt alátámasztja a nyelvészeknek az az álláspontja, amely szerint a nyelvjárás létezése nem magyarázható „a nyelv belső fejlődéséből, ennek is társadalmi okai vannak”.²⁹ Feltételezhető lenne tehát, hogy egykori nyelvi eltérés, vagy idegen származás a létrehozója. A magyar nyelvjárásokra vonatkozóan ezt az álláspontot a nyelvi kutatók nem fogadják el, a kérdés ilyesfajta leegyszerűsítése nem oldja meg azt a rendkívül bonyolult folyamatot, amely egy nyelvjárás kialakításában hatótényezőként jelentkezik.³⁰ Ennek alapján viszont azt kell mondani, hogy etnikai csoportjaink meghatározásánál sem a nyelv, sem a nyelvjárás kiinduló kritérium nem lehet, de a területi körülhatárolásban a nyelvi kutatás bizonyára tud segítséget nyújtani.

Az eddig elmondottakból is kiviláglott, hogy a közös eredettudat olyan tényezőnek látszik, amely történetileg kiindulópont lehet Európában is egy etnikai csoport meghatározásához. Az egykori különállás feltételezéséhez ez ugyanúgy szilárd alap, amint a nyelv az összetartozás bizonyossága. A népen belüli eltérő eredet olyan csomópont lehet, amely köré más kritériumok is tömörülhetnek. Az etnikai csoport történeti feltételezésére az eltérő származás önmagában azért is feljogosít, mert ezzel bizonyos mértékig és ideig más kritériumok is meghatározottak. A kulturális hasonlóságról és az endogám gyakorlatról a multat illetőleg oly csekély mértékben állnak rendelkezésre adatok, hogy azok csak másodrendű értéket képviselhetnek. Sajnos az endogám gyakorlat még a jelenre vonatkozóan is alig ismeretes.³¹ Az is kétségtelen, hogy antropológiai alapról a népen belüli tagolás kiindulási pontját nem kereshetjük.

Utoljára hagytuk a kulturális hasonlóság problémáját, amelynek tisztázása a néprajzi vizsgálat feladata és ez kizárólag néprajzi kutatással igazolható. Ün. etnikai csoportjaink legtöbbje létének bizonyosságul meg szokták említeni a kulturális azonosságot, a szomszédoktól való eltérést. Ezek a bizonyosságok — még akkor is, ha legtöbb esetben nemcsak hipotétikus értékűek lennének — csak akkor tekinthetők elég szilárdaknak, ha nemcsak az egész magyar nyelvterületen, hanem tágabb környezetben is igazolhatóan tényleges sajátosságok s nem tájékozatlanságból származó föltételezések. De sem a hazai, sem a külföldi kutatás nem tart még ott, hogy az esetek nagy többségében ezt a vitát érdemileg eldöntse. Erre van mód és lehetőség, de az európai etnológia ma még túl fiatal tudomány ahhoz, hogy e téren bátran nyilatkozhassék.

Amint ismeretes a népnyelv differenciáltsága, éppúgy tudott a népi kultúra táji tagoltsága is.³² A nyelvtudomány ma ott tart, hogy nyelvi tényekre

²⁹ Kálmán B. i. m. 3.

³⁰ Benkő L.: Magyar nyelvjárástörténet. Bpest. 1957. 25.

³¹ Kodolányi említett dolgozata éppen ezen a téren hoz komoly nyereséget.

³² Weiss R.: Einführung in den Atlas der schweizerischen Volkskunde. Basel, 1950. 1.

épülten tesz kísérletet a nyelvjárások jellegzetességeinek meghatározására, területi körülhatárolására. A korábbi részben történeti, földrajzi stb. szempontok alapján feltételezett táji—nyelvi eltéréseket most kizárólagosan nyelvészeti alapon vizsgálják, hangtani, nyelvtani szerkezeti és szókészleti elemzés alapján próbálják elvégezni a körülhatárolást.³³ Ugyanez a feladat vár az etnográfusokra is. Népi kultúránk belső táji tagoltságát konkrét kulturális tényeken keresztül kell megragadnunk. Az ember és a magyar megismerését célzó vizsgálat közvetlen anyaga a kultúra s ezért a kiinduláspont nem lehet más, mint a közvetlen anyag. A magyarságon belül kimutatható táji csoportokat mi sem határolhatjuk el más módon, mint a néprajzi anyag alapján. A tárgyi, szociális és szellemi kultúra jelenségei döntik azt el elsősorban, hogy néprajzi szempontból milyen táji tagolásról beszélhetünk. Természetesen figyelembe lehet venni földrajzi, történeti, nyelvi stb. tényezőket is, a szintézisnél ez elengedhetetlen, de az etnográfus adja hozzá azt a speciális ismeretét, amit más nem adhat. Erre van lehetőség, ha a feladat nem is könnyű.

A kulturális — néprajzi — vizsgálat alapján kialakuló egységeket — amelyeket leghelyesebb néprajzi csoportoknak nevezni — össze lehet majd vetni az etnikai csoportokkal, amelyeknél már egy vitathatatlan történeti kritérium a különállás tényét bizonyította. Lehetséges, hogy a nyelvi, néprajzi vizsgálat megállapította eredmények is alátámasztják a történeti elemzést és meg lehet állapítani pl. a kúnoknál vagy székelyeknél kulturális sajátosságokat. Ez a szép eredmény érvelésünket nem változtatja meg, csupán azt bizonyítaná, hogy az egykori etnikum nyelvét feladva tovább őrzött, vagy kialakított sajátos kulturális vonásokat, melyekben tovább élt. Csak ilyenfajta eredmények elérése után mernénk nyilatkozni arról, hogy a kulturális hasonlóság kritériuma milyen mértékig meghatározója nagyobb történeti távlatban is az etnikai csoportnak — értvén e fogalom alatt most is egy népen belül eltérő származással rendelkező csoportot.

Külön kérdés a néprajzi csoport körülhatárolásának problémája. Néhány kísérlet már ugyan történt e téren, bizonyos módszer formálódásáról is beszélhetünk, de a tennivalók javarésze még hátra van.³⁴ Az atlaszok itt sok segítséget nyújtanak majd, de bizonyára nem jelentik az egyetlen lehetőséget. A belső táji tagoltság tisztázása szempontjából is annyira fontos interetnikus kapcsolatokat, a különböző rétegproblémákat, az óeurópai, a keresztény és a keleti hozadék elemeit behatóbb történeti elemzéssel kell tisztázni. A remélhetőleg kialakuló vita talán a néprajzi csoportok elhatárolásának kérdéseit is érinti, jelenleg ehhez nem kívánunk hozzászólni.

BARABÁS JENŐ

³³ L. *Benkő és Kálmán* i. m. s náluk bőséges irodalom.

³⁴ L. pl. *Falkowski—Pasznicki*: *Napograniczu lemkowski-bojkowskiem*. Lwów. 1935. 128.

Zum Begriff der ethnischen Gruppe

Der Verfasser untersucht, in welchem Sinn der Ausdruck „ethnische Gruppe“ im volkskundlichen Schrifttum gebraucht wird und weil die einzelnen Begriffe unklar sind und einander widersprechen, analysiert er, welche volkliche Kategorien die ethnischen Gruppen bilden. Gestützt auf das Werk von Viski stellt der Autor in erster Linie fest, dass das ungarische volkskundliche Schrifttum mit dem Begriff der ethnischen Gruppe eigentlich fünf ungleichartige Einheiten umfasst.

1. Die volkliche Sonderstellung eines Teiles der ethnischen Gruppe wurde rechtlich damit begründet, dass diese Einheit in früheren historischen Epochen besondere Vorrechte genoss und die hat sich als solche von ihrer Umgebung auch kulturell abgesondert.

2. Die Sonderstellung der zweiten Gruppe wurde durch eine bedingte kulturelle Separierung geschaffen, der Verfasser bezweifelt aber, ob diese Absonderung wirklich besteht (Göcsej, Hetés, das Balatongebiet u. a. m.).

3. Ungarische Sprachinseln und in fremder sprachlicher Umgebung lebende Magyaren werden als ethnische Gruppen bewertet.

4. Die meisten sogenannten magyarischen ethnischen Gruppen sind nichts anderes als die Aneignung geographischer Gebietseinheiten und bei den meisten gibt es weder für kulturelle Absonderung, noch für den abweichenden Ursprung Beweise.

5. Zur letzteren Gruppe gehören jene Einheiten, bei denen ihr vom Magyarentum abweichender Ursprung oder wenigstens dessen Tradition klar nachgewiesen werden kann (Kumanen, Jazygen u. a. m.).

Der Verfasser erbringt dafür Beweise, dass der Begriff der ethnischen Gruppe im europäischen volkskundlichen Schrifttum nicht als einheitlich angenommen gilt. Früher galten solche Gesichtspunkte, dass man aus den die Nation bildenden Stämmen innerhalb des Staatsvolkes eine solche auch heute vorhandene Untergruppe ableiten soll, wie die ethnische Gruppe, die Gegebenheiten stehen aber der Verbindung beider Begriffe entgegen. Der Verfasser untersucht sodann, welche Kategorien in europäischem Belang jene sind, die für die Schaffung solcher volklicher Untergruppen eine sichere Basis bieten. Es stützt seine Meinung darauf, dass man nur auf Grund erkennbarer kultureller Erscheinungen kulturelle Einheiten voraussetzen kann; diese sind aber nicht ethnische sondern ethnographische Gruppen. Von diesen kann der Begriff der ethnischen Gruppe getrennt werden, unter dem eine ehemalige, geschichtlich irgendwie fundierte volkliche, sprachliche oder abstammungsmässige Sonderstellung vorausgesetzt werden muss. Diese Separation kann dann auch mit der kulturellen Trennung zusammenfallen.

Der Verfasser hält diese Frage nicht für abgeschlossen, seine Feststellungen haben eher den Charakter der Bemerkung und er hofft, dass in diesem Zusammenhang ein Meinungsaustausch einsetzen wird, handelt es sich hier doch um eine wichtige Frage der Volkskunde.

A magyarországi németek néprajzi kutatásának kérdéséhez

Az interetnikus kapcsolatok néprajzi vizsgálata — amint az Magyarországon pl. magyar—szlovák vonatkozásban már hosszabb idő óta folyamatban van — magyar német viszonylatban olyan súlyos előítéletekbe és ennek következtében nehézségekbe ütközött, hogy a kérdéshez a második világháború után hosszú időn át nem mert senki sem nyíltan hozzányúlni. Pedig a német kisebbség részben önálló településekben, részben a magyarsággal keverten a Dunántúl, Dél-Magyarország és a Pestkörnyék egyes falvaiban még ma is a magyar államnak legnagyobb nemzetiségi csoportját alkotja.

Amikor 1956 májusában — a háború után első ízben — ismét alkalmam nyíltott magyarországi tanulmányútra, magam is féltém kisé a németek problémájával való találkozástól, hiszen erre is, mint annyi minden másra, a közelmúlt történelme vetett árnyékot. Viszont őszintén megnyugvásul szolgált, hogy maguk a magyar néprajzos kollégák voltak azok, akik az országban tett utazásaim során néhány német településbe is elvezettek. E falvakban egészen más kép tárult a szemem elé, mint amilyet vártam és amitől féltém. A svábokat nem elszigetelten, a falu lakossága mellett, hanem velük együttélve találtam. Így született meg az a terv, hogy elsősorban az együttélést figyelembe véve vizsgáljuk a népcsoport kulturális jelenségeit.

Ezt a tapasztalatomat szeretném a német kisebbség-kutatás — amelyet hosszú időn keresztül már magam is végeztem — eddigi történetére való rövid utalással kapcsolatba hozni. Mindig is izgató és kiemelkedő kutatási témát jelentett a nemzeti kisebbség kultúrájának vizsgálata a néprajz számára. Már régen felismert tény, hogy ezek, az anyaországgal való minden közvetlen kapcsolat nélkül élő csoportok különösen megőrzik a monda és mese, a dal és költészet, a hiedelem és szokás hagyománykincsének régi formáit. WALTER KUHN munkája a nyelvsziget néprajzáról (Münster i. W. 1930), amely a galíciai viszonyokat tárgyalja, adta meg ennek a kutatásnak az irányvonalát. ADOLF SPAMER 1935-ben megjelent Deutsche Volkskunde c. munkájának bibliográfiájában már kerek 120 olyan munkát sorol fel, amely kivétel nélkül a kelet- és délkelet-európai német kisebbség néprajzának kérdéseivel foglalkozik. Mégis csak a következő évtizedben indultak meg nagyobb arányokban az ilyenfajta vizsgálatok, főleg politikai tendenciáktól táplálva, és azzal a céllal, hogy bizonyítsák a német „kultúra-hordozók” vezető szerepét a délkelet- és kelet-európai államokban. Az ilyen tudatosan célzatos munkák mellett voltak természetesen olyanok is, amelyeket a német falvak és telepesvidékek tárgyilagos néprajzi kutatásának szenteltek és meg kell mondanunk, hogy ezeket a vizsgálatokat javarészen a német határoktól oly messzire élő német nemzetiség iránti őszinte lelkesedés sarkallta. De majdnem minden esetben (itt kizárólag

a német nyelven megjelent munkákra gondolok) csak egyetlen szemléletmód képezte a kutatások alapját: bemutatni ezeknek a szétszórt csoportoknak tipikus német voltát és hagyományaiknak a nyugati- és délnémet hazai vidékekkel való kapcsolatát, amelyet pedig már kétszáz vagy annál is több évvel ezelőtt hagytak el. Kétségtelen, hogy e kutatások közben gyakran jutottak igen komoly tudományos eredményekhez is, így pl. bizonyos kultúrjelenségek, vagy gazdálkodási formának az anyaországban már régebben eltűnt hagyománykincsel való egyezése területén.

Mindezek az eredmények azonban a néprajzi kisebbségkutatásnak csak egy, és pedig tisztán történeti oldalára vonatkoznak, és bármily értékes is közülük sok, mégis magukban rejtik annak veszélyét, hogy helytelen következtetésekhez vezetnek. Két példával szeretném ezt a feltevést igazolni:

A Deutsches Volksliedarchiv — Freiburg/Breisgau — balladakiadványa, a Deutsche Volkslieder mit ihren Melodien 3. száma egy menyasszonyvitelről szóló balladát tárgyal Brautwerbung cím alatt, amelynek csupán négy változata ismeretes a német nyelvterületen. Mind a négy a jugoszláviai Gottscheeből való. Eszövegek magyarázata az ismert irodalomhoz igazodik: ADOLF HAUFFEN, Die deutsche Sprachinsel Gottschee (Graz, 1895); HANS TSCHINKEL, Manuskript der Gottscheer Lieder, mindenek előtt azonban MARTHA KÜBEL, Das Fortleben des Kudrunepos (Leipzig, 1929). Az első kettő a dal valószínűleg kétszáz évre visszavezethető történetén belül lát kapcsolatokot a szláv hagyománnyal, már csak a *Zekulo* hősnév alapján is. MARTHA KÜBEL balladakiadványa — a gottscheei balladának a Gudrun-eposz hildeepizódjával való közvetlen kapcsolatát feltételezve — szintén ehhez kapcsolódik, vagyis az ónémet mondakincsből vezeti le ő is az eredetét. 1941-ben azután ERICH SEEMANN, a freiburgi balladakiadvány társszerkesztője maga revidálta az ott közzétett adatokat egyik kiemelkedő tudományos értekezésében,¹ amely egycsapásra a főként német adalékokra támaszkodó szűk kutatási irányból a széles európai hagyományvilágba vezetett és ilymódon balladánk fejlődésmenetének igazi összefüggéseit kimutathatta. HAUFFEN ugyan utalt a HEDER Schöne Dolmetscherin-jével való rokonságra, de a MIKLOSICH eredeti szövegben megadott szláv variánssa elkerülte a figyelmét; MARTHA KÜBEL azonban vizsgálata során lemondott a szláv népdal bármilyen bevonásáról. Így ERICH SEEMANN maradt — a kelet- és nyugat-európai folklór alapos ismeretének birtokában — annak a keretnek a meghatározása, amelybe a gottscheei ballada tartozik. A korábban elfogadott, túlságosan egyszerű, a Gudrun-eposztól a gottscheei dalig vezető vonal helyett felvázolja a motívumok és a jellemző vonások nép- és országhatárok feletti ide-odaáramlásának valóságghú képét. A meghatározott alapmotívumok így kialakult közkincséből származott tehát a közkedvelt hagyományanyag készlete, amelyeket az énekes vagy mesélő szabadon alkalmazhatott; és világossá válik, hogy „a gottscheei ballada énekes — még ha egy szlovén eredetitől el is tekintünk — semmiesetre sem kizárólag a Hildemondán át kellett megismerje” (ti. ezt a balladát). SEEMANN meggyőzően tudja gazdag párhuzamanyag alapján bemutatni, hogy itt egy „nemzetközileg igen erősen elterjedt meseanyagot hogyan ragadnak fel és alkotnak dallá”, valamint feltárja kölesönös összefonódásukat és egymásrahatásukat a korábban elfogadott egyirányú fejlődésvonallal szemben.

¹ Seemann, E.: Die „Zekulo“-Ballade und die Ballade von der „Brautwerbung“. In: Jahrbuch für Volksliedforschung. VII. (1941) 40—70.

A második példa RUDOLF KRISS, *Die schwäbische Türkei* (Düsseldorf, 1937.) c. könyvéhez kapcsolódik, amelyben a szerző nagyszerű gyűjtési eredményként nem kevesebb, mint 230 mondókát mutat be. A bevezetőben KRISS így ír erről az anyagról: „A mondókák áttekintése bizonyítja, hogy a telepések a német haza örökét hűen megőrizték; az előző török telepések részéről való befolyás, — amennyire mi látjuk — csak egyetlen esetben, a ceromantia, azaz a viaszjölés esetében fordul elő. ...Ezen kívül minden esetben a német eredetet tarthatjuk valószínűnek. A legtöbb mondóka mintája az általános német és latin mondairodalomból mutatható ki. Azon kevés formula, amelyre ez egyelőre nem vonatkozatható, az ismert anyaggal annyira rokon vonást mutat, hogy mindaddig, amíg az ellenkezője nincs bizonyítva, azoknak a német hazából való magukkal vivése fogadható el.”² És így a lábjegyzetekben valóban csak utalásokat találunk német, sőt északnémet párhuzamokra. KRISS maga utal török átvételek lehetőségére; a magyar néphittel való kapcsolatot azonban nem tételezi fel, bár a budapesti Néprajzi Múzeum, több mint ötven éve SZENDREY ZSIGMOND — majd fia SZENDREY ÁKOS gyűjtése alapján hatalmas cédulaanyaggal rendelkezik, amely egy magyar babona- és szokás-szótár kéziratának anyagát is jelenti. Ilyen forrásoknak figyelmen kívül hagyása jelen esetben annál különösebb, mivel KRISS a függelékben mondagyűjteményének kiegészítésül egy sor boszorkánymesterekéről és javasasszonyokról szóló történetet közöl ALFRED KARASEK — LANGER gyűjtéséből. Legtöbb esetben itt a magyar *orvosról*, vagy a horvát boszorkányról, kuruzslóról és varázslóról van szó, akiket a svábok beteg gyermekeikkel vagy állataikkal kerestek fel. KRISS azonban ezzel az összeállítással csak a dunai sváb népesség szellemi életének képét kívánja plasztikusabban megrajzolni, ahogy az a gyógyító ráolvasásokban megnyilvánul és úgy véli, az emberek a javashoz úgy mennek, mint az orvoshoz és nem is gondolnak arra, hogy titkaikat kifürkészék.³ Ezt a feltételezést saját megfigyeléseink alapján nem fogadhatjuk el, hiszen éppen azt tapasztaltuk, hogy egyes emberek babonás képzeteket a széles környék hasonló jelenségei erősen befolyásolják.

Az egyoldalú kérdésfelvetés: „német telepes és német őshaza” tehát kutatási célunkhoz, egy közösség valóságos képének megrajzolásához csak nagyon feltételesen vezethet közelebb. Annál kevésbé képzelhető el ez, ha a német telepések származástörténetét kritikai szemmel vizsgáljuk. Anélkül, hogy ezen kérdés részleteibe kívánnánk bocsátkozni,⁴ meg kell állapítanunk, hogy csak a legkritikább esetben fordult elő, hogy egy zárt német területről egységes, nagy telepescsoport az új hazában is együtt telepedett volna meg. Ezek a telepítések elsősorban magán-földbirtokosok toborzói, később állami rendelkezések útján történtek, s ennek következtében a különböző vidékekről, főleg Délnyugat-Németországból csak kisebb csoportok jöttek: családok, szomszédok, kézműves-társak, — és szinte soha sem történt meg, hogy egy egész falu kivándorolt volna. Ezek is azután a telepítés folytán új hazájukban széjjelszóródtak, az esetleges másod- és harmadtelepítések esetén méginkább elváltak.⁵

² Kriss, R.: i. m. 23.

³ I. m. 71.

⁴ Vö. Réz, H.: *Bibliographie zur Volkskunde der Donauschwaben*. Budapest, 1935. 14—47. irodalmával.

⁵ Erre vonatkozóan vö. különösen Hartmann, R.: *Die Schwäbische Türkei im 18. Jahrhundert*. Budapest, 1935. c. munkájával.

A csupán a német őshazával való összehasonlításra alapuló kutatás érvényessége tehát ilyen körülmények figyelembevételével meglehetősen tartathatatlan. Teljesen kizárt és minden élettörvénnyel ellentétes lenne, ha a német telepesek új hazájukban nemzedékeken át csak a magukkalhozott hagyományvilágban éltek volna tovább. Helyes KRISS megfigyelése, amely szerint: „magától értetődik, hogy a telepesek az utolsó 200 év folyamán nem maradtak meg mindig ugyanazon a fokon. Egy bizonyos mértékű, a németek és az őket körülvevő másnyelvű népcsoportok közötti hasonlóságon alapuló fejlődés kétségtelenül végbement. A „schwäbische Türkei” németjei ma mégis bizonyos szellemi egységet alkotnak.”⁶ Ez az egység különösen sok szokás- és hiedelembeli sajátosság egyezésében, pl. a karácsonyi felvonuló játékok formáiban és szövegeiben mutatkozik meg.

Bár itt a kutatás annyiban objektív volt, hogy elismerte és regisztrálta az új, a Németországon kívüli hazában a hagyománykincs bizonyos változását és alakulását, mégis a magától értetődő következő lépést, e változásnak az új környezettel való kapcsolatba-hozását elhanyagolta, holott a néprajzos számára ennek a kérdésnek a felvetése kézenfekvő és megválaszolása tanulságos. A telepesek élete új környezetükben játszódott le, amely már nem német volt; egy új társadalmi és gazdasági struktúrában, egy új földrajzi és éghajlati környezetben éltek, amelyet már részben ők maguk is alakítottak. A falusi élet a szokatlanul elrendezett telepeseközségekben, a talajviszonyok, az új termelvények és termelési módok, a piacok, a kis megyei városok közigazgatási szervezetükkel és idegen nyelvükkel, — mindezek olyan helyzetet teremtettek, amelyben hazai hagyománykincsük csak igen kis mértékben vált hasznukra. Különösen az első nehéz időkben, de később is az egész német (mint minden más) kisebbség történelme folyamán az adott környezethez való alkalmazkodás, a vele való jól megférés volt a lényeg. A szellemi erők és saját tapasztalati tudásuk alkalmazásáról volt szó, gyakran a meglévő javításáról vagy új bevezetéséről, ha előre akartak jutni. És végül az volt a fontos, hogy az egyednek, a családnak és a szűkebb közösségnek egyaránt biztos támaszt teremtsenek ebben az új környezetben: a kulturális sajátot és örököltet (mese és dal, hit és szokás stb.) megőrizték és ápolják, mert ennek megváltoztatására a mindennapi élet egyelőre nem kényszerítette őket.

Az alkalmazkodásnak a kérdésével azonban nemcsak az idegen telepesek találták magukat szemben, hanem hasonló mértékben a közeli és távolabbi vidékek bennszülött lakossága is. Tanítva és segítve kellett saját tapasztalataikból átadni. Gyakran csodálkozva, még gyakrabban tréfálkozva és csufolódva álltak az előttük szokatlan nyelv, szokás és viselkedés előtt. És így, ezen befolyás alatt gyakran a viselet volt az első, amelyet az idegenek megváltoztattak és új környezetük ruházatahoz igazítottak — hiszen, mint azt HEBEL olyan helyesen mondja — a falu ízlése szerint az a legrendesebb, aki úgy néz ki, mint a többiek.

Így adódtak és adódnak ma is, nap mint nap olyan érintkezési pontok, amelyeknél az élet receptív magatartást kíván. Hogy azután a németek mit vettek át magyar szomszédaiktól, hogy alakították és igazították magukhoz ezeket, hogyan hatottak a maguk részéről új környezetükre, hogyan keletkeztek teljes átvételek és új keveredett formák, mindez nemcsak bizonyos kulturális jelenségek fejlődésmenetére sokatmondó, hanem ugyanakkor meg-

⁶ Vö. Kriss, R.: i. m. 8.

határozza a karakterét az ilyen, egymással szoros érintkezésben álló etnikai csoportoknak is.

A kutatás módszerére nézve ezeket a megfigyeléseket a következőképpen foglalhatnánk össze. Ha a gyűjtő első lépésként az általa vizsgált közösségben a meghatározott hagyományanyagnak valamely jelenségét megállapította, akkor második lépésként ennek az eredete után kutat. Ezután kezdődik fő feladata, annak megállapítása, hogy ezt a tulajdont miképpen használják fel az élet különböző helyzeteiben. Hiszen a nép tehetsége kevésbé a népi hagyományok megőrzésében mutatkozik meg (ez a romantikus elképzelés kutatásaink széles területeire még ma is jellemző), hanem inkább közösségi tulajdonuknak a mindenkori életkörülmények céljai és adottságai szolgálatába való szuverén beállításában és átalakításában. Mi más körülmény volna egy ilyen kutatás számára alkalmasabb, mint különböző történeti múlttal rendelkező nemzetiségek társadalmilag és gazdaságilag egymáshoz hasonló paraszti csoportjainak találkozása!

Valóban csodálatos, hogy tudományunk milyen kevésbé foglalkozott eddig ezzel a kézenfekvő kérdéssel. Foglalkoztak ugyan egyes jelenségek történeti vizsgálatával, s közben kétségtelenül találtak is igen értékes adatokat telepeseink hazai vidékeinek történeti néprajzához.⁷ A harmadik lépést azonban csak a legritkább esetben tették meg. Ennek okát részben abban kell keresnünk, hogy a német kutatók alig rendelkeztek elegendő magyar vagy szláv nyelvismerettel ahhoz, hogy az interetnikus kapcsolatokat alaposan vizsgálat alá vehessék. Így valószínűleg nem véletlen, hogy a kevés, valóban értékes munkák egyike egy magyar kutató, a Spamer-tanítvány VARGHA KÁROLY⁸ tollából származik. De ezeket a nyelvi nehézségeket a számos magyar szak-kutatóval való szoros együttműködés könnyen kiküszöbölhette volna. Nyilvánvalóan az erősen nacionalista tendenciák is hozzájárultak a kutatás ilyen le-
szűkítéséhez és tévedéseéhez.

Magának a falusi életnek az elfogulatlan megfigyelése is minden kutatót az ellenkezőjéről győzött volna meg. Egészen természetes, hogy a kevert nemzetiségű falvakban jól megfértek egymással az emberek, de ez még egyáltalán nem jelentette a saját népiség feladását. Közös munkák, mint a szüret és kukoricafosztás, a vásár a közeli városkában, a falusi fűszeres, a varrónő, aki a németek és magyarok ruháit varrja és divatos — a falu minden asszonyára egyformán kötelező — „ujtásokat” alkalmazott, a táplálkozási szokások, köszönés az utcán, az iskola, az egyházi ünnepek, lakodalmak, halál és temetés és végül a közös temető; mindezek és még sok minden egyéb ad alkalmat az emberek találkozására, bizonyítékai egy békés emberi együttélésnek, amely kutatási érdeklődésünk középpontjában kell, hogy álljon.

Ezekből a megfontolásokból született meg tervünk, hogy a németek és magyarok közötti interetnikus kapcsolatokat országaink néprajzosai közös kutatómunkájává tegyük. Megkíséreljük megismerni, hogyan élnek a németek és magyarok együtt egy faluban, vagy a szomszédos falvakban? Életmódjuknak milyen területén különböznek egymástól alapvetően? Valamely közös kultúrjelenségnek miben különböző a formája, de azonos a tartalma (pl. temetési szokások?), illetve a különböző tartalom mellett a külső forma hasonló (pl. babonás szokások, nevek és megjelölések) átvétele? Melyek a részben

⁷ L. Johannes Künzig munkáit, melyek főként ezzel a kérdéssel foglalkoznak.

⁸ Vargha, K.: A délkeleti Zselic. Kaposvár, 1941.

tiszta, részben elmosódott átmeneti formák? Milyen szubjektív képet alkotnak egymásról a különböző csoportok? Hogy méregetik kölcsönösen egymást: külsejüket, viselkedésüket, munkamódjukat, táplálkozásukat stb. (gúnynevek, csúfolódások, tréfás mesék)?

A Magyar és a berlini Német Tudományos Akadémia közös munkaszerződésébe felvette az így értelmezett „újabb adalékok a magyarországi németek néprajzához” c. témát és magyar részről ORTUTAY és TÁLASI professzorokat, német részről az Institut für deutsche Volkskunde-t bízta meg az első gyűjteményes kötet szerkesztésével, mely a berlini intézet kiadványsorozatában fog megjelenni. Az első kötet munkálataiban 15 munkatárs vesz részt. Ezt a kötetet — reméljük — több is követi majd, további gyűjteményes kötetek jelennek meg rövidebb közleményekkel, esetleg egyes falvokról, vagy nagyobb tájegységekről szóló egész monográfiák is. Az egyes csoportoknak a különböző eredetből adódó népi jellege és a falusi életben összeolvadt közösségnek a technikai tudása, hagyománykincse, tudásának átadása — átvevése, ahogy azt a nap és óra megköveteli: mindezek néprajzi regisztrálásában igen hasznos megismerésekkel fognak szolgálni a kölcsönös egymásrahatások nacionalista előítéletektől megszabadult kutatása terén.

Berlin

INGEBORG WEBER—KELLERMANN

Gedanken zu einer heutigen „Volkskunde der Ungarndeutschen“

Die Frage einer volkskundlichen Untersuchung interethnischer Beziehungen, wie sie in Ungarn für die ungarisch-slowakische Nachbarschaft schon seit längerer Zeit in Angriff genommen wurde, schien für die ungarisch-deutschen Verhältnisse so sehr mit Ressentiments und Vorurteilen belastet, dass man ihr lange Zeit nicht offen zu begegnen wagte.

Als ich im Mai 1956 zum ersten Mal nach dem Kriege wieder eine Studienreise nach Ungarn unternehmen durfte, hatte auch ich ein wenig Furcht vor der Begegnung mit dem Problem dieser Deutschen, über dem, wie über so vielem, die Schatten der jüngsten Geschichte liegen. Ich sah aber diese Schwaben nicht losgelöst neben den anderen Dorfbewohnern, sondern in ihrem Zusammenleben mit den anderen im Dorfe, und so entstand der Plan, von dieser Blickrichtung aus eine neugeartete Untersuchung einzelner Phänomene ihres Zusammenlebens anzustreben.

Ein solch persönlicher Exkurs möge mit einem kurzen Hinweis auf die bisherige Geschichte der deutschen Minderheitenforschung, der auch die Verf. lange Zeit verhaftet war, entschuldigt werden. Immer schon bildeten die nationalen Minderheiten für den Volkskundler ein reizvolles und ganz hervorragendes Untersuchungsobjekt. Von jeher hatte man erkannt, dass diese ohne direkte Verbindung mit dem Mutterlande lebenden Gruppen in besonderem Masse zu bewahren und Erhalten alter Formen des Überlieferungsgutes in Sage und Märchen, Lied und Kleindichtung, Glaube und Brauch berufen waren. Walter Kuhns Werk über die Sprachinselvolkskunde (Münster i. W. 1930), das die Verhältnisse in Galizien behandelt, gab dieser Forschungsrichtung das Etikett. Die Bibliographie der 1935 erschienen „Deutschen Volkskunde“ von Adolf Spamer verzeichnet bereits rund 120 Titel, die sich sämtlich mit Spezialthemen der Volkskunde deutscher Minderheiten in Ost- und Südosteuropa befassen. Aber erst in dem darauffolgenden Jahrzehnt stieg die eigentlich Flut solcher Untersuchungen, genährt durch politische Tendenzen und getragen von der Absicht, die führende Rolle der deutschen „Kulturträger“ in den südost- und osteuropäischen Staaten unter Beweis zu stellen. Neben solchen bewusst tendenziösen Arbeiten gab es natürlich auch solche, die sich ganz objektiv der ethnographischen Untersuchung deutscher Dörfer und Siedlungsgebiete widmete, und man darf hier sagen, dass solche Untersuchungen zumeist hervorgingen aus einer echten Begeisterung an diesem deutschen Volkstum so weit jenseits der deutschen Grenzen, aus einer echten Liebe zu diesen wirklich liebenswerten Menschen, die dem deutschen Forscher so gern ihr Herz öffneten und zu denen der Sammler so leichten Zugang fand. Aber fast immer (ich spreche hier lediglich von den in deutscher Sprache erschienenen Arbeiten) lag den Untersuchungen nur die eine einzige Betrachtungsweise zugrunde: das typisch Deutsche dieser verstreuten Gruppen herauszustellen und die Beziehungen ihres Überlieferungsbesitzes zu den west- und süddeutschen Heimatlandschaften darzubieten, die sie vor zweihundert und mehr Jahren als Auswanderer verlassen hatten. Dabei kam man zweifellos oft zu ganz erstaunlichen Ergebnissen, nicht nur, was die Übereinstimmung mancher, in der Urheimat schon seit längerem verschwundener Traditionsgüter anbetraf, sondern auch auf dem Gebiet bestimmter Wirtschaftsformen u. a. m.

Die einseitige Fragestellung: „deutscher Ansiedler und deutsche Urheimat“ kann uns also unserem Forschungsziel, das wirkliche Wesensbild einer sozialen Gemeinschaft zu zeichnen, nur sehr bedingt näherführen. Sie kann es umso weniger, wenn wir die Herkunftsgeschichte der deutschen Siedler kritisch unter die Lupe nehmen.

Solche Feststellungen aber machen die Alleingültigkeit einer lediglich auf den Vergleich mit der deutschen Urheimat ausgerichteten Forschung noch fragwürdiger. Es ist ganz ausgeschlossen und würde jedem Lebensgesetze widersprechen, wenn die deutschen Ansiedler in ihrer neuen Heimat durch Generationen hindurch nur in der mitgebrachten Überlieferungswelt gelebt hätten. Das Leben der Ansiedler spielte sich ja nun einmal inmitten ihrer neuen Umwelt ab, die nicht deutsch war: inmitten eines sozialen und wirtschaftlichen Gefüges, eines geographischen und klimatischen Milieus, das sie wohl z. T. mit gestalteten und prägten, mit dem sie sich aber andererseits auseinanderzusetzen und dessen Einflüsse sie aufzunehmen hatte.

Vor solche Fragen der Anpassung wie der Bewahrung sahen sich aber nicht nur die fremden Ansiedler gestellt, sondern in ähnlichem Masse auch die Einheimischen der näheren und weiteren Umgebung. Sie mussten lehrend und helfend aus ihren Erfahrungen mitteilen. Sie standen oft erstaunt, aber öfter noch witzelnd und spöttelnd vor dem ihnen Ungewohnten an Sprache, Sitten und Gehabe. Und so war es unter diesem Eindruck nicht selten zuerst die Tracht, die die Fremden abänderten und der Kleidung ihrer neuen Umgebung anpassten, ist doch, wie Hebel so richtig sagt, derjenige im Dorfgeschmack der beste, der gerade so aussieht wie die anderen alle.

So ergaben sich und ergeben sich täglich von neuem hunderte von Berührungspunkten,

in denen das Leben ein rezeptives Verhalten verlangte. Was nun die Deutschen von den ungarischen Nachbarn angenommen haben, wie sie diese Güter wandelten und sich anpassten, wie sie ihrerseits auf ihre neue Umwelt einwirkten und ausstrahlten, wie ganze Übernahmen und neue Mischformen entstanden, das sagt nicht nur sehr viel aus über die Entwicklungslinien bestimmter volkstümlicher Erscheinungen, sondern kennzeichnet gerade das Charakteristische solcher miteinander in Kontakt stehenden ethnischen Gruppen.

Forschungsmethodisch liessen sich diese Beobachtungen folgendermassen zusammenfassen: Wenn der Sammler als ersten Schritt einen Schatz bestimmten Überlieferungsgutes in der von ihm untersuchten Gemeinschaft festgestellt hat, so wird er als zweiten Schritt der Herkunft dieses Traditionsbesitzes nachspüren. Dann aber beginnt seine Hauptaufgabe, nämlich festzustellen, wie dieser Besitz nun in den verschiedenen Lebenssituationen angewandt wird. Denn die Begabung des Volkes zeigt sich ja weniger im Bewahren alter Überlieferungen (welche romantische Vorstellung immer noch weite Gefilde unserer Forschung bestimmt), als vielmehr in der souveränen Benutzung und Umwandlung seiner Gemeinschaftsgüter für die Zwecke und Gegebenheiten der jeweiligen Lebenssituation. Und welche Situation wäre für eine solche Untersuchung geeigneter als die Begegnung von sozial und ökonomisch einander ähnlichen bäuerlichen Gruppen verschiedener Nationalität und Volksgeschichte.

Es ist tatsächlich erstaunlich, wie wenig sich unsere Wissenschaft bisher mit dieser so naheliegenden Frage beschäftigt hat. Wenn der dritte Schritt nur in den allerseltensten Fällen getan wurde, so mag dieser Mangel z. T. darin seinen Grund finden, dass der deutsche Wissenschaftler kaum je über genügend ungarische oder slawische Sprachkenntnisse verfügte, um interethnische Wechselbeziehungen gründlich untersuchen zu können. So ist es sicher kein Zufall, dass eine der wenigen, wirklich wertvollen Arbeiten zu unserem Thema aus der Feder eines ungarischen Forschers, des Spammerschülers Károly Vargha, stammt. Doch wären solche sprachlichen Schwierigkeiten durch eine enge Zusammenarbeit mit den zahlreichen ungarischen Fachkollegen jederzeit leicht zu beheben gewesen. Es waren offenbar noch andere, stark nationalistische Tendenzen, die zu dieser Einengung und Verzeichnung des Forschungsgegenstandes geführt haben.

Aus diesen Erwägungen erwuchs unser Plan, die interethnischen Beziehungen zwischen Deutschen und Ungarn zum Thema einer Gemeinschaftsarbeit der Volkskundler unserer Länder zu machen.

Die Ungarische und die Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin nahmen das Thema so verstandener „neuer Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen“ in ihr gemeinsames Arbeitsabkommen auf und beauftragten ungarischerseits Prof. Ortutay und Prof. Tálasi, deutscherseits das Institut für deutsche Volkskunde mit der Redaktion eines ersten Sammelbandes, der in der Publikationsreihe des Berliner Institutes zum Abdruck kommen wird. 15 Mitarbeiter sind für diesen ersten Band an der Arbeit. Dem 1. Band werden, so hoffen wir, weitere folgen, weitere Sammelbände mit kürzeren Beiträgen und ganze Monographien einzelner Dörfer oder grösserer Einflussgebiete.

Két magyar hosszúszerű lábbelitípus viselettörténeti elemzése

Ez a dolgozat a magyar népi lábbeli két hosszúszerű típusát tárgyalja, a két típus alakulását, fejlődését, és azokat a szempontokat, módszertani kérdéseket, amelyek az anyag elemzése közben felmerültek.

Mint az öltözet más darabjainak kutatásából is nyilvánvaló, egy-egy időszak egy-egy ruhadarabja magán viselheti elmúlt korok, magasabb társadalmi osztályok és más népek, nemzetiségek ruházkodásának hatását. Az öltözet bármely darabjának elemzése már önmagában is kísérlet arra, hogy a helyi adottságok — formaalakító készség és jelleg — mellett a történeti, földrajzi és társadalmi hatások, bélyegek eredetét megvilágítsa, — illetve, hogy az időben és térben különböző eredetű hatásoknál az odajutás, a keveredés és a továbbalakítás módját tisztázza.

A most következő elemzési kísérlet tárgyi alapjául az a néprajzi gyűjtéssel kiegészített hosszúszerű lábbelianyag szolgál, amely a Néprajzi Múzeum, a debreceni, soproni, pécsi, szolnoki, egri, nagykanizsai, békéscsabai és szigetvári múzeumok gyűjteményeiben található, valamint az, amelyet a prágai Nemzeti Múzeum, a kolozsvári Néprajzi Múzeum, a szebeni Bruckenthal Múzeum, a moszkvai Történeti Múzeum és a leningrádi Mikluhó-Makláj Múzeumban láthattam.

A kiindulásul és alapul szolgáló lábbelianyag időben mintegy a múlt század elejétől a századfordulóig tartó szakaszt jelenti, lényegében a XIX. század második felét. Az elemzésnek ezen az időbeli szakaszon szükségszerűen túl kell haladnia. Mégpedig azért, mert a XIX. századi magyar népi lábbeli elemei közül egyesek sokkal korábbi időkhöz vezethetők vissza, kelet felé a hódoltságig, de akár a honfoglaláskorig sőt még messzebb is, míg nyugat felé középkori kapcsolatok lehetősége merül fel.

A magyar lábbeli egyes alkotórészeinek nyomonkövetése természetesen csakis az egész magyar öltözködés alakulásának megismerésén belül képzelhető el. Hiszen nyilván ugyanazok a tényezők hatottak a lábbelire is, mint az öltözet egyéb darabjaira, s a törvényszerűségek, amelyek a magyar öltözet változásait megszabták, az öltözet szerves részeként alakuló lábbelire is érvényesek voltak.

A hosszúszerű bőrlábbeli Európában legalább a középkortól kezdve mutatható ki, s keleten már a népvándorlás korában is használatos, amint ez ábrázolásokon is látható.

A hosszúszerű bőrlábbeli jelölésére a következő szavakat használta a magyarság: saru, szekernye, botos és csizma. A szekernye¹ valószínűleg közép-

¹ Czuczor—Fogarasi: A Magyar Nyelv Szótára. Pest, 1862. V. 1132. Szekernye.

kori latin, a botos² középkori francia eredetű szó. A lábbelifajta amit jelölnek, a nyugati hosszúszerű lábbeli egy-egy variánsa. A saru és csizma szavak jelentése sokkal általánosabb, időben hosszabb tartamú és fontosságban is sokkal súlyosabb.

A saru honfoglalás előtti török szó a magyar nyelvben.³ Feltehető, hogy a honfoglaláskor, s a honfoglalást követő szakaszban a magyarság saru szóval jelölte a hosszúszerű, s jellegében természetesen keleties lábbelijét. Amikor — a megtelepülés századai alatt — a nyugati művelődés hatására nyugatias lábbelitípusok kerülnek a magyar öltözködésbe, a nyelvhasználatban folyamatosan megmaradt saru szó ezeket is jelöli. — A hódoltság alatt, a hódoltságkori ozmán-törökség kulturális hatására a nyugatiasodó magyar hosszúszerű lábbeli ismét kezd keleti elemekkel feltöltődni, sőt új keleties változatokat is átvenni. A XV. század utolsó évtizedétől kezdve a hosszúszerű lábbelinek egy ozmán-törökök által viselt változata lesz általános divat, melynek jelölésére az ugyancsak ozmán-török csizma⁴ szót használják. Ez a szó az 1500-as évek körül vagy egyenesen az ozmán-törökségtől, vagy délszláv közvetítéssel került hozzánk. Ezzel a folyamattal párhuzamosan megváltozik a saru szó helyzete is. Egykor tisztán keleti, a honfoglalás után keleti—nyugati elemekből vegyesen álló magyar lábbelivariánsokat jelentett, a hódoltsággal párhuzamosan régiessé s divatjátmulttá válik. Lassan visszaszorul a szintén régiessé s divatjukat multtá váló nyugatias változatok jelölésére. A divatos és ezért a köztudat számára részleteiben is jól körülhatárolt csizmával szemben a saru szó jelentése részben a nyugatias változatokra kerül át, részben pedig elmosódik s az általános lábbelijelentés felé közeledik. A saru szó és a nyugati jellegzetességeknek a hódoltság korában végbement összekapcsolását az egyház is megerősíti, amely konzervatív voltánál fogva szövegeiben, bibliafordításaiiban ezzel a szóval jelöli a lábbelit általában, s a csizma szó használatát nem vette át.

Amikor a hódoltság alatt az ozmán-törökség hozta keleties kultúra a magyar területet előnti, akkor itt nemcsak új keleti elemek átvételéről lehet szó, hanem bizonyára régi keleti elemek, keleti öltözködési részletek felelevenítéséről is. A magyarság a hódoltságkori törökség öltözetéből csupán bizonyos darabokat, bizonyos részleteket vett át, míg más — ugyancsak korabeli törökös részletek nem hatottak öltözködésére. Valószínű, hogy a magyarság olyan részleteket választott ki a maga számára, olyan részletekre reagált elsősorban, amelyekhez hasonló, vagy amelyek emléke benne valahol még lappangott. Feltételezhető, hogy olyan részletek, olyan jellegzetességek jöhettek elsősorban számításba, amelyek hozzá valamilyen okból közelállottak, hiszen a honfoglalás után még hozzánk érkező keleti hullámok is fel-fel erősítik a nyugatias orientáció hatására gyengülő keleties kultúrkinccset. Valószínű, hogy a hódoltságkori törökségtől kétségtelenigen sokat átvevő magyarság elsősorban a neki régről ismerős formák, megjelenési sajátosságok s elemek közül választott. Így a hódoltságkori török hatás nemcsak új török elemek átvitelét jelentette a magyar öltözetbe, hanem részben bizonyára a magyarság saját régi keleti elemeinek, keleti sajátosságainak felelevenítését is.

² Gombóc—Melich: Magyar Etymológiai Szótár. Budapest, 1914—1930. I. 506—7. Botos.

³ Bárczi G.: Magyar Szófejtő Szótár. Budapest, 1941. 266. Saru.

⁴ Czuczor—Fogarasi: i. m. Csizma.

A XIX. században, amely időbeli szakasz a tulajdonképpeni néprajzi gyűjtemények legrégibb és legjellegzetesebb darabjait adja, — a saru és csizma szavak egyaránt hosszúszerű lábbelit jelentenek, de úgy, hogy a saru szóhoz a XIX. századi és korábbi írásos anyag szerint is inkább nyugati elemek kapcsolódnak, míg a csizma szó a tisztán keleti elemeket magában foglaló lábbeli elnevezése. A most következő elemzésnek éppen e kétféle — saru néven

I. ábra. Néprajzi Múzeum
Budapest. Ltsz.: 15.552. Magyarország.

nyugati, csizma néven keleti — jellegű elemekből álló hosszúszerű lábbeli-típus a tárgya.

Csizma.

A keleties jellegű alkotórészeket tehát a csizma névvel jelölt hosszúszerű lábbeli foglalja magában.

Csizma szavunk hódoltságkori török eredetű.⁵ Kézenfekvő volna az a feltevés, hogy — mint ma általában — a csizma szó azelőtt is magát a hosszúszerű lábbelit jelentette volna, amelyet a magyarság a hódoltság alatt vett volna

⁵ Lásd a 4. számú jegyzetet.

át az ozmán-törököktől. Valóban vannak olyan írásos adatok, amelyeket így is lehetne értelmezni.⁶ A hódoltság előtti ábrázolásokról azonban az látható, hogy az európai és a magyar anyagban már a hódoltság kora előtt is van hosszúszerű bőrlábbeli. Ezért lehet feltételeznünk, hogy saru szavunk, — amely hódoltság előtti — nyilván a hódoltság előtt is ismert hosszúszerű forma jelölésére szolgált. A jóval későbbi csizma szó pedig a magyar nyelvbe való bekerülésekor — a XV. század vége, XVI. század eleje körül — nem általában a

2. ábra. Úr vagy nemes ruhája a VII—IX. századból
A Vielcastel gyűjtemény alapján közli Lacroix, Paul: Moeurs, usages et costumes au Moyen- Âge et à l'époque de la Renaissance. 65. Paris, 1872

3. ábra. XIII. század elejei lábbelikészítő
A „Reuner Musterbuch” alapján közli Geramb—Mautner; Steirisches Trachtenbuch, 239. Graz, 1932

hosszúszerű lábbelit jelentette, — hiszen erre megvolt a saru szó, — hanem ezen belül egy olyan, főként a hódoltsággal divatbajövő változatot, amely bizonyos, akkor nyilván igen feltűnő, s a köztudat számára világos — formai s talán technikai részleteiben is különbözött a magyarság hódoltság előtti és saru szóval jelölt hosszúszerű bőrlábbelijétől.

⁶ „Tszima az törököktől jött a magyarok közzé, az előtt viseltenek sarut Bod: Pol. 85).” Magy. Nyelvtört. Sztár. I. 442. — Hasonló értelmű még a következő adat: „Sokan nem csizmát viseltenek, hanem amaz ráncos veres sarut szász módon. (Mon. Írók. XI. 342.)” Apor P.: Metamorphosis Transylvaniae. 1736.

Ezek előrebocsátása után lássuk a csizma és saru szavak helyzetét és a velük jelölt lábbelik milyenségét a sok hagyományos formai és technikai elemet megőrző népi anyagban, az általunk tárgyalt XIX. században. A magyar nép a XIX. században két szóval jelöl hosszúszerű bőrlábbelit. Egyik szó a csizma, a másik szó a saru.⁷ E két szó főleg a század első felében, közepén még két — egymástól viszonylag jól elkülöníthető típust jelöl, mint arra a fenti-ekben már utaltunk is. E típusok elemzésével, az egyes elemek alakulásának visszafelé való követésével kívánunk e két szó korábbi jelentésének, s a velük jelölt két típus alakulástörténetének tisztázásához hozzájárulni.

A XIX. század legelterjedtebb magyar népi csizmájának elemei a következők (1. ábra): A szár teteje elől emelkedő. A szár összevarrása kétoldalt van. A boka simára ványolt, nyelvés vagy ráncolt. A fejen körömcipőhöz vagy a kéményseprők papucsához hasonló díszítés, illetve toldásvonal fordul elő. Az orr hegyes és felfelé kunkorodó. A talp fordított-varrott. A sarok patkós, rakott vagy fából faragott, ez utóbbinál a talp bőre néha a sarokra is lehajlik.

Az emelkedő tető, mint az a leteti és nyugati hosszúszerű lábbelik össze hasonlításából kiderül, keleten fordul inkább elő, míg a nyugati ábrázolásokon látható hosszúszerű bőrlábbelik szártetővégződése általában kerek (2—9. ábrák). Emelkedő tetejű lehetett a magyarság honfoglaláskori hosszúszerű lábbelije, és ilyen volt a hódoltságkori törökök csizmája is. A XVII—XIX. századi magyar úri és paraszti hosszúszerű lábbelinél az emelkedő szártető általános.

A XIX. század második feléből való néprajzi anyagnál az emelkedő tetőnek több változata ismeretes (10. ábra), ugymint hegyesen, háromszögben, lovaglócsizmaszerűen és szívalakban emelkedő tető. Mind e népi változatok előzményei nyomonkövethetők visszafelé a XVIII., XVII. és XVI. századi lábbeliken keresztül a hódoltságkori török anyagig. A legrégebb formának a hegyesen emelkedő tető látszik. Az egykori török háromkarélyos forma^{8,9} a

4. ábra. Szüretelő egy Szent Gergely dialógusaiból való miniatúrán a XIII. századból Lacroix i. m. 157

⁷ Lásd a 3. és 4. számú jegyzeteket.

⁸ *Celal Esed Arseven: Les arts décoratifs turcs.* 313.

⁹ *Ethn.* LXVIII. (1957). 556. 21. ábra.

5. ábra. Északnyugat-európai férfiöltözet az 1400—1440-es évekből
Weiss, H.: *Kostümkunde*, 90.
Stuttgart, 1872

huszárság mintájára megalakuló német és francia huszárezredeknel terjed első sorban. A nyugati csizma kerek szártetővégződése kevés eltéréssel körülbelül ugyanebben az időben, illetve valamivel későbbben kezd a magyar csizmához érni, így a két ellentétes irányú mozgás majdnem keresztezi egymást. A magyar hosszúszarú lábbeli emelkedő szártetővégződéséhez visszatérve, ezt keleti sajátosságnak tarthatjuk a bőséges ábrázolásanyag alapján.

A következő elem a szár összevarrása, amely ennél a típusnál mindig kétoldalt történik. (1. ábra.) A keleti—nyugati lábbeliábrázolások összehasonlítása (12—15 ábra) ezt a megoldást is keletinek mutatja a nyugati típusú hátulvarrott szárral szemben. Érdekes, hogy a szár kétoldali összevarrása a XIX. század első felében lett divat nyugaton,¹¹ s a század második felében kezd magyar földön komolyabban terjedni a nyugati típusú

6. ábra. Dél-országi csészetartó szobor a XI—XIII. századból
(Dubois de Montpéroux után Henszlmann. 101. l. 94. á. és 8. l. 10. á. Chantre, *Recherches antrop. d. la Caucase*. III. E. 67. l. 18.) Közölve: Nemes Mihály—Nagy Géza, *A magyar viseletek története*. Budapest, 1900. 20. Tábla, 2. kép

¹⁰ Köhler, K.: *Die Entwicklung der Tracht in Deutschland während des Mittelalters und der Neuzeit, mit besonderer Berücksichtigung der jezeitigen, für die einzelnen Kleidungsstücke üblichen Herstellungsweise*. Nürnberg, 1877. 13—14.

¹¹ Köhler: i. m. VII. Tábla 3. ábra.

hódoltságkori magyar (11. ábra) és a későbbi népi lábbelin megvan, a magyar változatban azonban a hármastagozódás nem három karélyban, hanem három tompa szögben (30. ábra.) történik. A múlt század második felének paraszti csizmáin lovagló csizmaszerűen emelkedő tető a XVII—XVIII. század úri csizmáira jellemző, de keleten sokkal korábban is megtalálható. A népi csizmákon igen gyakori szivalakban emelkedő szártető a magyar úri lábbeliben a XVIII. század végén tűnik fel. A népi lábbelire a XIX. század folyamán került. Érdekes, hogy az emelkedő tetőnek ez a formája a kerek tejtű európai lábbelibe is átment. A XIX. század elején, közepén a nyugati polgári öltözet csizmáinál is divatossá válik egyidőre az emelkedő szártetővégződés. Az ilyen csizmákat eredetüknek illusztrálásaképpen *Suwaroustiefel* vagy éppen *ungarische Stiefel* néven jelölték.¹⁰ Részben nyilván a XVIII. század elején a magyar

hátulvarrás. — Néhány múzeumi példányon csak a belső oldalon van a szár összevarrva. A népi emlékezésben egyelőre csak nagyon bizonytalan nyomok vannak erre a megoldásra. 1598-ban Kassán többek között ezt kívánták a csizmadiáktól: „Első egy száras csizma, egyfelől való varratú, sima sarkú, egyenes talpú legyen.”¹² Ez az adat csak az eljárás meglétére ad támpontot, a keleti vagy nyugati hovatartozás kérdését azonban nyitva kell hagynunk.

A boka lehet simára ványolt, de készülhet nyelves toldással is. Csizmáink régi, múlt század elejei példányai nyelv nélkül, simára ványolva vagy ráncolva készültek, s a paraszti csizmáknál csak a századforduló körül kezdik a nyelvet alkalmazni. Az európai hosszúszerű lábbelinél a nyelv csak későn, a XVIII. század végéféle, de még inkább a XIX. század elején jelenik meg általában, korábban csak nagyon elvétve alkalmazzák. (16. ábra.) A magyar úri viseletben nyelves toldású csizma vagy ugyanilyen formájú papucs már a hódoltság alatt is előfordul.¹³ Ez azonban világosan megkülönböztethető a nyugati formától, amennyiben a nyelvben végződő magyar fejformának oldalszárnyai vannak, úgyhogy ha a szárat lebontanák róla, mint önálló kérges papucs is viselhető lenne. Az európai formánál ilyen oldalszárnyak nincsenek, a nyelven szabott fej egy elképzelt oldalvarrás mentén meredeken lejt kétoldalt, a sarok, illetve kéregrészt a szár hátulsó része borítja.^{13a} Az ábrázolások szerint is (17–19. ábra) a magyar formát kelet felé lehet követni.

A boka ráncolásának háromféle módja ismeretes. Lehet: 1. körül sima ránc. Ez a ráncolásmód, bár hiányzik nyugaton — de szláv népeknél gyakran előfordul, s a magyarországi anyagban is szláv és szász (20. ábra) népeiségek sajátja.¹⁴ 2. A második fajta ráncolásmód ugyancsak sima ráncokat jelent,

7. ábra. The Reception of Zoleyka's Procession. A. D. 1555—65
Robert Skelton: The Mughal Artist Farrokh Beg. Ars Orientalis 1957. 3. Tábla, 6. kép

¹² Kemény Lajos: Kassai adatok a viselet történetéhez. Arch. Ért. 1818—19. 117.

¹³ A magyar formára nézve lásd Cesare Vecellio: „Degli abiti antichi e moderni di diverse parti del mondo” című, 1590-ben kiadott művét. Újra kiadta Firmin—Didot: „Costumes anciens et modernes. Habiti antichi e moderni di tutto il mondo” címmel két kötetben. Paris, 1859. A II. kötet 413. számú képe erdélyi fejedelmet ábrázol, ennek lábán látható keleti formájú nyelves papucs. Közölve: Nemes Mihály—Nagy Géza: A magyar viseletek története. Budapest, 1900. 51. számú fekete tábla, 1. ábra.

^{13a} Köhler: i. m. VII. Tábla 1., 2., 3. ábrák.

¹⁴ Glapa, A.: Stoj Miedzryrzecko—Babimojski (Lubuski). Atlas Polskich Strojow Ludowych. Czesc II Wiekopolska Zeszty 4. 24. l. a. és b. ábrák. 1956. Nakladden Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego we wroclawin. — Magyarországon eddig Szigetvár és Nemeskérrel vannak adatok az ilyenfajta ráncolásra az 1870—80-as évekből. Körülráncosak a

8. ábra. Saints in a Landscape
Circa A. D. 1601—4. The Hermitage, Lenin-
grad. Robert Skelton i. m.
7. Tábla, 15. kép

9. ábra. Jalal Al-Din on the Banks of the
Indus
Basil Gray: An unknown Fragment of
the „Jami'al-Tawarikh” in the Asiatic
Society of Bengal. Ars Orientalis 1954.
5. Tábla, 10. kép

de oldalvarrástól oldalvarrásig (1. és 30. ábra). Erre a népi tárgyi anyagban oly gyakori ráncolásmódra az ábrázolásanyagban nagyon gyérek az analógiák. Eddig egy pozsonyi XVII. századi sírkőről és a győri székesegyház egy XVIII. századi szobráról ismert. 3. A harmadik fajta ráncolás, az úgynevezett harmoni-
kás ránc vagy muzsika ránc már újabb, XIX. század végi fejlemény.

10. ábra. A csizma emelkedő tetejének különböző formái

XVII—XIX. századból való száz csizma is, amelynek a budapesti Néprajzi Múzeumban (Ltsz.: 15.586 és 130.585) és a nagyszombati Bruckenthal Múzeumban vannak. — Valószínű, hogy a csizma torokrészén ilyenformán alkalmazott ráncolás a ványolás fejletlenségével függött össze, mert a századforduló körül, a ványológépek fokozott alkalmazásával a falusi vásárlóközönség lábbelije számára is — a boka ráncolása rövid idő alatt meglehetősen vissza-
fejlődik, országunk nagyobb részén el is tűnik.

A csizma fejrészen igen gyakori két díszítés, — illetve toldásvonal. Az egyik, amely elsősorban mint díszítésvonal hívja fel a figyelmet — a mai körömcipő vonalához hasonló gépeléssor (21—22. ábra), amelyet esetenként virágok, rátétek tesznek változatossá. Ez a varrott díszítés tulajdonképpen egy hasonló — körömcipő — alakú bélés rögzítése. Ismeretes azonban a régi, szakadt csizmáknak ilyen alakú toldással történő javítása is, amelyet pl. Debrecenben népi gyakorlatban cigányborításnak neveznek.¹⁵ A XVII—XVIII. századból származó magyar ábrázolásanyagban láthatók olyan csizmák,

11

11. ábra. Gr. Zrínyi Miklós, a költő (1664)

Ernst-féle metszet. Nemes-Nagy i. m. 58. fekete tábla, 18. ábra

12

12. ábra. Szent György képe egy bizánci-georgiai XI—XII. századbeli tryptychon után, mely a Szvanföldi eczeri templom tulajdona (Chantre, E.: Recherches antrop. dans le Caucase. Paris—Lyon 1887. IV. 74.) Nemes-Nagy i. m. 17. fekete tábla. 5. ábra

ahol a fej és szár szerkezeti összeerősítésének vonala éppen ez az ún. körömcipővonal (23. ábra.). De továbbmenve, a Balkánon s a keleten a mai napig folyamatosan használnak ilyen körömcipő alakú vagy kérges papucs alakú lábbeliket. (24—25. ábra.) A népi csizmának ez a körömcipő alakú díszítése tulajdonképpen az ugyanilyen formájú bélés rögzítése. A bélés a régi javítás, amaz pedig az eredeti önálló szárnélküli lábbeli alakjának az emléke. A rövid lábbeli kérges papucsához vagy körömcipőhöz hasonló vonala tulajdonképpen szerkezeti vonal. Hiszen a hosszúsárú lábbeli gyakorlatilag a rövid lábbeli és a szár összetoldásából keletkezett, s a rövid lábbeli befejező vonala mint toldásvonal él tovább. A körömcipővonal — a keleti anyagban való megléte s a

¹⁵ Déri Múzeum, Debrecen: 1. — Sz. n. fekete csizma. — 2. „2089 Női csizma VIII. VIII. 28 Déri.” — 3. „1786 Férfi csizma 11. 11. Déri.” — 4. „2075 Csizma, női, fekete, oldalvarrott.; Rimóc V. 23. Déri.” (Az 1786-os szám nem évszám, hanem a csizmának a Déri gyűjteményében viselt sorszáma.)

nyugati anyagban való hiánya miatt ugyancsak a csizma keleti elemei közé sorolható.

A másik bélésfajtának olyan az alakja, mint a kéményseprők vagy pécek papucsának. Ilyen alakú toldás is van a paraszti csizmán,¹⁶ s ezt a békési népi gyakorlat szerint ugyancsak cigányborításnak nevezték a századforduló körül, sőt a dunántúli Nemeskéren is. Ez a toldásvonal azonban — amely mentén sohasem alakult ki díszítés — nemcsak múlt századi népi csizmákon látható, hanem a XVII—XIX. századból ránkmaradt úri csizmáknak is gyakori

13. ábra. Prince and Attendants
B. W. Robinson: Prince Baysonger's Nizami: A speculation. Ars Orientalis 1957. II.
Plate I. Fig. I

14. ábra. Basil Gray, An unknown Fragment of the „Jami'al-Tawarikh” in the Asiatic Society of Bengal. Ars Orientalis 1954. I.
Plate 3. Fig. 5

szerkezeti vonala. Megtalálható a hódoltságkori és hódoltság előtti török és keleti lábbeliken is. — Ilyen vonalú papucs a XVI. századtól kezdve Európában is megjelenik (26—27. ábra). Valamelyes lehetősége így annak is fennál, hogy ez a vonal nyugatról került volna hozzánk. Mégis, mivel mint a hosszúszerű lábbeli toldásvonala keleten gyakori, míg ebben a minőségben nyugaton hiányzik, valószínűbb, hogy a körömcipővonalhoz hasonlóan ez a forma is keletről származott hozzánk.

Harmadik díszítés, illetve toldásvonala a csizmának egy igen kivágott körömcipőhöz hasonló vonal (28. ábra), amely elől az orrnál, a boka felé forduló

¹⁶ Déry Múzeum, Debrecen: „1794 Csizma női XXV. 27 XXV. Déry.”

hegyes ívben végződik.¹⁷ A múlt században inkább kalotaszegi csizmákon fordul elő. E körömcipőféle rész összetoldása a voltaképpen szárral különleges, csomós öltéstechnikával történik, amely technika nemcsak a mi hódoltságkori csizmáinkon van jelen, hanem a Balkánon, sőt keleten is alkalmazott.¹⁸ E visszaforduló ívben végződő körömcipőforma ugyancsak látható önnálló papucsszerű lábbeli befejezővonalaként úgy keleten (28a ábra), mint a hódoltságkori és utáni magyar anyagban. Mind formája, mind technikája ennek a vonalnak is kelet felé utal.

15

15. ábra. Altichiero és Avanzo, Három királyok imádása
Padova, Szent György kápolna. 1380. körül. Rabinovszky Máriausz: Itália festészete.
A trecento. 90. kép. Budapest, 1947

16

16. ábra. Angol szolga ruhája a XIV. században
Lacroix i. m. 571

17

17. ábra. Dervisscsoport (részlet)
Oktay Aslanapa: Türkische Miniaturmalerei am Hofe Mehmet des Eroberers in Istanbul.
Ars Orientalis I. 1954. 13. Tábla, 29. kép

A szár lehet béleletlen és bélelt. Lehet végig bélelt (a hajló bokarész mindenkor kihagyásával), és lehet béleletlen. Bélelt csizmáról az írásbeli adatok is szólnak, például 1608-ban Kassán ez áll a csizmadiák árszabásában¹⁹

¹⁷ Déri Múzeum, Debrecen: „1952 Női saffián bőr csizma Ormánság XIX. sz. közepe Déri.” — Néprajzi Múzeum, Budapest: 15.587 Torockó.

¹⁸ ЯКУНИНА, Л. И.: Новгородская обувь XII—XIV. веков. Краткие Сообщ. XVII. 45. 19. ábrán közölt csizmájának oldalvarrása és a fejrészen levő toldás is ezzel a varrással készült. Ezt a szép zöld bőrcsizmát 1957-ben Moszkvában L. I. Jakunina szívességéből alaposan megnézhettem, melyért L. I. Jakuninának ismételtelen köszönetet mondok.

¹⁹ Kemény Lajos közlése: Kassai céhek árszabásai a XVII. századból. Gazdtört. Szemle VIII. 1901. 29.

(karmasin száras csizmáról van szó): „Ehhez való szerszám kell, fonál, talp, bélés, viasz, cérna, kéreg, . . . ha pedig a csizmához bélelni való bőrt veszünk az boltokban az áros uraimtól, tehát kit hármával, kit négyével veszünk egy forinton, többet egy bélés bőrrel, kit karasyja takaró bőrnek hívnak, három száras csizmánál többet nem bélölhetni vele. . .” — A múlt századi paraszti csizmák néha csak a két oldalvarrás mentén béleltek egy-egy felfelé szélesedő bőrsíkkal, amely néha felül annyira kiszélesedik, hogy a szár emelkedő tetejénél össze is ér, s így ezt a részt is erősíti.

18. ábra. Két teve viaskodása
Oktay Aslanapa: i. m. *Ars Orientalis*
I. 1954. 2. Tábla, 3. kép

része ennek a lábbelinek.²⁰ Jellemző rá, hogy hegyes, kunkorodó orra, széles feje és elég széles lágyéka van, s egylábás, illetve forgató. Összevarrási technika a magyar néprajzban jól ismert fordított varrás. Lényege ennek a technikának, hogy a vele készített lábbeli egy szárból és egyetlen talpból áll. Több talp felvarrását ugyanis a fordított-varrott technika nem engedi meg. Az egyetlen talp miatt az így készült lábbelinek nagy előnye a könnyűség, de nagy hátránya az, hogy az egyszer elkopott, kilyukadt talpat igen körülményes javítani. A javítás a foltdarab belső, de varrással nem rögzített alátévéásával történik, vagy a talpat kívülről varrják fel. Ilyenkor a talp általában bocsorszerűen felhajlik a felsőrészre, mivel az eredeti talp keskeny pereme nem bírja el a varrást. Az így javított csizma bizony elég csúnya, és már csak munkaalkalomra, szegény embernek való, mint ezt a balatonszentgyörgyi — valószínűleg XIX.

A csizma kunkorodó hegyes orra szintén ismert hódoltságkori török, s általában keleti ábrázolásokról. A hegyes orr a magyar anyagban a hódoltság óta következetesen kimutatható. Nem tévesztendő azonban össze az európai gótika laposan hegyes lábbeliórrával. Itt ugyanis a végig vízszintesen hegyes orr hosszúsága egyúttal a társadalmi hovatarozás, a rang kifejezője is. Hogy végső soron a középkori keleti kereskedelem (Hansa) és a keresztes háborúk útján maga a nyugati, s ott laposan fejlődő hegyes orr is nem hozható-e kapcsolatba a kelettel, az olyan kérdés, amelyre megnyugtató feleletet ma még nem lehet adni, s további taglalása e dolgozat problematikáján amúgy is kívül esik. Az eddigiek alapján a magyar csizma felfelé kunkorodó hegyes orra kétségtelenül keleti sajátosság.

A csizma talpának alakja, illetve a talp és felsőrész összevarrási módja (29. ábra) mind formailag, mind technikailag a legjellegzetesebb alkotó-

²⁰ Ethn. LXVIII. (1957) 545—547.

század elejei anyag is bizonyítja.²¹ Ami az újbóli fordított-varrást illeti, az eddig rendelkezésre álló adatok szerint nem is gyakori és nem is olcsó dolog, hiszen közel annyi munkát jelent, mint egy vadonatúj csizma készítése. Egy 1780-ból származó jászkun árszabás szerint²² éppen annyiba is kerül, mint az új csizma egész munkadíja: „Új férfi csizma varrásáért, midőn az gazda mindent maga ad hozzá... —40 Ft., Öreg csizma egész talpallástul, fontos talppal, fordítva férfinak... —40 Ft.” — Egy 1823-ból való limitáció²³ így utasít: „A csizmadiák dolgozzanak eszerént: Egy párt fordítottlag megtalpalni 18 Xr.”

19. ábra. Köpecsényi polgár
a XVIII. században
Szendrei János: Köpecsényi viselet a XVIII.
században. Arch. Ért. 1907. III. Tábla

20. ábra. Szász paraszt aljas nőszemély
Szendrei János: Adatok az erdélyi női
viselet történetéhez a XVII. században.
Arch. Ért. 1907. VI. Tábla, 3. kép

Hódoltságkori csizmáink száma sajnos alig néhány (a Történeti Múzeumban 2, az Iparművészeti Múzeumban egyetlen darab). Ezek emelkedő tetejük és oldaltvarrottak, talpaik is fordított varrással készültek, de a talpak formája különbözik a múlt századi paraszti csizmák talpformájától. Ez utóbbiak meglétét mégis feltételezzük a hódoltságkori magyar lábbelinél, mégpedig két szempont alapján.²⁴ Először: a Szolnokon, Egerben és Nagykanizsán

²¹ Balatonszentgyörgyön a múlt század derekáról, második feléből származó paraszti csizmaanyag került elő. A lábbeliket egy padláson, hulladék között találták Sági Károly és Némethy Endre muzeológusok. Érdekessége a szokványos múzeumi anyagtól eltérően az, hogy nagyrésze foltozott, javított, s így alkalmas a fordított-varrott csizma javítási és foltozási módjainak megismerésére. Múzeumba általában hibátlan vagy jó állapotban levő példányt gyűjtöttek, s így a balatonszentgyörgyi anyag ritka alkalom a javítások módjainak megismerésére.

²² Györffy I.: A nagykun viselet a XVIII. században. Ethn. XLVIII. (1937) 137.

²³ Cs. Bogáts D.: Háromszéki Oklevélszójegyzék. Kolozsvár, 1943. 24.

²⁴ L. a 20. sz. jegyzetet.

21. ábra. Magyar női csizma Bánffy-Hunyadról
Néprajzi Múzeum. Ltsz.: 133.241

rendelkezni, ki tudja — talán többel is. Természetesen megnyugtatóbb lenne olyan hódoltságkori magyar csizmák előkerülése, amelyeknél talpforma és talpfelvarrási technika megegyeznék azzal, ami a hódoltságkori török és múlt századi népi csizmáknál azonos. Sajnos történelmünk, a magyarság területén

22. ábra. Az előbbi csizma talpa

kiásott hódoltságkori török talpak egyik típusa — sőt éppen az, amelyik mindhárom helyen jelen van — formában és technikában megegyezik a XIX. századi magyar népi csizma talpának formájával és technikájával. Tehát a hódoltságkori török és a múlt századi magyar fordított-varrott talpak formájának egyezése tény, és a kettő között szükségszerű valamilyen kapcsolat, valamilyen odajutási út feltételezése. A hódoltságkori török forma és technika nyilván csak a hódoltságkori és hódoltság utáni magyar anyagon keresztül juthatott el a XIX. századi paraszti csizmákhoz. Másodszor: ez a fordított-varrott technikával felerősített talpforma emelkedő szártetejű s oldaltvarrott csizma tartozéka, bár az eltérő talpformájú s fentebb idézett Történeti és Iparművészeti Múzeumbeli csizmák is emelkedő tetejűek és oldaltvarrottak. Úgy látszik, hogy a hódoltságkori magyar emelkedő szártetejű és oldaltvarrott csizmáknál e két talpformával mindenesetre lehet számolni, sőt ha hódoltságkori csizmákkal nagyobb számban

rendelkezni, ki tudja — talán többel is. Természetesen megnyugtatóbb lenne olyan hódoltságkori magyar csizmák előkerülése, amelyeknél talpforma és talpfelvarrási technika megegyeznék azzal, ami a hódoltságkori török és múlt századi népi csizmáknál azonos. Sajnos történelmünk, a magyarság területén oly sokszor végigdúló háborúk, sok más művelődési kincssel együtt, a ruházatban — lábbeliben különösen — keveset hagytak az utókorra.

A hódoltság koráig való visszavezetés után annyi máris kétségtelen, hogy ez a talpforma és a talp és felsőrész fordított-varrott összeerősítési módja a magyar csizma keleti eredetű alkotórésze. Van azonban néhány olyan adat is, amely arra hívja fel a figyelmet, hogy ezt a keleties jellegű

talpformát a magyarság talán a hódoltság előtt is ismerhette. Ugyanis hasonló formájú és technikájú talptöredék látható a moszkvai Történeti Múzeumban,²⁵ amely moszkvai városi ásatásokból került elő a XV—XVII. századból. Formában azonos, de technikában eltérő talpúak a közép-szibériai evenki (mandszu-tunguz) és hakasz (altáji török) népeknek a leningrádi Mikluhó-Makláj Múzeumban* őrzött recens lábbelije.²⁶

A magyarság a hódoltságkori törökség öltözetéből egyes darabokat, elemeket átvett, továbbalakított, mint ez ilyen hosszú ideig tartó s intenzív kapcsolat mellett természetes is. Másokat azonban figyelmen kívül hagyott. Feltételezhető, hogy az átvett darabok nagyrésznél legalább a kiválasztást előmozdította olyan körülmény, hogy például az illető darab, — megjelenésének egészében, vagy valamilyen részletében — a magyarság elképzeléséhez közelállott. Valószínű, hogy egyes keleti jellegű darabok, elemek, megjelenésbeli sajátosságok a — hódoltság előtt ugyan már erősen európaiasodó — magyarság egy részénél, talán az alsóbb néposztálynál, a kultúrközpontoktól távolabb élőknel, visszahúzódva, lappangva vagy emlékekben még megvoltak. Mivel a hódoltságkori törökség öltözködése keleties jellegű, feltételezhetően tartalmazhatott néhány olyan elemet is, amelyek megfelelője, vagy amelyekhez hasonló a magyarság egykori keleties öltözködésében is megvolt. Ezért természetes, ha a magyarság elsősorban ezekre reagált, átvételre s továbbalakításra elsősorban ezeket választotta ki. Hiszen a hódoltságkori törökök a most ismertetett „csizma” típuson kívül számos, különböző formájú, különböző típusú lábbeliekben jártak a magyar földön. Tehát egyáltalán nincsen szó arról, hogy a hódoltságkori törökségnek ez lett volna a magyar földön használt egyetlen lábbelije, s hogy a korabeli magyarság éppen csak ezt az egyet láthatta volna rajta. Valószínű, hogy ez a csizma olyan általános keleti elemeket is tartalmazhatott, amelyek a XVI—XVII. századi ozmán-törökségnél időben is és térben is kiterjedtebbek voltak. Nem lehetetlen, hogy egy részüket a magyarság már a honfoglalás előtt, a vándorlás századai alatt is ismerhette. Így lehetséges, hogy az ozmán-török csizma néhány eleme a magyarság egykori honfoglaláskori sarujának is tartozéka volt.

23. ábra. Simon de Baussner. Ao. 1733
Johann Lindern de Friedenburch: Ab-
riss derer Siebenbürgischen Fürsten
vonz wei Hundert Jahren Wien, 1734

* Megtekintésükért Glafira Makarovna Vaszilevicsnek mondok köszönetet.

²⁵ Moszkvai Történeti Múzeum kiállítása. XIV. terem.

²⁶ Ethn. LXVIII. (1957) 560

A múlt századi magyar csizma sarokrészén az egészen régi paraszti példányoknál patkó, az újabbnál bőrből rakott, vagy fából faragott sarok van. A régebbi patkók formája hasonlít a Szolnokon és Egerben kiásott török patkó egy részének formájához.²⁷

A nyugati gyakorlatban a varrott talpra több technikai megoldás is van. Egyiknél két talp van, egy belső és egy külső — járótalp. A belső talpat béléstalpnek vagy branzolnak (Brandsohle) hívják. A felsőrészt a kaptafára tett belső talphoz varrják, s csak azután varrják fel a külső talpat. Mivel a felsőrész befeléforduló széle így a két talp közé esik, hézag keletkezik a két talpréteg között, amelyet duplázónak nevezett bőrdarabokkal töltenek ki, hogy be ne horpadjon. Ezeket németes szóval glenstik (Gelenkstück) és banléder (Ballenleder) nevekkel jelölik. A mai varrott talpú cipők is így készülnek. Ez a technika nyugatról került hozzánk a XIX. században, s a század végén vált általánossá, elsősorban a varrott cipőknél. Ennek a technikának középkori európai meglétére egy Lacroix-²⁸idézte adathól következtethetünk, amely Jean de Garlande (1080) szótárából való.²⁹ A foltozó vargákról szólva, Jean de Garlande megjegyzi, hogy „ezek olyan egyszerűbb munkások, akik régi lábbeliket javítanak, s (javítás közben) megújítják a „taçons”, illetve „pictacia” nevű részt, amely a lábbal közvetlenül érintkező belső talp, azután a „rives” illetve „intercucia” nevű részt, ezek bőrdarabok, amelyeket a két talp közé helyeznek, végül a talpakat és a felsőbőröket”. Itt tehát nemcsak külső és belső, illetve kettős talpról van szó, olyat ugyanis más varrási technikával is lehet alkalmazni, — hanem bőrdarabokról is, amelyeket a két talp közé helyeznek (intercucia). Ezekre pedig akkor van szükség, ha a felsőrészt befeléfordulóan varrják a belső talphoz, s a felsőrész befelé forduló széle miatt a belső és külső talp között hézag keletkezik. Az összevarrásnál kiülnek a talpra, s hogy a fonalat a járás ne koptassa, a talp külső felének szélébe köröskörül árkot vagy risszt (Riss) vágnak, ebben bújik el a fonal. Amikor a múlt század 40-es éveiben kezdik a talpakat szögezni, akkor e hamar térthódító új technika megtartja a varrott talp eddigi három alkotó elemét, sőt mind a mai napig így is alkalmazza. Ha Jean de Garlande adata erre a ma is alkalmazott hármas tagozódásra vonatkozik, — ami elég valószínű — akkor ez az eljárás a nyugati lábbelikészítésnek a középkor óta egyik folyamatos módja.

A múlt századi varrott talpú paraszti lábbelinél az ilyen három alkotórészből álló talp nagyon ritka, s nyilván közvetlen városi, illetve úri hatás. A hármas tagozódású talp alkalmazása csak a múlt század harmadik harmadában tűnik fel a paraszti lábbelinél, mégpedig a szögezési technikával készült daraboknál, de ezeknél aztán általános. A hármas tagozódás a népi anyagba a szögezési technikán keresztül került. Hogy azonban a magyar lábbelikészítő gyakorlat számára a megelőző századokban ismert volt-e vagy sem, arra biztosan felelni nem lehet. Egy adat Alsó-Lindva város 1558-ból való rendtartásában és árszabásában³⁰ talán erre utal. Az adat így szól: „Az vargák mivétül. . . külső és belső fé-talpat adjanak 12. krajcáron”. Féltalpalás ugyanis

²⁷ Uo. 554, 560.

²⁸ A most következő adatokat Lacroix—Duchesne—Seré: Histoire des cordonniers et des artisans dont la profession se rattache à la cordonnerie, és Lacroix: Histoire de la chaussure című, Párisban 1852-ben megjelent műveiből idézem.

²⁹ Lacroix—Duchesne—Seré: i. m. 154.

³⁰ Dr. Balló I. közlése: Alsó-Lindva város rendtartása és árszabása 1558-ból. Gazdtört. Szemle VI. 1899. 136.

az ilyen hármaskörű talpnál szokásos ma is, akár szögezett, akár varrott munkáról legyen szó.

Az eddig ismertetett keleti jellegű elemek együvértartozása körülbelül a múlt század hetvenes-kilencvenes éveig tart a magyar népi csizmánál. Az európai lábbelikészítést — ahol a talp és felsőrész összeerősítése szintén varrással történt, csak nem fordított varrással (mint azt fentebb is említettük), — a múlt század negyvenes éve körül forradalmasítja a talp szögezéssel való

24. ábra. Fiatal férfi képe 1540 körül
F. R. Martin: The Miniature Painting and Painters . . . London, 1912.
109. Tábla

25. ábra. Buraq Khan
Basil Gray, An unknown Fragment of the
„Jami'al-Tawarikh” in the Asiatic Society of
Bengal Ars Orientalis, 1954. I. 12. Tábla, 23. kép.

felelősítése.³¹ Ez a technika kevesebb és jobb munkával jobb és szakszerűbb talpalást tesz lehetővé, mint a fordított-varrott technika. Meglehetősen erős és ügyességmegtakarítást tesz lehetővé már a készítésnél is, azonkívül a bőrt is sokkal kevésbé veszi igénybe, hiszen elmarad a fordítással járó erős húzást, amit csak egészen jóminőségű bőr állhat ki. Szögezett talpnál már lehet hasítást is használni szárnak, ami fordított-varrott talpú csizmánál lehetetlen. Szögezett technikával így jóval gyengébb bőrből is lehet dolgozni. Ha javítani kell a lábbelit, a szögezéses technika gyorsabban elvégezhető, jó és szakszerű tal-

³¹ Köhler: i. m. 15.

palást tesz lehetővé, míg a fordított-varrott technikának egyik nagy hátránya éppen a javítás körülményessége. Amikor a múlt század hetvenes, kilencvenes éve körül a szögezéses technika a magyar parasztság számára dolgozó csizmadiáknál is terjedni kezd, akkor rövid idő alatt mondhatni teljesen kiszorítja az addigi fordított-varrott technikát. Azok a csizmadiák, akik például Debrecenben és Nemeskéren a hetvenes, kilencvenes években voltak inasok, gyakran még fordított-varrott munkát tanultak, de már — mint mondják — „szögesben” szabadultak. Ebben az időben a szögezett talp formája még változatlanul a régi, s a szár is kétoldalt varrott és emelkedő tetőben végződik. Ezek a csizmák a szögezett talp alkalmazásának első éveiben megjelenésre még semmiben sem különböznek a régi fordított-varrott talpúaktól.

26. ábra. Bíróági nagygyűlés; gyermekek örökbefogadása
J. Dambordere : Refuge et garand des pupilles orphelin s. (Anvers, J. Bellere, 1567)
után közli Lacroix i. m. 405. 1.

XVII–XVIII. századi francia női cipők egy része készült így. Ami az itt alkalmazott fordított varrást illeti, talán megközelítjük az igazságot, ha néhány érdekes körülményt figyelembe veszünk. Colbert, XIV. Lajos pénzügyminisztere a francia ipar fellendítése érdekében spanyol és magyar bőrmunkásokat hoz Franciaországba.³³ A magyar módon timsóval és fagyúval történő bőrkikészítést *hongroyage*-nak, az ily módon dolgozó tímárokat pedig *hongroyeurs*-öknek nevezik. E bőrmunkások között talán voltak lábbelikészítők is, esetleg az is feltételezhető, hogy a spanyolok is ismerték a fordított-varrás technikáját.

³² Ethn. LXVIII. 561.

³³ Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye. *Szterényi József*... közreműködésével. Szerkesztette *Mattekovits S.* VII. 602. Idéz De la Lande : *Art de l'Hongroyeur*, Paris, 1766-ban megjelent művéből.

Ugyanis fordított-varrott technikával nemcsak a XVIII. századi francia női cipők készülnek, hanem ez a készítési módja az úri viseletben a múlt századi, sőt századunk elejei könnyű, bálí cipőknek is.³⁴ Nálunk azok a cipészek, akik az úri osztály számára ilyen könnyű lábbeliket készítettek, ezt a technikát spanyol varrás néven ismerik. Talán az 1680–1700-as évek körül francia területen spanyol vagy magyar lábbelikészítők hatására honosodhatott meg a fordított varrás, és ez később mint nyugati divatú készítési mód is került

27. ábra. Fiatal herceg sólyommal
F. R. Martin i. m. London, 1912.
151. Tábla

28. ábra. Dervis
Oktay Aslanapa i. m. Ars Orientalis, 1954.
I. 13. Tábla, 29. kép

hozzánk, — most már másodlagosan, tehát a XIX. század végén már múltó, s nálunk törökös eredetű népi technikától függetlenül. A nálunk használt „spanyol varrás” elnevezés alapján valami ilyesféle út tétélezhető fel. A kultúra különböző elemeinek vándorlásában, a hatások, ellen- és visszahatások bonyolult rendjében nem ez lenne az első olyan eset, amikor a magyarság nyugatról s a nyugaton továbbalakított formában kapná vissza régebbi kultúrájának valamelyik keleti elemét.³⁵

A múlt század elején gyakran piros bőrrrel van a magyar paraszti sárga vagy fekete csizmák sarka beborítva. Ez a szokás a XVII–XVIII. századi

³⁴ Gründliche Darstellung der Künste und Gewerbe. Ein technologisches Lehrbuch . . . Erlangen, 1838. 40. (Erre és a 23. sz. jegyzetben idézett műre Domonkos Ottó múzeológus kartársam hívta fel figyelmemet, melyért ezúton is köszönetet mondok.)

Larousse, P.: Grand Dictionnaire Universel. Paris, 1865. 849. első hasáb, E. betű.

³⁵ Palotay, G.: A magyarországi női ingek egy szabástípusa. NÉ. XXIII. (1931) 152–163. és XXX. (1938) 12–15.

francia úri lábbelik piros sarkainak (talon rouge) későn hozzánk került visszhangja.³⁶

A szögezés és a francia sarok nyugati eredetű eljárásához visszatérve, ezek — bár technikailag megbontják az eddigi együtttest, — formailag és esztétikailag eleinte teljesen beleolvadnak abba. Az addig tisztán keleti jellegű elemekből álló csizma a XIX. század végén ezekkel a nyugati elemekkel bővülve is jóideig megtartotta még addigi formai és esztétikai összhangját. A határozottan szép, kunkorodó orrú, törökös formájú darabok talpa francia sarkos vagy szögezéses (30—31. ábrák).

Természetesen a nyugati eredetű szögezett talp és a nyomán beáramlani kezdő más nyugati elemek az idők folyamán mégis csak megbontják a régi, keleti-törökös elemek együttesét. Lassan megváltozik a talp formája, a korábbi egylábashból féllábás lesz, a hegyes orr megkerekedik, sőt gyakori a szögletes is, s az addigi kétoldaltvarrást egyre inkább a szár hátultvarrása helyettesíti, az emelkedő szártető pedig a kereken vágottnak ad helyet. A múlt század végefelé az ország több részén fordul elő határozottan szögletes orr is. (Pl. Néprajzi Múzeum: ltsz. 133.241 Bánffyhunyard; 63.294 Bártfa; 2.765 Kis Disznód, Szeben m.; 15.555 Pudmericz, Pozsony m.) Az európai lábbelinél a XVI. század közepe körül lesz divat a szögletes orr, a polgári könnyű lábbeliknek még a XIX. század derekán is gyakran szögletes az orruk. A magyar parasztság urakon és magas egyházi méltóságokon már a XVII—XVIII. században láthatta ezt a formát, amely aztán a XIX. században a polgári lábbeliről került végül le hozzá.

Ez a múlt század végén kezdődő folyamat napjainkra körülbelül be is fejeződött. A keleti elemek fokozatos elmaradása és nyugatiakkal való felváltása természetesen nem egységes folyamat a magyar és magyarországi csizmánál. Országszerte igen sok helyen már a múlt század végén hátultvarrott csizmák készülnek, de például Debrecenben vagy Kapuvártott az 1935—40-es évekig is eltartott ez a folyamat. (Természetesen, főleg nők és öregek számára készült csizmáknál). A nagy cezurát az első világháború jelenti. Csömörön és más Pest melletti szlovák helyiségekben, vagy Pápa mellett, még ma is hordanak oldaltvarrott szárú csizmát, éppenúgy mint Erdély egyes részein, mint például Vista, Mákófalva, Hunyad, Várzäreni, Blaj-Balázs-falva nevű helyiségekben.

Az imént felsorolt kivételektől eltekintve, körülbelül az első világháború végéig játszódik le ez a folyamat. Tehát nagyjából 50—60 évig tart. Ezen belül is hamarabb lesznek általánosak a nyugati technikai elemek, mert alkalmazásuk először még nem jelenti a forma megváltozását is, nem úgy, mint a szemre is feltűnő formai elemek. A szögezett talp alkalmazásának meghonosodása után jó félévszázaddal múlik csak el a száruk oldalvarrása, ami látható, s formailag jellegzetes elem, s az emelkedő szártető még ezt is túléli. Elképzelhető, hogy e félévszázadnyi idő alatt milyen nagyszámú variánsra kínálkozik lehetőség.

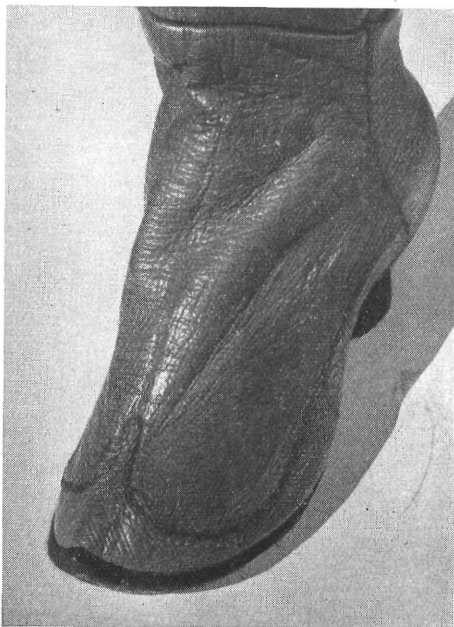
Ilyen sokáig tart e folyamat a XIX—XX. század fokozott ütemben változó gazdasági-kulturális lehetőségei között. A korábbi, s ilyen szempontból

³⁶ Ilyen ábrázolások láthatók *Bikessy-Heinbucher*: Vollständige Sammlung der merkwürdigsten noch dermalen bestehenden National-Costüme von Ungarn und Croatien in 78 Blättern" című művében, a következő címetek viselő képeken: Egy Pest. Vármegyei paraszt és egy szolgáló; Zellenei és Poltári Asszonyok Nógrád vármegyében; Egy városi Polgár és Polgárné, valamint Egy Schemnitz-i Bányász és annak Felesége.

lassúbb változások idején, mint amilyenek a honfoglalás utáni, hódoltsági és hódoltság utáni korszak, — az élet tempója összehasonlíthatatlanul lassúbb, s így az átállások, a keleti jellegből nyugativá, s nyugatiból keletivé alakulások bizonyára sokkal hosszabb ideig tartottak az utolsó — szinte szemünk előtt lejátszódott változásnál. Igen hosszúnak képzelhető el az ellentétes irányból hozzánk került elemek egymás mellett élése, egy tárgyon belüli összeötvöződésének ideje is. Ezért lehet a visszahúzódásban levő, s ellenkező jellegű keleti vagy nyugati eredetű elemek továbbélését, a formaalakításban való részvételét akár évszázadokig is bátran feltételezni. Hozzáteve azt is, hogy akár nyugati, akár keleti beállítottagságú korszakról van szó, az ellenkező irány felé sem volt soha teljes az elzárttság. A határozottan nyugat felé orientálódó honfoglalás utáni korszakban is állandóan tart a keleti fel-frissítés, és később a török hódoltság korában az egyház, a magasabb rendek, s az erősen lecsökkent kereskedelem a meggyengült nyugati kapcsolatoknak mégis jelenti valamilyen állandóságát.

A csizma nevű hosszúsárú lábbeli főbb elemein egyenként végigmenve látható, hogy ezek határozottan keleti eredetűek. Egyrészük eddig csupán a hódoltságig vezethető vissza biztosan, mint a patkók formája s valószínűen maga a fordított-varrott technika is. Bár ilyen technikájú, s a magyar csizmákéhoz hasonló formájú talpak a moszkvai XV—XVII. századi ásatásokból is kerültek elő, — az eddig rendelkezésre álló adatok alapján a technikai folyamatosság a magyar anyagban egyelőre csak a hódoltságtól kezdve mutatható ki biztosan. Míg a csizma elemeinek keleti eredete s a hódoltságtól kezdődő magyar folyamatossága biztos, addig a *magyarsághoz való kerülés* idejét és helyét még homály fedi. A moszkvai, s különösen az idézett leningrádi talpak formái arra utalnak, hogy e keleti formát a magyarság honfoglalás kori lábbelijén is magával hozhatta. Ugyanígy, az emelkedő tető, a szár kétoldaltvarrása, a körömcipő, kéményseprő-papucs és íves alakú dísz, illetve szerkezeti vonal, s a nyelves toldás olyan általános szerkezeti sajátosságok, amelyek akár a népvándorlásig s Belső-Ázsiáig követhetők. A honfoglaló magyarság magával is hozhatta őket hosszúsárú lábbelijén, de újból és újból átvehette őket bármely keleti hullámtól, mely történelme folyamán ebben a hazában elborította.

Ez az elemzés a csizmanak legjellegzetesebb alkotórészeivel foglalkozva jutott el részben hódoltságtól, részben korábbi keleti eredeztetésükig. Természetesen nem annyira a csizma alakulástörténetének teljes egészét van hivatva

28a. ábra. Néprajzi Múzeum. Torockó
Ltsz.: 2933. Gyerekcsizma

felderíteni, hanem inkább módszertani szempontokat vázol fel, amelyek az indulásnál felmerültek. Olyan részletek alakulásának további felderítése mint a talp és felsőrészül szolgáló bőr vegyi és technikai megdolgozása, a bélés alkalmazása s annak formai variánsai, véc alkalmazása, s egyáltalán a különböző varrások eredetének s alakulásának felderítése nyugati s keleti technikai eljárások összehasonlítása alapján, a szár bővebb s szűkebb, hosszabb és rövidebb változatainak részletes analízise, valamint a különböző, magyarság által

29

30

31

29. ábra. Fordított-varrott csizma talpa
Néprajzi Múzeum. Ltsz. 15.552

30. ábra. Keleties jellegű sárga csizma, emelkedő tetővel, oldalvarrással, és gömbölyű—kunkorodóan hegyesorrú talppal
Néprajzi Múzeum, Budapest. Kásád, Baranya m. Ltsz.: 15.552.

31. ábra. Az előző csizma szögezett talpa

viselt vagy látott lábbelik formai és technikai egymásra hatása teheti teljessé azt a képet, amely e keleti jellegű lábbelinek a magyarságnál végbement alakulásáról rajzolható majd meg.

Saru

A második hosszúszerű lábbelitípus már távolról sem olyan egységes, elemeiben sem olyan pontosan körülhatárolt, mint a csizma. A Néprajzi Múzeum anyagában ez a típus igen kisszámú, mindössze hét darabból áll. Olyan részletek, mint a szár végződése, a szár összevarrása, a bokarész, a fejbélés és a talp formája még ennél a kevés darabnál sem azonos. Egyetlen jellegzetesség fogja össze egyedüli konstans elemként a többi — darabról darabra változó jellegű — alkotórészt. Ez pedig abból áll, hogy a felsőrészt itt nem fordítva, hanem kifeléhajlóan varrják a talphoz (32—34. ábra), s ez a technika nemcsak egyetlen, hanem két, sőt három talp felvarrását is lehetővé

teszi. A kifeléhajló felsőrésznek a talphoz történő felvarrása tehát a talp és felsőrész színén történik, ezért a „csizma” típusnál alkalmazott kifordításra itt nincsen szükség. E típus talpa is varrott, csak nem fordított-varrott mint a „csizma” típusé.

Ami e kisszámú s csak egyetlen alkotó elemében egységes típus tárgyalását mégis indokoltta teszi, annak oka az, hogy az egyetlen konstans elem, — a felsőrésznek a talpra kifeléhajlóan történő felvarrása — a XIX. századtól visszafelé haladva, újkori tárgyi és középkori írásbeli adatoknak egy igen érdekes csoportjával hozható összefüggésbe, mégpedig olyan adatokkal, amelyek nyugat felé mutatnak. Elemzésük a magyarsághoz került öltözetelemek továbbélésére, továbbalakítására világíthat rá, s arra a módra is, ahogyan az alakulás folyamán ezek az ellentétes irányból jövő keleti és nyugati elemek egyik a másikat kiszorítva egymás helyébe lépnek, egymás mellett élnek, s egymással számtalan variációban összeötvöződnek.

E hosszúszerű típus egyes elemeit kutatva, a következőket kell vizsgálnunk: A szártetőt, melynek végződése kerek, de néha elől emelkedő; a szár összevarrását, mely hátul történik, de oldalvarrott szárú példány is van.³⁷ A bokarész lehet simaraványolt, ráncolt vagy nyelves, s a ráncolásnak ugyanazok a formái fordulnak elő itt is, mint a csizmánál. A fejen előfordul a kéménysprők vagy pékek papucsának vonalához hasonló toldás, a körömcipővonalú toldás az eddig ismert példányokon nem fordul elő, a körömcipőalakú bélés azonban igen. Egy nyitrai példány feje béleletlen, kétoldalt csak oldalbőrökkel erősített, amelyet inkább cipészek és újabbkori csizmadiák használnak. Az orr hol nyugati típusú szögletes, hol a csizmához hasonlóan hegyes, hol meg kerek.³⁸

A kerek tető, a szár hátulvarrása s a szögletes orr az előzőekben már idézett nyugati és keleti ábrázolások összehasonlításának eredményeképpen a nyugati típusú lábbeli jellegzetességei. A talphoz kifeléhajlóan felvarrott felsőrész keleti vagy nyugati eredetének tisztázásához a következőkben idézendő adatokkal szeretnénk hozzájárulni. — Először azokat a néprajzi adatokat idézzük, amelyek a technikai eljárás jelenlétét, folyamatosságát bizonyítják a múlt századi paraszti gyakorlatban. JANKÓ JÁNOS A Balaton melléki lakosság néprajza³⁹ című munkájában így ír: „A lábravalónak egy faja, mely egészen általános volt, teljesen eltűnt a Balaton mellékéről s ez a sarru, melyet a csizma szorított ki. A sarru olyan volt mint a csizma, a szára térdig ért, s talpa kétszer olyan vastag volt mint a mostani csizmáé, s a talp és fej bőre kívülről volt összevarrva, a varrás helyén ujjnyi széllel, hogy — mint a nép tréfája mondja — a kőművesek körüljárhattak rajta... A sarrut csak varrgák készítették.” Eszerint a talpra kifeléhajlóan felvarrott felsőrészes hosszúszerű lábbelit sarunak nevezték a Balaton környékén a múlt század második felében, sőt még a századforduló körül is élt ennek emléke. — Hasonló

³⁷ Budapesti Néprajzi Múzeum: Kerek szártetővégződés: 15.582 MO. Emelkedő szártetővégződés: 15.579 MO., 15.580, 130.687 Felvidék, 130.689 Nyitra és 15.561 Felvidék. Hátulvarrott szárú: 15.582 MO., 15.579 MO., 15.561 Felvidék. Oldalvarrott szárú: 5.580 (csak a belső oldalán varrott), és 130.698 Felvidék.

³⁸ Nyelves: 15.582 MO., 15.579 (cipővonalban bélelt), 15.561. Elöl sima ránc: 130.687. Felvidék és 130.689 Nyitra (oldalbőrös). Kerek orr: 15.582 MO. és 15.579 MO. Szögletes orr: 130.689 Nyitra, 130.687 Felvidék, 15.580, 15.561 Felvidék. Kéménysprővonalú toldás: 15.580.

³⁹ Jankó J.: A Balaton melléki lakosság néprajza. Budapest, 1902. 227.

értelmű leírás található GÖNCZI FERENC, A göcseji s hetési népviselet,⁴⁰ valamint Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének összevontabb ismertetése⁴¹ című munkáiban. Ezek szerint „A bocskor általános hordásának eltűntével következett a saru vagy sarucsizma. Talpa bocskorbőrből volt, s a fejbőrt kívülről varrták a talpra, kívül volt a szegése. A rászegett rész hasonlított a

32. ábra. Saru. Emelkedő tetejű, oldaltvarrott szárú, a felső rész kifelehajlóan van a szögletes orrú talphoz varrva

Néprajzi Múzeum, Budapest. Ltsz.: 130.687. Felvidék

„hordu südiktyéhez” vagyis a fenekén alul eső karimához. Egyszerű szára a térdig ért. Az ún. „soruvargák” készítették.” — A vargák általában csak javítottak, foldoztak. Ha újat készítettek, akkor is inkább a szegényebb rétegek számára, otrombább, szegényesebb és éppen ezért régiesebb lábbeliket csináltak. A vargák készítette lábbeliket köznapiak, munkára valók voltak. A divatból kiment formákkal természetesen régi technikai eljárások is kerül-

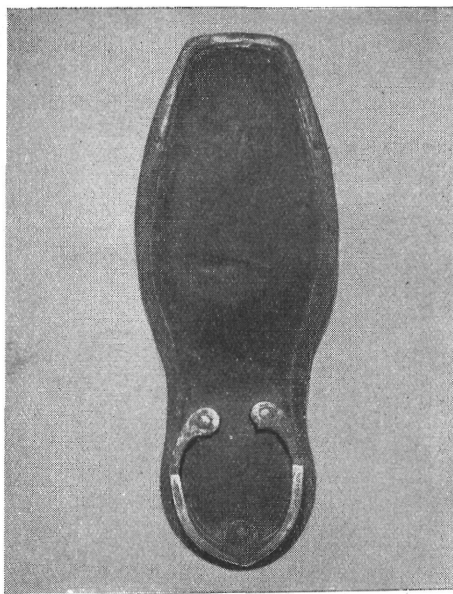
⁴⁰ NÉ. 1910. 206.

⁴¹ Kaposvár, 1914. 376.

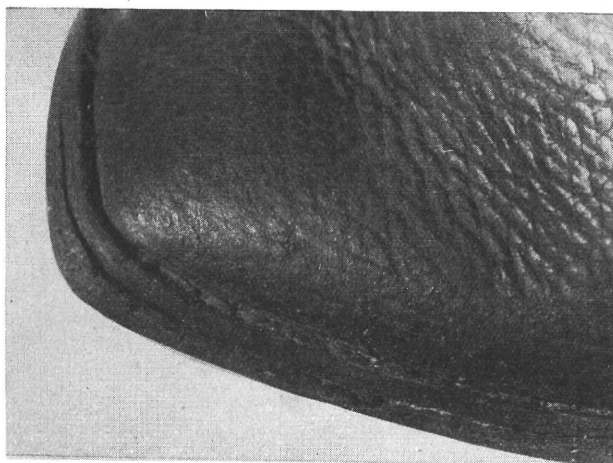
hettek a vargákhoz. A kifeléhajlóan felvarrott felsőrészű lábbeli saru nevéből és abból a körülményből, hogy vargák készítették éppen ezért egy egykor divatosabb lábbeli készítési technikájának leszorulására lehet gondolni. A fenti írásokkal egyértelműek TÁLASI ISTVÁN őrszentpéteri és SZ. MORVAY JUDIT Nyitrából (Zoborvidék) származó adatai is. Ezek ugyancsak arról szólnak, hogy a régiek saru nevű lábbelijének szárát kifeléhajlóan varrták a talphoz.

Az idézett adatok a talpra kifeléhajlóan felvarrott felsőrészű s többretegű talpból álló hosszúszerű lábbelit kivétel nélkül sarunak nevezik, s ugyanilyen értelműek a többi korabeli és korábbi írásbeli említések is. Ezért jelöli ez a dolgozat is következetesen *saru* névvel a talpra kifeléhajlóan felvarrott felsőrészű típust.

Nagyjából hasonlóan írja le a sarut a Magyar Nyelv Szótára is.⁴² „Saru. . . ló vagy tehén bőrből készített, vastag, réteges talpu, magas száru, durva lábbeli. . .” Ugyanaz kissé távolabb a sarutalpról így ír: „Sarutalp. . . a sarunak azon része, melyen a láb talpa fekszik. Különösen

33. ábra. Az előbbi saru talpa. Jól látszik a talpon körülhaladó rissz vagy árok, amelyben a varrás halad. Az orr szögletes, a sarokrészt patkó védi

34. ábra. A saru talpára kifeléhajlóan rávarrott felsőrész

⁴² Czuczor—Fogarasi: A magyar nyelv szótára. Saru.

rétegesen összverakott bőrből álló vastag talp, különböztetésül az egyszerű csizmatalptól.” Ismét fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a csizma fordított-varrott technikája csakis egyetlen talp felvarrását teszi lehetővé. Így minden adatról amely a lábbeli varrott talpának többrétegűségéről szól, annyi teljes biztonsággal megállapítható, hogy nem fordított-varrott technikával készült lábbelire vonatkozik.

35. ábra. Kolozsvári Tamás: Keresztvitel (részlet). 1427
Genthon István: A régi magyar festőművészet, 11. kép. Vác, 1932

36. ábra. Krisztus Pilátus előtt. 1430—1440 körül
Genthon I. i. m. 16. kép

Az írásos adatok saru néven leírt, és hosszú szárában a csizmához hasonló lábbelijének jellegzetessége tehát, hogy a felsőrész kifeléhajlóan van a talphoz varrva, s hogy a talp többrétegű is lehet. Ezeknek az adatoknak alapján volt lehetséges a Néprajzi Múzeum hosszúszerű lábbelianyagán belül annak a néhány darabnak a különválasztása, amelynek felsőrésze kifeléhajlóan van a talphoz varrva. A most következő elemzést is erre a tárgyi anyagra alapozzuk.

A saru nevű lábbeli különböző elemeit sorra véve, ezek az elemek a késői tárgyi anyagnál — mint arra már a fentiekben történt utalás — vegyesen nyugati és keleti eredetűek, viszont a korábbi írásos emlékekben és az ezekhez kapcsolható ábrázolásokban egyre tisztábban a nyugati jellegűek vannak túlsúlyban.

A keleti jellegű, s a csizmánál már tárgyalt elemekre itt elegendő csak utalni, behatóbb elemzésre csak azoknál a részleteknél van szükség, amelyek a

csizmánál nem fordultak elő. — A saru szárának teteje lehet keleti jellegűen emelkedő, de lehet kerek is. A kerek szártető — mint azt a hódoltság előtti nyugati és magyar ábrázolások összehasonlításánál már említettük — a nyugati hosszúszerű lábbeli tartozéka volt a középkorban, s mind e mai napig az is maradt (38—42. ábra.). Hódoltság előtti ábrázolásaink jórészen kerek a hosszúszerű lábbelik szártetővégződése (35—36. ábra). Ezeken azonban inkább a felsőbb társadalmi rétegek tagjai szerepelnek, azok, akikre a nyugati kultúra öltözködésben is elsősorban hatott, ha maguk esetleg nem is voltak idegen eredetűek. Mindenesetre, a hódoltság előtti ábrázolások nagyrészen kerek tetejű lábbelik láthatók. Viselőjük inkább az úri rend köréből való, s a számbelileg oly kevés ábrázolásból nem kaphatunk teljes képet arról, hogy milyen is volt az alsóbb néprétegek lábbelije. Az ábrázolások azonban mindenképpen igen tanulságosak. Például a hódoltsághoz tartozó ábrázolások a hódoltság előttiékkal szemben majdnem kizárólag emelkedő tetejű lábbeliket mutatnak, bár kivételek, különösen az ország nyugati részein, vannak (37. ábra.) s inkább csak a XIX. században, annak is a végefelé szaporodik el ismét a kerek tetejű lábbeli, akkor is elsősorban a magasabb társadalmi osztályok tagjainál. Az a tény, hogy a hódoltságtól kezdve az ábrázolások nagyrésze emelkedő szártetejű hosszúszerű lábbelit mutat, még nem jelenti azt, hogy ez a forma a magyarság zöménél kizárólag a hódoltsághoz tartozó törökség művelődésbeli hatásának lenne tulajdonítható. Hódoltság előtti ábrázolásunk igen kisszámú. De olyan ábrázolásanyag, amely az alsóbb néprétegek, a nép tömegeinek ruházatával ismertetne meg bennünket — különös tekintettel a lábbelire — a kevésnél is kevesebb. A törökökkel való harcok hatására fordul ugyanis a külföldi művészek figyelmébe is egyre gyakrabban a magyar események felé, s jelenik meg a növekvő számú ábrázolásokon az a harcoló tömeg, amelyet a korábbi ábrázolásokról nem ismerhettünk. A honfoglaló magyarság keleti jellegű hosszúszerű lábbelijének szártetővégződése minden valószínűség szerint emelkedő volt. Hogy ez — a nyugatiasodó öltözet hatására nyilván visszaszorulni induló forma az alsóbb rétegeknél, vagy a divatközpontot is jelentő udvartól, városoktól távol eső helyeken hogyan maradt meg, — s a népvándorlás ismétlődő hullámai hogyan és melyeket erősítettek fel időről időre, — ezekre a kérdésekre nem adhat feleletet az ábrázolásanyag. Csupán annyit tudhatunk meg belőle, hogy az emelkedő szártetővégződés a le- és visszaszorultságnak ma még felmérhetetlen fokáról hatalmasan felerősödött.

37. ábra. Magyar paraszt Pozsony XVII. századi látképeről (Merian, Neue Antologia Cosmica után.) Nemes-Nagy i. m. 58. Fekete tábla, 3. kép

és ez a forma mondhatni teljesen általánossá vált a hódoltságkori törökség hatására. (43—45. ábra.)

A saru szára lehet keleti módra kétoldalt varrott, csak a belső oldalon varrott, és lehet hátulvarrott is. A szár elől vagy elől és hátulvarrása a középkortól kezdve szintén a nyugati típusú hosszúszerű lábbeli sajátossága, éppen olyan folyamatosan mint a kerek szártető.⁴³ A magyar és keleti ábrázolásoknál

38

39

38. ábra. Követ és teherhordó
XII. századbeli freskók a Püreg-i Szent János kápolnában. Geramb—Mautner i. m. 235

39. ábra. Olasz íjjászok
XIV. sz. Weiss i. m. 337

az emelkedő tetejű lábbeli szárának oldaltvarrása az esetek legnagyobb részében jól látható. Viszont a kerek szártetejűnek ábrázolt lábbelik oldalán nem látható szárösszevarrás sem nyugaton, sem nálunk. Igen ritka az olyan háttal állva ábrázolt figura, amelynek lábbelijén — helyzeténél fogva — jól lehessen a szár hátulvarrását látni (15. ábra). A nyugati tárgyi anyag mindenesetre folyamatosan hátul vagy hátul és elől varrott szárú. A meglévő nyugati tárgyi és ábrázolási anyag alapján a magyar ábrázolásokon szereplő kerek tetejű lábbeliket, amelyeken a figurák helyzete miatt nem látszik a szár összevarrása, — szintén hátulvarrottaknak tételezzük fel.

Tovább elemezve a sarut, a boka simaraványolása, nyelve és ráncolásának módjai, valamint a kéményseprők papucsának alakjához hasonló toldás már

⁴³ Köhler: i. m. I—VI. Tábla.

keleti jellegűnek ismert elemek a csizma típusú lábbeliről. Ismert a kerek, hegyes és szögletes orr is (46. ábra.), ez utóbbit a csizma nyugati elemei között tárgyaltuk.

Ezek után vegyük sorra a saru legjellegzetesebb elemét, a talp technikai megoldását, vagyis a talphoz kifeléhajlóan felvarrott felsőrészt, s a talp két, három, vagy több rétegét, amit ez a technika lehetővé tesz. Ilyen lábbelike

40

40. ábra. Félelemnélküli János burgundiai herceg megöletése 1419-ben Montereau hídján
Fac-simile a „Chroniques de Monstrelet” XV. századi kéziratból. Lacroix i. m. 353

41

41. ábra. Olasz nemesember a XV. századból (1460), rézre metszett játékkártyáról
Lacroix i. m. 25

következtethetünk azokból az adatokból is, amelyeket JANKÓ, GÖNCZI, TÁLASI és MORVAY leírásaiból idéztünk. Megállapítható, hogy eddigi ismereteink szerint a talphoz kifeléhajlóan rávarrott felsőrész technikai megoldása minden valószínűség szerint nyugati gyakorlat. A XVII. század nyolcvanas éveinek postakocsis és futárcsizmái a legkorábbi általunk eddig ismert tárgyi anyag, ahol a felsőrészek kifeléhajlóan vannak a többretegű talpakhoz varrva.⁴⁴ A XVII. század második feléből két hasonló magyar példányunk is van, — az egyik a kolozsvári Néprajzi Múzeum, a másik a soproni Liszt Ferenc Múzeum tulajdona. Hasonló talpfelvarrású korábbi tárgyi anyag eddig magyar területről nem ismert, az ábrázolásokból pedig ilyen technikai részletekre nehéz következtetni. A múlt század második felében megjelent Magyar

⁴⁴ Ua. IV. Tábla 2. ábra.

Nyelv Szótára⁴⁵ a soproni és kolozsvári példányokhoz hasonlóan értelmezi a sarut: „Magas száru és erős, fényes bőrből való lábbeli, *milyet a német lovasok vagy póstalegények viselnek.*”

A kettős és hármastalp, amelyet ez a technika megenged, szintén nyomomonkövethető az írásos anyagban, mégpedig nemcsak a magyarban, hanem a nyugatiban is. A magyar szövegek a saru szóval jelzett lábbelinél mindig feltüntetik a talpak számát, nyilván azért, mert a több talp fogalma a saruval társult, ellentétben a szimpla talpú csizmával, amellyel kapcsolatban ilyen említés csak nagyon ritkán fordul elő.

42. ábra. Vetés. Március
Grimani Breviárium. Dr. Hans Bloesch:
Arbeit und Feste im Reigen des Jahres.
III. Tábla

Ezt a megállapítást a következő adatok támasztják alá: A mármarosi öt koronaváros 1629-iki árszabásában ez áll:⁴⁶ „Asszonyi állatnak való jó *egytalpu saru* den. 60. *Az kéttalpu* öreg asszonyember *saru* den 60.” Hasonlóan jelzi esetenként a talpak számát az 1635-ből való kassai limitáció is:⁴⁷ „IV. Varga céh... Egy pár kordovány *saru*, ha *dupla a talpa* l. f. 90, 85. d. Egy kordovány *saru* asszonyinak, ha *dupla a talpa* l. f. 40, 30, 25. d. Egy pár szattyán *saru dupla talppal* l. f., etiam 90, 85. d. Egy pár asszonyembernek való *saru*, borjubőrből csinált, *egy talpra*, per 75, 70, 66. d. ... Más hasonló *kapcsaru egy talpra* 30, 36, d. ... Egy asszonyembernek való *fejelés* kordoványból *két talpra* 50 d. ... Item más *fejelés egy talpra* 30. d.” — Az egy és kéttalpu saruk mellett hármastalpu saruról is van említés:⁴⁸ „Hármastalpu saru (*calceus triplici soea instructus: schuh mit dreifacher sohle*) Aki hosszú utat akar gyalog járni, *hármastalpu sarukat* vészen.”

Kettős és hármastalpról francia adatok is szólnak, mégpedig a XIV. századtól kezdve. Lacroix legkorábbi adata, melyet ő feltehetően ilyen talpnak és dupla talpnak értelmez, 1345-ből való:⁴⁹ „Item. És senki, akárki légyen az,

⁴⁵ Lásd a 42. sz. jegyzetet.

⁴⁶ *Récsey V.* közlése: A mármarosi öt koronaváros 1629-iki árszabása. Gazdtört. Szemle VI. (1899) 222.

⁴⁷ *Kerekes Gy.* közlése: a kassai céhek árszabása (limitációja). Kiadta Kassa város tanácsa 1635. febr. 1. Gazdtört. Szemle VIII. (1901) 474.

⁴⁸ *Szarvas—Simonyi:* Magyar Nyelvtörténeti Szótár. II. 152. (Illés András: Megrövidített ige. Vasárnapi prédikációk. Nagyszombat, 1696. — Könyve Nándor.)

⁴⁹ *Lacroix-Duchesne-Séré:* i. m. 253. „Ordonnances, Statuts et Règlements donnés, concédés et octroyés par Philippe VI. dit de Valois, roi de France, aux maîtres Tanneurs, Corroyeurs, Baudroyeurs, Cordonniers et Sueurs de la ville, faubourgs et banlieue de Paris le

aki Páris városában vagy környékén, *talpas és dupla talpas* lábbeli készítéséhez fogna. . .” Más helyen, 1412-ből: ⁵⁰ „. . . megbírságolás terhe alatt (jelentsenek) egy fűdetlen fejű és *dupla talpu* lábbelibe öltözött szolgát.” 1571-ben ⁵¹ „A tehénbőrből készült cipőknél az *első talpakat* a mondott bőrből vagy erős bőrből kell készíteniök, a felsőrészt pedig ugyanolyan bőrből mint a kérget. . .” Néhány adat csak a belső talpak minőségét adja meg. 1614: ⁵² „. . . báránybőr cipőkbe és papucskba az első talpat tehetik báránybőrből; borjubőr cipőknél jól megdolgozott borjubőrből legyen az első talp (de bon avroi); a tehénbőr cipőknél pedig semmi más első talpakat nem használhatnak mint erős és kidolgozott bőrből (de cuir baudroyé et fort), hacsak nem másképpen rendelték őket, mindez természetesen a mondott mesterség rendtartásában lévő határozatok és szabályok értelmében. . .” Az adatok nagyobb része csak az első talpak bőrének minőségét határozza meg. Ebből egyrészt arra lehet következtetni, hogy a külső talpaknál kevesebb minőségi bizonytalanság vagy visszaélés lehetett, vagy a köztudat egységesebb volt ezek minőségével kapcsolatban, úgyhogy a rendelkezésekben nem volt szükség olyan gyakran és behatóan foglalkozni velük. Az említett első talp jellegét végeredményben ma még nem

43. ábra. Erdélyi lovas vitéz
Dévay György Báthori András erdélyi fejedelem által Gyulafehérvárott, 1599. július 29-én ajándékozott címere után. Nemes-Nagy i. m. 54. Fekete tábla, 7. ábra

sixième aout 1345 . . . Item. Et que nul, tel qu'il soit, qui s'entremette de faire soules et besoules, (semelles et doubles semelles) . . .” (A zárójel közé tett francia szöveg *Lacroix* kiemelése.)

Szabályok, statutumok és rendtartások, melyeket a Valois-nak mondott VI. Fülöp adott, koncedált és engedményezett a Páris városában, külvárosaiban és környékén lakozó Cserzővarga, Bőrfeldolgozó, Cipész és Izzasztómunkás Mesterek számára az 1345-ik esztendő augusztus 6-ik napján.

⁵⁰ *Lacroix, P.*: Histoire de la chaussure, Paris, 1852. 59. „Compte de revenus de la châtellerie de Montjean. 1412 . . . un valet, la tête desnuée de chapperon, et chaucé de souliers à doubles semelles, sur peine d'amende.”

⁵¹ *Lacroix-Duchesne-Seré*: i. m. 155. „Procès des Cordonniers et Savetiers de Reims. 1571 . . . Pour les souliers de cuir de vache, ils devaient faire les premières semelles avec ledit cuir ou cuir fort, et les quartiers de même cuir que l'empeigne”.

⁵² Uo. „Statut et Règlements de la Communauté des maîtres Cordonniers-Sueurs de la ville, faubourgs et banlieue de Paris, confirmés par Louis XIII., et présentés audit roi et a nosseigneurs de son Cour . . . ils pourront mettre en souliers et pantouffles de mouton, en souliers de veau, la première semelle de veau de bon avroi; et en souliers de vache, n'y pourront appliquer aucunes premières semelles que de cuir baudroyé et fort, s'il ne leur sont commandés aucuns, le tout suivant les ordonnances et jugements donnés pour le reglement dudit métier . . .”

A Páris városában, külvárosaiban és környékén lakozó Varga—Bőrkikészítő mesterek Kommunitásának Statutumai és Rendtartásai, melyeket XIII. Lajos megerősített és amelyeket a mondott Királynak és Udvara urainak beterjesztettek.

ismerjük biztosan. Lehet belső, illetve beléstalp (branzol), ez esetben nem saru technikájú lábbelire vonatkozott, hanem arra a Jean de Garlande-nál említett hármastagozódásra, amellyel később a szöges csizmák készültek. Hogy mégis a sarunál idézzük őket, annak oka az a most következő adat, amely egy kifejezésben szól két vagy három talpú lábbeliről. Valószínű, hogy egy kifejezésben csak azonos technikájú lábbeliket említenek, azonkívül a Jean de Garlande-nál említett hármastagozódás (belső talp, duplázó és külső talp) nehezen képzelhető el három talppal. A saru technikájú lábbelinél viszont éppen az az előny, hogy három vagy több talppal is készíthető. Lacroix 1614-ből való adata a következőképpen szól: ⁵³ „XLV. . . őfelsége megtiltja az említett lábbelikészítő mestereknek. . . hogy tehénbőrből készült, díszített csizmáknál, cipőknél és papucsoknál, amelyek két vagy három talpúak, más talpat használnak, mint fagygyúval kikészített kövér ökör bőrét, hacsak az említett csizmákat, cipőket és papucsokat nem másképpen rendelték. . .” A talpak száma (ami eredetileg bizonyos fokig a jólét — jó lábbeli — jele), idővel rangot, előkelőséget jelent. Lacroix szerint a XVII. században törvényes rendelkezések szabták meg az akkor már rangfokozatot jelentő talpak számát. Például a *szimplatalpú kifejezés (à simple semelle)* nagyon is szerény társadalmi vagy hivatalbeli helyzetet jelentett.⁵⁴ Feltételezhető, hogy a XVI—XVII. században francia területen nemcsak egyféle technikával varrták össze a lábbelik felső részét a talpakkal.

Az első és külső talp közötti megkülönböztetésre a XVIII. századból is idéz adatot LACROIX, mégpedig az akkor már használatos mesterjeggyel kapcsolatban.⁵⁵ „De nehéz volt ilyen vétséget elkövetni, mert a mesterek, akik az általuk vagy náluk készített lábbeliket nekik eladták, az átadás előtt nevük két kezdőbetűjével kellett megjelölnék ezeket: a cipők belül, a kergén viselték ezt a jelet; a csizmák a térdrészt belső oldalán, a papucsok az első talpon.”

Bár a felsőrészhez történő varrás módjáról a francia adatok nem adnak bővebb felvilágosítást, annyi bizonyos, hogy többtalpú lábbeli fordított-varrott technikával nem készülhetett. KOHLER⁵⁶ szerint a XVII. század végi, XVIII. századi nehéz, hosszúszerű lábbelik talpaihoz kifelhajlóan voltak a felsőrészek varrva. Ez az eljárás magyar anyagban a már említett 1700 körüli soproni és kolozsvári nehéz lábbeliről ismeretes. További tárgyi anyagunk,

⁵³ Uo. 247. „Statuts, articles, ordonnances et règlements de la Communauté des jurés, prud'hommes, anciens-bacheliers et maîtres Savetiers de la ville, faubourgs, banlieue, prévoté et vicomté de Paris . . . Sa Majesté fera défense auxdits maîtres Cordonniers . . . d'employer aux bottes, souliers et pantouffles de vache parés, étant à deux ou trois semelles, autre semelle que de cuir de boeuf gras et mis en suif, si lesdits bottes, souliers et pantouffles ne leur étaient commandés autrement; . . .”

A Páris városában, külvárosaiban, környékén, prépostságában és algrófságában lakozó esküdtek, egyeztető bírók és öreg bakkalaureátusok és vargamesterek statutumai, törvény-cikkei, szabályzatai és rendtartásai.

⁵⁴ Uo. 223. „On lit dans les „Escraignes dijonnaises par le Sieur Des Accords: Vous avez cogneu un avocat à simple semelles, que l'on appelait monsieur de Moissez . . .”

Des Accords Ur Escraignes dijonnaises című művében olvasható: Bizonyára ismeretek egy olyan szimplatalpú ügyvédet, akit Moissez úrnak hívtak . . .”

⁵⁵ Uo. „Mais le délit n'était pas facile à commettre, parce que les maîtres qui leur vendaient des chaussures fabriqués par eux ou chez eux, devaient, avant de les livrer, le marquer des deux initiales de leur nom: les souliers portaient cette marque sur la quartie, en dedans; les bottes, en dedans de la genouillière, et les mules sur la première semelle du talon.”

⁵⁶ Köhler, i. m. IV. Tábla, 2. a. ábra.

amellyel e technika folyamatosságát bizonyíthatnánk, — nincsen. Ám a XIX. századi és a népi gyakorlat szerint is sarunak nevezett hosszúszerű lábbelik talpa így készül. Hasonló értelműek a már szintén idézett múlt századi ki-feléhajlóan felvarrott felsőrésű írásos említések, amelyek a saru készítését a vargákkal hozzák kapcsolatba. Ez pedig azt mutatja, hogy a saru talpával kapcsolatos eljárás korábban elterjedtebb volt a magyar lábbelikészítő gyakorlatban, de a XIX. századra már kiszorult a divatból, s készítése a tákoló-fol-

44. ábra. Hajdu a XVII. századból
Szendrei János: Adatok az erdélyi fér-
fiviselet történetéhez. Arch. Ért.
1908. I. tábla, 4. á.

45. ábra. Magyar kálvinista diák
XVII. sz. Szendrei i. m. VII. tábla, 4. á.

dozó vargákhoz, használata pedig a szegényebb néposztályokhoz szorult vissza.

Az írásos adatok egy csoportja arra utal, hogy a saru a csizmához hasonlóan hosszúszerű lábbeli volt. Egyrészükből a sarunak a csizmához hasonló nagyságára csak következtetni lehet, mégpedig a hasonló árákból. Az adatok más része viszont egészen pontosan utal a saru szárának hosszúságára. Hasonló árat mutatnak a következő adatok: 1629.⁵⁷ „Az varga mesterekről. Az férfinak való öreg saru szekernye 1 forint. . . asszonyi állatnak való jó egy talpu saru den 60. . . Az csizmadiákról. Egy öreg karmazsin csizmát flor. 2. Kordován sárga csizmát flor 1. den 50. Szattyánt pro flor. 1. Jó czápbőrből csinált fekete csizmát den 80. Annál alábbvaló. . . den 70. Juhbőrből csináltat pro den. 60.” Úgy látszik, hogy a csizma csak akkor drágább a sarunál, amikor karmazsin vagy kordován, tehát finomabb bőrből készült. Sőt olyan árszabás is van,

⁵⁷ Lásd a 26. számú jegyzetet.

amely szerint a saru drágább mint a csizma.⁵⁸ 1794. „Egy pár fényesen kidolgozott Tehén bőrből varrott *Czizma I. fára Forint 2.* Egy pár férfinak való Török kordoványbul selyem zsinórral patkóra varrott *Csizma I. fára Forint 3. den. 25.*; Egy pár viaszkos bőrből fellebb sorsu embernek készített *Saru kopáju nélkül I.-ső fára Forint 5. . . Ha pediglen kopájával fog készülni tehát minden pár 30 Xral fellebb fizetődik.* Egy pár viaszkos Bőrből közönséges sorsu embernek avagy szolgálóknak készült *saru I. -ő fára Forint 4. Den 50. . .*” — Ezekből az adatokból a hasonló vagy éppen magasabb ár miatt a sarunak a csizmához hasonló nagyságára lehet következtetni. De olyan adatok is vannak, amelyekből pontosan kiviláglik a saru szárának hosszúsága: „Az vargák mivétül. Egy öreg hosszúsárú sarut, újat 40 pinzen adjanak, térdig való új sarut 20 krajcáron.”⁵⁹ Ismét máshol „. . . bakkbőrből való saruért, mely térdig ér, 65 pénzt”⁶⁰ Feltünteti a saru szárának hosszúságát az 1724-es Sopron megyei statutum is.⁶¹ Eszerint: „Férfinak való öreg hosszúsárú sarju fl. l. den 20.” Ugyanabban az évben a Mosony megyei statutum⁶² is megkülönbözteti a hosszúsárú sarut. „Német vargák. Bagaria bőrből való sarut hosszu szárral fl. 2 den. 30. Rövid szárral való sarut fl. 2.—” Ugyanilyen értelemben ír több, mint másfél évszázaddal későbbben a Magyar Nyelv Szótára is.⁶³ „Varraga, ki szoros értelemben vett sarukat, azaz magas száru lábbeliket készít”. — Úgy látszik, a sarunak rövidebb szárú változata is volt, egyébként éppen úgy, mint a csizmának. „Deli saru: calceus, halbstiefel”⁶⁴ magyarázza a Magy. Okl. Szótár. „1532: Deli saru duo (OLNád. 48). 1544 eg deli sarut (u. 41.). 1545: Vöttem eg deli sarut (úo. 40).” A deli szó minden valószínűség szerint rövidet jelent, erre utal egyrészt a Magyar Oklevél Szótár most idézett meghatározása, valamint a Magyar Nyelvtörténeti Szótár adata: „Kewlgyetek negy kapczat, ketthey zaras legyen, ketthey dely legyen.”⁶⁵ — Az eddigi adatokból az látható, hogy a saru nevű lábbeli nagysága a csizmához hasonlóan térdig vagy térden felül ér, de térden alul érő, rövidebb változata is van.

A csizma leírásánál már említettük, hogy fordított-varrott csizmát igen nehéz talpalni, s valóban erre viszonylag ritkák is az adatok. Annál gyakoribbak azonban azok, amelyek a saru talpalásáról beszélnek. „1549: *Saruja talpalasatol* (OLNád. 42).”⁶⁶ 1669-ben „*Egész talpalásért 36 dénár*”⁶⁷ a fizetség. Említi a saru talpalását a mármarosi öt koronaváros idézett 1629-iki árszabása is: „Egy asszonyember *saruja talpalástól* den 15.”⁶⁸

⁵⁸ Tekéntetes Nemes Bács Vármegyének Böjt más havának hetedik és követte Zendő napjaiban 1794 Esztendőben Zombor Várossában tartott köz-Gyűlésebul. Ki adta Gombos Ferencz, azon Ttés Nemes Bács Vármegyének első V Notariussa. Neoplantae Typis Joannis Jankovits Privill. Typogr. & Bibliopol.

⁵⁹ Lásd a 30. számú jegyzetet.

⁶⁰ *Borovszky*: Borsod m. története. 1634-es limitáció.

⁶¹ *Dr. Kolozsvári Sándor és Dr. Óvári Kelemen*: A magyar törvényhatóságok Jogszabályainak gyűjteménye. V. köt. első fele. Dunántúli Törvényhatóságok Jogszabályai. Budapest, 1902. 391.

⁶² Uo. 412.

⁶³ *Czuczor—Fogarasi*: A magyar Nyelv Szótára. V. 725—26.

⁶⁴ *Szamota—Zolnai*: Magyar Oklevél Szótár. Budapest, 1902. 149.

⁶⁵ *Szarvas—Simonyi*: Magyar Nyelvtörténeti Szótár. I. 492. Melotai Nyilas István. A mennyei tudomány szerint való Irtovány. Debr. 1617. — Könyve Nándor.

⁶⁶ *Szamota—Zolnai*: Magyar Oklevél Szótár, 834.

⁶⁷ *Acsády Ignác* közlése: Abauj vármegyének 1669. dec. 10-én kelt limitációja. Gazdaságtörténelmi Szemle I. 90. 1894.

⁶⁸ Lásd a 46. számú jegyzetet.

Több adat emlékezik meg a saru fejeléséről is: 1522 „suffolitiones (sic) vulgo *felyeles* eodem pretio fiant, sicuti sotularium (sic)”.⁶⁹ 1544-ben már magyar szövegben fordul elő ez a szó: „Magamnak ég *saru* szarat cinaltattam *feyellessel* (OLNád 44).”⁷⁰ Ugyancsak 1544-ből való a következő adat is: „*Feyeltetem* ég *sarut* (OLNád. 40)... *Saruiat kyt feyeltettett* (OLNád. 41).”⁷¹ 1664-ben „Viszontag, gébelyeseknek és két kovácsoknak, az elébbeni szokás szerént: új *sarut*, *fejelést* fizetésekben megadjon, avagy azért *singulis personis*: fr. 3.”⁷² Végül 1780-ban: „Egy pár *sarunak fejelése* . . . 2.— Ft.”⁷³

Számos feljegyzés mutatja azt is, hogy a saru anyaga nagyjából ugyanaz a bőr volt, mint amiből a csizma készült. „Egy *sarwth chyzma berbewl chynyal*hassatok.”⁷⁴ Majd „Szép *karmasin bőrből chinaltat* (sarut) *vegyenek*”.⁷⁵ — „Két *karmasin sarut* . . . fl. 1. . . . Ao 1578, 4 die dec. adtam Zabó Kristófnak egy *karmasin sarut* d. 70.”⁷⁶ Kassán 1635-ben „Varga ceh. . . Egy pár *kordovány saru*. . . egy pár *szattyán saru*. . . Egy pár asszonyembernek való *saru*, *borjubőrből* csinált. . . Férfiúnak való *saru tehénbőrből*. . .”⁷⁷ 1642-ben „. . . egy *veres karmasin csizmasarut* vettenk meg az dominus J-től ugyanitt Kassán az magaboltjában. . .”⁷⁸

A sarunak a csizmához hasonló színére is van néhány adat: „1580 6 jul. vöttem Herczeg István deáktul itthon Kassán *veres sarut* 50. p.”⁷⁹ — 1629-

46. ábra. Báthori András Cardinális.
1566—1599

Johann Lindern de Friedenburg i. m.

⁶⁹ Kemény Lajos közlése: Buda város árszabása II. Lajos korában. Tört. Tár. 1889. 372—384.

⁷⁰ Szamota—Zolnai: Magyar Oklevél Szótár. 228. Fejelés.

⁷¹ Uo. 834. Saru.

⁷² —a—o—. közlése: Utasítások az erdélyi sókamarák és sókikötők részére 1664—65-ből. Gazdtört. Szemle IV. (1897) 179.

⁷³ Györfy István: A nagykún viselet a XVIII. században. (Német vargák művei.) Ethn. XLVIII. (1937)

⁷⁴ Szarvas—Simonyi: Magyar Nyelvtörténeti Szótár, 312. Magyar Levelestár I. Négy-száz magyar levél 1504—1560. Közli: Szalay Á. — Könyve Nándor.

⁷⁵ Uo. Kármasin-bőr. Heltai Gáspár meséi: Száz fabula Aesopusból s egyebűnben. Kolozsvár 1566. — Könyve Nándor. Szarvas Gábor.

⁷⁶ Kerekes György közlése: Kalmár Gergely deák regestumja kereskedéséről 1574—82. Gazdtört. Szemle X. 1903. 71—94.

⁷⁷ Lásd a 47. számú jegyzetet.

⁷⁸ Kemény Lajos közlése: Kassai csizmadiák pörirata 1642-ből. Gazdtört. Szemle VIII. (1901) 424—25.

⁷⁹ Lásd a 76. számú jegyzetet.

ben „Saru. . . *Fejeléstől ki piros den 32. Fekete fejelés sarutól den 28. Tizenkét esztendőös lánykának való piros sarutól den 40.*”⁸⁰

Néhány adat a származás, illetve valószínű készítés helyére is utal: „. . . *brassai saru 1.*”⁸¹ — „Ao 1580. juni vettem Herczeg István deáktul 32 *brassai sarut 1. p. d. 29. . . 1580 6 jul. vöttem Herczeg István deáktul itthon Kassán brassai veres sarut 50. p. fl. 14 d. 50.*”⁸² Bár a brassai saru kifejezés a brassói készítés mellett a brassói formát is jelenthette. — Egy pár *lengyel saru 1. 20.*”⁸³ Ez utóbbi megjelölés nyoma annak a lengyel hatásnak, amely különösen a XVII. században az erdélyi magyarságot érte, amely „lengyel patyolat”, „lengyel csizma”, „lengyeles varrás” (bőrruhák) stb. nyomokban észlelhető. A „lengyel saru” természetesen lengyel formára készült sarut is jelenthet.

Úgy látszik, hogy a sarut alsóbb rétegbeli emberek, cselédek, pásztorok, szolgálok stb. viselték. 1567-ben például „Vettem isméglen öt emberre való sarut. 4. f. 12 dr.”⁸⁴ (A következő sorban öt embernek öt szűr — .70 dr.) — 1638-ban „*Monostori pásztornak egy szürt, sarut. . . f 2/80*”⁸⁵ — „A kezelőtisztek. . . 1680-ban szürt és sarut vesznek a pásztornak. . .”⁸⁶ 1692-ben „*Fejérvári conventionátusok fizetése : . . Csürbirónak . . . saru par 1. . . Tyukászmajornak sarura par 3. . . Görgényszentimrei conventionális . . Papiros csináló legénynek saruja par 2.*”⁸⁷

Az eddigi adatok összevetésének eredményeképpen tehát megállapítható, hogy a saru a csizmához anyagban, színben, formában és szárhosszúságban mindenképpen hasonló lábbeli. Különbözik tőle egynél több talprétegében, amely talprétegekhez a felsőrést a színén és kifeléhajlóan varrják hozzá, s ezekhez az elemekhez esetenként a szár kerek tetővégződése, a hátulvarrás és a szögletes orr is járulhat. Mindezek a lényeges részletek, amelyekkel a saru a csizmától eltér, kimutathatóan nyugati eredetűek, míg azok a részletek, amelyek megegyeznek a csizmán alkalmazottakkal keleti eredetűeknek bizonyultak.

Van azonban az írásos adatoknak egy másik csoportja is, amely az eddig idézetekkel ellentétben, egészen másféle, — könnyű, talpból és szíjakkból álló, s szártalan, vagy időnkint rövidszárú — lábbelinek mutatja a sarut. „Egy kecskebőrből csinált *czepellist, avagy deli sarut* adjanak d. 16.”⁸⁸ A deli szó az előzőek szerint valószínűleg rövidet jelentett, a czepellis viszont talp és szíjakkból álló lábbelit. „Az cipellesnec *talpai, ket fulei es kotoi, szorito szijaj vannac.*”⁸⁹ A saru és cipellős szavak néha össze is kapcsolódnak. A XVII.

⁸⁰ Lásd a 46. számú jegyzetet.

⁸¹ *Radvánszky Béla*: Magyar családélet és háztartás . . . II. 8. Ingóságok jegyzéke a XVI. század elejéről. Gr. Vay cs. Lev. Berkesz.

⁸² Lásd a 76. számú jegyzetet.

⁸³ 1706. aug. 2-iki limitáció II. Rákóczy Ferenc.

⁸⁴ *Radvánszky* i. m. II. 20.; Förstetter János számadása.

⁸⁵ *Zoltai Lajos* közlése: Debrecen város felülvizsgált számadásai az 1676—1684. évekről. Gazdtört. Szemle X. (1903) 259—274.

⁸⁶ *Zoltai Lajos*: Debrecen a török uralom végén 1662—1692. Gazdtört. Szemle VII. (1900) 123—129.

⁸⁷ —. közlése: Erdélyi fejedelmi uradalmak személyzete és járandóságai 1692-ben. Fehérvári konventionátusok fizetések. Gazdtört. Szemle VI. (1899) 178.

⁸⁸ *Szarvas—Simonyi*: Magyar Nyelvtörténeti Szótár I. 492. Erdélyi Országgyűlési emlékek. II. 380.

⁸⁹ Uo. I. 359. Comenius, Janua lingua latinae. 1673.

század legelején a kecskeméti városi jegyzők (deákok) szabadalmazásában „... saru czipellős”⁹⁰ van megemlítve. Talpból és szíjakkból álló — ma már eltűnt lábbelit a magyar parasztság a XIX. században még viselt. (47—48. ábra.) Említi ezt a lábbeliformát Marcel de Serres a XIX. század elejéről, és Bikessy-Heinbuchernál is van néhány hasonló ábrázolás.⁹¹ (47—48. ábra.)

Ilyen könnyű lábbelit jelent a saru szó az egyházi szövegekben is. „Melto nem vona csak *sarwya kóteleet* ees megh oldany.”⁹² — „Ő nem melto, hogy az

47. ábra. Bikessy—Heinbucher. 7. szám. Alsó-magyarországi Parasztnok. Bauern aus Nieder-Ungarn

48. ábra. Uo. 14 szám. Egy Nyitra Vármegyei Paraszt és egy Drot-kötő. Ein Bauer vom Neutraer Comitatus und ein Drahtbinder.

ő *sarianac kóteleet* meg odia...⁹³ Fatalpú saru: calopodium MA. Holzschuh PPB. „A pápistaságban a *szereztesek* szürke ruhában járnak, *fa talpu sarut* viselnek alázatosságok megmutatásáért.”⁹⁴ — Az egyház, részben mint konzervatív, részben mint kultúrájában a nyugathoz kapcsolódó intézmény a hódolt-

⁹⁰ Papp László: A kecskeméti viselet múltja. (Számadaskönyvek 1601). NÉ. XXII. (1930) 16.

⁹¹ Bikessy-Heinbucher: Turotz Vár Megyei Havasi Juhász; Alsó Magyar országai Parasztnok, és Egy Nyitra vármegyei Paraszt és egy Drot-kötő című képek. Hasonló forma látható Marcel de Serres: Voyage en Autriche ou essai statistique et géographique sur cet empire, Paris, 1814-ben megjelent könyvében.

⁹² A Magyar Nyelv Szótára, II. 1520. (Érdey C. 146 B. 1526—27).

⁹³ Uo. Vallást. A keresztyéni igaz hitnek Vallástétele és magyarázata. 1713.

⁹⁴ Magyar Nyelvtörténeti Szótár. Nánási L. István: Szű titka. Kolozsvár 1670. — Könyve Nándor. 231.

ság alatt nem veszi át és szövegeiben nem alkalmazza az új ozmán-török csizma szót. Az egyházi szövegek, bibliafordítások, a régies saru szót használják folyamatosan napjainkig. Általánosságban is lábbelit jelölnek vele. Így ír róla a Magyar Nyelv Szótára is: „Saru. Legszélesebb értelemben, *kivált a régiek bibliai nyelvén általában lábbelit jelent* a latin *calceus*, *calceamentum* értelmében.”⁹⁵ A középkori latin *calceus* szót a korabeli szövegek valóban saru szóval fordítják.

Ismét más írásos adatok a saru szóval jelölt lábbelinek német, szász, horvát, tót, — a magyarsághoz képest mindenestre idegen, nyugati voltára utalnak, „Saru. . . 1/. Ló vagy tehénbőrből készített, vastag, *réteges talpú, magyar szárú*, durva lábbelik, melyet a *tótokon* kívül a Mátusföldön, s némely más vidéken lakó magyarok is viselnek. *Tót saru, horvát saru, letürött szárú saru*, melyet az úgynevezett saruvarrágák, mint néhutt nevezik, *tót varrágák, horvát varrágák* készítenek”,⁹⁶ — mondja a Magyar Nyelv Szótára. A „letürött szárú saru” kifejezésnél érdemes megállni, ugyanis hosszúszerű lábbeli szárát csak egyenletesen lehet letúrni, ami azt jelenti, hogy ebben az esetben a szár-tetővégződés minden kétséget kizáróan kerek, — tehát nyugati formájú. A XVII. századi Erdélyben egyrészt a régi típusú, másrészt újonnan bevitt, de mindkét esetben idegenes eredetű lábbeliket jelölnek saru névvel: Így szól róla Bod Péter és Apor Péter is.⁹⁷ Eszerint a saru régies és a magyarság számára idegen lábbelit jelentett. 1701-ben az Erdélybe bevitt áruk között „*Német saru. . . 56 pár*”⁹⁸ szerepel. Hasonló értelmű adatok a múlt századból is vannak: „*Német saruvarga*, ki finomabb, *tót saruvarga*, ki durvább sarukat varr. . .”⁹⁹ Vagy „Szélesebb értelemben így nevezi a nép a *német vargák* által készített keményebb, de fényesített bőrből való lábbelit, *különböztetésül a szorosabb értelemben vett czizmától*”.¹⁰⁰

Már az eddigiekből is látható, hogy a saru szó jelentése a honfoglalás óta többszörösen változott, eltolódott. Kezdetben nyilván keleti elemekből álló, s keleties jellegű lábbelit jelent. Amint a nyugati kultúra, s vele a nyugati divat mindinkább tért hódít, a saru szó a nyugati elemekkel feltöltődő vagy éppen teljes egészükben nyugati változatokat is jelöli, és ezzel párhuzamosan egyre inkább általánosságban is lábbelit. Említi a sarut a Königsbergi töredék¹⁰¹ (XIV. sz.), a Besztercei szójegyzék¹⁰² (646. *Calteus*, *zaru*) a XV. század első feléből, és a Murmelius-féle szójegyzék is¹⁰³ (CLVI. 2059. *Ligula-Heges orro saru*) a XVI. századból. A hegyes orrú saru kifejezés jelentheti a lábbeli keleti jellegű, kunkorodó hegyes orrát, de jelentheti az akkor oly divatos, nyugati típusú laposan hegyes orrot is. Feltehetően szintén nyugati formákat jelöl a saru a kassai vargák 1480-ban kelt szabadalomlevelében is.¹⁰⁴ Ez „Részletesen sorolja fel a remekbe készítendő csizmák és cipellők sorozatát. . .” remeksaru gyűjtőnév alá foglalván azokat s megmagyarázván a többi között

⁹⁵ A Magyar Nyelv Szótára. Saru.

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ Lásd a 6. számú jegyzetet.

⁹⁸ Gazdtört. Szemle IV. (1897) 383. Erdély áruforgalma 1701-ben.

⁹⁹ A Magyar Nyelv Szótára V. 725—26.

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ Königsbergi töredék.

¹⁰² Besztercei szójegyzék.

¹⁰³ Murmelius-féle szójegyzék. Krakkó, 1553. Újra kiadta Szamota István. Akad. Nyelv- és Széptud. Értek. XVI. 7. Budapest, 1896.

¹⁰⁴ Kemény Lajos: Kassai adatok a viselet történetéhez. Arch. Ért. 1918—19. 112.

a *prémessaru* és *gombossaru* mivoltát. Adjuk az egykori német szöveget és későbbi latin fordítását : . . 4. „Ein Par *geschnürte Shu* von dreien Stücken, . . 7. Ein Par *schwarze Frawenschu mit Knöffeln*. . . 4 ex tribus frustis constantium plicatarum ocrearum *Prémessaru* nuncupatarum. . . 7. unum par foeminae deserviens *nigrarum ocrearum Gombossaru vocatarum*. . .”¹⁰⁵ (49. ábra.) Tehát a német *Schu* szónak, amit latinra az *ocrea* szóval fordítanak, magyarul a *saru* felelt meg. Valószínű, hogy a *prémessaru* és *gombossaru* kifejezések korabeli európai lábbeliformákat jelentettek. A 49. és 50. ábrán levő forma nemesak a magyar, hanem a délkelet-európai lábbelinél is igen sokáig élt.

Az ozmán-törökökkel kezdődő kapcsolat hatására, de különösen majd a hódoltság alatt olyan lábbeliváltozatok jelölésére szorul vissza a *saru* szó, amelyek a divatos, a köztudat számára a részletekben is jól körülhatárolt, s a keleti jellegetek magában egyesítő csizma típustól eltérnek. Az idézett adatok nyomán e *saru* szóval jelölt változatok közül máris kikristályosodott egy csizmához hasonlóan hosszúszerű és nyugati elemeket magában foglaló lábbeli, és egy talpból és szíjából álló könnyű szandálféle. Ez a többször megismétlődő jelentéseitőlódás, elcsúszás az írásos adatokban is nyomonkövethető, ahol a *saru* szó más, — lábbeliket jelentő — szavakkal összeötvöződve, előtünk ma ismeretlen lábbeliváltozatok jelölésében is részt vesz. Ilyenek például : 1601-ben a kecskeméti városi jegyzők javadalmazásában „. . . *saru czipellős*”¹⁰⁶ van megemlítve. 1629-ben „Az férfinak való jó öreg *saru szekernye* 1 forint.”¹⁰⁷ Egy 1634-es limitáció szerint „A varga mesterek egy öreg *szekernye saruért*, ha tehénbőrből csinálják. . .”¹⁰⁸ ehhez szabhatják az árát. 1635-ben „Egy bokor *kapcasaru* 42,40. d. Más hasonló *kapcasaru* egy talpra 30, 36. d.”¹⁰⁹ Ugyancsak 1635-ben „Egy sárga kordovány *saru csizmát* . . . 1 f.”-ért¹¹⁰ adhatnak. 1642-ben „. . . egy veres karmazsin *csizmasarut* vettenek meg. . .”¹¹¹ Az 1780-as jászkna árszabásban „Egy pár *bakkánc saruformára*. . . 75 frt.”¹¹² A XIX. századra vonatkozóan ez a fejezet élén idézett Gönczi-féle adat a¹¹³ *sorucizma* elnevezést említi.

Mint a felsorolt adatokból látható, nagyjából négyféle lábbeli jelölésére szolgált a *saru* szó.

Az első variáns, amely a három közül viszonylag a legjobban elkülöníthető — anyagában, formájában és színében, hosszúszerű bőrlábbeli mivoltában hasonlít a csizmához, de olyan részleteiben, mint a kerek szártető, a szár hátulvarrása, az esetleges szögletes orr, de különösen a többretegű talphoz kifeléhajlóan varrott felsőrész — eltér attól. A *saru* szó a honfoglalás körül természetesen keleti jellegű lábbelit jelentett, amelynek keleti elemei idővel nyugatiakkal keverednek úgy, hogy azok a hódoltságot megelőző évtizedekben túlsúlyba is kerülnek benne. A nyugati elemek túlsúlyba kerülését a több

¹⁰⁵ „A te szép palástodban, gombos sarudban . . .” Körmöcbányai virágének. Kemény Lajos megjegyzése.

¹⁰⁶ Lásd a 90. számú jegyzetet.

¹⁰⁷ Lásd a 46. számú jegyzetet.

¹⁰⁸ *Borovszky* i. m. 133.

¹⁰⁹ Lásd a 47. számú jegyzetet.

¹¹⁰ Uo. 476. lap.

¹¹¹ *Kemény László* közlése : Kassai csizmadiák pörirata 1642-ből. *Gazdtört. Szemle* VIII. (1901) 424—25.

¹¹² *Gyórfy István* i. m.

¹¹³ Lásd a 40. és 41. számú jegyzeteket.

49. ábra. Gazdag polgár ruházata a XV. században

A Moulins-i katedrális ablaka után. Lacroix i. m. 585. A képen látható gombos lábbeli talán vonatkozásba hozható a kassai céhszabályzat ugyanabból az időből származó „Gombos saru” kifejezésével. A XV. században ez a forma nálunk is ismert

A negyedik csoportot azok az előttünk ma már teljesen ismeretlen lábbeli-félék alkotják, amelyeket a saru szó egy másik — ugyancsak lábbelit jelentő — szóval egyesülve jelöl. Ilyenek a sarucipellős, szekernyesaru, kapcasaru, sarucsizma vagy csizmasaru és bakkancs saruformára kifejezések. Ezek az összetett nevek is a előbbi két variációval párhuzamos időben fordulnak elő.

Összegezve a két típusnál elmondottakat: a XV. század második felében, az 1500-as évek körül az ozmán-törökök különböző típusú lábbelijeik között a csizma rövid idő alatt szinte kizárólagosan elterjedt a magyar területen. Mint arról már az előzőekben is szó volt, — e gyors elterjedés okaként feltehető, hogy a különböző keleti elemeket magában egyesítő ozmán-török csizma nevű lábbeli nem volt teljes egészében idegen a magyarság számára. Feltételezhető, hogy részleteiben vagy formai megjelenésében az ozmán-törökség különféle lábbelijeik között éppen ez emlékeztetett legjobban a magyarság talán egészen el nem feledett egykori lábbelijére. Az ozmán-törökök által felélesztett, s keleti elemekből álló hosszúszerű lábbelit most már az ozmán-törökök szava, a csizma jelöli. Tehát a hódoltságkori csizma keleti elemei eredetük helyét és idejét tekintve nem azonosak egymás között. A magyarsághoz valószínűleg különböző időkben s különböző helyeken kerülhettek, a

talpra utaló adatok támasztják alá a XVI—XVIII. századból, valamint azok a XVIII—XIX. századból való említések, amelyek a sarut szász, német, horvát, tót, — tehát a magyarsághoz képest idegen és nyugati jelzővel illetik. A mai Magyarország területén a népi emlékezés a sarunak ezt a hosszúszerű formáját általában mondhatni már nem őrzi.

A második variáns könnyű, talpból és szíjából álló, szandálszerű lábbeli. Érdekes, hogy a sarunak ez a jelentése időben párhuzamosnak látszik (XVI.—XIX. sz.) a hosszúszerű lábbeli jelentéssel. Az ilyen természetű, eddig ismert adatok általában egyháziak, de M. de Serres idézett múlt századi leírása, valamint Bikessy-Heinbucher ábrázolásai paraszti használatot mutatnak. Bár tárgyi anyagban ilyen lábbeli nem maradt ránk, a paraszti emlékezés ezt a szandálszerű, könnyű formát még ma is jól őrzi. (Természetesen nem a részletekre, hanem a szandálszerű könnyűsége vonatkozóan.)

A harmadik csoportba azok a XV. századi lábbelik tartoznak, amelyekre a Besztercei és Murmelius-féle szójegyzék és a kassai vargák céhlevele utal. Amennyire mód nyílt ezek elemzésére, XV. századi nyugati divatú lábbeli formákat jelentettek.

népvándorlás és a török hódoltság közötti időben. A keleti kultúrának különböző területeiről és különböző korszakaiból származók lehetnek.

A saru szó, amely a honfoglalás korában tisztán keleti — később keleti-nyugati elemek vegyülékéből álló lábbelit jelentett — a hódoltság kezdetekor az új divatú lábbelit jelentő csizmával szemben régiessé válik, és lassan kezdi a hódoltság alatt szintén régiessé, ódivatúvá váló nyugati formákat, nyugati elemeket jelenteni. Illetve általában minden olyan lábbelit, amely a részleteiben is sokkal jobban körvonalazott csizmával szemben alkotott különböző, ma még elég nagy részben ismeretlen típusokat. Ezért jelent az írásos adatokban a hosszúszerű lábbelin kívül gombos, prémes, vagy talp és szíjából álló változatokat, ezért jelent német, szász, horvát stb. lábbelit, — ezért része összetett szavakból álló lábbelijelöléseknek is. Készítése lassan a régimódián dolgozó tákoló-foltozó vargákhoz, használata pedig az alsóbb rétegekhez, szolgálók, béresek, kocsisok stb.-hez szorul vissza.

A hódoltság alatt és után tehát a saru a csizmával párhuzamosan hosszúszerű lábbelit is jelent, mégpedig ennek olyan változatát, amelyik a műfaj nyugati elemeit egyesíti magában. S e nyugati elemek — miként a csizma keleti elemei korábban — szintén nem egységesek egymás között, sem eredetük helyét, sem eredetük idejét tekintve. A magyarsághoz nyugatról bár, de különböző korszakokban (a honfoglalást közvetlenül követő és a XX. század eleje közti időben) és különböző irányból (olasz, francia, német), kerültek. Mivel a hódoltság alatt a saru szó is ódivatúvá lesz, használata a társadalmi rétegződésben oda szorul vissza, ahol a divattal való haladást valamilyen tényező korlátozza, ahová az öltözetnek is divatból kiment, régies darabjai, elemei szorulnak. A régiessé váló s egykor keleti lábbelit jelentő saru szó a régiessé váló nyugati elemekkel kapcsolódik össze. A saruval kapcsolatban ez történik egyrészt az alsóbb rétegeknél gazdasági és kulturális korlátaik miatt, másrészt az egyháznál, melyet ideológiája, természetéből eredő konzervatív volta zár el az időről időre változó divattól. Ezzel a folyamattal párhuzamosan, tehát ahogy a saru szó mind régibbé és régiesebbé válik, úgy szélesedik jelentésének egy része az általános lábbeli jelentése felé.

Amikor a XVIII. század végén, de különösen a XIX. században a nyugati elemek mind gyakoribbá válnak a magyar lábbeliben, azt lehetne gondolni, hogy ismét feléled a saru mint szó és az általa jelentett, s itt első variánsként tárgyalt forma is. Ám távolról sem ez történik. Az esetleg feléledő régi és az újonnan jött nyugati elemek nem a divatjamúlt, s egyre ritkábban viselt hosszúszerű saruhoz kapcsolódnak, hanem a divatos és általánosan viselt csizmához. A divatos nyugati elemek most a divatos, — bár eredetére nézve keleti — csizmánál terjednek, és ott szorítják ki fokozatosan a keleti elemeket. Ez a folyamat sokban hasonló ahhoz, ami a honfoglalás után a saruval történ-

50. ábra. Oláh falusi pap
Szendrei i. m. VI. tábla, 2. á.
E forma mind nálunk, mind
szomszédainknál igen hosszú
életű

hetett. A saru típus pedig egyre ritkább lesz, s a múlt század végére a hosszúszerű lábbeli jelentéssel együtt el is tűnik. A hosszúszerű lábbelit most már általánosan a csizma szó jelenti. Mivel pedig a csizmába nyugati elemek kezdenek fokozatosan vegyülni, sőt a keleti elemeket napjainkra ki is szorították, ma a csizma tisztán nyugati elemekből álló lábbelit jelent.

A saru hosszúszerű lábbeli jelentése megszűnt ugyan azzal a formával (talpra kifeléhajlóan felvarrott felsőrészsel) amelyet utóljára jelentett, — maga a saru szó nem veszett ki. A másik — könnyű lábbeli — jelentés ma is él, s ebben részük van az egyházi szövegeknek is, amelyek erősen hatottak a parasztságra. A parasztság saru vagy papucs szóval jelölte még a közelmúltban is az aratásra használt, talpból és keskeny peremből álló könnyű lábbelijét, és sok helyen még ma is ezt a szót használja a könnyű gyári szandálok jelölésére. És mindig saru szót használ, valahányszor barátok, szerzetesek vagy bibliai alakok lábbelijeiről van szó.

A keleti elemekből álló csizmánál és a nyugati elemekből álló sarunál egyaránt látható, hogy az egyes alkotó elemek a legkülönbözőbb eredetűek lehetnek levonható következtetése éppen ez. Az egyes lábbelitípusok nem konstans és lezárt egészek, hanem állandóan alakuló egységek, úgy részleteikben mint elnevezésükben is. Ahogy az egyes elemek nem állandóak, hanem a különböző irányú hatások eredményeként egyik lábbelitípusról a másikra hullámzanak, ugyanúgy nem állandó tartozéka egy egységnek a név sem. Hogy az idők folyamán maguk az elnevezések is mennyire elcsúsznak, az a keletiből nyugatvá alakult saru, s a néhány évszázad múlva hasonló folyamaton keresztülment csizma alakulásából is látható.

Ugyancsak fontos szempontként következik, hogy a néprajzi anyag elemzése szükségszerűen lép át a saját kereteit (XIX. század, magyar és paraszti), mind történetileg mind földrajzilag és a társadalmi rétegződés szempontjából is.

Átlépi történetileg, hiszen már az elemzés kezdete is messzi és egyre messzibb történeti korokba visz. Ez ugyanúgy áll a paraszti kultúra egészére is hiszen mai alakjának elemzésénél egyre távolibb korokig kell visszanyúlnunk.

De nemcsak az egyes korok történeti határait kell átlépnünk, hanem a földrajziakat is, hiszen az alakulás megértéséhez a környező és távolibb vidékek anyagának bevonása is szükséges.

És végül, — át kell, hogy lépje az elemzés a társadalmi kereteket is. Hiszen a formák és elemek alakulása, ezek egymásra húzódása, újabb variánsok és típusok kialakulása sohasem köthető egyetlen társadalmi réteghez. Az alakulás hullámzása újból és újból átcsap a társadalmi rétegződésnek számára oly virtuális határain. A népi kultúra alakulásában minden társadalmi osztály — ha térben és időben egymástól látszólag függetlenül — alakítólag vesz részt. Így a népi kultúra még olyan kicsiny részének vizsgálata is, mint két lábbeli-típus alakulása, világosan érzékelteti ezt — a társadalmat keresztül-kasul szelő — állandó hullámzást.

GÁBORJÁN ALICE

Trachtenhistorische Analyse zweier ungarischer langschäftiger Fussbekleidungen

Die Arbeit behandelt zwei Typen der ungarischen volklichen langschäftigen Fussbekleidung, ihr Werden, ihre Entwicklung und auch jene Gesichtspunkte und methodischen Fragen, die während der Analyse der Materie aufgetaucht sind.

Ausgangspunkt und Gegenstand der Untersuchung ist die im vorigen Jahrhundert, besser gesagt in seiner zweiten Hälfte, getragene bäuerliche Fussbekleidung. In dieser Zeit hat das Ungartum diese Langschäfter mit zwei verschiedenen Namen bezeichnet: der eine war der Tschisma, der andere der Scharu (ung. saru). Mit der Benennung Tschisma verbinden sich im XIX. Jahrhundert östliche Elemente, an die Bezeichnung Saru knüpfen sich aber aus dem Westen zu uns gelangte Begriffe. Die Arbeit geht von der ungarischen bäuerlichen Form dieser beiden Modelle aus dem XIX. Jahrhundert aus, verfolgt zeitlich ihre einzelnen Elemente nach rückwärts und bestrebt sich so, Zeit und Ort zu bestimmen, wo diese Elemente in den ungarischen Kulturkreis gelangten.

Vom Mittelalter beginnend besitzen wir Abbildungen langschäftiger Fussbekleidungen (Bild 35—36). Was nun die Namen der beiden untersuchten Typen anlangt, so ist Saru ein türkisches Wort aus der Zeit vor der Landnahme, während das Wort Tschisma von den Osmanen um 1500 in die ungarische Sprache gelangte, vielleicht unmittelbar, vielleicht durch serbisch-kroatische Vermittlung. Aller Wahrscheinlichkeit nach wurde zur Zeit der Landnahme und auch gleich danach neben anderen, weniger wichtigen und hier nicht erwähnten Bezeichnungen die langschäftige Fussbekleidung Saru genannt. Von 1500 beginnend wird für diese Bedeutung auch das Wort Tschisma gebraucht und die Arbeit bestrebt sich, diese die volkliche Fussbekleidung des vorigen Jahrhunderts betreffende Wandlung wenigstens in ihren Grundzügen aufzuhellen.

Vergleichungen ergeben, wir müssen unter den Elementen der ungarischen bäuerlichen Tschismen viele östlicher Herkunft annehmen, zu diesen gehören die vorne sich erhebende Schaftkante (Bild 2—11), die beiderseitige Naht des Schaftes (Bild 12—15), die Lasche (Bild 16—19) und die von Seitennaht zu Seitennaht reichende Faltung (Bild 1 und 30). Ausserdem ist das abgerundete Futter der Tschismenköpfe des vorigen Jahrhunderts, dessen Befestigungsnaht auf dem Stiefelkopf als Verzierung umgewandelt wurde, wahrscheinlich östlichen Ursprunges (Bild 21). Auch der seit der Türkenzeit bei uns und im Osten bekannte Pantoffel weist die gleiche Form auf (Bild 21—25). Eine andere, dem Pantoffel der Schornsteinfeger ähnliche Form des Futters ist im früheren Material ebenfalls als Konstruktionslinie des Kopfes bekannt, hat sich aber nicht als Zierelement ausgebildet. So geformte Pantoffel werden ebenso in europäischen wie in östlichen Abbildungen aus dem XVI. Jahrhundert gezeigt. Die ungarische Variante ähnelt eher der türkischen Form und es ist deshalb möglich, dass auch diese vom Osten her zu uns gelangte (Bild 26—27). Besonders bei den Stiefeln von Kalotaszeg war der Kopf mit einem in spezieller Naht herzförmig gearbeiteten Ansatz verziert. Auch diese Form verweist nach dem Osten, als Konstruktionslinie des Langschäfters ebenso wie als pantoffelartige Fussbekleidung (Bild 28). Auch die aufwärts geschweifte Spitze des Tschisma (Bild 1, 8 und 30) deutet auf den östlichen Ursprung.

Vom Gesichtspunkt der Form und Herstellungstechnik ist die Sohle des Tschisma das kennzeichnendste östliche Element. Der Tschisma wird umgewendet genäht d. h., eine Sohle und ein Schaft werden unter Freilassung des Absatzteils von Gelenk zu Gelenk zusammengenäht, nach dem Nähen auf die rechte Seite gewendet und jetzt wird erst der Absatzteil von aussen abgenäht. Beim Zusammennähen wird nur bis zur halben Stärke der Sohle genäht, die von hier zurückkehrenden und wieder auf der Innenseite erscheinenden Stiche bilden die charakteristische doppelte Lochreihe, die für die so gefertigte Fussbekleidung kennzeichnend ist. Die Sohle kann nicht bis zu ihrer Oberfläche durchgenäht werden, weil sich durch das Gehen die Naht rasch abnutzen würde. So genähte und geformte Sohlen aus der Türkenzeit wurden in mehreren Gegenden des Landes bei Ausgrabungen zu Tage gefördert. Im Moskauer Historischen Museum befinden sich auch einige Sohlen ähnlicher Form und Technik aus dem XV. bis XVII. Jahrhundert, sie wurden in Moskau ausgegraben; einige im Mikluho—Maklaj Museum in Leningrad aufbewahrte Stiefel aus dem mittleren Sibirien haben ähnlich geformte Sohlen, ihre Technik des Zusammennähens ist aber eine andere.

Wegen dieser östlichen und vom ungarischen Kulturkreis recht entfernten Gegebenheiten könnte man vermuten, dass diese auf weitem Gebiet verbreitete Form und vielleicht auch Technik möglicherweise schon vor der Türkenzeit vom Ungartum gekannt war. Als das angesiedelte Magyarentum westliche Verbindungen suchte, hat es politisch und kulturell und selbstverständlich in der Kleidung viele westliche Formen und Stücke übernommen. Östlich erscheinende Kleidungsstücke und Formen galten immer unmoderner, auf der gesellschaftlichen Stufe immer niedriger und wurden geographisch gesehen aus den westlich orientierten Kulturzentren immer weiter verdrängt. Zu Beginn der Türkenzeit wurden die westlichen Formen und Herstellungsverfahren von den vielen östlichen Modedetails kräftig in den Hintergrund verwiesen, bis zu welchem Grad, das lässt sich leider heute noch nicht bestimmen. Das Türkentum der Besetzungszeit hat auf ungarischem Boden mancherlei Fussbekleidungen getragen und wenn die Ungarn unter diesen so allgemein und in so kurzer

Zeit gerade auf den Tschismentyp reagierten, so kann vorausgesetzt werden, dass der Tschismentyp in den Details seiner Form und Herstellung im Ungartum unbewusst oder in der Erinnerung noch gelebt hat, ist es doch nicht unmöglich, dass einige Elemente des türkischen Stiefels der Besetzungszeit auch mit irgendwelchen der Fussbekleidung des landnehmenden Magyarentums identisch waren. Vor der Türkenzeit, ungefähr um 1500, war innerhalb der sich verwestlichenden ungarischen Fussbekleidung das Wort „Tschisma“ schon bekannt; aller Wahrscheinlichkeit nach wurde der von den Osmanlis wiedererweckte Typ mit diesem Wort bezeichnet. Der östliche Charakter des ungarischen Tschisma, der sich während der Besetzungszeit in so erheblichem Mass verstärkte, hat sich auch zähe erhalten und erst gegen Ende des vorigen Jahrhunderts werden diese östlichen Elemente von neumodischen westlichen verdrängt.

Der auf den Absätzen der bäuerlichen Stiefel des beginnenden XIX. Jahrhunderts und auch vom XVIII. und XVII. Jahrhundert getragene hufeisenförmige Beschlag ist auf türkischen, ja auch östlicheren Abbildungen des XVI. und XVII. Jahrhunderts zu sehen.

Die enge Zusammengehörigkeit der östlichen Elemente des Tschisma hält also bis zur zweiten Hälfte, ja bis zum Ende des vorigen Jahrhunderts an. Dann kommt eine grosse technische Neuerung, die genagelte Sohle und im Gegensatz zu der einzigen Sohle der Technik des umgewendeten Stiefels wurde hier neben der äusseren Sohle auch eine sogenannte innere Sohle, die Brandsohle, angebracht. Zur Ausfüllung des zwischen beiden Sohlen gebildeten Zwischenraumes wurden kleine Lederabfallstücke verwendet. Was die vom Westen zu uns gelangte und von drei Teilen bestehende genagelte Sohle anlangt, sie hat die Bestandteile der westlichen genähten Sohlen übernommen. Die Nagelung hat also beim ungarischen bäuerlichen Stiefel die Details der früheren westlichen genähten Sohle verallgemeinert. Aus drei Teilen bestehende Sohlen erwähnt schon das Wörterbuch des Jean der Garlande (1080), und es ist deshalb nicht ausgeschlossen, dass dieses Verfahren der westlichen Schuherzeugung seit dem Mittelalter allgemein bekannt ist. Es gibt keine sicheren Beweise dafür, dass diese Methode in Ungarn vor dem XIX. Jahrhundert angewendet wurde.

Mit dem Nageln hat sich langsam auch Form der Sohle gewandelt, die scharfe Spitze verschwindet, wird rund oder eckig und dann erscheinen die einballigen Varianten. Die Schäfte werden nicht mehr zu beiden Seiten sondern häufiger rückwärts zusammen genäht und heute ist auch die Schaftkante rund. Die heute mit dem Wort „Tschisma“ bezeichnete langschäftige lederne Fussbekleidung besteht also ganz aus westlichen Elementen.

Der zweite Typus der langschäftigen Fussbekleidung ist schon bei weitem nicht so einheitlich und in seinen Elementen so genau umschrieben wie der Tschisma. Eine einzige charakteristische Eigenart ist bestimmend, die Art und Weise des Zusammennehmens von Oberteil und Sohle, die darin besteht, dass die oberhalb der Sohle sich nach aussen wendende Kante des Oberteils von Aussen an die Sohle genäht wird (Bild 34). Diese Technik ermöglicht auch die Applikation mehrerer Sohlenschichten. Eine derartige Fussbekleidung mit dem von aussen an die Sohle genähten Oberteil wird ebenso in volkskundlichen Angaben des vorigen Jahrhunderts wie auch in Wörterbüchern *Saru* (spr. Scharu) genannt. Die übrigen Elemente des Modells können die vom Tschisma bekannten östlichen sein, der Schaft kann also zweiseitig genäht sein, die Schaftkante kann sich erheben u. a. m., muss aber nicht in jedem Fall so sein. Die Schaftkante kann auch rund sein, aber die Vergleichung östlicher und westlicher Abbildungen bestimmt die runde Schaftkante als Eigenart der westlichen Fussbekleidung (Bild 2—14). Der Schaft ist manchmal zweiseitig genäht, kann aber auch rückwärts genäht sein. Der rückwärts genähte Schaft kennzeichnet im Gegensatz zum östlichen zweiseitig genähten gleichfalls die westliche Fussbekleidung (Bild 15).

Der Knöchelteil kann glattgewalkt, faltig oder mit einer Lasche ausgestattet sein, bei diesen Elementen kommen hier die gleichen Varianten vor wie beim Tschisma. Auf dem Kopf erscheint eine ähnliche Ansatzlinie wie jene auf den Schornsteinfegerpantoffeln, auf den bisher bekannten Stücken ist der beim Tschisma erwähnte runde Ansatz unbekannt, nur so geformtes Futter kennt man. Der Kopf eines Exemplars ist ganz ungefütert und zu beiden Seiten mit sogenannten Überstämmen verstärkt. Diese Art und Weise des Futters wird eher von Schuhmachern bevorzugt und gelangte als westliche Methode zu uns. Die Spitze des Vorderteils kann aufwärts geschweift, aber auch eckig oder abgerundet sein. Das in Europa im XVII. Jahrhundert aufgekommene eckige Vorderteil, das sich bei leichtem Schuhwerk noch bis ins XIX. Jahrhundert erhalten hat, kam bestimmt aus dem Westen nach Ungarn, zuerst mit der Fussbekleidung des Klerus und Hochadels, später mit jener des Bürgertums. Die abgerundete Spitze ist aber bestimmt eine neue Erscheinung vom Ende des XIX. Jahrhunderts.

Die unterschiedlichen Bestandteile des Scharu sind also mit einer Ausnahme reichlich labil und haben teils östlichen, teils westlichen Charakter. Das bleibende Element besteht in der Methode, wie der nach aussen gewendete Oberteil an die ein- oder mehrschichtige

Sohle genäht wird. Vom XIX. Jahrhundert zurückverfolgt kann diese Technik mit neuzeitlichem fachlichen Material und mit einer sehr interessanten Gruppe schriftlicher Aufzeichnungen aus dem XIV. bis XIX. Jahrhundert (die vom Ungartum gesehen nach dem Westen zeigen) in Verbindung gebracht werden: Im Material ist bei den Tschismen nirgends die Anzahl der Sohlen vermerkt, was auch überflüssig ist, denn die Technik des umgewendeten Tschisma ermöglicht bloss die Anbringung einer einzigen Sohle. Beim Saru ist aber in den meisten Fällen die Anzahl der Sohlen angegeben, auch dann, wenn nur von einem einsohligen Saru die Rede ist.

Doppelte und dreifache Sohlen werden im französischen Material von Lacroix erwähnt u. z. beginnend vom XIV. Jahrhundert bis zum XVII. Jahrhundert. Bei der doppelten Sohle könnte noch an die aus der Brandsohle und äusseren Sohle bestehende Einheit gedacht werden, aber die Bezeichnung der „dreifachen Sohle“ verweist technisch schon eher auf den Saru.

Aus einem Teil des ungarischen Materials geht klar hervor, dass der Scharu ähnlich wie der Tschisma ein langschäftiger Stiefel war und er wird in Verbindung mit deutschen, sächsischen, kroatischen und anderen Nationalitäten erwähnt. Es gibt auch viele Angaben über die Besohlung des Saru, die infolge des auf die Sohle nach auswärts geknickten Oberteils technisch leichter gearbeitet werden kann. In dem vorhandenen Stoff wird die Besohlung der Tschismen sehr selten erwähnt und wenn ja, dann zu sehr hohen Preisen. Ähnlich wie der Tschisma wird der Saru häufig vorgeschuht, das bedeutet, es wird ihm von Knöchel abwärts ein ganz neuer Kopf und auch eine neue Sohle angenäht. Das zur Herstellung des Saru verwendete Leder wird in den Aufzeichnungen in Material und Farbe mit dem für Tschismen gebrauchten Leder identisch bezeichnet.

Der Scharu wurde seit dem XVI-ten Jahrhundert in den meisten Fällen von Flickschustern angefertigt bzw. er wird in der Preisliste dieser Handwerker genannt. Diese gegenüber den Tschismenmachern ins Hintertreffen gelangte Kategorie der Schuster hat sich überwiegend mit Reparaturarbeiten befasst, aber auch für ärmere Bevölkerungsschichten weniger moderne, also für den Werktag und für Strapaz bestimmte Fussbekleidung hergestellt. In dem uns schriftlich überkommenen Material erscheint der Scharu häufig als Teil der Entlohnung des Gesindes. Die im Gebiet des heutigen Ungarn lebende Bauernschaft erinnert sich — von ganz wenigen Ausnahmen abgesehen — überhaupt nicht mehr an den langschäftigen, dem Tschisma ähnlichen Scharu.

Ausser dem durch seinen langen Schaft und gelegentlich durch andere Teile dem Tschisma sehr ähnlichen Scharu werden in den schriftlichen Aufzeichnungen auch ganz anders geartete Fussbekleidungen mit dem Wort „Saru“ bezeichnet, z.B. jene leichte sandalenartige Beschuhung, die aus Sohle und Riemen besteht und derartige Fussbekleidung wurde noch im vorigen Jahrhundert von der ungarischen Bauernschaft getragen (Bild 47—48). Ja, in der bäuerlichen Erinnerung lebt im Zusammenhang mit dem Scharu gerade diese leichte Form fort und die Bauern nennen auch die fabrikmässig auf den Markt gebrachten Sandalen so.

Im ersten ungarischen Wörterverzeichnis erscheint das Wort „Scharu“, über Details gibt das Fragment leider keine Aufklärung. Der „Scharu“ des Murmelius'schen Wörterverzeichnisses dürfte wahrscheinlich die zeitgenössische europäische Form des XV. Jahrhunderts bedeuten. In der Zukunftskunde der Schuhmacher von Kassa von 1580 ist ohne Zweifel von dieser Form die Rede.

Darüber hinaus gibt es auch solche schriftliche Angaben, in denen die Bezeichnung „Saru“ mit anderen Wortverbindungen erscheint; auch diese bedeuten Abarten von Fussbekleidungen, die aber bis heute nicht identifiziert werden konnten, weil ihre Namen der volklichen Erinnerung entschwunden sind.

Aus dem Gesagten ist zu ersehen, mit dem Wort Scharu wurden in einer Zeitspanne, zwischen dem XVI. bzw. XVII. bis zum XIX. Jahrhundert wenigstens viererlei Formen der Fussbekleidung bezeichnet. Die erste Variante ist langschäftig wie der Tschisma, gleicht diesem in vielen Beziehungen oder auch nicht, in einem einzigen Detail unterscheidet er sich aber immer von ihm, in dem zur Sohle nach aussen geneigt genähten Oberteil. Wohl lebt diese Form in der volklichen Erinnerung nicht fort, gestützt auf das schriftliche Material aus dem vorigen Jahrhundert war es aber leicht, die gleichfalls aus dem vorigen Jahrhundert stammenden wenigen Museumsstücke zu identifizieren. Die zweite Variante ist eine leichte sandalenartige Fussbekleidung, sie besteht aus Sohle und Riemen; dieses Modell wird besonders in Schriften erwähnt, die sich auf die Kirche beziehen, wurde aber nach Reisebeschreibungen aus dem vorigen Jahrhundert auch von der Landbevölkerung getragen. Diese Erwähnungen werden von Abbildungen erhärtet. In die dritte Gruppe gehören jene Schilderungen aus dem XV. Jahrhundert, von denen angenommen werden kann, dass sie zeitgemässe europäische Formen bedeuten. Zur vierten Variante zählen die uns heute schon ganz unbekannteren Abarten, bei denen das Wort „Saru“ in Verbindung mit einer anderen, gleichfalls Beschuhung bedeutenden Benennung gebraucht wird. Wir können diese Fussbekleidungs-

formen heute nicht mehr identifizieren, ihre Benennungen werden von der volklichen Erinnerung auch nicht überliefert.

Zusammenfassend kann von beiden Typen gesagt werden: In der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts, um 1500, hat sich unter den mannigfachen osmanli-türkischen Fussbekleidungen der Tschisma genannte Stiefel auf ungarischem Boden innerhalb kurzer Zeit fast Ausschliesslichkeitsrecht erworben. Als Grund dieser raschen Verbreitung kann vorausgesetzt werden, dass die die verschiedenen östlichen Elemente in sich vereinigende Tschisma genannte osmanli-türkische Beschuhung den Magyaren nicht ganz fremd war. Die Vermutung liegt auch nahe, dass unter den verschiedenen Fussbekleidungen der Osmanli-Türken gerade dieser Stiefel in seinen Teilen oder Formen im Magyarentum die Erinnerung an seine frühere, noch unvergessene Beschuhung geweckt hat und der aus östlichen Elementen bestehende wiedererweckte Langschäfter wird jetzt auch mit dem osmanli-türkischen Namen „Tschisma“ bezeichnet. Die östlichen Elemente des Tschisma der Epoche der türkischen Besetzung sind also hinsichtlich Ort und Zeit ihrer Entstehung ganz verschieden, sie können in der Zeit zwischen der Völkerwanderung und der Türkenherrschaft in verschiedenen Zeiten und an verschiedenen Stellen zum Magyarentum gelangt sein; sie können ebenso von verschiedenen Gebieten wie von verschiedenen Epochen des östlichen Kulturkreises herrühren.

Der Scharu, mit dem zur Zeit der Landnahme eine rein östliche, später aus der Vermengung ost-westlicher Elemente bestehende Fussbekleidung bezeichnet wurde, erschien in Beziehung zu dem neumodischen Tschisma veraltet und beginnt zur Besetzungszeit langsam sich mit gleichfalls veralteten, unmodern gewordenen westlichen Formen zu verbinden. Ausserdem beginnt sich der Sammelbegriff dieses Wortes für Fussbekleidung im allgemeinen auszubilden. Seine Elemente sind zur Zeit der Landnahme natürlich östlicher Herkunft, werden später in zunehmendem Mass von westlichen Elementen ersetzt und sind untereinander nicht identisch, weder was ihren Ursprung noch was die Zeit ihres Gelangens zu uns anbetrifft.

Parallel mit der zunehmenden Beliebtheit des modernen Tschisma wird der Gebrauch des aus der Mode gekommenen Scharu in der gesellschaftlichen Schichtung langsam an jenen Platz verdrängt, wo der mit dem Zeitgeschmack verbundene Fortschritt durch irgendwelche Faktoren begrenzt wird, wohin die unmoderneren, veralteten Kleidungsstücke verdrängt werden. Dies ist einerseits die Lage bei den unteren Gesellschaftsschichten wegen ihrer wirtschaftlichen und kulturellen Beschränkungen, andererseits bei der Kirche, deren Ideologie und naturbedingte konservative Einstellung die immer wechselnde Mode ablehnt. Im Gegensatz zu den modernen Tschismenmachern gelangt in derselben Zeit der Scharu zu den in alter Weise arbeitenden Flickschustern.

Als gegen Ende des XVIII. Jahrhunderts und besonders im XIX. Jahrhundert westliche Elemente sich in der ungarischen Fussbekleidung wieder immer mehr geltend machten, konnte angenommen werden, dass der Scharu als Wort wieder aufersteht bzw. dass neuerdings in Mode gelangende westliche Elemente sich mit dem langschäftigen Scharu verbinden werden. Dies ist bei weitem nicht geschehen. Die gelegentlich auflebenden alten und auch die völlig neuen westlichen Elemente verbanden sich nicht mit dem unmodernem, immer seltener getragenen langschäftigen Scharu, sondern mit dem modernen und allgemein getragenen Tschisma. Die modernen westlichen Elemente verbreiten sich auf dem modernen, seinem Ursprung nach östlichen Tschisma und verdrängen dort allmählig die alten östlichen Elemente, so, dass der heutige Tschisma schon durchwegs aus westlichen Elementen besteht.

Die einzelnen Fussbekleidungsmodelle sind in ihren Details ebenso wie in ihrer Benennung nicht konstante und in ihrer Entwicklung abgeschlossene Objekte, sondern ständig in Ausbildung begriffene Einheiten. So wie die einzelnen Elemente nicht konstant sind, sondern infolge verschieden gearteter Wirkungen von einem Beschuhungstyp auf den anderen wechseln, ebensowenig ist der Name einer Einheit beständig. In welchem Mass sich die Benennungen im Laufe der Zeit verschieben, geht schon aus der bisherigen Analyse hervor, denn das Wort „Saru“ mit dem seinerzeit die landnehmenden Magyaren ihre Fussbekleidung östlichen Typs bezeichneten, wird langsam der Name eines aus gemischten bzw. westlichen Elementen bestehenden Gebildes und einige Jahrhunderte später wird eine ähnliche Wandlung bei dem ursprünglich östlichen, heute aber schon westlichen Fussbekleidungs-typ, dem Tschisma, eintreten.

Vielleicht ist es mit der skizzenhaften Analyse der beiden ungarischen bäuerlichen Fussbekleidungs-typen gelungen, eine Kostprobe jener aus verschiedenen Richtungen kommenden Einwirkungen, Formen und technischen Elemente zu geben, die das Ungartum von allen Seiten, vom Osten ebenso wie vom Westen berührten; ihre Fluktuation ist ebenso in der ungarischen Volkstracht wie in der innerhalb dieser sich organisch entwickelnden Fussbekleidung bis zum heutigen Tag wahrzunehmen und kann mit Hilfe der schriftlichen, bildlichen und archäologischen Dokumentation in ihrer komplizierten Gestaltung immer besser verfolgt werden.

Magyar borpincék

A magyar szőlőművelés és bortermelés az ország egy-egy vidékén eltérő történeti időkben való kialakulása,¹ különböző kultúrhatások érvényesülése és eltérő fejlettségű szintje következtében jelentős táji különbségeket mutat. Ezek különösen megmutatkoznak a hagyományos paraszti gyakorlatban, ahol a szőlőművelés és borkészítés, a bortárolás és borkezelés, valamint az alkalmazott eszközkészlet és a szőlőgazdasági épületek századok során alig változtak. Nemcsak a hagyományos formákat őrizték meg, de sok tekintetben a korábbi századokban elért gazdasági fejlettségi szintet is.

Lényeges átalakulás, továbbfejlődés a XIX. század során következett be, egyrészt a jobbágyfelszabadítást követő szabadabb paraszti gazdálkodás kialakulása, másrészt és kiváltképp a század 80-as, 90-es éveit filoxera pusztítását követő szőlőrekonstrukciók nyomán. A műszőlészeti hatások fokozott érvényesülése, a gyári készítésű eszközök nagyobb arányú elterjedése a paraszti bortermelésben megindította a hagyományos, táji sajátosságokat eltüntető, az egész kultúrát egységesítő folyamatot. Bár nagyarányú az átalakulás e téren, néprajzi megfigyeléseink mindamellett arról tanúskodnak, hogy ez a folyamat nem zárult le és napjainkig lehetőség nyílik a kultúra hagyományos alapjainak megragadására. Az élő gyakorlat egyes elemeiből, a visszaemlékezésekből lehetőség nyílik a régi eljárások, eszközök, szokások rekonstruálására, a sajátos táji, esetleg etnikai jellegek megragadására, a hagyományos jelenségek térbeli elterjedése határainak megvonására. Mindez közvetlenül is segíti a művelési ág néprajzi-történeti megismerését, közvetve pedig megkönnyíti a felszínre kerülő és sokszor szűkszavú történeti adatok értelmezését.

Szőlőgazdasági épületeink, különösen a bor tárolását szolgáló építmények, tükrözik a borkészítés, bortárolás és borkezelés hagyományos gyakorlatát. A régi formáiban megmutatkozó táji különbségek utalnak a kultúra egészének eltérő történeti alakulására, feltehetően a kialakulás genezisére is, újabb formái pedig a végbemenő újabbkeletű változásokra engednek meg következtetéseket.

A következőkben kísérletet teszünk a bortermeléssel, bortárolással kapcsolatos építmények típusrendjének kialakítására, az egyes alaptípusok történeti alakulásának, területi elterjedésének ismertetésére, tekintetbe véve azoknak a termelésben, feldolgozásban, borkezelésben játszott eltérő és változó szerepét, termelési szintjelző voltát, egy-egy táj szőlőkultúráját jellemző vonását.²

¹ Vö. *Belényesy M.*: Szőlő- és gyümölcstermesztésünk a XIV. században. NÉ. XXXVIII. (1955) 13.

² Feldolgozásunkhoz saját terepkutatásunk adatait, az idézett irodalmi forrásokat és a budapesti Néprajzi Múzeum fényképtárcájának anyagát használtuk fel.

A borok megőrzésének formái hosszú fejlődési utat jártak meg a mai többszintes, mesterséges klímaberendezésű pinceépületek kialakulásáig. A bor tárolása nem egyszerűen raktározás kérdése, hanem a bor érlelésének, fejlődésének, kezelésének feltétele is. E tekintetben igen különbözőek az igények a termelő táj klímája, a termelt borok fajtája, alkoholtartalma, készítmódja, a fogyasztók változó ízlése, a borok kereskedelmi értéke stb. szerint.

A déli országok alkoholgazdag, nehéz borai nem kívántak különösebb igényes tárolóépítményeket. Ezek összetételük révén levegős, nem hűvös tárolás mellett is fogyasztásképesek maradtak. A változatos pinceformákat a bortermelésnek az északibb övezetekben elterjedése, a borok csökkentebb állóképessége, ezeken a területeken nagyobb értéke teremtette meg. Eszerint alakult ki hazánk területén is a pincekultúra. Délről észak felé haladva, egyre fejlettebb, hűvös, egyenletes hőmérsékletet biztosító, vagy ezek irányába fejlődő pinceformákkal találkozunk.

Magyarországon a hordókba szűrt bor legprimitívebb tárolási formája a felszíni — fészernél, vagy kamrákban történő — megőrzés. Magasabbrendű igények jelentkezése mutatkozik meg, amikor a bortárolásra szolgáló építményeknek a hőmérsékleti ingadozásokat elkerülendő, a felszín alá süllyesztésére törekszenek.

A felszíni tárolás hazánk klímaviszonyai mellett csak bizonyos borféléseknél és meghatározott eljárással készült boroknál állhatott fenn, ott is azzal a következménnyel, hogy az év termését egyik szürettől a másikig elfogyasztották.

A felszíni tárolás feltétele a borban a konzerváló anyagok megfelelő mennyiségű megléte. Jó boroknál ilyen a magas cukor, illetve alkohol, gyengébb boroknál a csersav, vagy tannin tartalom. Népi bortermelésünkben ez utóbbi játszott nagyobb szerepet a bor konzerválásában. A felszíni bortárolás mellett a produktum vagy törkölyön erjesztett vörösbor, — amely a törkölyön forrás közben vesz fel megfelelő mennyiségben csersavat, tannint — vagy legtöbb esetben határozott színretőrekvés nélkül készült, nagy nyomóerejű borsajtók alkalmazásával nyert olyan borok, amelyekbe a sajtolás következtében jut a kívánt mennyiségű konzerváló anyag. Az előbbi, hazánk borkultúrájában elkülöníthető réteget jelentő, balkáni eredetű vörösbor-kultúra csaknem egészében mellőzi a pincék alkalmazását és a borok tárolása színek alatt, illetve kamrákban történik. A bortermelésben az épületeknek nincs jelentősebb szerepük. Területileg ide tartozik a délvidék és jórészt az egész Nagyalföld.³ Az utóbbihoz számíthatjuk, feltehetően az antik idők óta borsajtókat alkalmazó dunántúli borkultúránkat, ahol a szőlőbéli épületek kiemelkedő jelentőségűek és az adott kultúrának jellemző alkotóelemét jelentik.

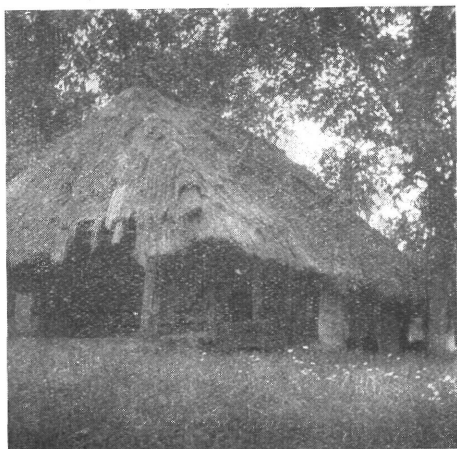
A felszíni tárolásnál ma már országosan általánosabb, minőségi, főként kereskedelmi célú termelést folytató szőlővidékeinken pedig sok százados hagyományú és csaknem kizárólagos, a föld felszíne alatti lyukpincékben történő bortárolás.

A bortároló építmények jellegét, építőanyagát, formáját, térfogatát, besztását nagymértékben befolyásolta, olykor meghatározta a produktum előállítás, feldolgozás, esetenként értékesítési módja, eszközkészlete, a borkészítmény sajátossága; a településhez való viszonyát, ahhoz képesti topográfiai

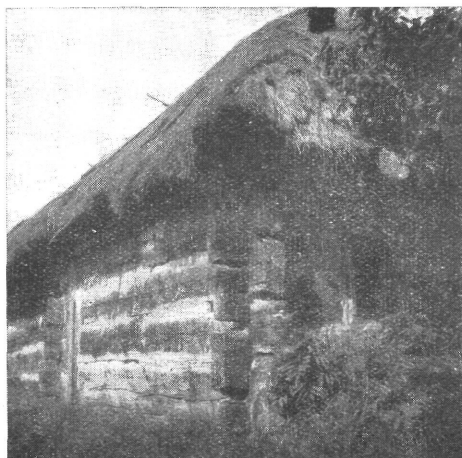
³ Vö. *Andrásfalvy B.*: A vörösbor Magyarországon (Szőlőművelésünk balkáni kapcsolatai). NÉ. XXXIX. (1957) 49—70.

elrendezését pedig a bor anyagi értéke. Természetesen a termelési kapcsolatok mellett jelentős tényező minden időben a táj természeti és felszíni adottsága és egy-egy vidék hagyományos építkező kultúrája. Az építmények kivitelezése, díszesebb, vagy egyszerűbb volta, az épített anyagi helyzetét tükrözte.

Bortároló építményeink neve ma országszerte pince. De hogy ez az elnevezés köznyelvi általánosulása a későbbi századokban következett be, arra számos adat utal. A Dunántúlon még a XVIII. században is egymás mellett használatos a *hajlék* és a *pince* elnevezés.⁴ Észak-Magyarországon a XVI—XVII. században általános a *lyuk*, *kölyuk* a pince jelölésére.⁵ Olykor a pincéket is

1. ábra. Boronafalú présházpince (Rigyác, Zala m.)

2. ábra. Boronafalú présházpince (Lentihegy, Zala m.)

vermeknek nevezték.⁶ Baranya megyében, ahol présházás lyukpincék vannak, ott a pince épületét, a voltaképpeni présházat mondják pincének, a bor tárolására szolgáló mélyebben fekvő részt pedig *luknak*, *pinceluknak*, esetleg *liknak*.⁷

Szaktudományunk kutatói, amennyiben figyelmet szenteltek ezeknek az építményeknek, úgy vizsgálataik szempontjai a paraszti építkezés ezekben fellelhető anyagbeli, formai, szerkezeti, építéstechnikai tanulságaira terjedtek ki, de a bortermeléssel meglévő kapcsolatainak alig, vagy egyáltalán nem szenteltek figyelmet.

Szakirodalmunkban a paraszti borpincékkel, azok formai változataival, alakulásuk, fejlődésük kérdésével VAJKAI AURÉL foglalkozott a Balaton északi partvidékére kiterjedően.⁸ Előtte ugyanerről a vidékről JANKÓ JÁNOS

⁴ Vajkai A.: Présházak és pincék a XVIII. századból a Balaton északi partján. Ethn. LXVII. (1956) 60. 7. jegyzet.

⁵ „Kölyukomot... vallom az én atyámfianak Nyikos Jánosnak...” Miskolc város jegyzőkönyvei, 1576. V. 14. Városi Levéltár, Miskolc.

⁶ Takács S.: Rajzok a törökvilágból. Budapest, 1917. III. 304.

⁷ Kodolányi J.: Adatok a nyugati Mecsek paraszti szőlőműveléséhez és borászatához. Kézirat II.

⁸ Vajkai A.: A paraszti szőlőművelés és bortermelés Veszprém megye déli részében. NÉ. XXX. (1938) 24—35.

a Balaton melléki lakosság néprajzáról írt művében szól⁹ és kétféle, magyar és német pincét különböztet meg. JANKÓNÁL a különbségtétel alapja az épületen az ajtó elhelyezkedése, magyar pincének tartva az épület hosszanti falán elhelyezkedő ajtójú és német pincének a rövid, homlokfalon nyíló ajtójú pincét. VAJKAI feltételezi, hogy a két pinceforma esetleg egyazon pincetípus; csak egy bizonyos fejlődési vonal két pontját jelenti.¹⁰

3. ábra. Présházás lyukpince a Balaton mellékéről (Köveskál, Zala m.)

Kétségtelen, hogy ilyen alapon parasztpincénk nem különíthetők el és ha az egyes típusoknak vannak is etnikai jellemzői, azok bonyolultabb formában jelentkeznek.¹¹

VAJKAI idézett munkájában kísérletet tesz kutatási területe pinceformáinak típusbasorolására és lényegében két csoportba osztja azokat: föld alatti lyukpincékre és föld feletti, illetve részben süllyesztett pincékre. A kétalaptípus mellett említést tesz az épületek alatt elhelyezkedő pincékről, kiemelve azok erős városi, polgári kapcsolatait a paraszti szőlőhegyeken is.¹²

A pincék egymástól eltérő formáit véleménye szerint „elsősorban a vidék földrajzi adottsága alakította ki; fában bővelkedő helyen boronyapincét építettek, fátlan, lapos vidéken földbevéjt lyukpincét”.¹³

VAJKAI két egymást követő tanulmányában szól a pincék tulajdonképpeni rendeltetéséről és ebben figyelmet érdemel ellentmondásos megállapítása. Első idézett munká-

jában általában szólva a pincékről, azt mondja: „A pince elsősorban az elraktározandó borshordók befogadására készült és csak másodsorban a szőlő feldolgozását, kisajtolását szolgáló helyiségül.”¹⁴ Más helyen, amikor a régi XVIII. századi balatoni pincéket írja le, megállapítja, hogy: „A borkészítés folyamata és a bor tárolása kint a szőlőhajlékban történik, a présház, a pince formáját tehát elsősorban e funkciója szabja meg: itt préselik a szőlőt,

⁹ Jankó J.: A balatonmelléki lakosság néprajza. Budapest, 1902. 217—218.

¹⁰ Vajkai A.: NÉ. XXX. (1938) 24.

¹¹ Jankó dunántúli vizsgálódásai során régebbinek ítélhette a hosszanti oldalon nyíló ajtójú pincéket és ez alapon tarthatta magyarnak azokat a másik újabb keletű formával szemben. Magyar és német pince különbségtételében önmagának mond ellent, amikor Észak-Magyarországon Mezőkövesden készített pincefelvételére azt írja: „Magyar pince”, — amelyiknek bejárata éppen a keskeny oldalon helyezkedik el. (Néprajzi Múzeum fényképtára, ltsz. 8001.)

¹² Vajkai A.: NÉ. XXX. (1938) 30—33.

¹³ Vajkai A.: uo. 24.

¹⁴ Vajkai A.: uo. 24.

itt erjed a must, itt tartják a bort. A szőlőprések nagysága többé-kevésbé megszabja a présház nagyságát, . . . *a pincék elsődleges funkciója a borkészítés.*"¹⁵

A pinceépítmények rendszerezéséhez a gazdasági rendeltetés fenti ellentmondásából indulhatunk ki. A kétféle ellentétes értelmű megállapítás nyilvánvalóan két pincetípus egymástól különböző elsődleges funkciójának szem előtt tartásából következhet. Ha túllépjük a VAJKAI vizsgálta táji kereteket és országos kitekintéssel nézzük borfeldolgozásunk és bortárolásunk vidékenként különböző hagyományos formáit, a pincék formai és funkcióbeli alaptípusai határozottabb szétválasztására nyílik lehetőségünk és ha azokat nem csupán építészeti vonatkozásaikban tekintjük, hanem a termelés, feldolgozás,

4. ábra. Présházás lyukpince a Balaton mellékéről (Köveskál, Zala m.)

eszközkészlet stb. kapcsolataiban is, úgy mind a típusok, mind a változatok kialakulására, keveredésére az eddigieknél megalapozottabb magyarázatot nyerhetünk.

Kutatásaink eddigi eredményei alapján a pincék történeti, táji és termelési vonatkozásait tekintetbe véve két alaptípusra vezethetők vissza, amelyek továbbfejlődéséből alakultak ki az igen eltérő változatok.

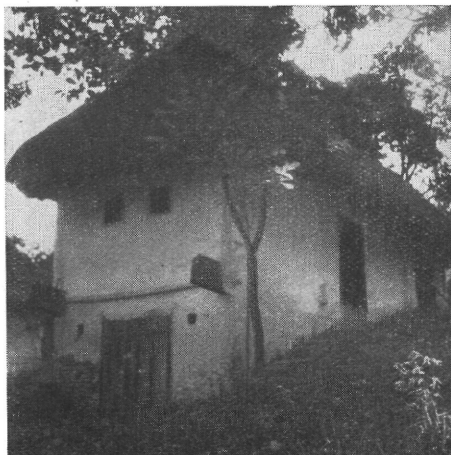
A két alaptípus és jellemzőbb változataik :

1. *felszíni présházpincék,*
 - a) présházpincék,
 - b) házipincék,
 - c) présházás lyukpincék,
 - d) présházás „földpincék”.
2. *felszín alatti lyukpincék*
 - a) épület nélküli lyukpincék,
 - b) pinceházás lyukpincék.

¹⁵ Vajkai A.: Ethn. LXVII. (1956) 60.

1. *Felszíni prэшázás pincék.*a) *Prэшázpincék.*

A prэшázpincék típuskörébe soroljuk azokat a szőlőbéli épületeket, amelyek alapformáikban a föld felszínén épültek, kezdetben egyosztatúak, lakóházra emlékeztetnek. Falazatuk vastag tölgy- vagy bükkfa boronából van összeróva. Födélzetük szalmával vagy zsuppal fedett. A boronafalakat régebben nem vakolták, újabban besárosszák és lemeszelik. Fejlettebb formáik a többszátú, két-három és több *derékből* álló hajlékok (1, 2, ábra.). Osztatlanságukban is, mint később osztottá vált formáikban is, hármas funkciójú épületek. A művelés idején évközben lakásul, szüretkor feldolgozási helyül és

5. ábra. Prэшázás földpince (Lenti-hegy, Zala m.)

6. ábra. Újabb építésű prэшázás földpince (Lenti-hegy, Zala m.)

egész éven át bortároló helyiségként szolgálnak. Jellegüket elsődleges gazdasági rendeltetésük, a szőlő feldolgozása, illetve ebben kiemelkedő szerepet játszó főfás-bálványos prések elhelyezése adja. A kialakult legáltalánosabb háromosztat esetében az épület hosszanti oldalán nyíló bejárat a *prэшázba* vezet, innen jobbra és balra nyílik a *szoba*, ill. *pince*, *belső pince*.

A *prэшáz* padlás nélküli, mivel rendszerint a fal magasságánál följebb emelkednek a prэшáz harmadát, felét elfoglaló hatalmas prések *szárfái* és *főfája*.¹⁶ Berendezéséhez tartoznak a présen kívül a szüretelő eszközök, edények, legtöbbször a beépített tüzelő is.¹⁷

A két szélső derék a *szoba*, ill. *belső pince* padlásolt és a prэшáz felől nyitott. Itt tárolják a szőlő melletti kaszálókról gyűjtött hegyi szénát.¹⁸ A *belső pince* általában egy szinten van a prэшázal, vagy olykor egy lépcsőszinttel

¹⁶ Az alkalmazott prэшáz típusokhoz vö. Vincze I.: Magyar borsajtók. Ethn. LXIX. (1958)

¹⁷ Vajkai A.: NÉ. XXX. (1938) 32. és uő. Ethn. LXVII. (1956) 79.

¹⁸ Gönczi F.: Göcsej s kapcsolatban Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár, 1914. 579.

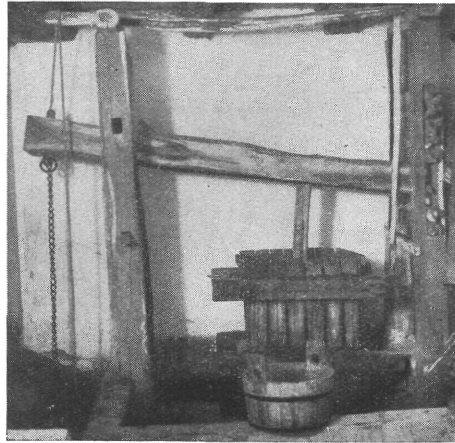
mélyebben fekszik, ahol a falak mentén párhuzamosan fekvő gerendákon, *gantár*-, *csántér*-, vagy *kantárf*ákon helyezik el a boroshordókat.¹⁹

A belső pince ablak nélküli és szellőző nyílásként legfeljebb a falon vágott kerek lyuk szolgál. A szoba később alakul ki és az időszakos tartózkodásra asztallal, ülő- és fekvő-, gyakran tüzelő alkalmatossággal van ellátva. Gyakori a cserép *szömes kálha*, amelyik többnyire a prэшázból fűthető.

Az épület felszíni elhelyezéséből következően a világításnak kifejezetten a pincéhez alkalmazkodó jellegzetes eszközei nincsenek. Nappal az ajtó nyitva tartásával jut elég fény a prэшázba és a belső pincébe, sötétedés után szüret

7. ábra. A legújabb építésű szőlőbéli épület (Pákai hegy, Zala m.)

8. ábra. A 7. ábra épületében álló prés

idején és egyéb alkalmakkor a prэшázban égő szabad tűz szolgáltatta a világítást is.

A szőlőbéli prэшáz ajtója erős, két-három tölgyfa deszkából összeillesztett, alul és felül a belső oldalukon vízszintesen futó hevederre sűrűn faszegekkel erősítettek. Sarokvasak helyett alul az ajtókeret *talpjába*, felül a *szemöldök gerendába* illeszkedő facsapokon fordíthatók el.²⁰ Ezek az ajtók a legutóbbi időkig *kölkes fazárakkal* voltak ellátva.²¹

A prэшázpincék topográfiai elhelyezkedésére jellemző, hogy mindig a szőlőhegyen épültek, a hegy gerincén, vagy a hegy lábánál húzódó utak mentén szétszórtan, olykor utcasort alkotva, de mindig a tulajdonos szőlőparcelláján és nem közterületen.

Ezek a felszíni hegybéli hajlékok tulajdonképpen még nem is pincék, ha azokat a bortárolás, borkezelés igényesebb szempontjából tekintjük. Funkció-

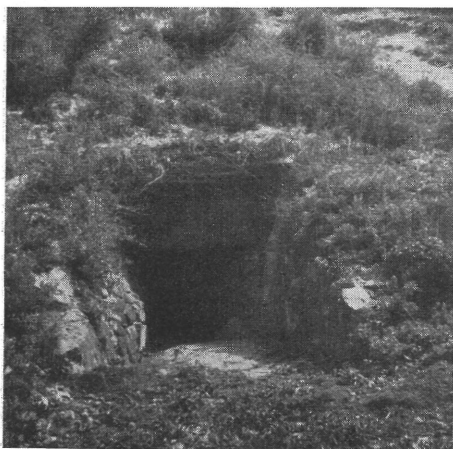
¹⁹ Jellemző az alkalmazott boroshordókra, hogy azok akár kisebbek, akár nagyobbak egyik fenekükön kiemelhető, tisztogatásukra szolgáló ajtócskákkal vannak ellátva. Ezt a hordóftípust északi szőlővidékeink termelői nagyrészt nem is ismerik.

²⁰ Vö. *Vajkai A.*: Ethn. LXVII. (1956) 81.

²¹ Vö. *Viski K.*: Makkos fazárak. NÉ. XXIII. (1931) 52, 103. NÉ. XXIX. (1937) 124—125.; *Vajkai A.*: Római emlékek Dunántúl néprajzában. Pécsi Múzeum Értesítője, 1939—40. 41.; *Gavazzi, M.*: Der Aufbau der kroatischen Volkskultur. Bessler Archiv, 1937.168.

juk elsődlegesen nem is a bortárolásban, hanem a szőlő feldolgozásában, a borkészítésben és a bor készítésében jeles szerepet játszó prések befogadásában van. Kialakulásuk körülményei között szerepet játszik az elterjedési területükre jellemző szőlőbirtoklási rend is, miszerint egy-egy szőlőhegyet nemcsak a közvetlen települések lakói birtokolnak, hanem távoli 30—50 km távolságra levők is. Ez a körülmény a szőlőben épült állandóbb jellegű épület kialakulásában és fenntartásában jelentős tényező.

Présházpincéink a paraszti építkezés archaikus vonásait őrizve, a néprajzi és építkezés kutatók figyelmét viszonylag korán felkeltették és így építkezési vonatkozásban számos tanulmányban részletes feldolgozásra kerültek,

9. ábra. Épület nélküli lyukpince (Kósd, Pest m.)

10. ábra. Épület nélküli lyukpince (Diósjenő, Nógrád m.)

többi pincetípusainknál ismertebbekké váltak.²² Ez felmenthet az alól, hogy ezek építéstechnikai részletezését bővebben adjuk és inkább célunknak megfelelően mint pincetípust kívántuk jellemezni.

A présházpincék az utóbbi évtizedek során jelentős átalakuláson mentek keresztül. Építésük anyagában — a fában — beálló szűkösebb lehetőségek, az újabb építőanyagok általánosulása, fejlettebb építési technikák, a régi építésű hajlékok tűzveszélyes volta, a gazdaságosabb térkihasználás, de mindezekellett a borkészítésben változó eszközkészlet és a bor tárolásában fejlődő igények, valamint haladottabb példák hatása következtében ezeknek az épületeknek a tulajdonképpeni föld alatti pincékké fejlődését figyelhetjük meg.

A fentebb leírt présházpincék hazánk területén kizárólag Pannónia területén, Zala- Veszprém-, Vas- és Somogy megyék, feltehetően antik hagyományokra épülő — mediterrán kultúrhatásokat őrző — szőlőtermelő vidékein lelhetők fel. Ez a terület szorosan fedi az ugyancsak antik előzményekre utaló

²² Tóth J.: Kőszegvidéki szőlőhegyi pincék. Technika, 1940. 8. 226; Vajkai A.: i. m.; Gönczi F.: i. m.; Dornyai B.: A keszthelyvidéki szőlőhegyek múltjából. Vasi Szemle, 1939. és a balatonparti Gyenesdiás régi fapincéi. NÉ. XXXI. (1939) 48—59.

főfás-bálványos prések elterjedési területét, amelyekkel pedig a présházpincék szoros kapcsolata kétségen felül áll.²³ A termelés produkciója ezeken a vidékeken hosszú idők óta a határozott színre törekvés nélküli, se nem fehér, se nem vörös bor. A felszíni tárolást, mint már említettük, szerintünk a sajtolás közben a borba kerülő konzerváló anyagok teszik lehetővé.

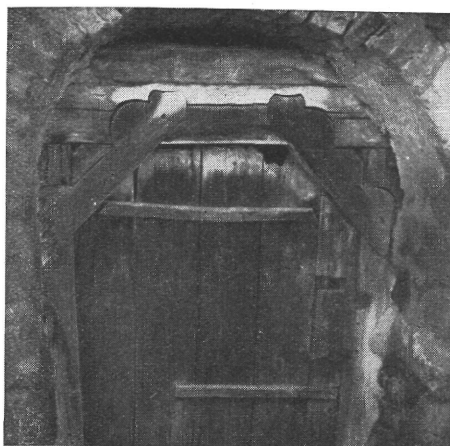
Ez a pincetípus a Dunántúlon feltehetően a korábbi századokban olyan területeken is megvolt, ahol ma már fejlettebb pinceformákat találunk. Visszaszorulásuk a belső fogyasztásra, vagy legfeljebb korcsmálásra termelő, kifejezetten paraszti szőlőtermelő területekre éppen a tartósabb tárolásra alkalmatlan voltak miatt következhetett be. A belterjesebb, igényesebb, áru-termelő-kereskedelmi szintre fejlődött nemesi, polgári, helyenként szabadabb paraszti termelők körében is, — egyes kiválóbb minőséget nyújtó szőlővidékeken, — a főfáspréses-présházpincés kultúra körén belül is a bortárolás szempontjából fejlettebb pinceformák alakultak ki.

b) Házipincék.

A présházpince tovább fejlődött változatának tartjuk az ősi főfáspréses-présházpincés kultúra köréből a XIV—XV. században kiemelkedő, magas termelési szintre fejlődött városi polgárság (Sopron, Pozsony, Buda) szőlőkultúráját jellemző, a lakóházzal egybe épített présházpincés-lakóházas pincéket. Bár a pincéknek ez a típusa mai formájában meglehetősen távolesőnek látszik

az alapformáktól, genetikus kapcsolatukat mégis számos tény bizonyítja, mindenképp a főfásprésekkel megőrzött szoros összefüggésük.²⁴

A városi polgárnak a parasztnál szabadabb jogi helyzete már a korábbi századokban lehetővé tette, hogy termését a szőlőhegyről a célszerűbb feldolgozás, valamint a bor fokozottabb biztonsága érdekében a város falain belülre szállíthassa és ott alakítsa ki présházpincéjét, szemben a dézsmaszolgáltatásra kötelezett parasztsággal, amely termését a szolgáltatások lerovása előtt a szőlőhegyről nem szállíthatta el és kényszerítve volt a szőlőnek a szőlőhegyen történő feldolgozására. A városon belüli pincék természetesen a szőlőhegyi présházpince hagyományai mellett nagymértékben a városi építkezés hatása alatt fejlődtek.²⁵ A tárolópince a ház lakórésze alatt épült és rendszerint donga-boltozatos, ritkábban kosáríves. A régebbiek kőből, az újabbak téglából épültek. A legújabb időkben födémük vastraverzekkel készült és négyszögletes, vagy legfeljebb gyengén ívelt profilú. A pincébe a lejárát a lakórészhez

II. ábra. Épület nélküli lyukpince bejárati ajtaja (Nógrád, Nógrád m.)

²³ Vincze I.: Ethn. LXIX. (1958)

²⁴ Vincze I.: uo.

²⁵ Vö. Bauer, M.: Der Weinbau des Burgenlandes in volkskundlicher Betrachtung. Eisenstadt, 1954. 20—36.

épült prэшázból vezet. A prэшáz bejárata az épület hosszanti oldalán az eresz alól nyílik.

c) *Prэшázás lyukpincék.*

A XVIII. század elejével kezdődik a Balaton északi partvidékén, különösen annak keleti felén a bortermelés intenzívebbé, belterjesebbé válása. Részben a tó környéke nyaraló helyekké kiépülése, részben a kitűnő termé-

12. ábra. Pincecsoport a szőlőhegy aljában (Bernecebaráti, Nógrád m.)

szeti feltételek hozzájárultak, hogy a régi paraszti szőlők mellett egyházi, nemesi, polgári szőlőskertek alakultak itt ki. Ezekbe a szőlőkbe a birtokosok hosszabb tartózkodására is alkalmas, igényesebb szőlőbéli épületek kerültek prэшázakkal, vincellérházakkal és a parasztek felszíni prэшázpincéinél a bortárolás tekintetében sokkal fejlettebb, — a városi építkezésben akkor már általános — ház alá épült kőboltozott pincékkel.²⁶ A magasabb társadalmi osztályok építkező kultúrájának hatását véljük megnyilvánulni a prэшázpincék mellett a XVIII. század óta a parasztságnál is fel-felbukkanó egyes Balaton

²⁶ A magasabb társadalmi osztályok építkező kultúrájának a balatonmelléki parasztság szőlőbéli építkezésében érvényesülő hatásainak szép példáit látjuk *Vajkai A.*: Balatonmelléki prэшázak c. tanulmányában. Budapest, 1958.

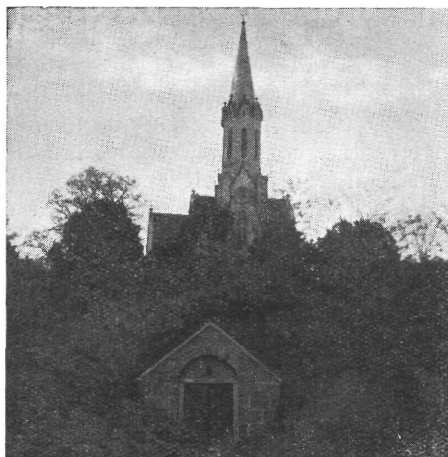
melléki szőlőhegyen általánossá váló pinceformákban.²⁷ (3.—4. ábra.) A prészáz lyukpincékre a későbbiekben a lyukpincék tárgyalásánál visszatérünk.

d) *Prészáz „fődpincék”.*

Egyes, főként belső- és délnyugat-zalai szőlőhegyeken a századokkal ezelőtt kialakult hagyományos prészázpincék változatlan formában, funkcióval és feltehetően változatlan termelési szintet képviselve máig élnek. A régi építésű pincéken már nem is igen változtatnak. Az új pincék építésénél viszont a fentiek során említett anyagbeli nehézségek miatt és a fejlettebb igények

13. ábra. Utcat képező pincésor a településen kívüli pincedombon (Hajós, Pest m.)

14. ábra. Pince a templomdomb oldalában (Nógrádszakál, Nógrád m.)

megnyilvánulásaképpen, haladottabb példák nyomán új pinceformák, az ún. *fődpincék* alakulnak ki. A régi háromsztatú pincéből változatlan formában és funkcióval megmarad a feldolgozásra, a prés befogadására a prészáz, ill. az időszakos tartózkodásra szolgáló szoba, míg a pincerész a földbe süllyesztve az épület alá kerül, gyakrabban a rövid, ritkábban a hosszanti frontra nyíló bejáróval. (5. ábra.)

Az alábbiakban a fődpincék három változatát mutatjuk be, amelyeken nyomon követhető az építkezési elvekben, a felhasznált építőanyagokban és a kivitelezésben megmutatkozó fejlődés. Az 5. ábra pincéje boronafalú, zsupfedésű, csupán a föld alá kerülő rész épült téglából. A 6. ábra pincéje az elmúlt évtizedekben épült, alsó része téglá, prészáza deszkafalú és cseréppel fedett. A 7. ábránk a pákai szőlőhegyről (Zala m.) kőépítésű, egészen modern villaszerű épület, alul kisméretű 3×3 méteres pincével, fölül 3×6 méteres prészázal, terasszal és szobával. Ilyen modern épület igénye mellett is sajátos a hagyományos

²⁷ Kőboltozott lyukpincék a Balaton északi partvidékén a XVIII. századból: Poloznak 1733, Alsóórs 1747, Badacsonyládbi 1753, Órvényes 1760, Lovas 1770, Vászoly 1770, Alsódörgicse 1773, Fűzfő 1777, Mentshely 1795, Balatonfüred 1796.; *Vajkai A.*: i. m. Ethn. LXVII. (1956) 85—86.

mányos főfás présekhez való ragaszkodás, amelyiknek a présházban egy modernizált változatát találjuk.²⁸ (8. ábra.)

2. Felszín alatti lyukpincék.

a) Épület nélküli lyukpincék.

Bortároló építményeink másik alaptípusa a föld felszíne alatt épült lyukpince. Eredeti formáikban épület nélküli, talajba — mészkőbe, tufába, löszbe — vájt folyószerűen kiképzett tároló helyek, amelyekből kívülről csupán a bejáratot lezáró ajtó látszik. (9—11. ábra.) Belső kiképzésük: keresztmetszetük 250—300 cm széles, 180—200 cm magas, boltozatos, hosszuk a termelő szükségleteitől megszabott 5—6 métertől 60—80 méterig. Gyakran a főágból mellékágak, járatok nyílnak, olykor egész folyószerzert alkotva.

Lyukpincéink ezen alapformáikban kizárólag bortároló helyek, ahová már csak a hordókba elszűrt mustot szállították megőrzés, raktározás céljából. Kialakulásuk feltehetően kapcsolatba hozható egyrészt az ország egyes vidékein évszázados hagyományú és helyenként máig élő domb- és hegyoldalba vájt lakásformákkal,²⁹ másrészt a középkori háborús hadjáratok során általánossá vált gyakorlattal, hogy az üldözött, sokszor futásra kényszerült lakosság egyéb értékei között a bort is föld alatti lyukakban, vermekben rejtette. TAKÁCS SÁNDOR említi a régi magyar pincékről, hogy „... nálunk a XVI. és XVII. században a pinceépítés alapelve az volt: olyan helyen és úgy épüljön, hogy rá ne akadjanak.”³⁰ A borok rejtetegetésére utal a régi közmondás: „... úgy vigyázz a boraidra, hogy zsákmányra ne hányják.”³¹ Lyukpincéinknek előképét jelenthették a középkori várak föld alatti folyosói, járatai, kazamatái is.

Lyukpincéink kialakulása, sajátos pincekultúrává fejlődése Észak-Magyarország nemes fehér bort termelő vidékeihez kapcsolódik és összefüggésben van az északi országok felé irányuló nagyarányú kereskedelmi célú termeléssel, amelyiknek bázisát évszázadok óta ezek a területek jelentették. A lakosság jelentős rétegeinek létalapját jelentette a bortermelés, raktározás, fuvarozás stb. A pincék formáját, arányait a nagyszámú, kisméretű, három akós (136 l.) transzport-hordók, *gönci hordók* elhelyezésének igényei szabták meg, amelyek viszont a szesz nemes borok alacsony hőmérsékletű (9—11°) pincékben folyó erjesztéséhez és a borszállítás feltételeihez alkalmazkodtak.

Ezek a pincék a jelentős anyagi értéket jelentő bornak nemcsak biztonságát szolgálták, hanem kedvező adottságaik révén tartósabb (több éves) tárolás mellett a mustnak kitűnő borrá érlelődését is. Északi borvidégeink minőségi bortermelésének a lyukpincék máig jelentős tényezői. Eger, Miskolc, Tokaj és vidéke borainak világhíre nem keveset köszönhet kitűnő pincéinek. Példabeszéd ezen a vidéken, hogy: „... a pince csinálja és teszi jóvá a bort.”³²

Az említett területek szőlőtermelőinek kezén levő terjedelmes, sokszor számos pinceágakkal, rejtekekkel ellátott lyukpincéi nagyobb része földesúri

²⁸ Vincze I.: Ethn. LXIX. (1958)

²⁹ Magyarság Néprajza. II. kiad. I. 125.

³⁰ Takács S.: i. m. III. 292—293.

³¹ Uo.

³² Balázsházi J.: A háztartás és mezői gazdaság tudománya. Debrecen, 1838. 248.

eredetű és a XVIII. században vagy még az előző századokban épült az északi területek bortermelésének virágzása idején.³³ TAKÁCS SÁNDOR 1682-ből említi lyukpincét Mádról, amelyiknek „... vagyon három öreg ága”.³⁴ Egy másik, ugyancsak mádi pincéről tudunk 1641-ből, amelyikbe 180 hordó bor fért.³⁵ A sárospataki *Rákóczi pincét* a hagyomány szerint 1683-ban a jezsuita *vörösbarátok* készítették.³⁶ A pinceásás robotmunka volt és a XVI—XVII. századi urbáriumok az egyes uradalmaknál mindig említenek pinceásókat, akik mesterségükkel szolgáltak az úrnak. A pinceásás keresett mesterség számba ment.³⁷ A robotmunkában készült pincék mellett tudunk a háborúk során foglyulejtett rabokkal ásatott pincékről is.³⁸

15. ábra. Pincék a falu belterületén az utca emelkedő dombos oldalában (Dömös, Esztergom m.)

Egy-egy település mellett napjainkig jóval nagyobb számban találunk földesúri eredetű pincéket, mint ahány földesúr valaha is a helységet lakta, ami azzal magyarázható, hogy egy-egy jobb minőségű bort termelő falu határában nemcsak a helyi földesurak birtokoltak szőlőt és építettek pincéket, hanem távol lakó birtokosok is. Tokajhegyalján különösen sok volt az idegenben lakó birtokos, az ország legtávolabb lakó urai is birtokoltak itt szőlőt és pincét, ami annakidején nem csupán jövedelemszerzés kérdése volt, hanem rangos dolognak is számított. Nemcsak Hegyalján volt így hanem pl. olyan

³³ Vö. *Komoróczy Gy.*: Borkivitelünk észak felé. Kassa, 1944. 249—253.

³⁴ *Takács S.*: i. m. 300.

³⁵ *Makkai L.*: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai 1631—1648. Budapest, 1954. 90.

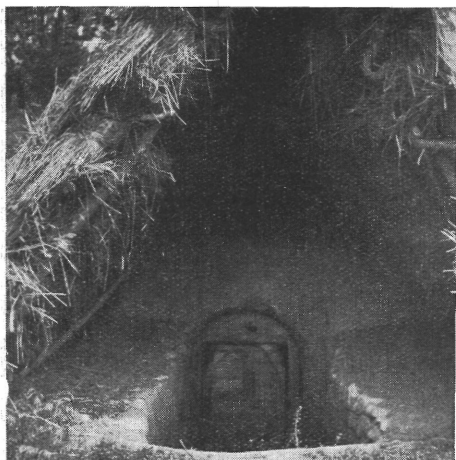
³⁶ *Kardos Á.*: EA. 00096.

³⁷ *Takács S.*: i. m. III. 293.

³⁸ A regéci vár pincéit török rabokkal ásatták. (*Takács S.*: i. m. III. 287—288.); Gyöngyöstarjában a XVIII. század végi, XIX. század eleji időkből származó francia rabokkal ásatott pincéket találunk.

jelentéktelen 700–800 lelkes kis falu, mint Borsodgeszt 200 holdat meg nem haladó szőlőterületén a parasztokon kívül 18 nem helyben lakó földesúr osztzott még a XIX. század első felében is.³⁹ A borkereskedelem alábbhanyatlásával, az olcsó szőlőművelést biztosító robotszolgáltatás megszűnésével, végül a filoxera pusztítás következtében a XIX. század folyamán a földesúri szőlők és pincék nagyobb részükben parasztkézre kerültek. Ezen előzményekből következik, hogy északi szőlőtermelő falvaink pinceigényeit sok helyen bőven kielégítik a régi időkből maradt pincék.

A lyukpincék kialakulása körülményeiből és funkciójából következik, hogy szemben a Dunántúlról ismertetett prэшázpincékkel, nem szükségszerűen

16. ábra. Sátortetős kunyhóval árnyékolt pincebejáró (Bernecebaráti, Nógrád m.)

17. ábra. A kunyhó elejét beépítik és ajtóval zárják le (Diósjenő, Nógrád m.)

a szőlőhegyen, a szőlő között épültek, hanem sajátos módon a legváltozatosabb topográfiai elrendeződésben, a szőlőhegyhez és a településhez való különféle viszonyban találjuk azokat. Feltehető, hogy ez a helyenként különböző célszerűségi és biztonsági szempontoknak felelt meg. Hol erdős, bozótos domboldalakon elszórtan, hol nehezen megközelíthető rejtett völgyekben, hol minden rend nélkül, hol pedig szabályos utc sorokat képezve a szőlőhegyen, vagy a faluban bent. Olykor a falu belterületén, az utcák emelkedő dombos oldalain vagy a magaslaton épült templom körül a templom-domb oldalában épültek. Előfordulnak lyukpincék a lakóház udvarán is, de a korábbi időkben sohasem a ház alá épültek, hanem különálló építményként.

Lyukpincéink vázolt alapformájukban a dunántúli főfáspréses-prэшázpincék szőlőkultúrájától teljesen eltérő történeti, gazdasági és társadalmi feltételek között formálódtak, de minden jel szerint eredetükben is attól független, más kulturális alapokból kifejlődött szőlőkultúra jellegzetes elemeit jelentik. Ennek a kultúrának a pinceformán túlmenő kiütköző jellemzői: a szőlőhegyen állandó jellegű épületek nincsenek, a szüret, a szőlő feldolgozása a sza-

³⁹ Állami Levéltár, Miskolc. Borsodgeszt úrbérrendezési és tagosítási iratai. 1917/1930.

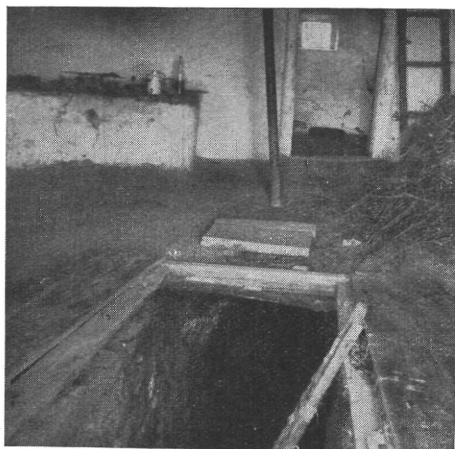
bad ég alatt folyik a szőlőhegyen, a lé nyérése a fürtöknek zsákban való taposásával történik és mellőzik a prések alkalmazását.

b) Pinceházas lyukpincék.

Az épület nélküli lyukpincék századok során kialakult formáiban lényeges változás, továbbfejlődés a XIX. század folyamán következett be, a szőlőbirtoklás feudális rendjének felbomlása, a parasztság dézsmakötelezettségének fokozatos megszűnése, a szőlőfeldolgozásban teret hódító gépi berendezések (sajtó, szőlőőrlo stb.) szélesebb körű elterjedése következtében. A kizárólag

18. ábra. Pinceház a lyukpince fölött
(Emőd, Borsod m.)

19. ábra. A 18. ábra pinceháza belülről

borraktározást szolgáló pince funkciója kibővült, egyre nagyobb szerepet nyert a bortárolás mellett a szőlő feldolgozásában. A szőlőhegyről a szőlőfeldolgozás színtere a parasztság dézsmakötelezettségének megszűntével a pincehez, majd a pince elé épült pinceházba tevődött át. Egyre általánosabbá vált, hogy a termést a szőlőhegyről ide szállították és itt dolgozták fel. A borkészítésben a sajtó egyre szélesebb körű alkalmazása, a szabadtéri feldolgozás kényelmetlenségei következménye, hogy a pinceket a pincelyuk bejárata elé vagy fölé épített pinceházakkal látták el. A pinceházak — helyenként ún. borházak — kialakulása, esetenként több osztatú épületekké fejlődése, északi szőlővidékeinken az egyes fejlődési fokok megragadásával jól nyomon követhető.

A lyukpincék alapformáinak, a talajba vájt tárolóhelyeknek bejázatát, a pince *torkát*, *sípját* rendszerint tölgyfából készült egyszárnyú, négszegletes ajtókeretbe illeszkedő ajtó zárta le. (11. ábra.) A továbbfejlődés első lépése, amikor a bejáró fölé a szőlőhegyeken ezen a vidéken szokásos sátor tetős venyige, nád vagy zsupfedésű ajtó nélküli kunyhó kerül (16—17. ábra), majd ennek elejét beépítik és ajtóval zárják le. Ezt követi az emelkedő falazott építmény, a tulajdonképpeni pinceház kialakulása, amelyben már viszonylag tágas tér adódik a szüret idején a szőlő feldolgozásához szolgáló eszközök, kádak, hordók elhelyezésére, a taposás, ill. sajtolás munkájának

elvégzéséhez és a borsajtók befogadására. (18—19. ábra.) A fejlődésnek ezt az útját járt lyukpincék jellemzője, hogy a pinceház és a pincelyuk hosszanti tengelye egybeesik és a bejárat a pinceház rövid homlokfalán nyílik. Északi szőlővidékeink pinceházas lyukpincéi kizárólag így épültek.

A dunántúli felszíni prэшázpincés és az északi pinceházas lyukpincés két kultúra feltehető ütközőpontjain találunk olyan pinceformákat, ahol a lyukpince előtt vagy fölött épült objektum hosszanti tengelye merőleges a lyuk hosszanti tengelyére és a bejárat az épület hosszanti oldalán van. Ezeknek a dunántúli prэшázpince és az északi lyukpince kölcsönhatásából létrejött for-

20. ábra. Prэшázás lyukpince (Villány, Baranya m.)

máknak jellemzői, hogy épületeik vagy a máig használatban álló főfás-bálványos prések befogadását szolgálják (pl. Mór), vagy ott találjuk azokat, ahol feltehető, hogy az ilyen típusú prések valamikor használatban voltak (pl. Baranya, Mecsek vidéke). (20. ábra.) Ezeknek a prэшázás lyukpincéknek kialakulása ellentétes az északi lyukpincék elé épült pinceházak kialakulásával. Míg északon a pincelyuk az elsődleges és másodlagosan kerül eléje az építmény, addig ezen átmeneti területek formái esetében a felszíni építmény az elsődleges és a pincelyuk kialakulása a későbbi, másodlagos. A két alaptípus: a felszíni prэшáz pince és a felszín alatti lyukpince, a fejlődés során egyik a hortárolás, másik a borkészítés újabb igényeinek megfelelően, másodlagosan fejlődik egymáshoz közelítő formává.

A lyukpincék vonatkozásában a pinceházak másodlagos kialakulására vonatkozó feltevéseinket az elmondottakon túl nagymértékben alátámasztja,

hogyan elterjedésük köre kívül esik a főfás-bálványos prések elterjedési területén, viszont teljes mértékben fedi azokat a szőlővidékeket, amelyek csak a XVIII. és az azt követő századokban válnak présessé és amely területeken csak az újabb középkorban rendszerű borsajtók honosodtak meg.⁴⁰ Mindezeket túlmenően a XVIII–XIX. század eleji szakirodalmi utalások is a pinceházak későbbi időben történő kialakulására utalnak. NAGYVÁTI JÁNOS 1791-ben két okból is szorgalmazta a pincelyukak elé a borház építését. Egyrészt a szellőzetlen lyukakban forró mustból felszabaduló széndioxid (CO_2) sokszor életveszedelmet jelentett, másrészt a lyukpince ajtajának nyitásakor a külső és

21. ábra. Pinceház nélküli lyukpincék (Hercegkút, Borsod-Abauj-Zemplén m.)

belső levegő összeütközése lecsapódással jár, ami a pince nedvességét erősen fokozta és e tekintetben a pinceháznak a hőmérsékletet kiegyenlítő szerepét hangsúlyozta.⁴¹

Északi szőlőterületeinken belül is figyelmet érdemel a lyukpincék bejárati részének, a pinceházak helyi változatainak különbözősége és a helyi alakulás okainak vizsgálata. Ahol a szőlőtermelés uralkodó vagy döntő fontosságú művelési ág, valamint a borfeldolgozásban a borsajtó alkalmazása újabb keletű és máig vagy a közelmúltig a zsákban lábbal taposás volt a mustnyerés módja, esetleg tovább élt a feldolgozás hagyományos szabad térségben folyó gyakorlata, ott a pince előtti építmény nem fejlődött tágas pinceházzá. Tokajhegy-

⁴⁰ Vincze I.: i. m. A borsajtók típusainak elterjedési térképe.

⁴¹ Nagyváti J.: Szorgalmatos mezei gazda. Pest, 1791. 97 és 120.

alján leggyakoribb a lyukpincéknek az a változata, ahol a bejárat előtt nincs falazott épület, csupán a pince torkát szélesítették ki úgy, hogy a pincelyuk fölé egy kőboltozott, kívülről földborítású *gádor* épült, amelyiket előlről egy

22. ábra. Sziklapincék (Eger, Heves m.)

23. ábra. Pincesor (Visonta, Heves m.)

viszonylag alacsony, a bejáratot keretező tympanonos homlokkal zár le, (21. ábra.)

Eger vidékének sziklába vájt lyukpincéit ugyancsak az jellemzi, hogy eléjük a későbbi fejlődés során sem épült pinceház, hanem magában a sziklafalban, a pincelyuk elejét bővítették pinceházzá. (22. ábra.) Az egerihez hasonló fennálló épület nélküli pincesort találunk Visontán is. (23. ábra.)

24. ábra. Szénapadlós pinceházak (Gyerk, Hont m.)

25. ábra. Szénapadlós pinceházak (Lédec, Nyitra m.)

A fenti példákkal szemben, ahol a szőlőművelés nem kizárólagos vagy uralkodó művelési ág, hanem pl. jelentős állattartással egészül ki, ott a pinceház úgy alakul, hogy a borfeldolgozás céljai és a sajtó befogadása mellett padlástere a takarmány, széna tárolását is szolgálja. (24—25. ábra.) Ezek a pinceformák általánosak Északnyugat-Magyarországon: Nógrád, Hont, Nyitra megyék területén. Ezen vidékek szőlőművelői a keletebbre eső Mátra, Bükk, Tokajhegyalja szőlőművelőinél régebbi idő óta alkalmazzák a borsajtókat, ennek megfelelően pinceházaik kialakulása is a korábbi időben ment végbe és a nagyobb méretű, alul hajtós, középsős típusú borsajtókhoz alkalmazkodott.⁴² (26—26. ábra.) Az előbbi pinceház nélküli vagy későbbi időben pince-

26—27. ábra. Szénapadlós pinceház belseje, lejáróval a lyukba, és a sajtóval (Bernecebaráti, Nógrád m.)

házassá fejlődött lyukpincék jellemző velejárói az előbbi préstípusnál később kialakult kisebb méretű, felülhajtós, középsős borsajtók.⁴³

Bortároló építményeink alaptípusait tekintetbe véve területi elterjedésük is azt mutatja, hogy a felszíni préházpincék, a hozzájuk kapcsolódó főfás présekkel Dunántúl antik hagyományokat őrző szőlőterületein őshonosak⁴⁴ és ahol a termelés a belső fogyasztás szintjét nem lépte túl, ott régies formáikat

⁴² Vincze I.: i. m.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Európának tőlünk nyugatra eső országai szőlővidékein a préházpincék, boronapincék elsődlegességét lehet mindenütt feltételezni, amit a XIII—XIV. században kifejlődő kőfaragó ipar nyomán a kőboltozott pinceépítkezés szorít mindinkább háttérbe. A nyugati, különösen német szőlővidékek parasztpincéi a XII. század óta a lakóház alatt épültek. (Vö. Bassermann—Jordan: Geschichte des Weinbaus. 2. Auflage. II. Band. 787—788.) A mi lyukpincéinkhez hasonló pinceformákat Európában elsősorva találunk csak és azokat eddigi ismereteink alapján a hazai bortárolásra jellemzőeknek, esetleg magyar sajátosságnak kell tartanunk. (Vö. Bassermann—Jordan: i. m. II. 788.; Scheuermeier, P.: Bauernwerk in Italien der italienischen und retoromanischen Schweiz. Erlenbach, Zürich, 1943. 169—170.; Parain, Ch.: La maison vigneronne en France. Arts et traditions populaires. Oct.-dec. 1955. 299—300.)

lényegében napjainkig megőrizték, függetlenül a felszíni földrajzi adottságoktól. A lyukpincék ezzel szemben a dunántúlinál később kialakuló észak-magyarországi szőlőkultúra sajátjai és szoros összefüggésben állanak egyebek között a borfeldolgozásnak az előbbi területektől eltérő hagyományaival és a termelésnek a XV—XVI. század óta árutermelő szintre fejlődésével. Szélesebb körű elterjedésük a bor kereskedelmi célú termelésével és az azzal járó huzamosabb tárolás igényével hozható összefüggésbe. Ez magyarázza, hogy északi szőlővidékeink mellett a lyukpincék leggyakoribb előfordulásával éppen a Duna mentén találkozunk. A borkereskedelem szempontjából a vasutak kiépülése előtt a vízi utak különösen nagy szerepet játszottak. A lyukpincék esetében sem tulajdoníthatunk a felszíni földrajzi adottságoknak döntő szerepet. Ahol nincs a természettől adott megfelelő tufa vagy löszpart, ott adva van a kő- vagy téglaboltozással mesterséges lyukak építésének lehetősége, ilyet mégsem építenek csak ott, ahol vagy a lyukpince hagyománya vagy a termelés, bortárolás kialakult magasabb igénye ezt diktálja.

Az elmondottakból kitetszik, hogy pincéink két alaptípusa eredetében is elkülönül egymástól, de a tovább-fejlett formákat, változatokat is mindenütt elsősorban az adott termelési szinttől megszabott gazdasági rendeltetés határozza meg. Belső fejlődésükben, alakulásukban, végbemenő módosulások a termelésben, feldolgozásban és a bor raktározásában bekövetkezett változásokat tükrözik. Feldolgozásunk nemcsak magára a bortároló épületekre vonatkozó ismereteink gyarapodását kívánja szolgálni, de reméljük, hozzájárul szőlőkultúránk táji differenciáltsága mibenlétének, bizonyos tekintetben a differenciáltság okainak történeti, gazdasági, társadalmi, etnikai előzményeinek feltárásához és ezúton a magyar szőlő- és borkultúra termeléstörténeti megismeréséhez is.

VINCZE ISTVÁN

Ungarische Weinkeller

Die Studie ist die Fortsetzung jenes methodischen Versuches, mit dem der Verfasser die althergebrachten gegenständlichen Denkmäler der Weinwirtschaft zum Gegenstand seiner Forschungen nimmt, um sie als volkswundlich-historische Quelle dieses Produktionszweiges zu verwerten. Aus der Skizzierung der regionalen Verbreitung der einzelnen Typen und aus den ermessbaren Gegebenheiten der geschichtlich auf die Ausbildung der Typen wirkenden Kulturströmungen versucht der Verfasser zu ethnographischen und historischen Schlussfolgerungen zu gelangen. So unter anderen auf die in der ungarischen Weinbau- und Weinkultur regional auftretende grossangelegte kulturelle und produktive niveaumässige Differenziertheit, ihr Wesen und ihre Ursachen, im allgemeinen auf die produktive und geschichtliche Ausbildung.

Deshalb nimmt er die der Weinbereitung und Weinlagerung dienenden Baulichkeiten, die Keller, zum Gegenstand seiner Untersuchungen, wobei jene abweichende und wechselnde Rolle, das Wesen der Produktionsstufe im Anbau, der Aufarbeitung und Weinbehandlung berücksichtigt wird, die für die Weinkultur je eines Weingebietes charakteristisch ist. Der Verfasser führt die ungarischen Kellerformen auf zwei Grundtypen zurück, aus denen im Zuge der späteren Entwicklung die verschiedenen Abarten sich ausgebildet haben. Ein Grundtyp ist der zu ebener Erde gebaute sogen. *Presshauskeller*, dem in der Verarbeitung der Weintrauben und der Unterbringung der dabei eine hervorragende Rolle spielenden Baumpresse eine dominierende wirtschaftliche Bestimmung zukommt und der erst in zweiter Linie der Weinlagerung dient. Ein anderer Typ ist der unter dem Bodenniveau angelegte *Lochkeller*, er ist in Sandstein, Löss oder Tuffstein eingebaut; in seiner ursprünglichen Form erheben sich über diesem Keller keine Gebäude und er dient ausschliesslich der Weinlagerung, der in Fässer gepresste Most wird zur Aufbewahrung hierhergebracht. Für die Weinbereitung kommt diese Kellerform nicht in Frage.

Zufolge des Vorranges ihrer wirtschaftlichen Bestimmung sondern sich diese beiden Grundformen auch territorial ab und während für einzelne transdanubische Weingebiete die Presshauskeller bezeichnend sind, sind für die nordungarischen Weingegenden die Lochkeller ohne Bauten charakteristisch. Im Zuge der Entwicklung hat sich aber eine aneinander annähernde Form der beiden Grundtypen ausgebildet; um den steigenden Ansprüchen der Weinlagerung zu genügen, wurde der eine mit unterirdischen Lagerräumen ergänzt, der andere wurde wegen der erhöhten Anforderungen der Weinbereitung mit einer Baulichkeit vor dem unterirdischen Lagerraum vervollständigt. Die Studie befasst sich mit den auf die einzelnen Grundformen zurückzuführenden weiterentwickelten Wandlungen und verweist auf die Ursachen der variierenden topographischen Anordnungen der Weinkeller und auf die Umstände der Lagerung, ja, sie lenkt die Aufmerksamkeit des Lesers auch auf den Zusammenhang des Kellertyps und der Qualität des gewonnenen Produktes. Die Arbeit beweist, dass die für längere Weinlagerung weniger geeigneten oberirdischen Presshauskeller nur in jenen Gebieten erhalten geblieben sind, wo der Wein in bäuerlichen Anbaugegenden bloss für den eigenen Konsum gekeltert wird; in intensiv bewirtschafteten, dem Handel dienenden Weinbaugebieten sind die Lochkeller mit allen ihren Varianten vorherrschend.

Bei der Besprechung der Kellertypen werden immer auch die mit dem Typ verknüpften Methoden und Geräte der Weinbereitung erwähnt.

Zusammenfassend stellt der Autor fest, dass die beiden ungarischen Weinkeller in ihren Grundformen ursprünglich voneinander abweichen. Die weiterentwickelten Formen und Veränderungen spiegeln die in der inneren Entwicklung und Ausbildung der Produktion, in der Verarbeitung und Lagerung des Weines eingetretenen Wandlungen wider. Die Arbeit will nicht nur die mit der Weinlagerung verbundenen Kenntnisse fördern, sie will neben der produktionshistorischen Erkenntnis der ungarischen Weinbau- und Weinbereitungskultur die Ursachen der territorialen Unterschiede, ihr Wesen, ihre wirtschaftlichen, geschichtlichen und ethnischen Antezedenzen klären.

Magyar kenderáztatási módok

A kender szárát kívülről vékony rostréteg borítja. A későbbi felhasználás — megfonás, szövés — céljára ezt kell leválasztani a kóró belsejét képező fás szövetről. A tényleges leválasztást több munkafázisban különböző törő- és tisztítóeszközökkel, eljárásokkal érik el. Azért azonban, hogy a rostok könnyebben leváljanak a belső szövetről, le kell bontani, vagy legalábbis le kell lazítani a rostréteg kapcsolatát a szomszédos szövetvel. E célt szolgálja a teljes magyarlakta területen a kenderkórók bizonyos ideig való víz alatt tartása, amit általában *kenderáztatásnak*, *áztatásnak* neveznek.¹

Népi gyakorlatból lényegében kétféle kenderáztatási módot ismerünk: ² a bizonyos ideig víz alatt való áztatást, és a harmaton, esőn való huzamosabb ideig tartást.³ A magyarság gyakorlatában csak az előbbi áztatási módról van tudomásunk. Délnyugat-Magyarország néhány lentermelő falujában⁴ és a csíki székelyeknél⁵ a lent kitegetetik ősszel a mezőre, hogy ott áztassa a harmat, eső, de kenderre — tudtunkkal — a magyar etnikum területén egyetlen faluban, Csíkszentdomokoson alkalmazzák csak a *harmatáztatást*.⁶ (Meg kell

¹ A kenderrel dolgozó parasztság körében is ismeretes, hogy az áztatás folyamán kémiai hatásokra lazul meg a rostréteg a fás szövetben. Kisterenyén pl. a kenderáztató tóba nagyobb mennyiségű hamut öntenek, mert „a lúgos vízben jobban ázik a kender”.

² Csupán megemlíjük a két fő formán kívüli áztatási módokat. *Gerig, W.* (Die Terminologie der Hanf- und Flachskultur in den frankoprovenzalischen Mundarten. Wörter und Sachen, I. Beiheft. 1913. 28.) említi *Oppenau* után Elzászból az ún. Winterlandröste-t, amelyenél a rostos kórókat télen a hó alatt fagyasztják. Ez esetben azonban a rostok lelazítása nem kémiai (áztatás), hanem mechanikai (fagyasztás) úton történik. Hasonló eljárást említ *Jirlow, R.* (Zur Terminologie der Flachsbereitung in den germanischen Sprachen. Göteborg, 1926. 38. jegyzet.) Észak-Svédországból és Norvégiából. *Zelenin, D.* (Russische Ostslavische) Volkskunde. Berlin und Leipzig, 1927. 150.) is említi, hogy a keleti szlávoknál szokásos a vastagabb szárú magvaskender télire hóban való kinthagyása, de ettől függetlenül a kender még tavasszal vízben is eláztatják. Megfelelőjét a magyar etnikum területén csak Bereg megyéből ismerjük. (Magyarság Néprajza. I. 357.) Minthogy azonban itt is vizes áztatás követi és egészíti ki a téli fagyasztást, legfeljebb átmeneti megoldásnak tarthatjuk, de semmiképpen sem tényleges Winterlandröste-nek. — A nagy francia Encyclopédie szerint valamikor szokásban volt a kender földbe ásva a rostokat a talaj nedvességével lelazítani a belső fás szövetről. (Idézi *Gerig, W.* i. m. 27.) E módszer bővebb ismeretéhez recens anyaggal nem rendelkezünk.

³ „Az úgynevezett harmatáztatás a nedves égaljú vidékeken az ottani bővebben termő lenáztatásról lett a vékonyabb törzsű kenderre is átültetve.” (*Bakay N.*: Kendertermelés és kikészítés. Budapest, 1892. 102.)

⁴ Magyarzombatfa, Óriszentpéter, Egyházásrádóc, Acsád (Vas m.) Dobri (Zala m.) E helyekről vannak adataink.

⁵ Csíkbánkfalva, Csíkszentgyörgy, Csíkszentdomokos, Csíkpálfalva (Csík m.).

⁶ Európa nagy részén a kendernél is szokásos a harmatáztatás. Közép- és Nyugat-Európában való előfordulásáról *Gerig, W.* tudósít (i. m. 28.). Kelet-Európában a keleti szlávok kender- és lenkultúrájában ugyancsak általános a harmaton való áztatás. (*Lebedeva, N. I.*:

azonban jegyezzük, hogy a nálunk lenre alkalmazott harmatáztatás is csak kiegészítőül járul ma már a vizes áztatáshoz: előbb víz alatt, majd utána harmaton is áztatják még a lent.)

A kender vizes áztatása parasztságunknál mind álló-, mind pedig folyóvízben egyaránt szokásos. Kézenfekvő volna — és így teszik ezt általában a témakör kutatói⁷ — a vizes áztatásnál a lényeges megkülönböztető jegyeket a folyó-, illetve állóvízi áztatás tényében keresni. Jogosan feltételezhető, hogy a folyóvízi áztatás másfajta vízbehelyezési módokat kíván és alakít ki a nép gyakorlatában, mint az állóvízi. Különösen indokoltnak látszik a kérdés ilyen módon való felvetése, ha számításba vesszük azt, hogy milyen nagy különbség van egyes folyók, patakok és a néha csak hat—nyolc m²-nyi felületű áztatógödrök vízmozgása között.

Magyar nyelvterületen a kenderkórót igen gyakran természetes tóban (tókában, forrástóban)⁸ áztatják, de sokszor ilyen hiányában gödröt ásnak és a talajvíz, vagy az esőzések következtében összegyűlt víz áztatja meg a kendert.⁹ Több adat szerint a faluvégi vályogvető gödrökben kap helyet a kender az áztatás idején.¹⁰ Folyóvizeknél főleg a part melletti sekélyebb és lassúbb mozgású vízben jelölik ki az áztatók helyét.¹¹ Nagyobb folyóknál inkább a holt ágak, vagy az árterületeken megmaradt vizek szolgálnak áztatóhelyül.¹² A sebesebb, nagyobb sodrású vizek partján gödröt ásva, a folyó (patak) beszívárgott vizében áztatják a kendert.¹³ Olyan helységekben, ahol nincs közel áztatásra alkalmas víz, a szomszéd, esetleg harmadik, negyedik faluba, távolabbi áztatóhelyekre is elviszik szekéren.¹⁴ Ám egy faluban belül is van változat, méghozzá folyó-állóvízi változat is: egyesek folyóvízben, mások állóvízben áztatnak.¹⁵ Az áztatás helye időben is változhat ugyanazon falun belül, aszerint, hogy tilalmak, vagy a víz esetleges kiszáradása kényszeríti a népet

Prjadenie i tkacesztvo vosztocsnih szlavjan v XIX — nacsale XX v. A nagy összefoglaló munkában: Vosztocsno-szlavjanszkij etnograficeszkij szbornik. Moszkva, 1956. 475. Ugyan-
 ezt írja Zelenin, D. i. m. 150.) Ha az áztatási idő alatt nem hull kellő mennyiségű harmat,
 vagy eső, Hollandiában pl. tengervízzel szopták öntözni a kített kórókat. (Gerig, W. i. m. 28.)
 A harmaton való áztatás elsősorban a len áztatási formája, míg a kenderre inkább a vizes
 áztatás jellemző. A víz alatt való áztatást azonban gyakrabban megtaláljuk a lennél, mint
 a harmatáztatást a kendernél.

⁷ Így vizsgálja a kérdést Gerig, W. is nagy nyugat-európai összefoglalásában. (I. m. 27.)

⁸ Így pl. Óriszentpéteren (Vas m.), Dunapentelén (Fejér m.), Penyigén (Szatmár m.),
 Désházán (Szilágy m.) stb., illetve a nagyobb tavaink (Fertő, Balaton, Velencei tó) környéki
 községekben.

⁹ Így pl. Nemeshányban (Zala m.), Kecskeméten, Darnyán (Gömör m.), Bálványos-
 váralján (Szolnok-Doboka m.) stb.

¹⁰ Így pl. Rábcakapiban (Győr m.), Ászáron (Komárom m.), Tiszaigaron (Heves m.),
 Kőrösladányban (Békés m.) stb.

¹¹ Pl. Dobriban (Zala m.), Vágsellyén (Nyitra m.), Galgamácsán (Pest-Pilis-Solt-Kiskún
 m.), Vésztőn (Békés m.), Szendrőn (Borsod m.) a folyó szélén áztatnak.

¹² Pl. Felsőszelin (Pozsony m.), Dunaremetén (Moson m.), Szeremlén, Alpáron (Pest-
 Pilis-Solt-Kiskún m.), Szatmárecsén (Szatmár m.) stb.

¹³ Pl. Gyarmaton (Győr m.), Devecserben (Veszprém m.), Cecén (Fejér m.) stb.

¹⁴ Pl. Mindszentkálláról (Zala m.) a 9 km-re fekvő Hegyesdre, Szentistvánról (Borsod
 m.) a 10 km-re folyó Tiszára, Törökszentmiklósról a 10 km-re folyó Tiszára, Kékesről (Szolnok-
 Doboka m.) a 28 km-re folyó Szamosra viszik a kendert áztatni.

¹⁵ Szentistváni (Borsod m.) adat szerint: „Akinek volt lova, szekere, az a Tiszára vitte,
 ott szebben kiázott. Szegény ember itthon áztatta el a gödörben.”

új kenderáztatóhely keresésére.¹⁶ Annak ellenére, hogy az ilyen utóbbi esetben legtöbbször fel kell cserélni a régi állóvizet az ellenkezőjére, az áztatás formájában mégsem találunk változást.¹⁷

A fenti, variációkat bemutató soroknál a jegyzetekben előhozott példáinkat úgy válogattuk össze, hogy a felsorolt helyiségek lehetőleg minél nagyobb területet öleljenek fel. Ennek alapján is látnunk kellett, hogy különböző rendszerről, nagyobb területen érvényesülő elvről nem beszélhetünk, mivel a kenderáztatót mindenhol a helyi lehetőségek szerint választották ki. Behatóbb vizsgálat után pedig majd látni fogjuk, hogy a különböző áztatóvizekhez nem kapcsolódnak azokat jellemző, speciális áztatási formák. Néprajzi szempontból nem célravezető tehát a folyó és állóvizek szerint a kenderáztatás kérdésében kategóriákat felállítani.

A magyarságnál alkalmazott víz alatti áztatás különböző formáit keresve, az összegyűjtött adatok alapján a folyó—állóvízi rendszerezés helyett néprajziban, a hagyományozódó kultúrát közelebből kifejező ismérveket találtunk a kenderáztatás fő formatípusainak meghatározására. Ezek: a kender *áztatási egységei* (vagyis milyen kötegekben, csomókban teszik vízbe a kórókat), és a *rögzítés módja* (hogyan, milyen formában tartják együtt a fenti egységeket a víz alatt az áztatási idő folyamán).

Nyövéskor középen két kézzel átfogható nagyságú csomókba gyűjtik össze a földből kihuzgált kenderszalakat, és ezeket elmaradt, aprónövésű kenderrel¹⁸ egy vagy két helyen átfogva kévékbe kötik. Eláztatásnál, vagy ezek a kévék szolgálnak a vízberakás egységül, vagy pedig több kévét még rozs-szalmával, sással, nagyobb kötegbe összefognak és úgy teszik az áztatóba.¹⁹ Előbbi esetben az áztatás egysége a kéve, míg utóbbinál a több (külön-külön is megkötött) kévéből álló köteg. Aszerint tehát, hogy az áztatásnak mekkora (és hogyan csoportosított) kendercsomó a vízberakási egysége, beszélhetünk *kévés és köteges áztatási módról*.²⁰

A kévés és köteges áztatásnak a magyar etnikum területén való elterjedését az 1. térképen mutatjuk be. Eszerint a Dunántúl legnagyobb részén az áztatás egysége a köteg, csupán a keleti és délkeleti szélén²¹ találjuk meg a kévés áztatási formát, amely lényegében már átvezet az Alföld kizárólagos kévés áztatási területére. Erdélyben ismét a köteges áztatást találjuk, csupán Bálványosváraljáról és a csíki medence két községéből van adatunk kévés forma előfordulására. A bukovinai székelyeknél (Hadikfalván) a kenderáztatás egysége a kéve, míg Moldva magyarságánál mind a kévés, mind pedig a köteges

¹⁶ Pl. Vágsellyén: „A múltban erre készült medencében végezték az áztatást, mert a hatóság a Vágban való áztatást nem engedélyezte. Most már ezt sem akadályozzák, és így az áztatás itt megy végbe...” Tiszaigaron „15 esztendővel ezelőtt messzire kellett vinni a kendert, ha itthon a falu alatti gödrökben a víz kiapadt...”

¹⁷ Vágsellyén is megmaradt a cserepešes áztatás mind a folyóvíznél, mind az állóvíznél, Tiszaigaron is a karók közti kévés áztatás, és Szentistván szegényei is ugyanúgy karók között szalmakötél rögzítéssel áztatták kenderüket a falu alatti „gödörben”, mint a gazdagabbak a Tiszán.

¹⁸ Csupán két helyről van adatunk arra, hogy a kévéket zsuppszalmából sodrott kötél-félével kötik meg: Kúnhegyesről (Jász-Nagykún-Szolnok m.) és Mátraszeléről (Nógrád m.).

¹⁹ A kender feldolgozása alatti munkáknál szereplő különböző mennyiségi csoportosításokat és azok elnevezéseit l. *Szolnoky L.*: Minőségi csoportok, mennyiségi egységek és a fonalrendezés számolási rendje a kenderfeldolgozásban. Ethn. LXI. (1950) 29—56.

²⁰ A terminológia tölem származik.

²¹ Dunapentele, Decs, Sárpilis, Kovácsszénája, Vajszló.

egyaránt előfordul. Az északi részeken a Kis-Alföld kévés egységekben áztató területét néhány köteges előfordulás tarkítja. Hont és Nógrád palócságánál viszont inkább a köteges áztatás az általános, amit itt a kévés forma szaggat meg. Az Alföld összefüggő, kévés egységekben áztató területének északi peremén itt-ott elszórtan feltűnnek a köteges áztatás falvai. A kenderáztatás e két formájának elterjedése határozott területeket rajzolt ki tehát: a kévés áztatás a Nagy és Kis-Alföld területére jellemző, ahol összefüggő tömegben megtalálható, míg a köteges forma a Dunántúlra és Erdélyre. A hont—nógrádi vidék átmeneti, a magyar nyelvterület legkeletibb falvai pedig kevert területnek látszanak.

Az elterjedés bemutatása után szólnunk kell a két áztatási egység néhány részletkérdéséről.

A kévés áztatási formánál az alapegység, a két kézzel középen átfogható nagyságú kendercsomó népi neve szinte kizárólag *kéve*. Csupán Sárközben —

a kévés és köteges áztatás találkozásának vidékén — nevezik ezt az egységet *maroknak*,²² s a keleti területek magyarságánál *főnek*,²³ illetve *fejnek*.²⁴

A kévés egységekben áztató területen hasonlóan egyöntetűnek mondható a kévék (markok, fők, fejek) megkötési módja: az összefogott szárat középtájon — esetleg valamivel lentebb — egy helyen kötik meg. Ettől az általános módtól eltérően két helyen — a szárat töve fölött és középtől valamivel fentebb — kötik meg a kévét (markot) a Dunántúl keleti, kévésen áztató falvaiban,²⁵ a mezősegi Bálványosváralján,

valamint a kisalföldi Vágsellyén és a Borsod megyei Szentistvánon.

A kévés egységekben áztató falvakra jellemző tehát, hogy ott általában ezt az egységet kévének nevezik, és egy helyen, a kéve derekán kötik meg. Az ettől a jellegzetességtől eltérő néhány (adataink szerint hat — hat) falu közül — feltűnő módon — három falu megegyezik.²⁶ Mindhárom község a köteges egységekben áztató falvak közvetlen szomszédságában van.

A köteges áztatási formánál — mint tudjuk — az áztatás egységéül szolgáló kötegesben több önállóan is összetartott (megkötött) kendercsomó van. Ezt a kisebb kórócsomót a továbbiakban marok névvel fogjuk jelölni, hogy leírásunkban e terminus alapján is meg tudjuk különböztetni a kévés áztatásnál használt alapegységtől, a kévétől.

A marokra már korán sincs olyan egyöntetű népi terminológia, mint a fentebb ismertetett kévére. Nevezik *maroknak*, *csomónak*, *kis kévének*, *kévé-*

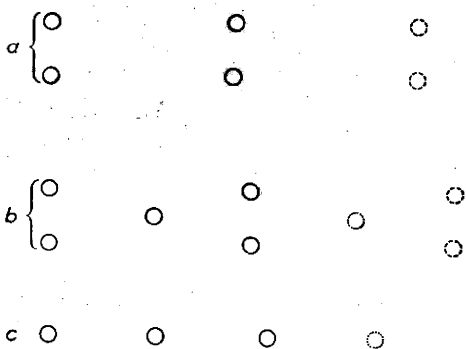
²² Decs, Sárpilis.

²³ Bálványosváralja.

²⁴ Hadikfalva, Gajcsána, Jugán.

²⁵ Dunapentele, Decs, Sárpilis.

²⁶ Decs, Sárpilis, Bálványosváralja.

1. ábra. Az ázó kender összeszorítására szolgáló mederbe vert karók főbb elhelyezési formái

nek, Erdélyben *fűnek, fejnek*. Ezek az elnevezések elterjedésükben nem rajzolniak ki összefüggő csoportokat, területeket. Egyik faluban egyik, a másikban másik névvel jelölik.²⁷ E nagyobb számban előforduló elnevezések mellett több olyan terminus is van, amelyet csak egyetlen faluból, esetleg két faluból ismerünk. Ilyenek pl. Dunántúl a *bocska, pusli, veret, gica*, Székelyföldről a *kötés*.

A markok — noha hozzávetőleg ugyanakkora kendercsoomók, mint a kévés áztatásnál a kévék — általában két helyen vannak megkötve: a tő felett és a markok hosszának felső harmadán. Sajnos, pontos adataink jobbára csak Dunántúlról vannak.²⁸ Így annyit tudunk biztosan, hogy a Dunántúl általunk ismert köteges egységekben áztató falvai közül mindössze háromban²⁹ található meg a marok egy helyen való megkötése. Az erdélyi magyar községeknél a rendelkezésünkre álló leírásokban e kérdésre nem kapunk egészen világos adatokat.³⁰ De miután az egyetlen kévés egységben áztató mezősségi Bálványosváralján — az általános kévés módszertől eltérően — két helyen kötik meg a kévét, valószínűnek látszik, hogy az erdélyi köteges áztatási módot alkalmazó falvakban is két helyen kötik meg a markot; megerősíti feltevésünket az a tény is, hogy a Dunántúl keleti részén a kévésen áztató három faluban szintén két helyen van a kéve megkötve, nyilván az általános dunántúli két helyen megkötött markok összefogásának formája alapján.

A markokból összeállított áztatási egységben, a kötegen 5—30 között változik a markok száma. Legáltalánosabb a 10—15 markos köteg. Nemcsak hogy falvanként nagyon változó az egy kötegebe kötött markok száma, de ugyanazon községen belül is lehet és van kisebb-nagyobb eltérés.³¹

Ugyanígy igen sokféle elnevezés szolgál magára a kötegre is. Gyakrabban előforduló neve a Dunántúl a *kéve, nagykéve*, az ország északi részein pedig a *csomó*. De ezek mellett még több más elnevezés is előfordul a köteg megjelölésére: *hűsz*,³² *terhe*,³³ *pusli*,³⁴ *kötrönce*,³⁵ *nyaláb*,³⁶ *kötet*.³⁷ Erdélyben, Kalotaszegen általában *nyalábnak*, Szilágyságban *kitának*, Csikban *kötésnek*, Udvarhelyszékben *lábnak*, Moldva magyar falvaiban ismét *kitának* nevezik — a rendelkezésre álló adatok szerint.

²⁷ Egy aránylag kis területen való különböző terminológia használatára Veszprém megye hét községéből származó adatainkat mutatjuk be. A marok neve Bakonycseryén *bocska*, Devecserben *pusli*, Bakonybélén *kiskéve*, Borzaváron *kiskéve*, Szentkirályszabadján *kéve*, Berhidán *marok*, Mezőszentgyörgyön *kéve*.

²⁸ A dunántúli adatok nagyrészt saját gyűjtésünkben valók. Az országos összehasonlításból adódó probléma ismeretében mindig felfedeztük a markok megkötésének módját is, noha ez a kendermunka szempontjából első pillantásra nem tűnik lényeges kérdésnek.

²⁹ Egyházásrádóc, Ac nád (Vas m.), Sopronkövesd, (Sopron m.).

³⁰ Nagy J. [A népi kendermunka műszókincse Magyarvalkón (Kalotaszeg). Debrecen 1938. 3.] utal a markoknál kisebb egység egy helyen való megkötésére, de a markokról már nem tesz említést ilyen vonatkozásban.

³¹ Egy kisebb területen való eltérések bemutatása céljából a fentebb már előhozott Veszprém megye hét községének adatait ismertetjük. Egy kötegen van: Bakonycseryén 15—20, Devecserben 20—25, Bakonybélén 10—15, Borzaváron 10, Szentkirályszabadján 10—12, Berhidán 10—12, Mezőszentgyörgyön 10—12 marok.

³² Dobri (Zala m.)

³³ Nagykapornak (Zala m.)

³⁴ Egyházásrádóc (Vas m.).

³⁵ Süttör (Sopron m.).

³⁶ Rábca kapi (Győr m.), Szeremle (Pest-Pilis-Solt-Kiskún m.).

³⁷ Makkosjánosi (Bereg m.).

A kötegeket rozsszalmából csavart kötéllel kötik össze, csupán néhány helyen alkalmaznak emellett sást,³⁸ vagy vesszőguzst,³⁹ esetleg vasdrótot.⁴⁰

Az áztatás egységeit illetően tehát a kévés és köteges vízberakási mód közül az előbbi formai (mennyiségi) és terminológiai tekintetben országszerte sokkal egységesebb, míg az utóbbinál, a köteges áztatásnál mindkét szempontból igen sok variánst találunk. De bármennyi változat is mutatkozik a köteges áztatási módnál, a kóró csoportosítás elve mégis valamennyinél azonos és így határozottan elválíék és külön formatípust alkot a kévés egységekben való áztatási móddal szemben.

A *kéve* elnevezés — mint láttuk — a kévés egységekben áztató területen egészen általános, ezenkívül Dunántúl és az ország északi részének köteges áztatásánál is jóformán mindenütt⁴¹ előfordul: vagy a markot, vagy a köteget jelölik egy-egy faluban ezzel a névvel. Világosan látszik tehát, hogy a magyar nyelvterületen a kenderáztatás csomóinak jelölésére megvan egy általános népi terminológia, a kéve, ami azonban vidékenként — a kévés és köteges áztatás területén — másfajta csoportosítási formában jelentkezik. Amíg tehát formai szempontból két határozottan elváló áztatási módot, típust találunk, addig a terminológia — a sok apró eltérés ellenére is — átfogja a különváló két típus területét.

A kévés áztatásnál a kéve, a kötegesnél pedig a marok megkötésére — mint erre fentebb már utaltunk — apró növényű, elmaradt kenderszálakat használnak. Ezeket, a nem rendszeresen gyűjtött, hanem csak alkalmanként feljegyzett adatok alapján a Dunántúlon *börze*,⁴² *börzi*,⁴³ *börzike*,⁴⁴ névvel jelölik. Erdélyben *berzen*,⁴⁵ *berzenye*,⁴⁶ *bezsénye*⁴⁷ elnevezés szolgál ezekre az aprónövényű kenderszálakra. Az északi dombvidék magyarsága már egészen más névvel jelöli: *sasuja*⁴⁸ és *bondor*⁴⁹ kifejezések fordulnak itt elő, míg az Alföldről származó egyetlen adat alapján Biharban *cula-kendernek*⁵⁰ nevezik. A dunántúli és az erdélyi terminológia kétségtelenül ugyanazon tőből származik, a *börz-berz-* tövekből, de a kettő közti nyelvi kapcsolat is kétségtelen.⁵¹ Az északi dombvidéken használt két ismert terminológia, a sasulya és a bondor, valamint a bihari *cula-kender* nem hozhatók összefüggésbe a fenti *börz-*, *berz-* szótövekkel. A dunántúli és az erdélyi terminusok összeesnek a köteges áztatás területével, így az aljakender megjelölésére használt elnevezések is megerősítik az elkülönülést a kévésen és kötegesen áztató vidékek között.

³⁸ Püski, Dunaremete (Moson m.), Horvátkút, Tapson, Megyer, Balatonszárszó, Nagy-csepely (Somogy m.).

³⁹ Dunaremete (Moson m.), Szeremle, Bogyiszló (Pest-Pilis-Solt-Kiskún m.), Csíkszentgyörgy, Csíkszentdomokos, Csíkpálfalva, Csíkkozmás (Csík m.), Székelykeresztúr (Udvarhely m.).

⁴⁰ Magyarvalkó (Kolozs m.).

⁴¹ Kivéve Süttör (Sopron m.), Zsére (Nyitra m.), Surd (Somogy m.) és Szeremle (Pest-Pilis-Solt-Kiskún m.).

⁴² Acsád (Vas m.), Felsőmocsolád (Somogy m.).

⁴³ Szilvásszentmárton (Zala m.).

⁴⁴ Surd (Somogy m.), Süttör (Sopron m.).

⁴⁵ Magyarvalkó (Kolozs m.).

⁴⁶ Bálványosvárnya (Szolnok-Doboka m.), Nagykászon (Csík m.), Menaság (Csík m.).

⁴⁷ Csíkpálfalva (Csík m.).

⁴⁸ Húgyag, Rimóc (Nógrád m.), Szurdokpüspöki (Heves m.).

⁴⁹ Bogács, Tard (Borsod m.). — Tardon nevezik még *bordonnak* is.

⁵⁰ Monostorpályi (Bihar m.).

⁵¹ Nyelvészeink — tudunkkal — nem foglalkoztak még e szavakkal, de a nevek hangzásából és a jelentésbeli egyezésből a kapcsolat köztük nyilvánvaló.

A börze, berzen (stb.) a mai kendermunkában általában csak a kévék, markok megkötésére szolgáló, elmaradt növésű néhány kenderszálat jelöli. De a bálványosváraljai adatok arra utalnak, hogy valamikor a berzeny jelentősebb szerepet kapott a kendermunkában: a leghosszabb szálú kender után általában az összes rövidebb növésűt jelölte, amit ugyanúgy használtak fel, mint a többi hosszúságút.⁵² Így a kendert a szálak hosszának megfelelő csoportokban nyőtték ki és kötötték külön csomókba: a legmagasabb a *kender*, a második, esetleg harmadik alacsonyabb növésű a *berzenye*. Az elmaradt, aprónövésű kender nagyobb területen, egyazon szótóból származó neve arra utal, hogy valamikor a növény magassága szerinti külön — szinte rétegenkénti — kinyövése és csoportosítása ezeken a területeken általános volt.

A kévék és kötegek vízbehelyezésének módját és az ottani rögzítést a magyar nyelvterületen alkalmazott módok összefoglaló bemutatása érdekében két részben kell tárgyalnunk. Először az egységek vízben való elhelyezési formáit ismertetjük, aztán a lefogás, leterhelés⁵³ különböző módjait.⁵⁴

A kendercsomók (kévék, kötegek) vízben való összetartására országszerte általános⁵⁵ a kender négy, a víz medrébe vert karó közötti elhelyezése. A karókat párosával (egymástól 100—150 cm-re) verik le, az egyes párokat pedig olyan messze egymástól, hogy köztük az áztatni kívánt kendermennyiség elférjen. (1. ábra a.) A két összetartó karópár azonban nem szokott 200—250 cm-nél messzebb lenni egymástól, mert akkor nem rögzítené kellőképpen a közéje rakott kenderszárazakat. Nagyobb mennyiség áztatásánál ezért vagy csak egyszerűen további karópárral (esetleg karópárokkal) meghosszabbítják az áztatót,⁵⁶ vagy pedig a két karópárt 300—400 cm-re leverve, közéjük egy egyedülálló tartókarót helyeznek a víz medrébe.⁵⁷ (1. ábra b.)

Ritkábban nem karópárokat, hanem csak egyes karókat vernek az áztató medrébe s ezek közé helyezik az egységeket.⁵⁸ (1. ábra c.)

Ahol kis forrástavokban, vagy éppen a szükséglet szerinti nagyságban megásott gödrökben áztatják a kendert, ott többször elhagyják az összetartó karókat: az áztatóhely oldala tulajdonképpen helyettesíti ezeket.⁵⁹ (2. és 3. ábra.)

⁵² „... előbb a magasabb szálakat fogja marokra, kitepi, a földhöz, vagy lábbelije orrához veregeti, hogy a töve megszabaduljon a rátapadt rögtől. A markot a földre rakosgatja, 5—6 markot egy csomóba. Ez egy fű (fő) kender. Ezután az alacsonyabb szálak nyűvéséhez fog. Ezeket elválasztják a magasabb növésűektől és külön fűkbe kötik. A magasabb rend neve *kender*, az alacsonyabbé *berzenye*. Ha szép magas a kender, elválaszthatnak több erzenyét is. Van olyan esztendő, mikor a kendernek 2—3 berzenyéje van.” *Vincze L.*: A kender termelése és feldolgozása Bálványosváralján. NÉ. XXXV. (1943) 151.

⁵³ Minthogy a kenderkóró könnyebb a víznél, leterhelés nélkül a felszínre emelkednék, s a vízből kintmaradó rész nem ázna meg.

⁵⁴ Bár a kettőt meglehetősen nehéz egymástól elválasztva tárgyalni, mégis kénytelenek vagyunk ezt tenni, különben oly nagyszámú variánst kellene felsorolni, ami inkább zavarná, mint elősegítené a tisztánlátást az áztatás formáinak kérdésében.

⁵⁵ Annyira általános a karók közti áztatás, hogy helyesebbnek látszik majd a kivételeket a megfelelő helyen falvanként ismertetni.

⁵⁶ Dobozen (Békés m.) pl. két karópár közé ötven kévét tesznek, így a szükségletnek megfelelően négy-hat, esetleg több karópárt is levernek az áztató medrébe. Egyszersmind számolási egységnek is tekintik a karók közti kendermennyiséget: 50 kéve az *egy karóköz kender*.

⁵⁷ Így pl. Vésztőn (Békés m.), Süttörön (Sopron m.), Nagykönyin (Tolna m.).

⁵⁸ Bakonycsérnye (Veszprém m.), Felsőpetény, Érsekvadkert (Nógrád m.), Nyíradony (Szabolcs m.).

⁵⁹ Óriszentpéter (Vas m.), Nemesahany (Zala m.), Darnya, Kiskovácsvágása (Gömör m.), Tarnagörgő (Abaúj m.), Désháza (Szilágy m.), Mákó (Kolozs m.), Siklód (Udvarhely m.).

Ahol pedig nem fogják össze oldalról karókkal (sem az ásott gödör falával) a kévéket, kötegeket, ott a vízbehelyezésnek és a leterhelésnek az áztatás egységei együttartását is biztosító módjait alkalmazzák, — amint ezeket a következőkben majd látni is fogjuk.

A kendercsomók (kévék, kötegek) egymás mellé helyezése a vízben különbözőképpen történhet.

(1.) Az áztatáshoz előkészített egységeket (kéve, köteg) egymás mellé, esetleg több sorban egymásra is rakják. A kévéket mindig hegyel-tővel vál-

2. ábra. Kenderáztatás ásott gödörben, kőlenyomtatással. (Kiskovácsvágása, Gömör m.)

takozva teszik egymás mellé.⁶⁰ Az áztatóhely vízmagassága szerint 2—3—4, esetleg több⁶¹ réteget is raknak egymásra. A rétegek száma ugyanazon községben sem állandó, adatközlőink is mindig vagylagosan említették. A kévék tehát egymás mellett és egymáson fekszenek az áztatóban, anélkül, hogy egymáshoz kapcsolnák őket. (4. ábra a.) Ezt a vízbehelyezési módot megtaláljuk Csallóközben,⁶² egy-egy adatunk van rá Baranyából,⁶³ Fejér megyéből⁶⁴ és Esztergom megyéből,⁶⁵ ellenben igen általános az Alföld kévés egységeiben áztató

⁶⁰ Minthogy az összekötözött kenderkéve gyökeres része vastagabb, mint az elvékonyodó hegye, ezt a különbséget a váltakozó egymás mellé rakással egyenlítik ki.

⁶¹ Dunapentelén (Fejér m.) még nyolc, Alpáron (Jász-Nagykún-Szolnok m.) még tíz sor kévét is raknak egymásra az áztatóban.

⁶² Felsőpatony, Padány (Pozsony m.).

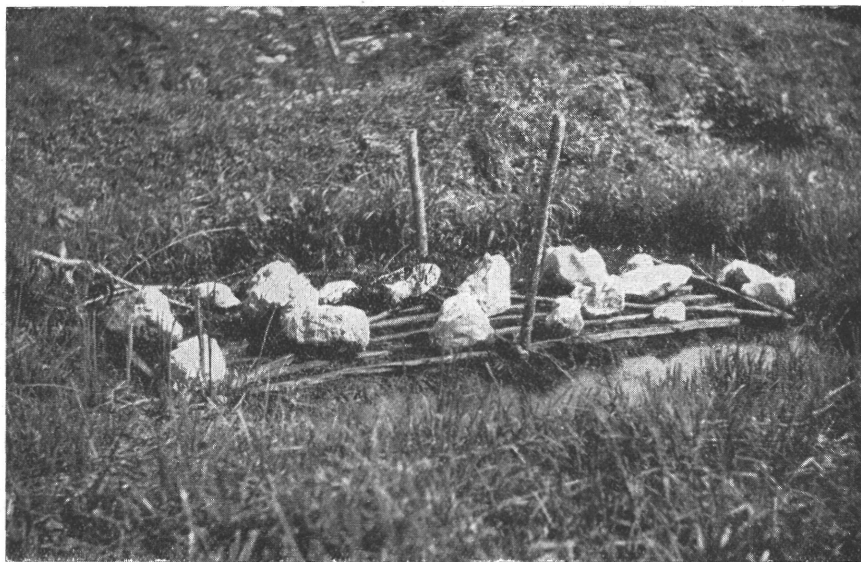
⁶³ Kovácsszénája.

⁶⁴ Dunapentele.

⁶⁵ Bény.

falvaiban⁶⁶ és elég gyakori az északi magyar dombvidéken⁶⁷ is. Az erdélyi általunk ismert három kévésen áztató községben⁶⁸ is ezt a vízberakási módot alkalmazzák, Moldvából viszont csak egy adatunk van az előfordulására.⁶⁹

A kévék ilyen módon való vízberakásánál többször előfordul, hogy a második réteg kévéit keresztben fektetik az alsóra, majd a harmadikat ismét úgy, mint az elsőt.⁷⁰ (4. ábra b.) Néha az első kévesornak csak a szélére nyújtanak el egy-egy keresztbe fektetett kenderkévét.⁷¹ Az ilyenfajta berakásnak az a célja, hogy az egymásra került kévesorokat jobban összefogják, az elázott kendermennyiséget még inkább egységgé tömörítsék.

3. ábra. Kenderáztatás ásott gödörben, patak partján, faág- és kőlenyomatással. (Tarnagörgő, Abauj-Torna m.)

A kötegeket — amelyekben már eleve 2—3 kévényi, illetve maroknyi kender került egymásra — leginkább egysorban fektetik egymás mellé a vízben. Két rétegben igen ritkán rakják.⁷²

A kévéket, kötegeket ilyen egyszerűen minden összekapcsolás nélkül az áztató medrébe vert karópárok közé szokták helyezni.

⁶⁶ Alpár, Fülöpszállás, Kiskőrös, Csengőd (Pest-Pilis-Solt-Kiskún m.), Békéscsaba, Doboz, Vésztő (Békés m.), Kúnhegyes (Jász-Nagykún-Szolnok m.), Tiszaigar (Heves m.), Szentistván (Borsod m.), Tiszapolgár (Szabolcs m.), Biharnagybajom, Kőtegyán, Nagyléta (Bihar m.).

⁶⁷ Bodony (Heves m.), Cserépfalu, Bogács, Tard (Borsod m.), Göncruszka (Abaúj-Torna m.).

⁶⁸ Bálványosváralja (Szolnok-Doboka m.), Menaság, Nagykászon (Csík m.).

⁶⁹ Jugán.

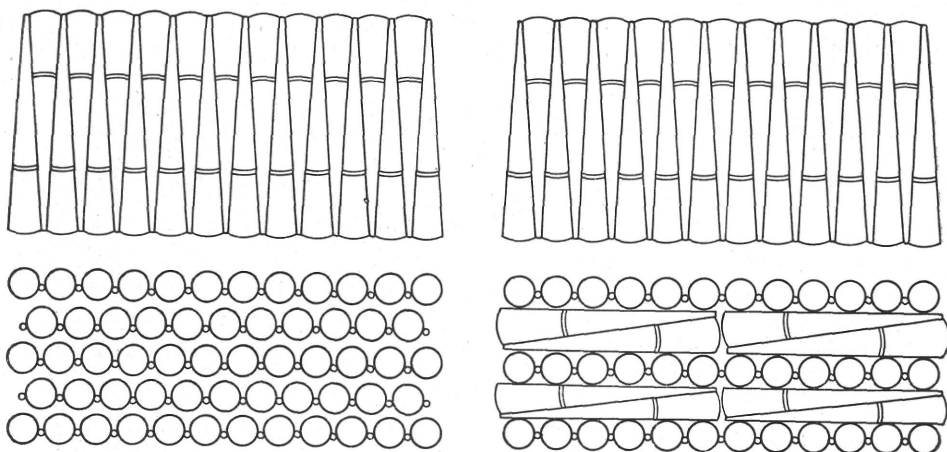
⁷⁰ Taktaköz (Zemplén m.), Tótkomlós (Békés m.), Kisújszállás (Jász-Nagykún-Szolnok m.), Nagybaracska (Bács-Bodrog m.).

⁷¹ Homokmégy, Kiskúnlacháza (Pest-Pilis-Solt-Kiskún m.).

⁷² Mindössze Balatonszárszóról és Megyerből (Somogy m.) van adatunk rá.

(2.) A kendercsomók vízbehelyezésének másik módjánál a kötegeket, kéréket ugyanúgy helyezik egymás mellé, illetve egymásra, mint az előzőkben bemutatottaknál, de ezen túl, az egyes egységeket még egymással is összekapcsolják, összekötik. Ezáltal az egyszerre eláztatott kendermennyiség szorosabb, összefogottabb egységet alkot, s jobban ellenáll a vízmozgás szétszóró hatásának.

A kötegek egymáshoz kapcsolása történhetik úgy, hogy az átfogó szalmasás-, fűz vessző- stb.) kötelet átfűzik a melléje helyezett csomó kötélén,⁷³ ritkábban egy hosszú szalmakötéllal az egész eláztatott kendermennyiséget átfogják,⁷⁴ és csak egy adatunk van arra, hogy a kötegeket összefogó kötélén át felfűzik az egész mennyiséget egy szalmakötélre.⁷⁵

4. ábra. Kenderkévek vízberakási módja (felül- és oldalnézet)

A kéréket már ritkábban kapcsolják össze az áztatóban. Erre mindössze Bihar megyéből van adatunk.⁷⁶ Ez úgy történik, hogy a szembefordított kérék vékonyabb hegyének rostszálait rácsavarják a melléje levő kéve tövének merevebb karóira. Így az eláztatott kendermennyiség kisebb egységei is össze vannak fonódva egymással.

Ez a vízbehelyezési mód is mindig a karópárok alkalmazásával együtt fordul elő.

(3.) A kérék — egy esetben a kötegek — vízberakásánál olyan megoldást is alkalmaznak, amelynél az áztatás egységeit kenderből, vagy szalmakötélből készült ún. „híd”-ra fektetik.

⁷³ Nagykapornak (Zala m.), Acsád (Vas m.), Püski (Moson m.), Rábcakapi, Gyarmat (Győr m.), Sürd, Babócsa (Somogy m.), Kaposszekcső (Baranya m.), Nagykónyi (Tolna m.), Cece (Fejér m.), Szeremle (Pest-Pilis-Solt-Kiskún m.), Klézse (Moldva).

⁷⁴ Lovasberény (Fejér m.), Kemence, Ipolyvece (Hont m.).

⁷⁵ Galgamácsa (Pest-Pilis-Solt-Kiskún m.).

⁷⁶ Esztár, Konyár, Monostorpályi, Vértes, Sáránd.

Az egyik kenderkéve végéhez a másik hegyét hozzákötözve 2 kévesort készítenek a mederbe vert karópárok között, s erre helyezik rá keresztben az eláztatandó kévét. Így az egész vízberakott kendermennyiséget alulról két kévesor fogja össze keresztben. Megtaláljuk ezt a vízbehelyezési módot a kévés áztatás területén nyugattól keletig több helyen, de az alsó kévesorra más-más terminológiával: a Dunántúlon *híd*,⁷⁷ Szatmárban és Szabolcsban *láb*,⁷⁸ Biharban *rúd*⁷⁹ és Bukovinában *fejál*⁸⁰ néven.⁸¹

Kévesorok helyett szoktak a karók közé szalmából — egy adat szerint gyékényből — csavart kötélpárt is kihúzni, hogy a kévét a vízben erre fek-

5. ábra. Szalmával, sárral lenyomtatott ázó kender. (Karcsa, Zemplén m.)

tessék. Szórványos adatunk van előfordulására az Alföldről.⁸² Az alsó összefogó szalmakötél mellett ritkán felül is összetartják az áztatandó kendermennyiséget két párhuzamos szalmakötéllel.⁸³

A köteges áztatás területén egyetlen faluban tapasztaltuk azt, hogy a karópárok közé kihúzott szalmakötélre helyezik az egységeket.⁸⁴

⁷⁷ Vajszló (Baranya m.), Szap, Csicsó, Guta (Komárom m.).

⁷⁸ Szamosszeg, Nagycsed, Tyukod, Kocsord (Szatmár m.), Nyírmihálydi, Nyíradony (Szabolcs m.).

⁷⁹ Sarkad.

⁸⁰ Hadikfalva.

⁸¹ Méhkeréken (Bihar m.) a románok *rugie*, Tótkomlóson (Békés m.) a szlovákok *honye* névvel jelölik az alsó két kévesort.

⁸² Tiszakarád, Vajdácska (Zemplén m.), Balmazújváros (Hajdú m.), Sáp (Bihar m.), Törökszentmiklós (Jász-Nagykún-Szolnok m.). Ez utóbbi helyen gyékényből készítik a kötelet.

⁸³ Poroszló (Heves m.), Szentistván (Borsod m.).

⁸⁴ Süttör (Sopron m.).

(4.) Az egységek vízbehelyezésének és ottani rögzítésének egy formája szerint a kötegeket egyenként az áztatóhely medréhez karózzák. Mindössze Dunántúl nyugati szögletéből van adatunk az előfordulására.⁸⁵

Sokkal általánosabb módja a lekarózásnak az, amelynél nem minden egyes köteget rögzítenek le, hanem a teljes beáztatott kendermennyiséget csak több helyen átszúrják karókkal. Ez az eljárás a magyar nyelvterületen nyugattól keletig szórványosan több helyen előfordul.⁸⁶

Igen fontos követelmény az áztatásnál az, hogy a megfelelően vízbehelyezett egységeket az áztatási idő folyamán víz alatt tartsák. A kellőképpen

6. ábra. Kenderáztatásnál használt lefogó horgasfák. (Váckisújfalu, Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.)

le nem nyomtatott és így a levegőn kint maradó kórórészek nem áznak meg s a későbbi törőmunkák során nem lehet a rostszálakat a fás belső részről leválasztani.

A leterhelésnek, leszorításnak különböző módjait találjuk meg a magyar nyelvterületen.

(I.) A legegyszerűbb és egyben legáltalánosabb mód szerint az áztatóba rakott kendermennyiség tetejére először szalmát szórnak, majd erre a víz

⁸⁵ Dobri, Kerkaszentkirály (Zala m.).

⁸⁶ Acsád (Vas m.), Nádszeg (Pozsony m.), Vágsellye (Nyitra m.), Szap, Csicsó, Guta (Komárom m.), Ipolyvece (Nógrád m.), Szeremle (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.), Tiszakarád (Zemplén m.), Nagyecsed, Kocsord (Szatmár m.), Klézse (Moldva).

medréből sarat, kiásott gyeptéglát, nagyobb köveket, esetleg fatuskót raknak.⁸⁷ Ez a lenyomtatási mód a mederbe vert karók közé való helyezéssel együtt fordul elő,⁸⁸ amikor is a karópárok oldalról összeszorítják a kévéket, kötegeket, s a felül rá nehezedő sár, kő, vagy tuskó a víz alá nyomja. E leterhelési mód előfordulása mind a köteges, mind pedig a kévés áztatás vidékén általános.⁸⁹ A külön-külön lekarózott kötegeket⁹⁰ inkább kavicsal nyomtatják a víz alá.

(II.) A kender víz alá szorításához aránylag nagy területen használják a horgas-fás leszorítást (6. ábra). Az összetartó sima karók helyett kampós- vagy horgasfát vernek le a víz medrébe, ugyanolyan elhelyezésben, mint amazokat szokták. A kötegeket, kévéket közéje rakják, majd hosszában két, az egész

7. ábra. Kenderáztató cserepcséprudak. (Milota, Szatmár m.)

eláztatott mennyiséget átérő rúddal, ún. *csapatófával* lenyomják a víz alá s a rúd végét beakasztják a kampókba. A négy mederbe vert horgaskaró vége nem ér a vízszint fölé, így a két párhuzamos rúd a kendert víz alatt tartja. —

⁸⁷ Szalmát azért szórnak rá először, hogy gyepes, vagy sáros lenyomtatásnál a sár ne érje közvetlenül a kendert, kővel való lenyomtatásnál pedig, hogy a súlyos kő ne csússzon át a kévék, kötegek között. Ahol erdős vidéken fatuskót, dorongokat tesznek a kenderre, ott szalmával nem szórják le előzőleg.

⁸⁸ Kivételként említjük meg, hogy Kemencén (Hont m.) a szalmakötéssel egymáshoz is erősített kötegeket minden összetartó karó nélkül teszik a sekély patakba, de itt igen alaposan lenyomtatják kövekkel. Szennán (Somogy m.) ugyancsak összetartó karók nélkül „... beledobáljuk a tóba egy-két sorban... Rá gerendákat, hosszában kettőt a két vége felé, és ezeken még többet keresztbe. Egy kocsi fa kell rája, hogy lenyomja...” Az ilyenfajta áztatásoknál igen sok leterhelő súlyra van szükség, mert ilyen esetben nemcsak a víz alá kell szorítani a kendert, hanem a rárakott súllyal kell egy helyhez is rögzíteni.

⁸⁹ Általános volta miatt helyesebbnek látszik majd a másfajta lefogási és leterhelési módokat a megfelelő helyen falvanként ismertetni.

⁹⁰ Dobri, Kerkaszentkirály (Zala m.).

Elszórt adataink vannak az előfordulására az egész magyar nyelvterületről,⁹¹ főleg onnan, ahol erdőségek vannak a megfelelő horgasfák kiválasztására. — A csaptatófás leszorítás mellett a kendert még le is szokták terhelni sárral, kővel leggyakrabban pedig tuskóval (erdős vidék!).

(III.) A fent ismertetett két leszorítási mód között átmeneti megoldásnak látszik a következő eljárás: a horgasfák helyett sima karókat vernek a víz medrébe, de a csaptatófát, mint az egész eláztatott kendermennyiséget átérő és azt összefogó páros rudat, megtartják. Ezt is leterhelik még sárral, tuskóval. Több helyen előfordul a Dunántúlon,⁹² és egy faluból van rá adatunk Nógrádban.⁹³

(IV.) A fában szegény Alföldön a két felső lefogó rudat a karópárokhoz kötözött két szalmakötéllal pótolják.⁹⁴ Ez húzza le a kévét a víz alá. Terhelésül még sárt raknak a kendert közvetlenül beborító szalmarétegre.

Egészen külön kell tárgyalnunk egy aránylag nagy területen alkalmazott áztatási módot. A kévét — mindössze két esetben a kötegeket⁹⁵ — még a parton egy hosszú rúdra három, négy, esetleg öt sorban is egymásra fektetik, majd az előzővel párhuzamosan egy másik rudat tesznek rá. E két rudat két végén és egy helyen a közepén jó szorosan összekötik egymással, hogy a közöttük levő kévesorokat összeszorítsa. Így az eláztatandó kendermennyiséget egy egységbe fogták össze. A rudak segítségével a kendert a vízbe tolják, s néhány karóval lecövekkelik a mederhez, majd sárral, hanttal víz alá nyomtatják. Ilyen fajta áztatási módra van adatunk a Kis-Alföldről,⁹⁶ elszórtan az északi dombvidékről,⁹⁷ a tágabb értelemben vett Sárköz három falujából,⁹⁸ és igen nagy számban Szatmár⁹⁹ és Bereg¹⁰⁰ megyéből. (L. 2. térkép.)

Figyelemre méltó a két összeszorító rúd népi elnevezése. A Kis-Alföldön¹⁰¹ és az északi dombvidéken *cserepcsik* a neve, Szatmárban *cserepcsép*, Bogyiszlón *csipcsarak*. Bereg megyében viszont *pamacsnak*, Sárköz két falujában pedig *csiptetőnek* nevezik. Az összeszorító egykori alkalmazásának a kenderáztatásban való nagyobb elterjedtségére éppen az elnevezés alapján találunk több nyomot. Bényben (Esztergom megye) és Kocsordon (Szatmár megye) a már ismertetett és országosan általánosnak talált karópárok közötti áztatásnál az egyszerre eláztatott kendermennyiséget *cserepcsiknak*, illetve *cserepcsép-*

⁹¹ Vindornyaszőllős (Zala m.), Bakonybél, Borzavár (Veszprém m.), Megyer, Bábonny, Kisbárapáti, Karád, Balatonszárszó (Somogy m.), Szandaváralja (Nógrád m.), Galgamácsa, Váckisújfalu (Pest-Pilis-Solt-Kiskún m.), Cserépfalu, Tard (Borsod m.), Gyoma (Békés m.), Bálványosváralja (Szolnok-Doboka m.), Székelykeresztúr, Csekefalva (Udvarhely m.), Gajcsána (Moldva).

⁹² Berhida (Veszprém m.), Surd, Babócsa (Somogy m.), Kovácsszénája (Baranya m.), Dunapentele (Fejér m.).

⁹³ Kiscset.

⁹⁴ Tiszapolgár (Szabolcs m.), Berekböszörmény, Kismarja (Bihar m.), Poroszló (Heves m.), Szentistván (Borsod m.), Balmazújváros (Hajdú m.). A három utóbbi községben alulról is összefogják szalmakötéllal az eláztatott kenderkévét.

⁹⁵ Bogyiszlón (Pest-Pilis-Solt-Kiskún m.), Makkosjánosin (Bereg m.).

⁹⁶ Zsigárd (Pozsony m.), Vágsellye (Nyitra m.), Marcellháza (Komárom m.).

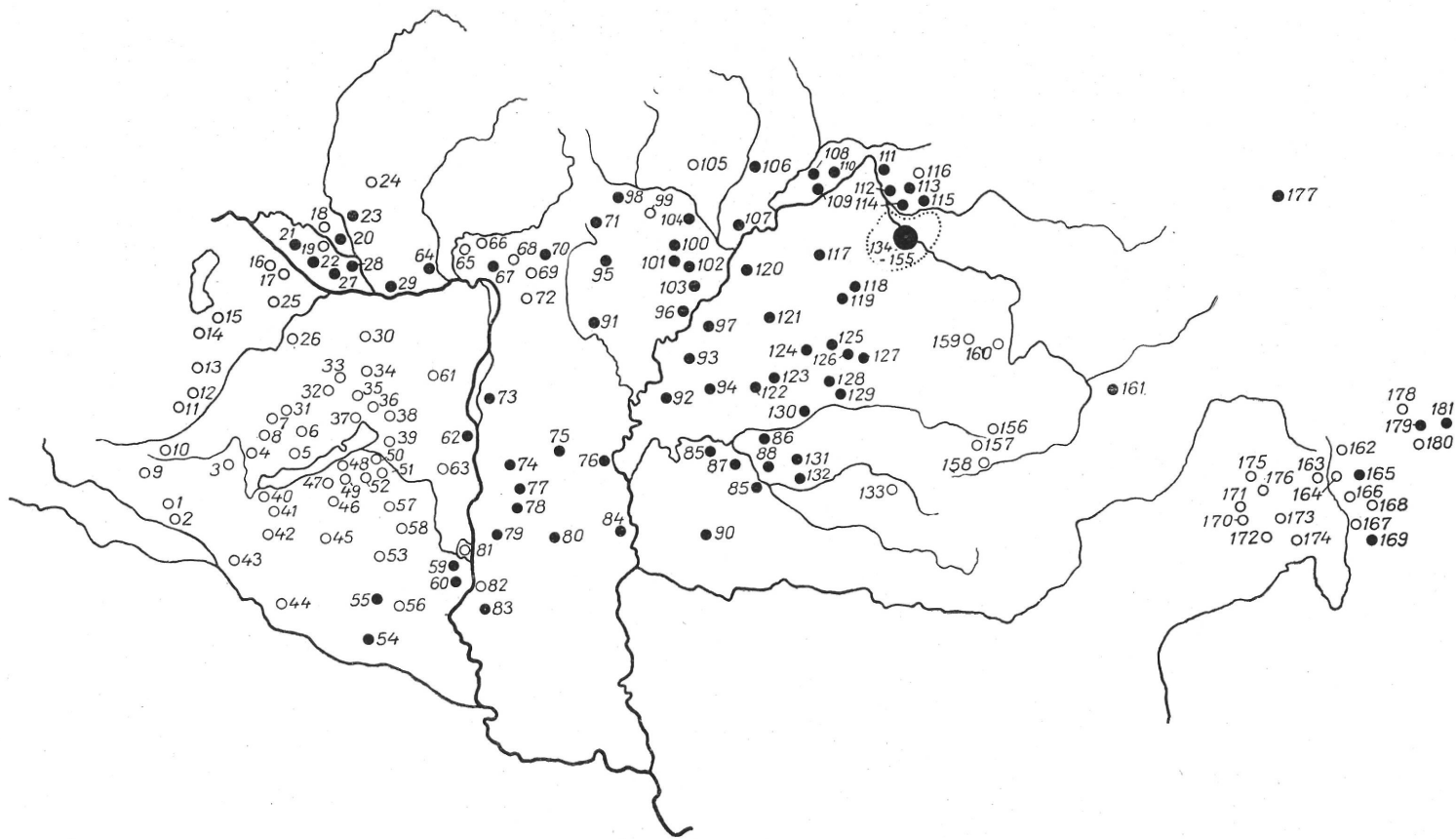
⁹⁷ Nagylóc, Mátraszele (Nógrád m.), Radostyán (Borsod m.).

⁹⁸ Decs, Sárpilis (Tolna m.), Bogyiszló (Pest-Pilis-Solt-Kiskún m.).

⁹⁹ Szatmáreceke, Milota, Nábrád, Penyige, Fülesd, Botpalád, Garbolc, Darnó, Gyügye, Gacsály, Csengersima, Szamosszeg, Tyukod, Nagydobos.

¹⁰⁰ Lónya, Tiszaszalka, Gelénes, Beregsurány, Gulács, Makkosjánosi.

¹⁰¹ Vágsellyéről (Nyitra m.) származó adatunk nem tünteti fel az összeszorító rúdpár nevét.

I. térkép. A kenderáztatás egységei.

- kévénként teszik vízbe a kendert.
- kötegenként teszik vízbe a kendert.

nek nevezik, ami csak azzal magyarázható, hogy egykor valóságos cserepcsikban áztatták el a kendert. Kocsordon ez kétségtelennek is látszik, mivel a szomszédos, de főleg az innen keletre fekvő szatmári falvakban ma is kizárólag cserepcépben áztatnak. Szentistvánon (Borsod megye) a vízbe tett teljes kendermennyiséget alulról és felülről összeszorító szalmakötelet szalmacserepcépnek nevezik. Ugyanúgy fogja ez közre a kenderkévét, mint a két cserepcép rúd, de itt, a fában szegény vidéken szalmakötéllel helyettesítették azokat.¹⁰²

Kétségtelennek látszik, hogy a kenderáztatás összeszorító rúdjaiknak eredeti neve a cserepcsik, cserepcép (stb.). Emellett szól a név Pozsony megyétől Szatmár megyéig való elterjedése, és az e lényegében összefüggőnek mondható északi területtől távolabb eső bogyziszlói csipcsarak változat is.

Am az összefogásra, összeszorításra használt két párhuzamos botot más alkalmazási területen is megtaláljuk a fentiekkel megegyező néven. Így a lőherélésnél használt szorító botpárt országsherte¹⁰³ e névvel jelölik; Heves megyei adat szerint a fölöző seprű vesszőit összetartó csipetőfácskákat ugyancsak cserepcsiknak nevezik;¹⁰⁴ Szeged vidékén¹⁰⁵ és Szentesen¹⁰⁶ az egyik végén behasított pálcikát, amelyet csipető-szerűen a halászok a fenékhorgos felszedésére alkalmaznak, ugyanígy hívják; a favillák összefogására használt és ugyanezen elven alapuló csipetőt Szuhahután (Heves m.) cserepcsiknak nevezik;¹⁰⁷ Bernecebarátiban (Hont m.) az erdőn szedett szamóca szárait középen kettéhasított ágak közé csipetik, s ezt cserepcsiknak hívják;¹⁰⁸ Mátraderecsken (Heves m.) a két párhuzamos bottal egy sorba összeszorított kerítéskarókat ugyancsak cserepcsik névvel jelölik;¹⁰⁹ Szegeden egy régimódi, ma már divatjamúlt kártyajátékot, amelyben a vesztesnek cserepcsikot húznak az orrára, a szorítópálcáról nevezték el.¹¹⁰ A cserepcsik tehát a magyar népnyelvben az összeszorításra párhuzamosan alkalmazott pálcákat, botokat, rudakat jelenti általában.

A szorítórudak közti áztatásra a magyar etnikum területén kívül mindössze a románoknál¹¹¹ és a keleti szlávoknál¹¹² való előfordulásáról van tudomásunk. Sajnos, mindkét adat pontosabb helymegjelölés nélküli¹¹³ s csupán a románoknál használatos rudakról tudjuk azok nevét.¹¹⁴ De e terminusnak nincs kapcsolata a magyar szóval. A szorítórudak között való kenderáztatásnak ez a két adata azonban még kevés ahhoz, hogy belőle bármiféle messzemenő következtetést le lehetne vonni. Különösen nem azért, mivel a magyar szó etimoló-

¹⁰² Szentistván mai lakóinak ősei a XVII. század végén az erdők közé zárt felsőborsodmegyei Apátfalváról települtek. (L. Gyórfy I.: Magyar nép, magyar föld. Budapest, 1942. 246.)

¹⁰³ Szinnyi J.: Magyar tájszótár. Budapest, 1893—1901.

¹⁰⁴ Uo.

¹⁰⁵ Bálint S.: Szegedi szótár. Budapest, 1957.

¹⁰⁶ Herman O.: A magyar halászat könyve. Budapest, 1887. 777.

¹⁰⁷ A Néprajzi Múzeumban 50.01.13 leltári szám alatt, K. Csilléry Klára gyűjtése.

¹⁰⁸ Erdélyiné, Fehér J.: Adatok Bernecebaráti gyűjtőgető és zsákmányoló gazdálkodásához. Néprajzi Közlemények II. (1957) 273.

¹⁰⁹ Sz. Morvay J. szóbeli közlése.

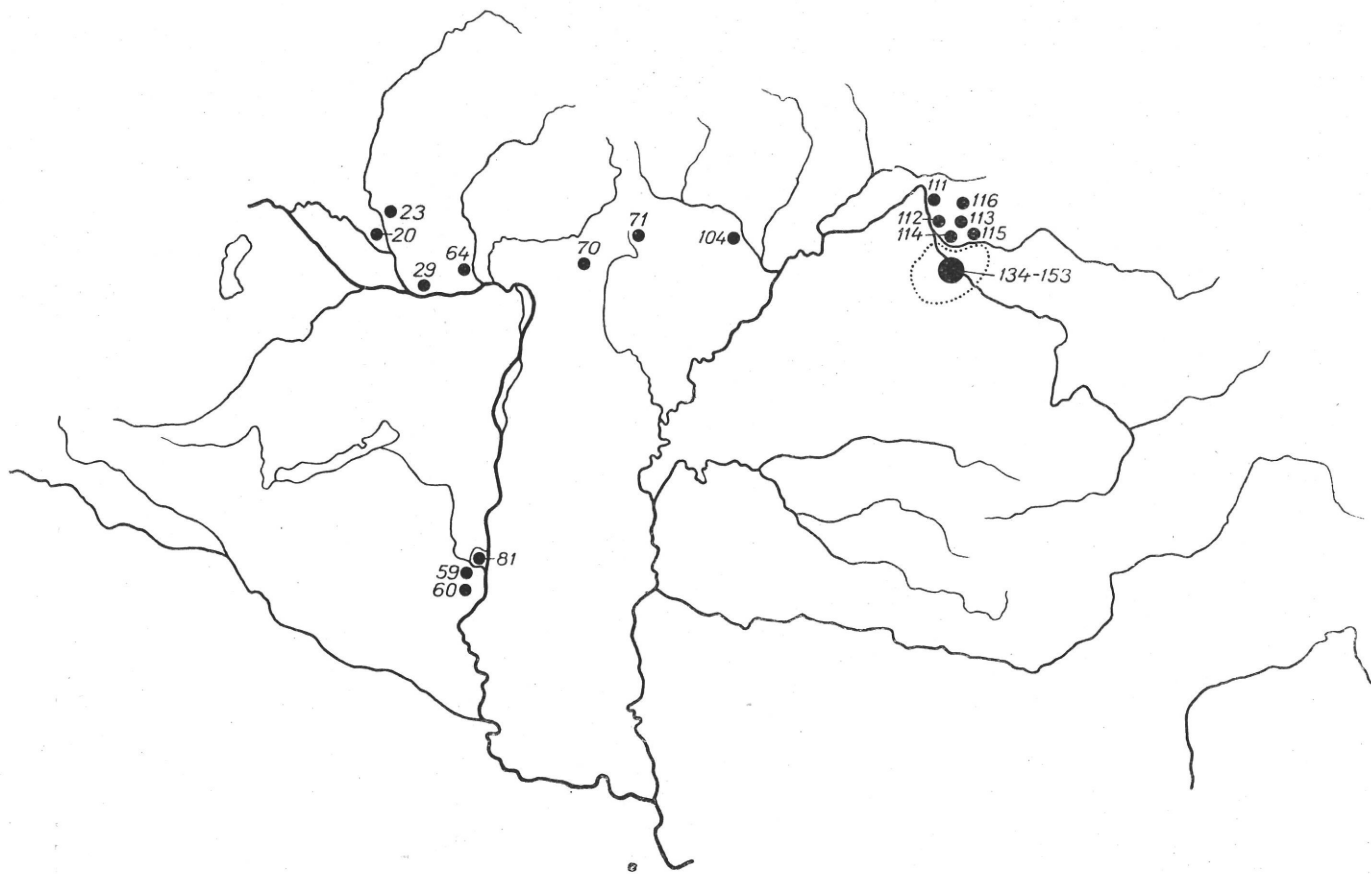
¹¹⁰ Bálint S. i. m.

¹¹¹ Pamfile, T.: Industria casnică la români. București, 1910. 204.

¹¹² Zelenin, D.: i. m. 150.

¹¹³ Minthogy Pamfile könyvének adatai túlnyomórészt Moldvából származnak, lehetséges, hogy e kenderáztatási technikát is innen ismerteti.

¹¹⁴ A rudat *prăstină*, az egész eláztatott kendermennyiséget *plutele* névvel jelölik.

II. térkép. Szorító-rúdpár közötti kenderáztatás (cserepecsik)

giája is még ismeretlen előttünk.¹¹⁵ A tárgy és a vele kapcsolatos technika azonban — alkalmazási területei és a hozzáfűződő egyazon eredetű elnevezés számos variáns alakjában való fennmaradása¹¹⁶ alapján — a magyar népi kultúra igen régi objektumának látszik. Arra a kérdésre, hogy a magyar kenderáztatásnak milyen régi és egykor mennyire általános eszköze volt, ma még nem tudunk kielégítő választ adni.

A két szorítórúdnak a cserepcsiktől (stb.) eltérő neve — mint láttuk — Sárközben a csiptető, Bereg megyében a pamacs. Az előbbi elnevezést magyarázza a rudak funkciója, de a pamacsra nem találtunk megnyugtató értelmezést.

Nehéz helyzetben vagyunk általában, amikor a magyar kenderáztatási formákat össze akarjuk hasonlítani a más népeknél alkalmazott módokkal. Mind a kisebb területekről készült leírások, mind pedig a nagyobb összefoglalások — ellentétben a kenderfeldolgozás egyéb eszközeinek részletesebb bemutatásával — lényegében csak a harmaton és a vízben való áztatás között tesznek különbséget, illetve utóbbinál a folyó és állóvízi áztatás között.¹¹⁷ Legtöbbször csak annyit tudunk meg a publikációkból, hogy ezen áztatási módok közül melyiket (vagy melyeket) alkalmazzák. Arra a kérdésre azonban, hogy a tárgyalt népcsoportnál milyen nagyságú csomókban, kötegekben teszik vízbe a kendert, és itt hogyan rendezik el, már alig találunk adatot. W. GERINC nagy összefoglalásában¹¹⁸ van ugyan némi utalás erre, amikor mind a kender, mind a len állóvízi áztatásánál csomókról,¹¹⁹ a folyóvizinél pedig nagy, szalmakötéllal összefogott kötegekről¹²⁰ ír. Ő tehát a mi terminológiánk szerinti kívésvá áztatást az állóvízzel, a kötegest pedig a folyóvízzel hozza kapcsolatba. A magyar anyagnál azonban az adatok már meggyőztek bennünket arról, hogy mi nem tehetjük meg ezt az általánosítást: nálunk legalábbis más okát kell a kétféle egységben való áztatásnak keresni. Ahhoz azonban, hogy ezt a kérdést megfejthessük, távolabbról kell a problémát megközelítenünk.

Dunántúlon a legutóbbi időkig termelik és házi szükségletre feldolgozzák a lent, ezt a kenderrel lényegében azonos szükségletet kielégítő kultúrnövényt.¹²¹ Ma már valójában csak az Őrséget tekinthetjük Magyarországon igazán lenes vidéknek, itt kenderfeldolgozást a legritkább esetben találunk. A dunántúli magyar nyelvhatár déli és nyugati szélén a kenderrel párhuzamosan termelve (és feldolgozva) több helyen még lényeges szerepet kap a len a paraszti

¹¹⁵ *Kniezsa I.* nem tartja szláv eredetű szavunknak, nagy szótárában (*A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Budapest, 1956.) még kétesként sem tárgyalja. *Rásonyi Nagy L.* — akinek ezúton is köszönetet mondok szíves fáradozásáért — a szó török eredetét valószínűtlennek tartja.

¹¹⁶ *Szinnyei* Magyar tájszótár-a és saját gyűjtésünk alapján: cserepcsep, cserepcsek, cserepcsip, cselepcsik, csiripcsik, csiripcsip, kerekesip, csipcsalap, csipcsarak.

¹¹⁷ Így pl. *Gerig, W.*: i. m. 122—123 §.; *Jirlow, R.*: i. m. 38—40.; *Manninen, I.*: *Die Sachkultur Estlands*. Tartu, 1933. II. 139—142.; *Lebedeva, N. I.*: i. m. 475.

¹¹⁸ I. m. 122 §.

¹¹⁹ „Meistens werden die bündel in ein stagnierendes wasser, see, teich, tümpel oder sumpfrube, in vertikaler oder horizontaler richtung geschichtet und mit brettern oder balken und großen steinen unter wasser gehalten...”

¹²⁰ „Nicht zu stark fließende flüsse bieten ebenfalls sehr geschätzte röstanlagen. In großen ballen werden die hanf- oder flachsstengel ins wasser gesenkt und dort durch eine art palissade aus pfählen und strohgeflecht vor schaden bewahrt.”

¹²¹ *Szolnoky L.*: *Népi lenfeldolgozó eljárások a Dunántúlon*. Néprajzi Közlemények. I. (1956) 14—25.

önellátásban.¹²² Közép-dunántúli gyűjtőútjaink során adatközlőink elmondták, hogy hetven—nyolcvan évvel ezelőtt még, amikor a viselő ruhafélék legnagyobbbrészt a háziszóttos vászomból kerültek ki, azokat a finomabb minőségű lenből szótták s ezért lent is többet termeltek. A manufaktúrákban, majd a gyárakban készült gyolcs, illetve pamutvásznak elterjedése és egyre intenzívebb használata miatt a finom rostot adó len fokozatosan háttérbe szorult. A kendert azonban, amely részint erősebb rostú, részint pedig bővebben termő, mint a len, a gazdaságban és a háztartásban szükséges vászon (kötél)félek készítésére mindmáig megtartották. Így ma a lennek, amely régebben Dunántúl nagy részén volt házi szükségletre termelt rostnövény a déli és nyugati szélekre való visszaszorulását tapasztaljuk.

Az 1914-es statisztikai felvételek alapján készült gazdasági térképek¹²³ és a BÁTKY készítette kender és len országon belüli elterjedését ábrázoló térképek¹²⁴ bemutatják e két kultúrnövényünk termelésének megyénként eltérő intenzitását. Ezekből kitűnik, hogy mind a len, mind pedig a kender a múlt század első évtizedében vidékenként különböző jelentőséggel ugyan, de lényegében mindenütt megtalálható az ország egész területén a parasztgazdaságokban.¹²⁵ Míg azonban a kendertermelés súlypontja az Alföldre és Erdélyre esik, addig a lené Dunántúlra és a Felvidékre.¹²⁶ Valamivel korábban, az 1893—1894-es statisztikai felvételek alapján készült összeállítás szerint is „az anyaországban lent leginkább az északi és a délnyugati, továbbá az erdélyi vármegyék természetnek”.¹²⁷ A kenderre vonatkozólag pedig ugyanez a munka megállapítja, hogy „a termelési arány tekintetében a Magyar-birodalom összes részei között Erdély válik ki, mint amely a legnagyobb mértékben termesztí . . .”¹²⁸ Ha pedig figyelmesen átnézzük FÉNYES ELEKnek az 1830-as évekből származó megyék szerinti statisztikai ismertetéseit,¹²⁹ ugyancsak azt látjuk, hogy lent és kendert jóformán mindenütt termelnek, de az ország nyugati és északi részén a len, a középső és keleti részén pedig a kender kapja a határozottan hangsúlyosabb szerepet.¹³⁰

A len prehisztorikus növénye Európának. Őshazájából, a Földközi-tenger keleti medencéjéből valószínűleg két útvonalon át terjedt nyugat felé: egyrészt Afrika északi partjairól húzódott fel az észak-olaszországi és svájci

¹²² Fent idézett cikkünkben éppen a déli és nyugati nyelvhatár szélén, öt, egymástól távolabb fekvő helységet (Vajszló, Dobri, Magyarszombatfa, Óriszentpéter és Egyházasarádóc) dolgoztunk fel.

¹²³ Magyarország Gazdasági Térképekben, 1920. (Szerk.: *Edvi Illés A.* és *Halász A.*) 62. és 63. térkép.

¹²⁴ *Bátky Zs.*: Kender és len, kukorica és burgonya elterjedése hazánkban. Föld és Ember. I. (1921) 107—113. I. tábla.

¹²⁵ A közölt időben a kenderrel és lennel bevetett terület egymáshoz való aránya 7 : 3 a kender javára.

¹²⁶ Ezt állapítja meg *Bátky* is i. m. 108.

¹²⁷ *A Magyar Korona Országainak 1893. és 1894. évi Mezőgazdasági Termelése. Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam XI. kötet. Budapest, 1895. 44.* — Ugyanitt felsorolja a legtöbb lent termelő megyéket is, a következő sorrendben: Belovár-Kőrös, Zágráb, Szepes, Vas, Pozsega, Sáros, Pozsony, Zala, Torda-Aranyos, Komárom.

¹²⁸ Uo. 45.

¹²⁹ *Fényes E.*: Magyar Országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. Pest, 1836—1840. I.—VI.

¹³⁰ Ezekben a statisztikákban ugyan nemcsak a parasztgazdaságok önellátási szükségleteire, de az ipari célokra nagyban természetett kender- és lenmennyiség is szerepel, mégsem hisszük, hogy ez a tény lényegesen változtatna az országrészek közti megoszlás *hagyományos* termelési arányának képén.

cölöpépítmények területéig, másrészt Kisászián és a Balkán-félszigeten át nyomult Európába.¹³¹ A svájci cölöpépítményeknél a Bódeni tó partján 4500 éves lenmaradványokat találtak.¹³² Minthogy e vidéken nincs olyan vadontermő fajtája, amiből az itt találtat nemesíthették volna, valószínű, hogy Közép-Európa lakói már 3000 évvel időszámításunk előtt áttelepítették ezt a lenfajtát a Földközi-tenger déli vidékéről.¹³³ A Kárpát-medencében a len nagy múltjára fényt vet a lengyeli (Tolna m.) ásatásokból kikerült növényi maradványok vizsgálata: itt egy sírban a cölöpépítmények koránál régebből származó lenfonalat és lenmaradványokat találtak.¹³⁴ A len általánosan termelt rostnövénye lett Európának. Az I. század második felében PLINIUS is csak a len feldolgozásáról ír a rómaiaknál,¹³⁵ Galliában és a Rajnán túli germánoknál.¹³⁶

A kender a Kelet ajándéka. Vadontermő fajtája — ami csak alig tér el a természetétől — a dél-orosz síkságon, a Káspi tenger és az Aral tó vidékén ma is nagy tömegben megtalálható.¹³⁷ Innen terjedt el Európába is. Az első írott forrást európai előfordulásáról HERODOTOSnál találjuk, aki elmondja, hogy a kendert a szkíták és a trákok termelik, s a trák nők a lenhez hasonló minőségű ruhát szőnek belőle.¹³⁸ Az ókorban a görögök és a rómaiak még nem használták fel szövésre.¹³⁹ Nyugat felé való terjedése hosszú ideig nem lehetett jelentős, mert bár az i. e. V. században eléri Közép-európát,¹⁴⁰ az i. e. III. században termelik már a Rhône mellett,¹⁴¹ mégis az i. u. I. században PLINIUS Galliában és a germánoknál, az V. században pedig a lex Salica¹⁴² a frankoknál nem emlékezik meg róla, noha mindkét helyen ugyanakkor a lenre vonatkozólag becses adatok találhatók. Észak Európában csak Nagy Károly rendeli el termelését a császári birtokokon.¹⁴³ A kendernek nyugat felé való terjedésében kétségkívül szerepe volt a népvándorlásnak is.¹⁴⁴

A magyarság a honfoglalás előtt ismerte már a kendert és rostanyagának hasznosítási módját. Bizonyítja ezt többek között¹⁴⁵ kender, tiló, csepü,

¹³¹ Hjelmquist, H.: The flax weeds and the origin of cultivated flax. Idézi Bakos Zs.: A Kárpátmedence lentermesztésének története. (in: Sedlmayer, K.—Baksay, L.: A len. Budapest, 1955.) 16.

¹³² Neuweiler, E.: Die Pflanzenreste aus den Pfahlbauten am Alpenquai in Zürich und von Wollishofen. Vierteljahrsschr. Nat. Ges. Zürich, 1919.

¹³³ Bertsch, K. — F.: Geschichte unserer Kulturpflanzen. Stuttgart, 1949. 201.

¹³⁴ Deininger, J.: Adatok kultúrnövényeink történetéhez. Nagy-Kanizsa, 1892. 27.

¹³⁵ Idézi Blümner, H.: Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern. Leipzig und Berlin, 1912. 200.

¹³⁶ Idézi Friedel, E.: Anfänge der Webekunst. Zeitschrift des Vereins für Volkskunde V. (1895) 145.

¹³⁷ Bertsch, K. — F.: i. m. 210.

¹³⁸ Idézi Blümner, H.: i. m. 200.

¹³⁹ Blümner, H.: i. m. 200.

¹⁴⁰ Schrader, O.: Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde. Strassburg, 1901. „Hanf” címszó alatt.

¹⁴¹ Hoops, H.: Reallexikon der germanischen Altertumskunde. Strassburg, 1913—1915. „Hanf” címszó alatt.

¹⁴² Idézi Schrader, O.: i. m. „Flachs” címszó alatt.

¹⁴³ Schrader (i. m. „Hanf” címszó alatt) idézi Nagy Károly Capitulare de villis rendeletét.

¹⁴⁴ Az első kendervászon maradvány a népvándorlás korából maradt ránk. G. Buschan-t idézi Bertsch, K. — F. i. m. 211.

¹⁴⁵ Eddig még nem publikált kutatásaink eredményei azt igazolják, hogy a honfoglaló magyarság fejlett kenderfeldolgozó technikát és hozzátartozó eszközöket hozott magával új hazájába, s ezek különböznek a körülöttünk és tőlünk nyugatra élő népek rostnövény megmunkáló szerszámaitól és munkamódjaitól.

szösz szavaink honfoglalás előtti török eredete,¹⁴⁶ és erősíti az a tény, hogy eleink éppen azon a dél-orosz alföldön éltek századokig a honfoglalás előtt, ahová — tudásunk mai állása szerint — a kender őshazáját tesszük. Ugyanakkor len szavunk honfoglalás utáni, szláv eredetű,¹⁴⁷ s utal egyrészt arra, hogy magát a növényt új hazánkba jövetelünk után, az itt élő (jórészen) szláv népcsoportoktól ismertük meg, másrészt pedig kétségtelenné teszi azt, hogy ezek a népek lennel dolgoztak.

Bár a honfoglaló magyarság aránylag fejlett mezőgazdasági kultúrával rendelkezett,¹⁴⁸ mégis egyes mezőgazdasági ágakat az itt lakó szlávoktól sajátított el. Minthogy a honfoglaló magyarság egy bizonyos kenderkultúrát (növényismeret, feldolgozó eszközkészlet, terminológia) hozott magával, és új hazájában az itt élő népeknél egy ezzel sok rokonvonalat mutató lenkultúrát talált, a két rostnövény feldolgozásánál mutatkozó rokonvonások lehetőséget adtak a kender és a len megmunkálásának egyes fázisaiban a kölcsönhatásokra.

Mint láttuk, jelentős lentermelés hazánkban a nyugati és északi részeken, valamint Erdélyben volt, míg a kendert az ország középső részén, az Alföldön és ugyancsak Erdélyben termelték intenzíven. A kenderáztatás kévés és köteges egységeinek földrajzi elterjedését ábrázoló térképünket vizsgálva, azt tapasztaljuk, hogy a köteges áztatás nagyjából a korábbi lenes területen, a kévés pedig a kenderesnek megismert részeken általános. Hazánkban a ma is lentermelő délnyugati vidéken a lent mind az álló-, mind pedig a folyóvízben, mindig köteges egységekben áztatják. A lennél indokolt is ez a nagyobb csomókba kötött áztatás, mivel az 50—80 cm hosszú lenszárak kellő nagytömegű összefogás nélkül, egyszerűen egymásra rakva, a legkisebb vízmozgás esetén is könnyen felborulnának, és az egyes kis csomók a víz színére emelkedve, nem áznának ki. A kendernél ugyanakkor a 150—300 cm hosszú kórok több sorban egymásra halmozva is biztosan fekszenek a vízben. A kender esetében tehát nem indokolja technikai szükséglet (folyó-, illetve állóvíz, a vízmozgás ellensúlyozása) a köteges áztatást, így azokon a területeken, ahol ez előfordul, ennek néprajzi, történeti okát kell keresnünk. Minthogy a lent ma is mindig kötegesen áztatják, a kendert pedig csak az egykori lenesnek mondható területen áztatják kötegekben, úgy látszik, hogy ennél az áztatásbeli formai különbségnél a lenkultúrának a kender megmunkálására gyakorolt hatásával van dolgunk, vagyis a lenhez kapcsolódó köteges áztatási forma ezen a területen átszállt az idők folyamán az újabb rostnövénynek, a kendernek az áztatására is.¹⁴⁹

Kérdés még az, hogy lenes hatást (és jelentősebb lentermelést) miért éppen a már tárgyalt vidéken találunk hazánkban? Véleményünk szerint e kérdésre a Kárpát-medence honfoglaláskori néprajzi viszonyai vetnek fényt. A honfoglalás korában itt élő (nagy részben földművelő szláv) népcsoportok elsősorban azokat a vidékeket népesítették be, amelyek alkalmasak voltak gazdálkodási formájuk számára és szinte lakatlanul hagyták az Alföld ebben

¹⁴⁶ *Bárczi G.*: Magyar szövejtő szótár. Budapest, 1941.

¹⁴⁷ Uo.

¹⁴⁸ *Wenzel G.*: Magyarország mezőgazdaságának története. Budapest, 1887. 59—106.

¹⁴⁹ A kendert, illetve lent termelő (mint mondtuk: kenderes és lenes) terület találkozásánál bizonyos átmeneti formát tapasztalunk, amely megerősíti azon állításunkat, hogy a kenderhez a kévés, a lenhez a köteges áztatás tartozik eredetileg. Az Ormányságban (saját gyűjtésű adatok szerint) a lent ma is kötegekben, a kendert pedig kévékben teszik a vízbe.

a korban földművelésre használhatatlan, mocsaras, rétes tájait.¹⁵⁰ A honfoglaló magyar nemzetségek szívesen települtek a már lakott vidékekre s az itt talált néptörödékeket uralmuk alá hajtva, szinte közéjük ékelődtek.¹⁵¹ Ez az együttélés, majd e népcsoportok felszívódása a magyarságba a kulturális összeolvózkodást is biztosította. De a magyarság birtokba vette a vízjárta, füves és így nagy állattartására alkalmas alföldeket is,¹⁵² ahol magával hozott kultúrája (és életmódja) kevésbé volt új, idegen hatásnak kitéve. Ez lehet csak a magyarázata annak, hogy a lenkultúra befolyása ott tapasztalható ezer esztendő múltán is még mindig intenzíven az élő magyar népi kultúrában, ahol a kendertermelő és feldolgozó magyarság jelentősebb számú, lennel dolgozó szláv (stb.) néprétegre telepedett. A Kniezsa által nyelvészeti és történeti kutatások alapján szerkesztett, s Magyarország népeit a XI. században bemutató térképen¹⁵³ fel vannak tüntetve a magyarok, külön a szlávok és ismét külön a magyarok és szlávok által vegyesen lakott területek. Ha ezt a térképet összehasonlítjuk az általunk szerkesztett kenderáztatási egységeket bemutató térképpel, meglepő egyezéseket találunk. Ahol Kniezsa szláv, vagy vegyes magyar—szláv területet jelöl, ott a mi térképünkön a köteges (lenes) áztatási módot találjuk, s ahol Kniezsa kifejezetten magyar területet jelez, ott a kevés (kenderes) áztatás foltjait láthatjuk.

A magyarságnál a kenderáztatás kevés és köteges formáinak kettőssége egy évezred kulturális örökségét viseli magán.

A fentiekől eltérően jóval kevesebb problémát vet fel az egységek vízbehelyezési módjainak és az itt történő leszorításnak, leterhelésnek a kérdése. Mindez olyan egyszerű és egyértelmű technikai igényeket támaszt, amelyeknek a parasztkultúrákban tapasztalt és szinte magától értetődő megoldási formáit a nálunk megismert variációk lényegében kimerítik. Ilyen, a magyarságnál is általános vízbehelyezési és lefogási módokat ismerünk a víz alatt való áztatásnál (kenderre és lenre egyaránt) Aragóniából és Navarrából,¹⁵⁴ Franciaországból, Flandriából és Svájcban,¹⁵⁵ Olaszországból,¹⁵⁶ Szardíniából,¹⁵⁷ Lausitzból,¹⁵⁸ Angliából,¹⁵⁹ Észtországból,¹⁶⁰ Szlovákiából,¹⁶¹ Romániából,¹⁶² Albániából,¹⁶³ Bulgáriából,¹⁶⁴ Törökországból.¹⁶⁵

¹⁵⁰ *Kniezsa I.*: Magyarország népei a XI-ik században. (in: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerk.: *Serédi J.*) Budapest, 1938. 367—472. L. térképmelléklet.

¹⁵¹ *Hóman B.*: A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. (A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve I. 7.) Budapest, 1923. 48.

¹⁵² *Hóman B.*: i. m. 40—44.

¹⁵³ *Kniezsa I.*: i. m. térképmelléklete.

¹⁵⁴ *Bergmann, W.*: Studien zur volkstümlichen Kultur im Grenzgebiet von Hocharagon und Navarra. (Hamburger Studien zu Volkstum und Kultur der Romanen, 16. füzet.) Hamburg, 1934. 79.

¹⁵⁵ *Gerig, W.*: i. m. 27—28.

¹⁵⁶ *Scheuermeier, P.*: Bauernwerk in Italien, der italienischen und rätoromanischen Schweiz. Bern, 1956. II. 235.

¹⁵⁷ *Wagner, M. L.*: Das ländliche Leben Sardiniens im Spiegel der Sprache. Wörter und Sachen, Beiheft 4. Heidelberg, 1921.

¹⁵⁸ Saját gyűjtésünk: Seidewinkel (Hoyerswerda körzete) és Nechern (Bautzen körzete).

¹⁵⁹ *Mareau, Ch.*: Die Kultur und Zubereitung des Flachses und Hanfes in Frankreich. England, Schottland, Irland, Holland und besonders in Belgien. Weimar, 1861. 35.

¹⁶⁰ *Manninen, I.*: i. m. II. 141.

¹⁶¹ *Podolák, J.*: Spracovanie konopi v Dolnej Súči. Národopisný Sborník XI. (1952) 298.

¹⁶² *Apolzan, L.*: Portul și industria casnică textilă în Munții Apuseni. București, 1944.

A vízberakás és a lefogás módjai tekintetében — véleményünk szerint — egymástól függetlenül is kialakulhatott megoldási formákkal van dolgunk, amelyeknek azonban egyike sem köthető sem rostnövényfajtákhoz (kender, len), sem népcsoportokhoz, sem pedig tájakhoz. Még időbeli változást sem igen tudunk feltételezni, hiszen a PLINIUS által leírt lefogási módot Európa-szerte (és nálunk is) ma is nagyszámban megtaláljuk.¹⁶⁶ Az elérni kívánt cél — az egységekbe kötött rostnövény szárak huzamosabb ideig való víz alatt tartása — az európai parasztkultúrák technikai színvonalán jórészt már eleve megadta a megoldások ésszerű lehetőségeit, amelyek így a gyakorlati megvalósításban számos, de majd mindenütt fellelhető formavariánst hoztak létre.

Míg tehát az áztatás egységei a magyar etnikum területén térben is élesen különváló két alaptípusának a vizsgálata a honfoglaláskori Kárpát-medence néprajzi és települési viszonyainak a kérdését is felveti, s az akkori magyar kender- és szláv lenkultúra egymásra rétegződését mutatja, addig az áztatás módjai (vízbehelyezés és rögzítés) egy általános, a rostnövények vizes áztatásához általában kapcsolódó technikáról tanúskodnak.

SZOLNOKY LAJOS

A tanulmányban felhasznált recens anyag adatai nagyobb részben az 1947—1957 közötti terepgyűjtésünk eredménye. Ezen kívül az említett helységnevek az alábbi forrásokra utalnak.

- Bakonycsérnye* (Veszprém m.) Hegyi Imre gyűjtése.
Balmazújváros (Hajdu m.) Kordás F. gyűjtése a Déri Múzeum Adattára.
Bálványosvár (Szolnok-Doboka m.) Vincze L.: A kender termelése és feldolgozása Bálványosvárán. NÉ. XXXV. (1934) 150—172.
Bény (Esztergom m.) Novák J. L.: Adatok Bény község néprajzához. NÉ. XIV. (1913) 32—67.
Bogács (Borsod m.) Gönyey S. gyűjtése, EA. 188.
Bogárd (Szilágyményes m.) Tálasi I. gyűjtése.
Bogyiszló (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.) Molnár R. gyűjtése, EA.
Csekefalva (Udvarhely m.) Nagy Gy. gyűjtése.
Csikbánkfalva (Csík m.) Kovács D. gyűjtése.
Csikpálfalva (Csík m.) Kovács D. gyűjtése.
Csikszentdomokos (Csík m.) Kovács D. gyűjtése.
Csikszentgyörgy (Csík m.) Kovács D. gyűjtése.
Csikkozmas (Csík m.) Kovács D. gyűjtése.
Csikvacsári (Csík m.) Kovács D. gyűjtése.
Darnya (Gömör m.) Herkely K. gyűjtése, EA. 428.
Désháza (Szilágyményes m.) Gönyey S. gyűjtése, F. 89. 414.
Esztár (Bihar m.) Szénási B. gyűjtése, Déri Múzeum Adattára.
Felsőmocsolád (Somogy m.) Hargitai B. gyűjtése, Déri Múzeum Adattára.
Felsőpatony (Pozsony m.) Sz. Morvay Judit gyűjtése.
Felsősfalva (Udvarhely m.) Ferenczy G. gyűjtése.

¹⁶³ Zojzi, R.: Studime mbi veshjet kombtare. Buletin i institutit të shkencavet. IV. (1950) Nr. 1—2. 92.

¹⁶⁴ Saját gyűjtés a következő falvakból: Maszlovo (Szófia körz.), Kulata és Palilula (Vraca körz.), Bogdan (Szredna-Gora), Momcsilovci (Rodope hegység), Zserevna (Szliven körz.), Pobeda (Dobrudza).

¹⁶⁵ Esberk, T.: Türkiyede köylü el sanatlarinin mohiyeti ve ehemmiyeti. Ankara, 1933. 57—58.

¹⁶⁶ Az áztatásnál az időbeli változást legfeljebb a vizes és harmaton való áztatás viszonyában találjuk meg. Erre kapunk adatokat Jirlov, R.: i. m. 41—42, Manninen, I.: i. m. 139—141., Lebedeva, N. I.: i. m. 475. tanulmányaiban is.

- Fenes* (Bihar m.) Kristó E. gyűjtése, Szemináriumi beszámoló a kolozsvári Bólyai Egyetem Néprajzi Tanszékén.
- Gyoma* (Békés m.) Magyarosi L. gyűjtése, Déri Múzeum Adattára.
- Guta* (Komárom m.) Fél E. gyűjtése, EA. 1501.
- Homoródoklánd* (Udvarhely m.) Kovács I. gyűjtése.
- Hugyag* (Nógrád m.) Gönyey S. gyűjtése, EA. 186.
- Jászfényszaru* (Jász-Nagykun-Szolnok m.) Sz. Morvay J. gyűjtése.
- Jugán* (Moldva) Lükő G.: Moldvai csángók kendermunkája. NÉ. XXVI. (1934) 96—101.
- Karcsa* (Zemplén m.) Sz. Morvay J. gyűjtése, a közölt fénykép Vajkai A. felvétele.
- Kékes* (Szolnok-Doboka m.) Benedek M. gyűjtése, szemináriumi beszámoló a kolozsvári Bólyai Egyetem Néprajzi Tanszékén.
- Kelgyeszt* (Moldva) Lükő G.: Moldvai csángók kendermunkája. NÉ. XXVI. (1934) 96—101.
- Kéremjén* (Szatmár m.) Adorján D. gyűjtése, Déri Múzeum Adattára.
- Kiskovácsvágása* (Gömör m.) Herkely K. gyűjtése, F. 83.495.
- Kismarja* (Bihar m.) Varga Gy. gyűjtése, Egyetemi Néprajzi Intézet Adattára Debrecen, 258. sz.
- Korond* (Udvarhely m.) Hubbes É. gyűjtése.
- Kovácsszénája* (Baranya m.) Füzes E.: A kender termelése és feldolgozása Kovácsszénáján és Husztóton. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1957. 70—89.
- Körösladány* (Békés m.) Nagy E. gyűjtése, Déri Múzeum Adattára.
- Kötegyán* (Bihar m.) Ács I. gyűjtése, Déri Múzeum Adattára.
- Kúnhegyes* (Jász-Nagykun-Szolnok m.), Endrédi B. és Molnár L. gyűjtései, Déri Múzeum Adattára.
- Kurd* (Tolna m.) Ébner S. gyűjtése, F. 61.663.
- Magyarvalkó* (Kolozs m.) Nagy J.: A népi kendermunka műszókincse Magyarvalkón (Kalotaszeg). Debrecen, 1938.
- Makkosjános* (Bereg m.) Sebestyén Gy. gyűjtése, EA. I. 416.
- Mákó* (Kolozs m.) Gergely P. gyűjtése, F. 70.476.
- Marcelháza* (Komárom m.) Fél E. gyűjtése, EA. I. 519.
- Mátisfalva* (Udvarhely m.) Ferenczy G. gyűjtése.
- Menaság* (Csík m.) Domokos P. P.: A kender feldolgozása és eszközei Menaságon. NÉ. XXII. (1930) 145—149.
- Mezőberény* (Békés m.) Elek I. gyűjtése, Déri Múzeum Adattára.
- Monostorpályi* (Bihar m.) Katona F. gyűjtése, Déri Múzeum Adattára.
- Nagydobos* (Szatmár m.) Giczei T. gyűjtése, Déri Múzeum Adattára.
- Nagykászon* (Csík m.) Szentimrei J. gyűjtése.
- Nagylónya* (Bereg m.) Babus J.: Kender- és lenmunkák a beregmegyei Lónyán. II. Néprajzi Közlemények II. (1957) 202—247.
- Nyíregyháza* (Szabolcs m.) Márkus M. gyűjtése, F. 78.047—78.051.
- Nyírmeggyes* (Szatmár m.) Tóth B. gyűjtése, Déri Múzeum Adattára.
- Padány* (Pozsony m.) Sz. Morvay J. gyűjtése.
- Patakfalva* (Udvarhely m.) Ferenczy G. gyűjtése.
- Porosló* (Heves m.) Molnár G. gyűjtése, Déri Múzeum Adattára.
- Püspökbagád* (Baranya m.) Gönyey S. gyűjtése, EA. 187.
- Radostyán* (Borsod m.) Manga J. gyűjtése, EA. 519.
- Rimóc* (Nógrád m.) Gönyey S. gyűjtése, EA. 186.
- Sáp* (Bihar m.) Balogh S. gyűjtése, Déri Múzeum Adattára.
- Siklód* (Udvarhely m.) Viski K. gyűjtése, F. 65.491.
- Szandaváralja* (Nógrád m.) Gönyey S. gyűjtése, EA. 186.
- Szap* (Komárom m.) Fél E. gyűjtése, EA.
- Székhelykeresztúr* (Udvarhely m.) Molnár I. gyűjtése.
- Szilvásszentmárton* (Zala m.) Gönyey S. gyűjtése, EA. 20.
- Szurdokpüspöki* (Heves m.) Gönyey S. gyűjtése, EA. 186.
- Taktaköz* (Zemplén m.) Kovács L.: Kendermunka és szerszámjai a Taktaközben. NÉ. XXXIII. (1941) 119—133.
- Tard* (Borsod m.) részint saját gyűjtés, részint Gáborján A.: A kender feldolgozása és a nyert termékek felhasználása Tardon. NÉ. XXXVII. (1955) 109—129.
- Tarnagörgő* (Abauj-Torna m.) Márkus M. gyűjtése, F. 87.734.
- Törökszentmiklós* (Jász-Nagykun-Szolnok m.) Hajnik J., Horváth A., Karakas L. és Simon F. gyűjtései, Déri Múzeum Adattára.
- Tunyog* (Szatmár m.) Luby M.: A kender feldolgozása a szatmármegyei Tunyogon és Csekében. MNY. XXIV. (1928) 217—220.
- Váckisújfalu* (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.) Gönyey S. gyűjtése, F. 82.615.
- Vágsellye* (Nyitra m.) Belovits gyűjtése, EA. 1.078.

Vajszló (Baranya m.) Részint saját gyűjtés, részint Kodolányi J. gyűjtése, EA 2.415.
 Vésztő (Békés m.) Részint saját gyűjtés, részint Kapás G. gyűjtése, Déri Múzeum Adattára.
 Zentelke (Kolozs m.) Bátky Zs.: A kenderrel való munka Kalotaszegen. NÉ. VI. (1907)
 264—278.
 Zsére (Nyitra m.) Sz. Morvay J. gyűjtése.
 Zsigárd (Pozsony m.) Zsigárdi L. gyűjtése, EA. 1.080.

A tanulmányban az egyes helységek pontosabb helymegjelölése céljából mindig közöljük a megfelelő megye nevét is. Minthogy bemutatásunk anyaga a magyar etnikum egész területére kiterjed, könnyebbség és egységesség céljából az 1913-as megyebeosztást vettük alapul.

1. Dobri (Zala m.)	50. Ádánd (Somogy m.)
2. Kerkaszentkirály (Zala m.)	51. Megyer (Somogy m.)
3. Nagykapornak (Zala m.)	52. Bábony (Somogy m.)
4. Vindornyaszőlős	53. Kaposszekcső (Baranya m.)
5. Mindszentkállya (Zala m.)	54. Vajszló (Baranya m.)
6. Taliándörögd Zala m.)	55. Kovácsszénája (Baranya m.)
7. Nemeshany (Zala m.)	56. Püspökbogád (Baranya m.)
8. Gyepükaján (Zala m.)	57. Nagykónyi (Tolna m.)
9. Magyarszombatfa (Vas m.)	58. Kurd (Tolna m.)
10. Óriszentpéter (Vas m.)	59. Decs (Tolna m.)
11. Egyházsrádóc (Vas m.)	60. Sárpilis (Tolna m.)
12. Sorkifalud (Vas m.)	61. Lovasberény (Fejér m.)
13. Acsád (Vas m.)	62. Dunapentele (Fejér m.)
14. Sopronkövesd (Sopron m.)	63. Cece (Fejér m.)
15. Süttör (Sopron m.)	64. Bény (Esztergom m.)
16. Püski (Moson m.)	65. Kemence (Hont m.)
17. Dunaremete (Moson m.)	66. Ipolyvece (Hont m.)
18. Felsőszeli (Pozsony m.)	67. Felsőpetény (Nógrád m.)
19. Nádszeg (Pozsony m.)	68. Kiseccset (Nógrád m.)
20. Zsigárd (Pozsony m.)	69. Szandaváralja (Nógrád m.)
21. Felsőpatony (Pozsony m.)	70. Nagylóc (Nógrád m.)
22. Padány (Pozsony m.)	71. Mátrászele (Nógrád m.)
23. Vágsellye (Nyitra m.)	72. Galgamácsa (Pest-Pilis-Solt-Kiskún m.)
24. Zsére (Nyitra m.)	73. Kiskúnlacháza (Pest-Pilis-Solt-Kiskún m.)
25. Rábcakapi (Győr m.)	74. Fülöpszállás (Pest-Pilis-Solt-Kiskún m.)
26. Gyarmat (Győr m.)	75. Kecskemét (Pest-Pilis-Solt-Kiskún m.)
27. Szap (Komárom m.)	76. Alpár (Pest-Pilis-Solt-Kiskún m.)
28. Guta (Komárom m.)	77. Csengőd (Pest-Pilis-Solt-Kiskún m.)
29. Marcelháza (Komárom m.)	78. Kiskőrös (Pest-Pilis-Solt-Kiskún m.)
30. Ászár (Komárom m.)	79. Homokmégy (Pest-Pilis-Solt-Kiskún m.)
31. Deveser (Veszprém m.)	80. Kiskúnhalas (Pest-Pilis-Solt-Kiskún m.)
32. Bakonybél (Veszprém m.)	81. Bogyiszló (Pest-Pilis-Solt-Kiskún m.)
33. Borzavár (Veszprém m.)	82. Szeremle (Pest-Pilis-Solt-Kiskún m.)
34. Bakonycsernye (Veszprém m.)	83. Nagybaracska (Bács-Bodrog m.)
35. Tés (Veszprém m.)	84. Kistelek (Csongrád m.)
36. Óskü (Veszprém m.)	85. Gyoma (Békés m.)
37. Szentkirályszabadja (Veszprém m.)	86. Vésztő (Békés m.)
38. Berhida (Veszprém m.)	87. Mezőberény (Békés m.)
39. Mezőszentgyörgy (Veszprém m.)	88. Doboz (Békés m.)
40. Vörs (Somogy m.)	89. Békéscsaba (Békés m.)
41. Horvátkút (Somogy m.)	90. Tótkomlós (Békés m.)
42. Tapsony (Somogy m.)	91. Jászfényszaru (Jász-Nagykún-Szolnok m.)
43. Surd (Somogy m.)	92. Törökszentmiklós (Jász-Nagykún-Szolnok m.)
44. Babócsa (Somogy m.)	93. Kúnhegyes (Jász-Nagykún-Szolnok m.)
45. Toponár (Somogy m.)	94. Kisújszállás (Jász-Nagykún-Szolnok m.)
46. Kisbárapáti (Somogy m.)	95. Bodony (Heves m.)
47. Karád (Somogy m.)	
48. Balatonszárszó (Somogy m.)	
49. Nagycsepely (Somogy m.)	

96. Poroszló (Heves m.)	139. Botpalád (Szatmár m.)
97. Tiszaigar (Heves m.)	140. Garbole (Szatmár m.)
98. Darnya (Gömör m.)	141. Darnó (Szatmár m.)
99. Szilvásvár (Borsod m.)	142. Gyügye (Szatmár m.)
100. Cserépfalu (Borsod m.)	143. Gacsály (Szatmár m.)
101. Bogács (Borsod m.)	144. Csengersima (Szatmár m.)
102. Tard (Borsod m.)	145. Csengerújfalu (Szatmár m.)
103. Szentistván (Borsod m.)	146. Tiszacséce (Szatmár m.)
104. Radostyán (Borsod m.)	147. Nyírmeggyes (Szatmár m.)
105. Szendrő (Borsod m.)	148. Kérsemlén (Szatmár m.)
106. Göncruszka (Abaúj-Torna m.)	149. Tunyog (Szatmár m.)
107. Taktaköz (Zemplén m.)	150. Kishodos (Szatmár m.)
108. Tiszakarád (Zemplén m.)	151. Szamoszeg (Szatmár m.)
109. Vajdácska (Zemplén m.)	152. Tyukod (Szatmár m.)
110. Karcsa (Zemplén m.)	153. Nagydobos (Szatmár m.)
111. Nagylónya (Bereg m.)	154. Nagycecs (Szatmár m.)
112. Tiszaszalka (Bereg m.)	155. Kocsord (Szatmár m.)
113. Gelémes (Bereg m.)	156. Zsobók (Kolozs m.)
114. Beregsurány (Bereg m.)	157. Zentelke (Kolozs m.)
115. Gulács (Bereg m.)	158. Magyarvalkó (Kolozs m.)
116. Makkosjános (Bereg m.)	159. Bogdánd (Szilágym.)
117. Nyíregyháza (Szabolcs m.)	160. Dészáza (Szilágym.)
118. Nyírmihálydi (Szabolcs m.)	161. Bálványosvár (Szolnok-Doboka m.)
119. Nyíradony (Szabolcs m.)	162. Csíkszentdomokos (Csík m.)
120. Tiszapolgár (Szabolcs m.)	163. Csíkvacsári (Csík m.)
121. Balmazújváros (Hajdú m.)	164. Csíkpálfalva (Csík m.)
122. Biharnagybajom (Bihar m.)	165. Menaság (Csík m.)
123. Sáp (Bihar m.)	166. Csíkszentgyörgy (Csík m.)
124. Sáránd (Bihar m.)	167. Csíkköz (Csík m.)
125. Monostorpályi (Bihar m.)	168. Nagykászton (Csík m.)
126. Vértes (Bihar m.)	169. Csíkbánkfalva (Csík m.)
127. Nagyléta (Bihar m.)	170. Székelykeresztúr (Udvarhely m.)
128. Esztár (Bihar m.)	171. Csekefalva (Udvarhely m.)
129. Kismarja (Bihar m.)	172. Máttisfalva (Udvarhely m.)
130. Berekböszörmény (Bihar m.)	173. Patakfalva (Udvarhely m.)
131. Méhkerék (Bihar m.)	174. Homoródklánd (Udvarhely m.)
132. Kőtegyán (Bihar m.)	175. Felsősófalva (Udvarhely m.)
133. Fenes (Bihar m.)	176. Korond (Udvarhely m.)
134. Szatmárcseke (Szatmár m.)	177. Hadikfalva (Bukovina)
135. Milota (Szatmár m.)	178. Klézse (Moldva)
136. Nábrád (Szatmár m.)	179. Gajcsána (Moldva)
137. Penyige (Szatmár m.)	180. Kelgyeszt (Moldva)
138. Fülesd (Szatmár m.)	181. Jugán (Moldva).

Ungarische Verfahren des Hanfrottens

Im magyarischen Sprachgebiet wird der Hanf unter Wasser gerottet, Taurotten kommt bloss bei Flachs vor und das auch nur als Ergänzung des Wasserrottens.

Sucht man in vorhandenen Aufzeichnungen die unterschiedlichen Formen des ungarischen Hanfrottens, so findet man an Stelle des Rottens in fließendem und stehendem Wasser überlieferte arteigene, die magyarische Kultur treffender ausdrückende Charakteristiken, so z. B. die Einheiten in denen gerottet wird (in wie grossen Bunden der Hanf ins Wasser gelegt wird) und die Art und Weise seiner Befestigung unter Wasser, wie und in welcher Form diese Einheiten unter Wasser zusammengehalten werden.

Die Einheiten in denen gerottet wird sind entweder sofort nach der Ernte zusammengebundene *Hanfgarben* oder grössere *Bunde* (10—30 solcher Garben mit Strohschleifen zusammengebunden). Die im ungarischen Sprachgebiet verbreiteten Formen des Rottens in Garben oder Bunden veranschaulicht die Karte 1.

Im Karpatenbecken ist das gebündelte Rotten an den Flachsbanbau, das Rotten in Garben aber an die Hanfkultur herkömmlich geknüpft und das gebündelte Rottverfahren

wird heute in jenen Gebieten auch für Hanf angewendet, wo früher die Produktion und Aufbereitung von Flachs die wichtigere war.

Die von den landnehmenden Magyaren mitgebrachte Hanfkultur zeitigt vermengt mit der Anbauform des Flachses der hier ansässigen Völkerschaften im heutigen, rezenten Material mehrere Wechselwirkungen. Auf dem Gebiet des Rottens äussert sich dies hauptsächlich darin, dass die in der Flachskultur gewohnte Form des gebündelten Rottverfahrens in jenen Landesteilen auf das Hanfrotten übergegangen ist, wo das Magyarentum zur Zeit der Landnahme schon beachtlichen, grösstenteils slawischen Volksgruppen begegnete, während dort, wo den bereits angesessenen Volksgruppen der nasse Boden für den Getreideanbau ungeeignet war (Kleine und Grosse Tiefebene), hat das landnehmende viehzüchtende Magyarentum seine eigene östliche Hanfkultur (darunter auch die Methode des Garbenrottens) ohne besondere Veränderung bis zum heutigen Tag bewahrt.

Die Prüfung der beiden im magyarischen Sprachgebiet auch territorial scharf getrennten Grundformen des Rottens wirft auch die Frage der volkskundlichen und Besiedelungsverhältnisse im Karpatenbecken zur Zeit der Landnahme auf und verweist auf die Verschmelzung der damaligen magyarischen Hanfkultur mit der slawischen Flachskultur; die Methoden des Rottens (ins Wasser legen und befestigen) zeugen aber von einer allgemein angewendeten und ich im grossen ganzen an das nasse Rotten anlehenden Technik.

Egy XVI. századi főúri étrend kultúrtörténeti és néprajzi tanulságai

(A Nádasdyak 1550-ből származó számadásai alapján)

A Nádasdy Levéltár számadási iratai között maradt fenn egy étrend 1550 október haváról.¹ A feljegyzés nagyon értékes, mert napról napra feltünteti, hogy aznap milyen ételek kerültek asztalra ebédnél s mit és hányféle ételt tálaltak fel vacsorára. Amellett hétről hétre tartalmazza a főzésnél felhasznált legfőbb nyersanyagok, mint a hús, tej, vaj, túró, tojás, liszt és hüvelyesek mennyiségét s a fűszerek közül a legfontosabbakat, az ecetet és mézet. Így az étlap segítségével bepillantást nyerhetünk a korabeli háztartás teljes egy hónapi étrendjébe és a fogyasztásra kerülő nyersanyagok mennyiségébe. Sőt a felhasznált nyersanyagokból és az ételek nevéből megállapítható az is, hogy akkortájt mit ettek hazánkban, s a vele egykorú szakácskönyvek segítségével fogalmat alkothatunk arról is, hogy miként készítették el az étlapon feljegyzett ételeket.

Az eddigi irodalom mint igen értékes kultúrtörténeti dokumentumot tartja nyilván a XVI. század szakácművészetéről azt a két kéziratos szakácskönyvet, ill. szakácskönyv-töredéket, melynek egyikét a XVI. század utolsó évtizedeiben,² a másikat pedig néhány évvel később, a XVII. század első

1. ábra. Szabad tűz felfüggesztett bográccsal (Jan Enenkel Weltkronikájából, XV. század)

¹ L. a függelékben az oklevél szövegét. Közli Kumorovitz L. Bernát. Az anyaggyűjtés Belényesy Márta „Anyagi kultúránk a XV. században” c. munkaközössége keretében készült.

² Br. Radvánszky B.: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. III. kötet. Budapest, 1879. 37—50.

évében jegyezték fel.³ Így segítségükkel eléggé egységes képet nyerhetünk a XVI. századi magyar főúri konyha állapotáról, mely egyben a korábbi fejlődésre is visszamutat.

A napról napra vezetett feljegyzés lehetővé teszi, hogy táblázatot készíthessünk a havi étrend alapján. Megállapítható, hogy az ételek között a húsneműek vezetnek. A 305 fogás közül ugyanis 202 húsetel. Százalékos arányukat tekintve, ez az ételeknek kb. kétharmad részét képezi. A fogások hátralevő

2. ábra. Középkori konyhaberendezés, a háttérben szabad tűzhelyel (Jan Mostaert festménye után, XV. század)

egyharmada kb. fele-fele arányban megoszlik a főzelékek, a vízben kifőtt tészták, tejes és tojás étkek, valamint a gyümölcsből készült ételek között. A fogyasztásra kerülő húsoknak jó 60%-a tehénhús, kb. 37%-a baromfi, a többi hal és sertés. A tehénhúsnek ez a nagyméretű fogyasztása a középkorban különösen az úri rend körében egészen általános volt.⁴ Felhasználását az ökörnél izletesebb húsán kívül az is magyarázza, hogy előbbi fontos munkállata volt a középkornak, tehát már csak akkor vágták le, amikor kivénült, míg a tehén csupán a háztartás — ekkor még önellátás szintjén álló — tejfogyasztását volt hivatva ellátni. Az étrenden egyáltalán nem szerepel a bárány, a juh és a vad húsa; a sertés is csak kétszer van feltüntetve, ez utóbbi arra mutat, hogy a sertéshús fogyasztása valószínűleg inkább a hidegebb téli hónapokban volt szokásosabb.

A fogások száma a húsos napokon 4–5 között váltakozott, a könnyebb, hústalan napokon pedig 6 és 7 fogásig is felment. Az ebédre és vacsorára feltalalt ételek egyformán tartalmasak voltak, ami azt mutatja, hogy a vacsora

éppen olyan főétkezésnek számított, mint az ebéd. Nagyjából vasárnap is ugyanazok az ételek kerültek asztalra, mint hétköznap. A heti étrend meglehetősen egyhangú volt. Hús húst követett. Legelőször a tehénhúsból készült ételeket adták fel, majd a baromfiak következtek soron. A táplálék egyhangúságát a változatos elkészítési móddal igyekeztek ellensúlyozni. Egy-egy húsból például 30 féle ételt is tudtak főzni, illetve sütni. Például a tehénhús készülhetett petrezselyemmel, répával, káposztával, tormával, borsóval és lencsével, de készült roston és nyáron sülvé pecsenyének, valamint bő lére eresztve *kukrétosan* vagy *mustos pecsenyének*. Sokféle étel készül a baromfiak-

³ Br. Radvánszky B.: Régi magyar szakácskönyvek. I. kötet. Budapest, 1893.

⁴ Mikor 1507. március 28-án Anton Tucher a parasztokat megvendégelte, vásárolt 30 ökor húst, 30 borjú húst, 7 sertést és 2 sertés hátsórészt (Schultz, A.: Deutsches Leben im XIV—XV. Jahrhundert. Prag—Wien—Leipzig, 1892. II. 340.)

ból, pl. főve, lével, kásával, metélttel vagy ún. *szömörcsök* gombóccal, vagy sülve és töltve is. A főtt vagy nyárson sült baromfiakat szintén többnyire bő lére eresztették s vagy *borsporral* készítették vagy ún. *tört levet, fekete levet, éles levet, kaszás levet* vagy *német levet* tálaltak vele. De felhasználták az állatok belsőrészeit is. S a húst pótolta a gomba is.⁵

Hús képezte a hétköznapi és vasárnapok fő táplálékát, s amint az étrendből kitűnik, az állat nemesebb részei mellett felhasználásra került az állat belső része, mája, veséje, gyomra, nyelve, sőt lába is. Abból, hogy október 11-gyel kezdődőleg két héten keresztül egészen október 25-ig — a hétfő és keddi napokat kivéve — majd minden napon — 16. és 24.-e kivételével — valamilyen formában asztalra kerültek, arra gondoltunk, hogy esetleg éppen a kérdéses időszakban került levágásra egy tehén s így nagyobb mennyiség állt rendelkezésre a belső részeiből is. A nagymérvű húsfogyasztás alól csak heti két nap, a hétfő és a keddi volt kivétel. Ezekben a napokban könnyű böjtös ételleket fogyasztottak: főleg tejből és tojásból készült étkeket tálaltak fel, mint *túrós étket vajjal* vagy *tojást sütvé*, vagy vízben vagy tejszen kifőtt tésztákat ettek, gombócot, metéltet, laskát s vajjal vagy olajjal készült főzelékeket, lencsét, borsót, káposztát s répát fogyasztottak.⁶ A könnyű hústalan kosztot csak ittott tarkította gomba vagy hal. Akár csak a húsos napokon, amikor hús húst követett, e napokon pedig főzelékek főzelékre, s főtt tészta főtt tésztára következett. Így a túróval vagy mákkal ízesített mácsikok után vajjal vagy borssal fűszerezett *laskák* vagy vajas *gombócok* kerültek asztalra. A tészták sorát borban főtt körte, almakása vagy rántott almafánk zárta le, többnyire hatodik vagy hetedik fogás gyanánt.⁷

Az étrend segítségével bepillantást nyerhetünk a középkori ember lelki világába is. A fogyasztott étel alapján ugyanis bizonyos következtetések

3. ábra. Terített asztal Utolsó vacsora ábrázoláson (Turócbélai oltár, 1480—90)

⁵ Kumorovitz L. B.: A Nádasdiak asztalán 1550. október havában fogyasztásra kerülő ételek jegyzéke.

⁶ Kumorovitz L. B. i. m.

⁷ Kumorovitz L. B. i. m.

2. TÁBLA

A HAVI ÉTREND ÉTELFAJTÁK SZERINTI MEGOSZLÁSA

Húsétel	Főzelék hússal	Főzelék	Főtt tészta	Tejes étel	Tojás étel	Gyümölcs
Tehén 64 Sertés 3 Baromfi 70 Hal 5	Káposz- tával 23 Tormá- val 15 Mockon- nal 13 Répával 8 Lencsével 1	Káposzta 9 Borsó 7 Mockon 5 Lencse 4 Répa 1 Paraj 1 Gomba 7	Metélt Mácsik 13 Gombóc 8 Laska 4 Kása 3	Túrós étel 17 Aglegény tejben 3 Vagdalt tejes étel 1	Tojás sütve 8	Alma rántva 5 Alma kása 1 Körte borban 6
142	60	34	28	21	8	12

3. TÁBLA

FOGÁSOK SZÁMA

N A P O K		I. H É T	II. H É T	III. H É T	IV. H É T	V. H É T
Szerda	E.	5	5	4	5	5
	V.	5	4	4	4	5
Csütörtök	E.	4	4	4	4	4
	V.	5	4	4	4	4
Péntek	E.	4	4	4	4	8
	V.	4	4	5	4	
Szombat	E.	5	4	4	4 (5)	
	V.	4	5	4	4 (4)	
Vasárnap	E.	5	4	5	4	
	V.	4	4	5	4	
Hétfő	E.	6	5	7	7	
	V.	5	6	6	6	
Kedd	E.	5	6	7	7	
	V.	6	7	7	6	
		67	66	70	67 (9)	26
Havi fogások száma összesen : 305						

A TELJES OKTÓBER HAVI ÉTREND

I. HÉT

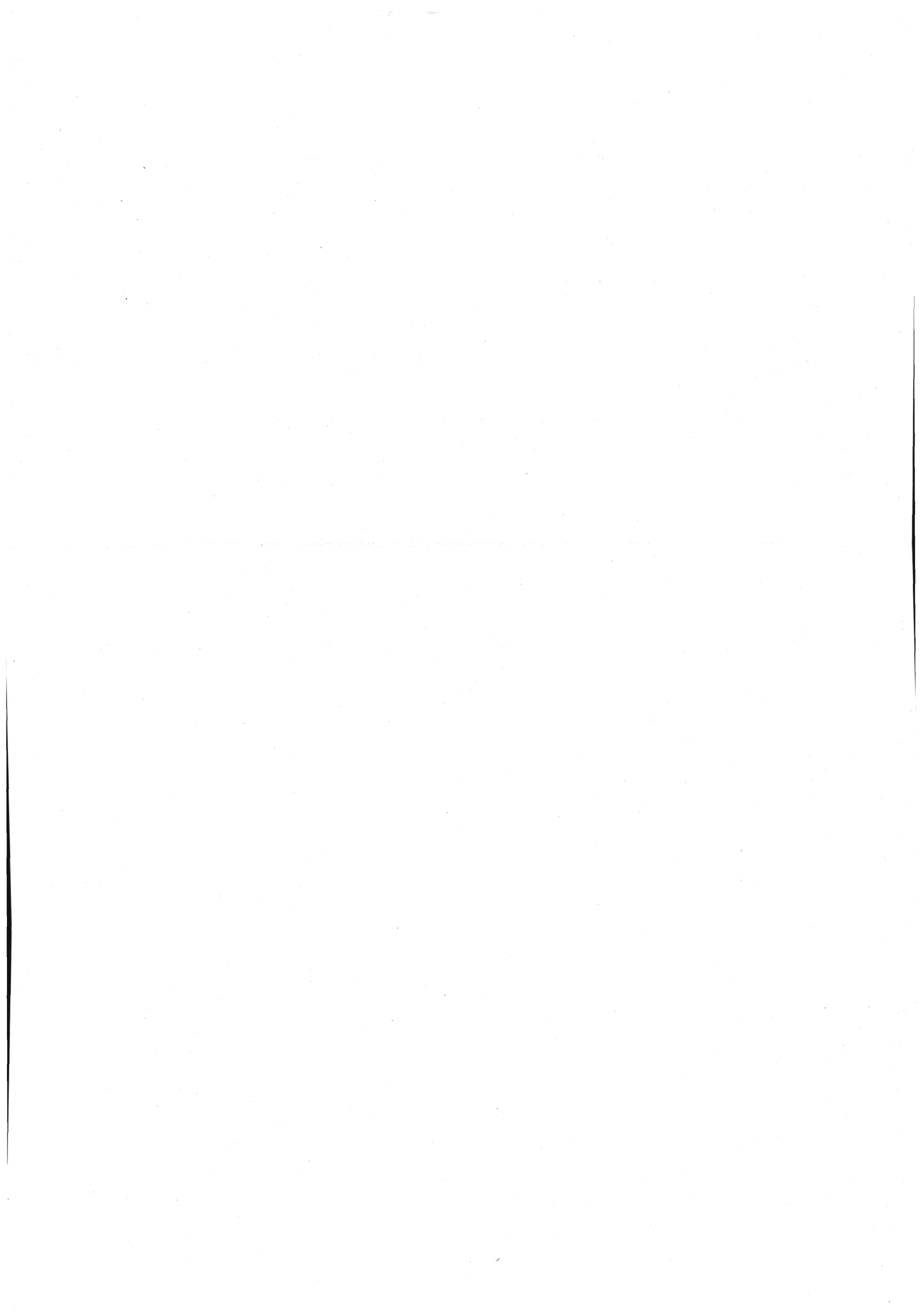
II. HÉT

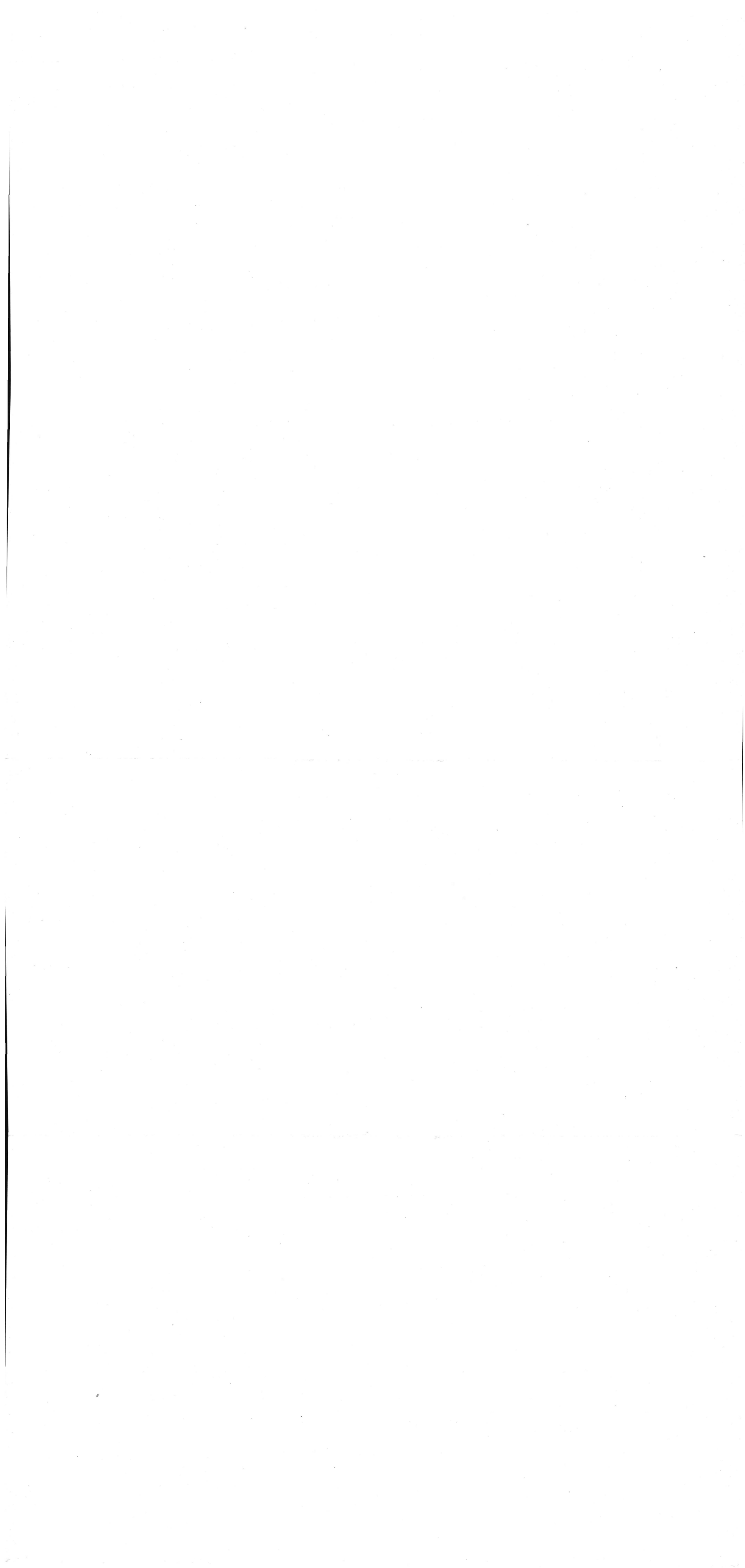
III. HÉT

IV. HÉT

V. HÉT

	Szerda	Csütörtök	Péntek	Szombat	Vasárnap	Hétfő	Kedd											
	<p>Ebéd Tehenhus Petersilomal Kapoza Tehenhusal Lud Töröt Level Tik Tiztaborsal Galambia Töltve</p> <p>Vacsora Tehenhus Kukreitell Mockon Tehenhusal Lud Fekete Level Tik Sütve Galambia Borsal</p>	<p>Ebéd Tehenhus Tormával Kapoza Tehenhusal Lud Tiztaborsal Tik Nemet Level</p> <p>Vacsora Tehenhus Kukreitell Tehenhus Peczene Mockon Tehenhusal Lud Kásával Tik Kaszas Level</p>	<p>Ebéd Tehenhus Petersilomal Kapoza Tehenhusal Recze Tiztaborsal Tik Nemet Level</p> <p>Vacsora Tehenhus Peczene Mockon Tehenhusal Recze Töröt Level Tik Tiztaborsal</p>	<p>Ebéd Tehenhus Tormával Kapoza Tehenhusal Recze Boczporal Tik Töltöt Sütve Teheh Nieve Főve</p> <p>Vacsora Tehenhus Kukreitell Tehenhus Peczene Lud fekete Level Tik Nemet Level</p>	<p>Ebéd Tehenhus Tormával Kapoza Tehenhusal Mustos Peczene Recze Borzporal Tik Tiztaborsal</p> <p>Vacsora Tehenhus Kukreitell Mockon Tehenhusal Tik Szümmörcekel Tik Nemet Level</p>	<p>Ebéd Kapoza vajal Borso vajal Gombocz vajal Maccik Turoval Vajal Turos Etek Vajal Hal Tiztaborsal</p> <p>Vacsora Mockon Vajal Metelt Turoval Vajal Laksa Tiztaborsal Alma Rántva Turos Etek Vajal</p>	<p>Ebéd Kapoza vajal Borso vajal Gombocz vajal Maccik Turoval Vajal Turos Etek Vajal Hal Tiztaborsal</p> <p>Vacsora Mockon Vajal Agh Legen Tejben Turos Etek Vajal Maccik Makkal Hal Tiztaborsal Tikmonj Sütve</p>	<p>Ebéd Tehenhus Tormával Kapoza Tehenhusal Tehenhus fütet Peczene Malacz fekete Level Tik Tiztaborsal</p> <p>Vacsora Tehenhus Kukreitell Tehenhus Peczene Mockon Tehenhusal Tik Nemet Level</p>	<p>Ebéd Tehenhus Tormával Kapoza Tehenhusal Gomba Tiztaborsal Recze Sütve</p> <p>Vacsora Tehenhus Kukreitell Tehenhus Peczene Mockon Tehenhusal Recze szümmörcekel</p>	<p>Ebéd Tehenhus Petersilomal Kapoza Tehenhusal Paczal Spekel Tik Meteltel</p> <p>Vacsora Tehenhus Kukreitell Repa Tehenhusal Teheh Maja Borsal Tik Nemet Level Tik Sütve</p>	<p>Ebéd Tehenhus Tormával Kapoza Tehenhusal Paczal Spekel Tik Meteltel</p> <p>Vacsora Tehenhus Kukreitell Koczona Eczetel Repa Tehenhusal Tik Nemet Level Tik Sütve</p>	<p>Ebéd Kapoza vajal Borso vajal Gombocz vajal Agh Legen Tejben Körtvel Borban Alma Rántva Turos Etek Vajal Gomba Tiztaborsal</p>	<p>Ebéd Tehenhus Tormával Kapoza Tehenhusal Paczal Spekel Tik Nemet Level Tik Borzporal</p> <p>Vacsora Tehenhus Kukreitell Tehenhus Peczene Repa Tehenhusal Tik Kaszas Level</p>	<p>Ebéd Tehenhus Petersilomal Kapoza Tehenhusal Teheh vese Borsal Tik Szümmörcekel</p> <p>Vacsora Tehenhus Kukreitell Tehenhus Peczene Mockon Tehenhusal Tik Tiztaborsal</p>	<p>Ebéd Tehenhus Tormával Kapoza Tehenhusal Tehenhus Nieve főve Tik Borsporal</p> <p>Vacsora Tehenhus Kukreitell Tehenhus Peczene Mockon Tehenhusal Tik Kaszas Level</p>	<p>Ebéd Tehenhus Tormával Kapoza Tehenhusal Paczal Spekel Tik Töröt Level Recze Nemet Level</p> <p>Vacsora Tehenhus Peczene Teheh Lab hidegen Tehenhusal Repa Tik Tiztaborsal</p>	<p>Ebéd Tehenhus Petersilomal Kapoza Tehenhusal Recze Fekete Level Tik Borsporal</p> <p>Vacsora Tehenhus Kukreitell Tehenhus Peczene Tehenhusal Mockon Tik Tiztaborsal</p>	<p>Ebéd Tehenhus Tormával Kapoza Tehenhusal Tehenhus Mustos Peczene Lud Töröt Level Kapoza Tehenhusal Tik Meteltel</p> <p>Vacsora Tehenhus Kukreitell Tehenhus Peczene Tehenhusal Repa Tik Nemet Level Recze Fekete Level</p>

állapítható meg húsos és hústalan napok rendjében. A hét napjai közül öt húsos, kettő pedig hústalan volt. A hústalan ételek, október 31.-e, péntek kivételével, mindig következetesen a hétfői és a keddi napokra estek. Mindez jól tükrözi azt az átalakulási folyamatot is, amely az új hit terjedése következtében a középkor világában a böjtök rendjében is megnyilvánult. Korábban az egyház a pénteken és szombatban — néhol a szerdában is — állapította meg a nehéz húsos ételektől való tartózkodás időpontját.⁸ A középkor végével ez bizonyos átalakuláson megy keresztül nyugaton is. Például a Rajna vidékén úgy módosul, hogy vasárnap, hétfő, szerda húsos nap, kedd és péntek téztás, szombat pedig hüvelyes nap.⁹ Az evangélikus örgrófság területén kialakult gyakorlat a vasárnapot és szerdát jelöli ki a hús, a csütörtököt és szombatot pedig a téztafogyasztás napjául.¹⁰ Ez — amint az új hitre tért Nádasdyak étkezése is mutatja — nálunk úgy módosult, hogy a hétfő és kedd hústalan, a többi pedig — beleértve a pénteket és szombatot is — húsos nap lett. Mindszentek vigiliájának, vagyis október 31.-ének szigorú megböjtölésében azonban még továbbra is érvényben van a korábbi egyházi gyakorlat. Minthogy a középkori böjtök nemcsak etikai és gazdasági,¹¹ hanem népegészségi okokból is szükségesek voltak, így érthető, hogy az új hit térhódítása sem ölte ki a böjtölés korábbi szokását.

Az étrendben szereplő ételek készítmódja tekintetében a két XVI. századi szakácskönyv igazít el. A Nádasdyak által fogyasztott ételek ugyanis kettő kivételével itt is szerepelnek és segítségükkel fogalmat alkothattunk elkészítésük módjáról is. Ehhez bizonyos táppontokat ad az is, hogy e számadásban nap mint nap feljegyezték az ételekhez szükséges fontosabb nyersanyagokat, amiből jól következtethetünk az egyes ételfajták elkészítésére is. Így pl. az ételek neve mellett megadott hús mennyisége nemcsak a kalória-fogyasztást tükrözi, hanem a belőlük készült ételek minőségére is fényt vet. A számadás

4. ábra. Díszesen terített főúri asztal, rajta húsételek tálalva (Kassai főoltár, 1474—77)

⁸ Veit, L. A.: Volksfrommes Brauchtum und Kirche im Deutschen Mittelalter. Freiburg im Breisgau, 1936. 121.

⁹ Veit, L. A. i. m. 132.

¹⁰ Veit, L. A. i. m. 132.

¹¹ 1549-ben a tübingi Nordhausen város tanácsa rendeletet hoz a böjtölésre vonatkozóan. Minthogy a hús ára rendkívül emelkedik, ezért szükségesnek látják, hogy mindenki hetente kétszer pénteken és szombaton tartózkodjék a hús evéstől, kivéve az öregeket, betegeket, gyermekeket. (Veit, L. A. i. m. 119.)

alapján ugyanis egészen általánosnak mondható, hogy a főzelékekkel, pl. káposztával, répával főzött húsetelhez kb. két libra húst vettek. Ennek kb. háromszorosát számították, ha a húst csak önmagában főzték. Ilyen volt — többek között — a tormával vagy petrezselyemmel tálalt tehénhús. A híg lére eresztett pecsenyéhez felhasznált hús mennyisége nemigen haladta meg a 4—5 librát, minthogy itt az étel kalóriatartalmát az erősen zsíros és fűszeres lé ugyancsak emelte még. Tyúkból vagy récéből általában 2—2 darabot számítottak étkezésenként, ludból pedig egyet. A húsokat készítették abárolva (*tormás, petrezselymes tehénhús*), vagy süthették rostton (pl. *tehenhús pecsenye*) vagy nyársra húzva pirították s erősen fűszerezett lével tálalták (pl. *kukrétos, mustos pecsenye*). A léneműek a különböző állatok húsa szerint váltakoztak. A tehénhúst pl. legszívesebben *kukrétosan* fogyasztották. Ez sályával, sáfrányval, borssal, gyömbérrel fűszerezett savanykás lé volt. A malacot leginkább savanykás *fekete lével* tálalták, amelyhez az állat vérért használtak fel. A baromfiakat szintén igen változatosan fűszerezték, pl. készítették *tisztaborssal* vagy erősen sáfrányos, gyömbéres *törött lével*, vagy savanykás *éles lével*, vagy tojással behabart *kaszás lével*.¹² A léneműek készítéséhez igen nagy mennyiségben használták fel a legkülönbélebb fűszereket, szegfűt, gyömbért, sályát, sáfrányt és borsot. Jól eligazít a táblázat a tojások felhasználása tekintetében is. Ebből kitűnik, hogy tojást a hétfői és keddi napokon kívül, amikor gyúrtak vele vagy tejtes, túrós ételhez használták, leginkább sülve tálalták vagy rántott almához *radócnak* használták. A hét egyéb napjain tojás nagyobb mennyiségben csak akkor fordult elő, ha pl. töltött baromfi szerepel az étrendben vagy *metéltes* vagy *szümmörcsögös* baromfi került fogyasztásra. A töltelék és gombócon kívül a léneműek közül csupán a *kaszás léhez* használtak tojást habarásul.¹³

A korrábról rendelkezésre álló adatok lehetővé teszik, hogy a Nadasdiak asztalán fogyasztott ételek múltjáról is megtudjunk valamit. A XV. században jegyezték fel néhány magyar és cseh ételt amelyek készítmódja teljesen egyezik a XVI. század végéről való szakácskönyveink leírásával.¹⁴ Ebből is

¹² L. Komorovitz L. B. i. m.

¹³ L. Komorovitz L. B. i. m.

¹⁴ Összehasonlítás céljából közöljük a következő recepteket: 1. „Item ein inber prue und praden Kopaun: Item Nym ein gueten wein vnd von einer semell dy prosen, vnd secz das auf ein fewr vnd la das syeden, treyb es durch ein sib auf das dykist, vnd la (lasse) es dan dy helft einsyeden, vnd dan geburcz ab mit Inber vnd ein wenyng peffer, auch ein wenyng ein safrian vnd ein honik das es gar woll lindt werd, Auch das es wol tik werdt vnd geus sy dan auf ein schussel vnd lag dy praden Kopauner dar auf etc.” (Br. Radvánszky B.: Régi magyar szakácskönyvek. I. 3.) 2. „Item ein Karpfen Im Furhess und ein Fasan prue: Item so der karpfen lebendig ist ist fach das furhess vnd nym ein leczelten, auch nym ein semell und prad dy auf einem Rost oder gluedt das sy prau werdt vnd setz das durch einander auf das fewr In einem Kessel oder pfanen In einem guedan wein vnd las wol syeden, vnd slach es dan durch ein syb, vnd nym darnach ein gescharb darzwe von pyern oder opfl, vnd secz denn fysch mit Inalen auf das fewr vnd wan er aufballen wil so geburcz in mit nagell peffer Zymerrinden, safrian vnd ob es zw saut wurd so lincz mit einem honygk vnd wan dwin an wildt richten so kost in an dem salcz in der supe und salcz es an dy stat wie es dar gehordt das sy recht sey.” (Br. Radvánszky B. i. m. I. 3.) 3. „Ein nagell prue zwmachen auch pachen hecht oder Karpen, auch zw ander lay: Item nym walsche weinperl leczelten vnd von einer semel ein abpacz schnydl oder trew vnd tues in ein moser, vnd stoss das voll klain werdt, vnd secz auf das fewr in einem Wein das es wol aufsiedt vnd slach es dan durch ein sib auf lyndist, vnd secz wider auf das fewr vnd geburcz es mit nagel Zymerrinden vnd ein wenig safrian auch ein wenig ganze weinperl in dy supen, auch ein honik vnd ein wenig ein essich, vnd wan dws an wilt richten so kost dy supen wol das an allen dingen gerecht sey, vnd leg dy pachen visch darein vnd Richt sy an. etc.” (Br. Radvánszky B. i. m. I. 4.)

kitűnik, hogy a különféle húsokat — akárcsak a Nádasdyak korában — erősen fűszerezve, híg lével tálalták, melyhez ízesítőül gyömbért, borsot, sáfrányt, bort, ecetet s mézet használtak. A bors, de különösen a sáfrány korabeli nagy fogyasztását mi sem tükrözi jobban, mint az, hogy a XV. században egy-egy birtokon belül, már külön sáfrányos kertekben termelik ezt a rendkívül fontos fűszernövényt.¹⁵ A fűszerek fontos ízesítői voltak a húsokhoz tálalt ún. sásáknak is.¹⁶ Például a XV. századi inventáriumokban, végrendeletekben sűrűn előforduló sásástál¹⁷ neve egyben az étel korabeli meglétét is sejteti. A sása készítése a XVI. századi szakácskönyvekben is le van írva. A fűszeres, szószos húsok e korban Európában másfelé is igen kedveltek voltak, a húsételek változatos sokasága és készítmódjuk azonossága állapítható meg azokból a XV—XVI. századi német számadásokból is, amelyek lehetővé teszik, hogy bepillantást nyerhessünk a német konyhaművészet remekei közé.¹⁸ A húsok nálunk is, akárcsak nálunk, a legváltozatosabb levekkel készülnek. Nevük *Pfeffer*.¹⁹ E név nálunk is felbukkan a XV. századi ételrecept töredékekben,²⁰ de még a XVI. és XVII. században is nyoma van.²¹ A sásák, Pfefferek sűrítéséhez az akkori európai ízlés szerint fehér vagy fekete cipót,²² az ún. *leveskenyeret* használták. A *leveskenyér* már a XIV. század végéről feljegyzett sóttártöredékekben is szerepel.²³ Hogy a XV. században mennyire általános lehetett e készítmód, azt éppen az a néhány töredék is mutatja, amely e korból fennmaradt.²⁴

¹⁵ 1429: Nichk-i János és társai valamint jobbágjai Zelesche-i István fia György Zelesche-i birtokán „maximam quantitatem crocorum . . . effodere . . . et asportare fecissent” (Dl. 43802. Belényesy Márta, „Anyagi kultúránk a XV. században” kéziratos adattára, Kumoróv. t. z. L. Bernát gyűjtése.); 1515: Vári Pál nyugtatja Balassa Ferencet 100 forint lefizetéséről, melyet fizetett „in sortem illarum mille lor. quosim pecuniis et in croco maestati regie mutuo dare debeba” (Dl. 66018, „Anyagi kultúránk a XV. században” kéziratos adattára, Oszwald Arisztid gyűjtése).

¹⁶ A XVI. század végéről származó ún. Magyar Szakács Művészet írója külön felsorolja a sülték alá való sásákat, úgy mint a vadak-, madarak-, halakhoz való ízesített lé ételeket. (Br. *Radvánszky B.*: Régi magyar szakácskönyvek. 211—13.)

¹⁷ 1462: „Tres scutelle parve plumbee wlgo sasas verth tal. Quatuor scutelle plumbee parve wlgo Sasas nemverth.” 1530: „Scutelle due sasas.” (Magyar Oklevél Szótár. 835.)

¹⁸ Amint a spájeri krónika jelenti 1461. augusztus 25-én a püspök bevonulásakor adott lakomán a következő ételeket tálalták fel: „Item daz erste gericht, daz man in der pfaltz zu essen gab, das waz hamelfleisch und honer in einer mandelmilch, und gebraten spensuwe (Spanferkel) und gense und karpfen und hechte, heiss gesoten, und ein gebackes, daz waz ein pastet. Item das ander gericht waz wiltbraet in eym swarzen peffer und ein riss mit zucker und gebacken foreln, mit ingwer gesatt, und fladen mit zucker. Item daz dritte gericht waz gebraten gense und honre, mit eier gefult, und karpfen und hecte in einer garre und bermuess und gebacken kuchen, mit zucker gesatt, und lutern und roden win. Und gab auch dez morgens fleisch und suppen yeder man, wer ess holn wolte.” (Schultz, A. i. m. II. 338.)

¹⁹ L. 18-as jegyzet és még Stephan von Simmern — Zweibrücken herceg udvartartásának számadásaiban olvassuk 1442-ben: „Die kleinen Fische könnten schmackhaft zugerichtet werden, wenn eine gute Tunke (Pfeffer) darüber gegossen würde.” (Veit, L. A. i. m. 133.)

²⁰ „Ein peffer zw wildpradt: Nym ein furhess von einem lamplein oder huenern vnd semlein prossen vnd secz auf das fewr das es auf siedt vnd slach es dan durch ein sib mit wein esich vnd wasser vnd secz wider auf vnd la es wol syeden dan geburecz mit nagl pfeffer vnd safrian, wnd mit honik magst dw es lind machen vnd salcz dan wie es dar zwe gehordt. etc.” (Br. *Radvánszky B.* i. m. I. 4.)

²¹ L. az Ételreceptek között a Tyúk borsporral való készítésénél.

²² L. az Ételreceptek között Malachus fekete lével és Lúd törött lével való készítésénél.

²³ obstimugarius — leues kenier — leves kenyér. (Szamota I.: A Schlägli magyar szójegyzék a XV. század első feléből. Budapest, 1894. 80.); Offa iusulenta — Leues kener. (Szamota I.: A Marmelius-féle latin—magyar szójegyzék. Budapest, 1896. 32.)

²⁴ L. a 14- és 20-as jegyzetet.

5. TÁBLA

KIMUTATÁS A FŐZÉSNEÉL FELHASZNÁLT FONTOSABB NYERSANYAGOK HETI ÉS HAVI FOGYASZTÁSÁRÓL

	I. HÉT		II. HÉT		III. HÉT		IV. HÉT		V. HÉT	
	A számadást végző személy heti összesítése	Az általunk ellenőrzött napi kiadások heti összege	A számadást végző személy heti összesítése	Az általunk ellenőrzött napi kiadások heti összege	A számadást végző személy heti összesítése	Az általunk ellenőrzött napi kiadások heti összege	A számadást végző személy heti összesítése	Az általunk ellenőrzött napi kiadások heti összege	A számadást végző személy heti összesítése	Az általunk ellenőrzött napi kiadások heti összege
Tehénhús lib.	114	117	142	142	128	138	98	136		44
Malachús No.	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
Baromfi No.	35	35	19	19	24	33	31	31	—	12
Vaj qua.	4	4	2 1/2	2 1/2	3 1/2	3 1/2	2 3/4	2 3/4	—	1
Túró No.	3	3	2	2	3	3	2 1/2	2 1/2	—	1/2
Tojás No.	59	59	36	36	55	55	51	51	—	12
Tej qua.	2	2	—	—	—	—	—	—	—	—
Ecet Pint	2	2	2 1/2	2 1/2	3	3	2 1/2	2 1/2	—	—
Liszt cub.	1/4	1/4	—	—	—	—	—	—	—	—
Lencse cub.	—	—	—	—	1/8	1/8	—	—	—	—
Borsó cub.	1 tál	1 tál	1/8	1/8	1/8	1/8	1/4	1/4	—	—
Méz qua.	1/4	1/4	—	—	—	—	—	—	—	—

	A számadást végző személy általi havi összesítés	Összesítésünk a havi fogyasztásról
Tehénhús lib.	551	577
Malachús No.	—	1
Baromfi No.	124	130
Vaj qua.	15	13 3/4
Túró No.	10	11
Tojás No.	225	213
Tej qua.	2	2
Ecet Pint	12	10
Liszt cub.	1	1/4
Lencse cub.	1/2	3/8
Borsó cub.	1/8	2/8
Méz qua.	2	1/4

5. ábra. Főúri lakoma, az asztal közepén páva tálalva az akkori szokás szerint (Grüninger metszete, Strassburg 1498)

E készítmény mód a XVI. és XVII. században egészen általános maradt. Valószínűleg a XVI. században kezdik a szósok sűrítéséhez a lisztet is alkalmazni rántás formájában. Az így készült sásák neve — amint ennek a Nadasdyak étrendjében is nyoma van — *német lé*.²⁵ Ezzel is jelezve az új német divat térhódítását. A sásák nagyrésze, amilyen a *fekete*, vagy *törött lé*, azonban továbbra is kenyér felhasználásával készül.

Az igények növekedése, amely a XV. századi szakácsművészetben is lemérhető, a húсок változatos készítményi módja mellett megteremti a főtt tészták, gombócok, metéltek többféle fajtáját is; kezdetben minden bizonnyal úri

²⁵ L. az Ételreceptek között Lúd német lével való készítésénél.

gyakorlatban.²⁶ Az új divat térhódítását valószínűleg kedvezően befolyásolta a malomipar tökéletesedése is. Ezek gazdagítják és teszik még változatosabbá a táplálkozást. Mellettük azonban továbbra is megmarad a korábbi idők olyan jellegzetes bőjti étele, mint pl. a *túros étel vajjal*,²⁷ amelyet a XVI. századból származó feljegyzéseinkben *sajtlé* néven jegyezték fel.²⁸ S továbbra is kedveltek a pépes táplálkozásban fontos helyet elfoglaló, kenyeret, tésztát pótoló sokféle kásák. Előkelő helyüket mutatja, hogy a XV–XVI. századi úri²⁹ és paraszti lakodalmakban is mint hagyományos ételt fogyasztották őket. Ez a gyakorlat később a parasztság körében is hagyományossá vált.

Az a fellendülés, amely a XIV.–XV. században Európa-szerte lejátszódott, az igények növekedésén keresztül a táplálkozásban is megmutatkozik s kezdi az szakácművészetremeiket megteremteni. A reneszansz korában nem kisebb emberek foglalkoztak vele, mint a nagy Leonardo da Vinci, Tintoretto, Tiziano, Paolo Veronese, Raphael, akik mind inyenckek voltak. Számtalan művük igazolja ezt. A korabeli szakácművészetet az ételek raffinált készítésén kívül művészi tálalásuk is jellemzi, amely a korabeli művészet nem egy alkotásán is feltűnik.

Az ételek közül e korban sok már a parasztok asztalán is szerepel. A kásán és pépeken kívül ilyen a *sajtlé*, a *káposzta*,³⁰ a *répa*, a *bab* és a *borsó*.³¹ Utóbbiak hússal főve már a XIV. és XV. században a paraszti lakodalmakon is hagyományos ünnepi eledelnek számítottak másfelé is Európában.³²

Az ételek nagy része, még azok is, amelyekkel a középkorban a parasztság még nem élt, idők folyamán hozzájuk is lekerült. Nemcsak olyan, mint a XV. és XVI. században igen előkelő helyet elfoglaló *gombóc*, *laska* vagy *mácsik*, hanem még olyan rangos étel is, mint a *törött lé* vagy *espékkel tűzdelt tehén- és sertésbél* is.³³ Ezek a főként leves ételek a későbbi századokban, mint lako-

²⁶ Maurizio úgy véli, hogy főtt tésztákat először Olaszországban a nápolyi király udvarában készítették. (Maurizio, A.: Die Geschichte unserer Pflanzennahrung von den Urzeiten bis zur Gegenwart. Berlin, 1927. 353.) Nálunk valószínűleg már a XV. században ismerték a főtt tészták némely fajtáját, ezt mutatja az 1422-ből származó Johannus Gombocz és 1444-ből Stephanus Gombocz személynév előfordulása. (Magyar Oklevél Szótár 303.); A Schlägli szójegyzékben még nincs feltüntetve a főtt tészta, de a Murbeliusban már szerepel Pastillus Gombota néven. (Szamota I.: A Murbelius-féle latin—magyar szójegyzék. 31.)

²⁷ L. az Ételreceptek között.

²⁸ Offa — said lee. (Szamota I.: A Murbelius-féle latin—magyar szójegyzék. Budapest, 1896. 32.) és a következő okleveles adatokból 1549: „Turot Sayt lenek”, 1572: „Tykmonyat saytlenek”. (Magyar Oklevél Szótár. 825.)

²⁹ L. az Ételreceptek között a Köles kása leírásánál.

³⁰ A *sajtlé*, a *káposzta* és az *árpakása* parasztságunknak is kedvenc eledele volt a középkorban. L. a következő oklevelet: 1524: „Dabuntur fercula duo vnum videlicet de carnibus bouinis vel agnellinis aut Kapoztas hws alius vero ferculum saytle aut arpakaza.” (O. L. 32686.)

³¹ Az Aachenbe érkező magyar zarándokokat a város kedvenc ételükkel vendégelte meg, vagyis szalonnás borsóval, melyhez zsemlet és sört szolgáltak fel. (Pór A.: Vegyes Közlemények. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle. VII. (1900) 233—34.)

³² Ez tűnik ki a következő lakodalmi leírásból is: „rüeben wol bereit, dar uf was speckes vil geleit.” (Heyne, M.: Fünf Bücher Deutscher Hausaltertümer, Das deutsche Nahrungswesen. Leipzig, 1901. 325.)

³³ Ráskai Lea 1510-es leírásában olvassuk Szent Margitról: „Esmeg egy időben egy beteg soror kívána enni disznóbélt. Elméne Szent Margit asszon és megszerzé az disznóbélt. Mikor meghozták volna az disznóbélt, adák Szent Margit asszonnak az disznó belit ganéával össze, miképpen az disznóból kivették vala, de az Szent Szűz nagy alázatossággal elvevé és megtisztítá, megcsinálá, elvivé az betegnek.” (Mészöly G.: Hur, hurok madár, tyúk, húr, hurka, hurok. Népjünk és Nyelvünk, 1943—44. 81—93.)

dalmi eledel maradtak fenn parasztságunknál,³⁴ archaikus vidékeinken, pl. a palócoknál, a székelyeknél, a göcsejieknél.³⁵

Az ételek visszaszorulása egyben azt is mutatja, hogy az az európai divat, amely a mohácsi vészig a magyar konyhaművészetet is jellemzi, a XVI. századdal kezd egyre jobban Erdélyre korlátozódni. Az erdélyi konyhának az a jellegzetes sajátossága, amely pl. a húsételek különleges készítmódjában s a sokféle fűszer alkalmazásában nyilvánul meg, egész az utóbbi századokig megmarad. Az ember könnyen azt gondolhatná, hogy az erdélyi konyhának ebben a jellegzetességében a török hódoltság hatását kell keresni. A középkori anyag beható vizsgálata azonban arra mutat, hogy itt inkább egy korábbi s valamikor az egész országra is jellemző európai ízlés visszaszorulásáról és archaizálódásáról kell beszélni, amelyet Erdély különleges politikai és társadalmi fejlődése magyaráz. Ez egy részletesebb vizsgálat során valószínűleg a kultúra más területén is kimutatható lesz. Az európai kultúrtörténeti anyag beható ismerete nélkül azonban a magyar néprajznak ez a problémája sem oldható meg, mint ahogy a magyar történeti anyag elemző ismerete nélkül újabbkori népi műveltségünk összetétele sem érthető kielégítően. Nem elegendő tehát a korábbi századok paraszti műveltségét vizsgálni, hanem fokozott figyelmet kell fordítanunk az úri anyagra is. Ez a lakáskultúra és a viselet alakulásán kívül pl. a paraszti konyhamesterség fejlődésében is lemérhető. Parasztságunk hagyományos ünnepi eledelei között valószínűleg igen sok, korábban úri eredetű ételfajtát állapíthatunk majd meg. Ezzel a közleményünkkel is az volt a célunk, hogy ezek kutatására és sorsának alakítására fokozott figyelmet hívjunk fel.

BELÉNYESY MÁRTA

A Nádasdyak asztalán 1550 október havában fogyasztásra kerülő ételek jegyzéke*

Fol. I. Die 1 Octobris het száma

Az Kiknek az husokat Ky attam
Pinternek Egetborosnak attam lib.¹ 5.
Teglia veteőnek Sütonek — lib. 11.
Maszterhazznak, Baraniajnenak lib. 11.

Item Ebedre főzöttem.
Tehenhust Petersilomal. lib. 7.
Kaposztat Tehenhusal. lib. 2.
Ludat Töröt Leuel — N.² 1.

Tikot Tiztaborsal. N. 2.
Galamfiat Töltue N. 2.
Tikmonj keolt el N. 5.
Vaczorara Penig főzöttem.
Tehenhust kukreitell lib. 5.
Mockont Tehenhusal. lib. 2.
Ludat Fekete Leuel N. 1.
Tikot Sütve — N. 2.
Galamfiat Borsal N. 2.

* A sűrűn szereplő hosszú (j) és vég — s — bettű (6) nyomdatechnikai nehézségek miatt nem jelezhetjük.

³⁴ A leves közkedveltségét mutatja a palóc lakodalmazónak az a mondása, „hogy csak lé féle volt hétféle,” akik különben azt tartják, ha levest nem esznek, nem is laktak jól. A göcsejiek a fölöstökömrre fogyasztott káposztalevesről mondják ugyanezt. A szomszédos hetésiek a lakodalmi vendégséget 3—4 féle levessel kezdik. (Magyarság Néprajza I. 74—75.)

³⁵ Zsigerekből és vérből készül a göcseiek fekete leveise. A pacal és hurka leves szintén kedvelt lakodalmi étel. A palócoknál úgy készül, hogy disznó, marha vagy juh bélbe zsíros köleskását töltenek, sok helyt egy kis húst vagy szalonnát is aprítanak hozzá, megfőzik, megsütik és 8—10 cm hosszú darabokra vagdalják. Ezután tejet forralnak tojással vékonyan habarják és tálalják. (Magyarság Néprajza, I. 73.); nagyjából hasonlóképpen készül a XVI. században is az édes tejjel készített töltött tehénbél. (Br. Radvánszky B. i. m. 28.)

¹ A libra rövidítése.

² N., No. a numerus rövidítése.

Die 2 Octobris Ebedre főzettem
 Tehenhust Tormauul lib. 7.
 Kapoztat Tehenhusal lib. 2.
 Ludat Tizta borsal N. 1.
 Tikot Nemet Leuel N. 2.
 Vaczorara főzettem Penigh.
 Tehenhust Kukreitel lib. 5.
 Tehenhus Peczeniet lib. 4.
 Mockont Tehenhusal lib. 2.
 1^v Ludat Kasual N. 1.
 Tikot Kaszas Leuel N. 2.
 Tikmonj keölt el N. 5.

Die 3 Octobris Ebedre főzettem.
 Tehenhust Petersilomal lib. 7.
 Kapoztat Tehenhusal lib. 2.
 Reczet Tiztaborsal. N. 2.
 Tikot Nemet Leuel N. 2.
 Vaczorara Penigh főzettem.
 Tehenhus Peczeniet lib. 5.
 Mockont Tehenhusal lib. 2.
 Reczet Töröt Leuel. N. 2.
 Tikot Tiztaborsal. N. 2.

Die 4 Octobris Ebedre főzettem.
 Tehenhust Tormauul lib. 7.
 Kapoztat tehenuhal lib. 2.
 Reczet Borczporal. N. 2.
 Tikot Töltötet Sütie. N. 2.
 Tehen Nieluet főue lib. 2.
 Tikmonj keölt el. N. 5.
 Vaczorara Penigh főzettem.
 Tehenhust Kukreitel lib. 5.
 Tehenhus Peczeniet lib. 4.
 Ludat fekete Leuel. N. 1.
 Tikot Nemet Leuel N. 2.

2 Die 5 Octobris Ebedre főzettem.
 Tehenhust Tormauul lib. 7.
 Kapoztat Tehenhusal lib. 2.
 Mustos Peczeniet lib. 3.
 Reczet borzporal. N. 2.
 Tikot Tiztaborsal N. 2.
 Vaczorara főzettem. Penigh.
 Tehenhust Kukreitel lib. 4.
 Mockont Tehenhusal lib. 2.
 Tikot Szümörcekel. N. 2.
 Tikot Nemet Leuel N. 2.
 Tikmonj keölt el N. — 5.

Die 6 Octobris Ebedre főzettem.
 Kapoztat Vajal
 Borsot Vajal.
 Gomboczat vajal.
 Maczikot Turoual Vajal.
 Tuross Etiket Vajal.
 Halat Tiztaborsal.
 Vaj keölt el — qua.³ ½.
 Tikmonj — — N. 7.
 Turo — N. 1.

Borso egy Talal.
 Vaczorara Penigh főzettem.
 Mockont Vajal.
 Meteltet Turoual Vajal.
 Lakssat Tiztaborsal.
 2^v Almat Rantua.
 Tuross Etiket Vajal.
 Vaj Keölt el qua ½.
 Tikmonj — N. 12.
 Turo — N. 1.

Die 7 Octobris Ebedre főzettem.
 Kaposztat Vajal.
 Maczikot Vajal.
 Gombat Tiztaborsal.
 Gomboczat Vajal.
 Tuross Etiket Vajal.
 Vaj keölt el qua. ½
 Tikmonj N. 7.
 Turo. — N. ½.
 Vaczorara Penigh főzettem.
 Mockont Vajal.
 Agh Legent Tejben.
 Tuross Etiket Vajal.
 Maczikot Makkal.
 Halat Tiztaborsal.
 Tikmoniat sutue N. 6.
 Vaj keölt el — qua. ½.
 Tikmonj — N. 13.
 Turo — N. ½.
 Edes Tej — qua. 2.

3 Latus facit az Egy het alatt
 ualo Elesnek Exitussa.
 Tehen Hus. lib. 114
 Tik — — No. 22
 Lud — — No. 5
 Recze — — No. 8
 Tikmonj — — No. 59
 Turo — — No. 3
 Vaj — qua. 4
 Edes Tej — qua. 2
 Borso egy talal.
 Eczet — Pint. 2
 Feyer lizt — Cub.⁴ ¼.
 Mesz — — qua. ¼.

Die 8 Octobris, het szamra az
 Kiknek az husokat ky attam.
 Pinternek, Egetborosnak lib. 5.
 Teglia Veteőnek Maszterhanz lib. 12.
 Sütőnek Baraniajnenak lib. 10.

Eo Die Ebedre főzettem
 Tehenhust Tormauul lib. 7.
 Kaposztat Tehenhusal lib. 2.
 Tehenhus fűtet (?) Peczeniet lib. 4.
 Malaczat fekete Leuel No. 1.
 Tikot Tiztaborsal. No. 2.
 3^v Vaczorara Penigh főzettem.
 Tehenhust Kukreitel lib. 5.

³ A quartale rövidítése.

⁴ A cubulus rövidítése.

Tehen Hus Peczeniet. lib. 4.
Mockont Tehenhusal. lib. 2.
Tikot Nemet Leuel No. 2.

Die 9 Octobris Ebedre főzettem*
Tehenhust Tormauual, lib. 7.
Kapoztat Tehenhusal, lib. 2.
Gombat Tiztaborsal.
Reczet Sütue — No. 2.

Vaczorara Penigh főzettem.
Tehenhust Kukreitell, lib. 5.
Tehenhus Peczeniet, lib. 4.
Mockont Tehenhusal, lib. 2.
Reczet szümörözökel, No. 2.
Tikmonj költ el, N. 4.

Die 10 Octobris Ebedre főzettem
Tehenhust Tormauual, lib. 7.
Kapoztat Tehenhusal, lib. 2.
Tehenhus Peczeniet, lib. 4.
Tikot Borsporal — No. 1.

Vaczorara Penigh főzettem
Tehenhust Kukreitell, lib. 5.
Tehenhus Peczeniet, lib. 4.
Repat Tehenhusal, lib. 2.
Reczet Nemet Luel — No. 2.

4 Die 11 Octobris Ebedre főzettem
Tehenhust Petersilomal lib. 7.
Kapoztat Tehenhusal. lib. 2.
Diszno Hust Tormauual,
Reczet Tiztaborsal No. 2.

Vaczorara Penigh főzettem
Tehenhust Kukreitell. lib. 5.
Tehenhus Peczeniet lib. 4.
Mockont Tehenhusal lib. 2.
Teheh Labat hidegen — lib. 5.
Reczet Eles leuel — No. 2.

Die 12 Octobris Ebedre főzettem
Tehenhust Petresilomal lib. 7.
Kapoztat Tehenhusal. lib. 2.
Teheh Nieluet főue. lib. 2.
Tikot Meteltel — No. 2.

Tikmonj Keölt el No. 4.
Vaczorara Penigh főzettem
Tehenhust Kukreitell. lib. 5.
Tehenhus Peczeniet, lib. 4.
Repat Tehenhusal lib. 2.
Tikot Tiztaborsal No. 2.

Die 13 Octobris Ebedre főzettem
Kapoztat Vajal,
Borsot Vajal,
Pareit Tejben.
4^v Turos Etket
Gomboczozt Vajal,
Vaj keölt el. — qua $\frac{1}{2}$
Tikmonj — No. 7.
Turo — — No. $\frac{1}{2}$
Vaczorara Penigh főzettem
Lenczet Vajal
Maczikot Makal.

Laksat Tiztaborsal
Turos Etket Vajal
Mockont Vajal
Almat Rantva
Vaj keölt el qua $\frac{3}{4}$
Tikmonj — No. 7.
Turo — — No. $\frac{1}{2}$.

Die 14 Octobris Ebedre főzettem
Sauanjo Kapoztat Vajal
Borsot Vajal
Gomboczozt Vajal
Turos Etket Vajal
Gombat Tiztaborsal
Tikmoniat sutue — No. 4.
Vaj keölt el — qua $\frac{1}{2}$.
Tikmonj — — No. 7.
Turo — — — No. $\frac{1}{2}$.

Vaczorara Penigh főzettem
5 Mockont Vajal
Gombat Tiztaborsal.
Meteltelt Rantua
Maczikot Vajal
Turos Etket Vajal
Körtuelt borban
Tikmoniat Sutve.
Vaj keölt el qua $\frac{1}{2}$
Tikmonj — No. 7
Turo — — No. $\frac{1}{2}$

Latus facit az egi het alatt
valo Elesnek Exitussa.

Tehen hus — lib.	142
Tik — — No.	9
Recze — — No.	10
Tikmonj — No.	36
Turo — No.	2
Vaj — qua.	$2\frac{1}{2}$
Borso Lencze qua.	$\frac{1}{3}$
Eczet — pjnt	$2\frac{1}{2}$

Die 15 Octobris hetszamra az
kiknek az husokat kj attam
Pinternek Sütőnek lib. 10.

Teglia Veteőnek Maszterhantz lib. 12

Item Ebedre főzettem
Tehenhust Tormauual, lib. 7.
5^v Kapoztat Tehenhusal lib. 2.
Paczalt Spekel — lib. 2
Tikot Nemet Leuel, No. 2.
Vaczorara Penigh főzettem
Tehenhust Kukreitell lib. 5.
Tehenhus Peczenie. lib. 4.
Mockont Tehenhusal, lib. 2.
Tikot Tiztaborsal No. 2.

Die 16. Octobris Ebedre főzettem
Tehenhust Petersilom. lib. 7.
Kapoztat Tehenhusal, lib. 2.
Tikot Töröt Leuel No. 2.
Tikot Sütue — No. 2.
Vaczorara Penigh főzettem
Tehenhust Kukreitell, lib. 5.

Tehenhus Peczeniet, lib. 4.
Mockont Tehenhusal, lib. 2.
Tikot Tiztaborsal — No. 2.

Die 17 Octobris Ebedre főzettem

Tehenhust Petersilomal lib. 7.
Kapoztat Tehenhusal, lib. 2.
Pacalt Spekel — lib. 2.
Tikot Meteltel — No. 2

Tikmonj keölt el — No. 3.

6 Vaczorara Penigh főzettem
Tehenhust Kukrejtél — lib. 5.
Repat Tehenhusal — lib. 2.
Teheh Majat Borsal — lib. 2.
Tikot Nemetleuel — No. 2.
Tikot Suetue — No. 7.

Die 18 Octobris Ebedre főzettem

Tehenhust Petersilomal — lib. 7.
Kapoztat Tehenhusal — lib. 2.
Tehenhus Nieluet főue, lib. 2.
Tikot Borsporal — No. 2.

Vaczorara Penigh főzettem

Tehenhust Kukreitel — lib. 5.
Tehenhus Peczeniet — lib. 4.
Mockont Tehenhusal — lib. 2.
Tikot Kaszas Leuel — No. 2.
Tikmonj keölt el — No. 4.

Die 19 Octobris Ebedre főzettem

Tehenhust Tormauaal, lib. 7.
Kapoztat Tehenhusal. lib. 2.
Teheh Veset borsal — lib. 2.
Tikot Töröt Leuel — No. 2.
Tikot borsporal — No. 2.

Vaczorara Penigh főzettem

6^v Tehenhust Kukrejtél. lib. 5.
Koczoniát Eczetel. lib. 4.
Repat Tehenhusal. lib. 2.
Tikot Nemet Luel No. 2.
Tikot Sütue — No. 2.

Die 20 Octobris Ebedre főzettem

Kapoztat Vajal.
Borsot Vajal.
Gomboczozt Vajal,
Meteltet Vajal,
Turos Etket Vajal,
Kertuelt borban,
Tikmoniat süteve — No. 4.

Vaj keölt el — qua. $\frac{3}{4}$

Tikmonj — No. 16.

Turo — No. $\frac{1}{2}$

Vaczorara Penigh főzettem

Lenczet Vajal,
Repat Vajal,
Almat Rantua,
Macsikot Vajal,
Turos Etket Vajal,
Laksat Vajal,

Vaj keölt el qua $\frac{3}{4}$

7 Tikmonj — No. 7.

Turo — No. 1

Item attam az Uraink es Frau-
czimerek Asztalara, Turot — No. 2.

Die 21 Octobris Ebedre főzettem

Kapoztat Vajal
Borsot Vajal
Agh Legent Tejben,
Laksat Borsal,
Turos Etket Vajal,
Halat Tiztaborsal,
Tikmoniat süteve No. 4.

Vaj keölt el qua. 1.

Tikmonj — No. 16

Turo — No. $\frac{1}{2}$.

Vaczorara Penigh főzettem,

Keöles Kassat Vajal,
Gombat Tiztaborsal,
Körtuelt borban,
Meteltet Turoual es vajal.
Turos Etket Vajal,
Halat Tiztaborsal

7^v Tikmoniat süteve — No. 2.

Vaj keölt el qua $\frac{3}{4}$

Tikmonj — No. 9.

Turo — No. 1.

Latus facit az Egi het
alat valo Elesnek Exitussa.

Tehen hus — Lib. 128

Tik. — No. 24

Lud, — — No.

Recze. — — No.

Vaj — — qua. $3\frac{1}{2}$

Tikmonj. — — No. 55

Turo. — — No. 3

Borso. — — $\frac{1}{8}$

Lencze — — $\frac{1}{8}$

Giertia — —

Eczet. — — pjnt 3

8 Die 22 Octobris Ebedre főzettem

es az kiknek hetszamra

Kj attam az husokat.
Pinternek Egetborosnak lib. 5.
Teglia Veteönek Sütonek lib. 11.
Maszterhazznak — lib. 6.

Item Ebedre főzettem

Tehenhust Tormauaal. — lib. 7.

Pacalt Spekel — lib. 2.

Kapoztat Tehenhusal lib. 2.

Ludat Feketeleuel No. 1.

Tikot Borzporal — No. 2.

Vaczorara Penigh főzettem

Tehenhust Kukrejtél. lib. 5.

Tehenhus Peczeniet, lib. 4.

Lenczet Tehenhusal lib. 2

Tikot Nemet Leuel — No. 2.

Die 23 Octobris Ebedre főzettem

Tehenhust Petersilom. lib. 7.

Kapoztat Tehenhusal, lib. 2.

Tehenvesset Borsal — lib. 2.

Tik Szümörözökel — No. 2.
 Tikmonj keölt el — No. 3.
 8^v Vaczorara Penigh főzettem
 Tehenhust Kukrejtél, lib. 5.
 Tehenus Peczeniet lib. 4.
 Mockont Tehenhusal, lib. 2.
 Tikot Tiztaborsal — No. 2.

Die 24 Octobris Ebedre főzettem
 Tehenhust Tormauál — lib. 7.
 Kapoztat Tehenhusal, lib. 2.
 Tikot Nemet leuel — No. 2.
 Tikot Borsporal — No. 1.

Vaczorara Penigh főzettem
 Tehenhust Kukreitel lib. 5.
 Tehenus Peczeniet, lib. 4.
 Repat Tehenhusal, lib. 2.
 Tikot Kaszas Leuel — No. 2.
 Tikmonj keölt el No. 4.

Die 25 Octobris Ebedre főzettem
 Tehenhust Tormauál — lib. 7.
 Kapoztat Tehenhusal — lib. 2.
 Tikot Nemetleuel — No. 2.
 Tikot Borzporal — No. 1.

Vaczorara Penigh főzettem
 9 Tehenhust Kukrejtél, lib. 5.
 Tehenus Peczeniet, lib. 4.
 Repat Tehenhusal, lib. 2.
 Tikot Kaszas Leuel — No. 2.
 Tikmonj keölt el — No. 4.

Die 25 Octobris Ebedre főzettem
 Tehenhust Tormauál lib. 7.
 Paczalt Spekel — lib. 2.
 Kapoztat Tehenhusal, lib. 2.
 Tikot Töröt Leuel — No. 2.
 Reczet Nemet Leuel No. 2.

Vaczorara Penigh főzettem
 Tehenus Peczeniet, lib. 4.
 Tehen Labat hidegen, lib. 5.
 Tehenhusal Repat, lib. 2.
 Tikot Tiztaborsal — No. 2.

Die 26 Octobris Ebedre főzettem
 Tehenhust Petersilom, lib. 7.
 Kapoztat Tehenhusal lib. 2.
 Reczet Fekete Leuel, No. 2.
 Tikot Borsporal — No. 2.

9^v Vaczorara Penigh főzettem
 Tehenhust Kukrejtél — lib. 5.
 Tehenus Peczeniet. — lib. 4.
 Tehenhusal Mockont, lib. 2.
 Tik Tiztaborsal — No. 2.

Die 27 Octobris Ebedre főzettem
 Kapoztat Vajal,
 Borsot Vajal,
 Arpa kassat Vajal,
 Gombocot Vajal,
 Körtuelt borban,
 Turos Etket Vajal,
 Halat Soban,
 Vay keölt el, qua. $\frac{3}{4}$

Tikmonj — No. 7
 Turo No. $\frac{1}{2}$
 Vaczorara Penigh főzettem

Lenczet Vajal,
 Alma Kassat Vajal,
 Meteltet Turoual,
 Turos Etket Vajal,
 Gombat Tiztaborsal,
 Vagdalt Tejes Etket
 10 Vaj keölt el — qua. $\frac{1}{2}$
 Tikmonj — — No. 11
 Turo — — No. 1

Die 28 Octobris Ebedre főzettem
 Kapoztat Vajal
 Lenczet Vajal,
 Gombocot Vajal,
 Maczikot Vajal,
 Almat Rantua,
 Turos Etket Vajal,
 Tikmoniat sütve No. 4.
 Vaj keölt el qua $\frac{3}{4}$
 Tikmonj — — No. 11.
 Turo — — No. $\frac{1}{2}$.

Vaczorara Penigh főzettem
 Keöles Kassat Vajal,
 Mockont Vajal,
 Körtuelt borban,
 Meteltet Vajal,
 Turos Etket Vajal,
 Tikmoniat sütue No. 4.
 Vaj keölt el — qua. $\frac{1}{2}$
 Tikmonj — — No. 11.
 Turo — — No. $\frac{1}{2}$

10^v Latus facit az Egj
 het alat ualo Elesnek
 Exitussa.
 Tehenus — lib. 98
 Tik — — No. 26
 Lud. — No. 1
 Recze. — No. 4
 Vay — — qua. $2\frac{3}{4}$
 Tikmonj — No 51.
 Turo — — No. $2\frac{1}{2}$
 Lencz, Borso cub. $\frac{1}{4}$
 Edes Tej — qua.
 Eczet — Pint. $2\frac{1}{2}$

Die 29 Octobris hetszamra
 az kiknek az husokat
 kj attam
 Sütőnek Pinternek, lib. 10.
 Teglia veteőnek Maszterhanz
 lib. 12.

Ittem Ebedre főzettem
 11 Tehenhust Tormauál — lib. 7.
 Tehenus Mustos Peczeniet, lib. 4.
 Ludat Teret Leuel — No. 1.
 Kapoztat Tehenhusal — lib. 2.
 Tikot Meteltel — No. 2.
 Vaczorara Penigh főzettem
 Tehenhust Kukrejtél, lib. 5.

Tehenhus Peczeniet. lib. 4.
 Tehenhusal Repat. lib. 2.
 Tikot Nemetleuel No. 2.
 Reczet Fekete Leuel No. 2.

Die 30 Octobris Ebedre főzettem

Tehenhust Tormauual lib. 7.
 Kapoztat Tehenhusal lib. 2.
 Tikot Meteltel — No. 2.
 Tikot Borsporal. — No. 1.

Vaczorara Penigh főzettem

Tehenhust Kukrejtél. lib. 5.
 Tehenhus Peczeniet — lib. 4.
 Tehehusal Mockont lib. 2.

11^v Tikot Tiztaborsal No. 2.

Die 31 Octobris Ebedre főzettem

Kapoztat Vajal,
 Borsot Vajal,
 Gomboczat vajal,
 Agh Legent Teiben.
 Körtuelt borban,
 Almat Rantua,
 Turos Etket vajal,

Gombat Tiztaborsal,
 Vaj keölt el qua. 1.
 Tikmonj — No. 12.
 Turo — — No. 1/2.
 Kollaczora attam az Úraimek
 Aztalara Turot — No. 1.
 Item Tikmoniat. No. 12.
 Frauczymereknek is

12 Summa Summarum

facit az egj holnap alatt ualo
 Elesnek Exitussa.
 Tehenhus — Lib. 551
 Tik — — — No. 93
 Lud. — — — No. 7
 Recze — — — No. 24
 Vay — — — qua. 15
 Turo — — — No. 10
 Tikmonj — No. 225
 Edes Tej — qua. 2
 Ecet — — — Pint. 12
 Feier Litz Cub. 1.
 Lencze — Cub. 1/2
 Borso — Cub. 1/8
 Mesz. — qua. 2

Országos Levéltár, Nádasdy iratok. B. 1556. (Régi jelzet : 1550. No. 13.)

Közli:

KUMOROVITZ L. BERNÁT

Az étrenden szereplő ételek elkészítési módjához a XVI. század végéről származó ún. Szakács Művészet receptjeit vettük alapul. Ezeket ételfajtánként csoportosítva közöljük.

Tehénhusból készült ételek:

1. *Tehénhus répával*: „A hust jól mosd meg . . . kevés avas szalonnát is vess közibe, az répát igen szépen faragjad és meg aprítsad, mind annak az módja, akárcsak megvakarjad; mert jobb ézünek tartják vakarva, hogy nem mint faragva.” (Radvánszky Béla: Régi magyar szakácskönyvek. Budapest, 1893. 22.)

2. *Tehénhus sós káposztával*: „Husával mint a répával főzöttnél mondva van. Az hus főjjon az tűznél igen szépen, abba is avas szalonnát tégy és az káposztát szép aprón megmetéljed, míg az husa az tűznél fő abárolva ugy rakjad közébe; mikor megfő egy kevésse kitegyed az tűztől had álljon magában, annak utánna feladhatod.” (Uo. 22.)

3. *Tehénhus petrezselyemmel*: „Hacsak petrezselyemmel akarod megfőzni, az savát szépen és jó módjával add meg, arra bőségesen petrezselyem levelet vess; mert az annak az borsá, az sava pedig az ézit meg ne haladja.” (Uo. 13.)

4. *Tehénhus tormával*: „Husával azt tedd mint más tehénhusoknál írva van. Az tormánát megtörösd, ha mandolát törsz köziben, annál jobb és szebb. Mikor fel akarod adni, igen szép tiszta vassfazekacskában kövér tehénhuslevet végy az tormára, az tűznél szépen megtörösd az mint az tejfel olyan legyen. Ha az husát feladod, ugy öntsöd az levét reá az tálan; apró szöllöd is legyen hozzá, azt megmossad megirtsad s megfőzzed, hints az tormára.” (Uo. 24.)

5. *Tehénhus étel*: „Tehénhus pecsenyét sziuld meg, verd meg erősen az késnek az répával, fonnyaszd meg az rostélyon, ugy hogy fél sülésében legyen. Szalonnád metélj meg, y serpenyőben olvaszd meg, hányvad abban a zsirban az vetrecet, rántsöd meg benne. Mikor akarod adni, borsold meg kicsinyt, ha az urad szereti, de anélkül is jó.” (Uo. 17.)

6. *Kukrettel tehénhus pecsenye*: „Az szép tarpecsenyét szépen mosd meg és huzd fel, az nyársra, sózd meg és süsd meg, mikor pedig jobb sülésében vagon, vedd ki az tűztől, ad meg fával, hogy az sója lehulljon. Mely fazekban főzni akarod, bele vagdaljad, hogy az el ne menjen, mert annak az az ézi. Annakutánna végy tehénhus levet vagy abállást

reá ; ha pedig az nem leszen, tiszta vizet tölts reá, tedd az tüzhöz, had főjjon, az tajtékát el tisztítsad, mert annak az az abállása. Mess vöröshagymát reá s sályát, de meg ne metéljed az sályát, hanem az mint az levele legyen, ha meg akard metélni is csak ketté vagy hármá, hogy meg ismerjék, hogy sálya. Fenyőmagot is törj bele annyit, hogy meg ne keseritse. Ha arányozod hogy megfő, ecetezzed meg, de meg ne öljed az ecettel az levét, sáfrányt, borsot, gyömbéért vess bele, de azzal is módjában élj, ugy mint annak az módja." (Uo. 14—15.)

7. *Tehénhus mustos pecsenye* : „Husával azt tedd, mit tehén husával szokás ; ha ujságbul akard megcsinálni, az szőlőt facsarjad meg, ha éretlen is, vakard nád mézet közéje, hogy megédesítsed. A mustját meg ne forrázd, mert az édessége elvész, hanem felforrásban legyen, mikor az tormát reá hinted, ugy annak is megmarad az ereje. Az pecsenye pedig, mikor leves sültében legyen ugy metéljed az tálban szép hosszan, az levét pedig az pecsenyével hijába el ne bocsásd, mert az ad ézt az mustnak is, s jó melegen add fel." (Uo. 24.)

8. *Tehénbél fejer eszékkal* : „A tehén belet forrázd ki, más tiszta fazékban főjjon a leve, amely vízben kiforráztad, szürd el, hogy a ganéjbüzt vegye el, tiszta hideg vizet önts reá és abból abálljad ki mint annak rendje módja. A kéznél lévő tiszta lében vess kövér szalonnát, mikor fél fővésben van, hogy az szerszámát meg akard adni, az vörös hagymát hámozd meg, hányd tiszta vízben, tiszta asztalon metsz meg azt, petrezselyem levelet is, a szalonnát is vedd ki az bél közül, metéld a hagyma és petrezselyem közé, szép fehér cipót hámozd meg, verd a bél közé addig míg a szerszámot megvágod, a cipót is vágd a szerszám közé, vedd rá az bére, borsold gyömbérezd, sózd meg, sürü ne legyen a leve, mert ugy nem jó. Így add fel, mikor az ideje." (Uo. 28.)

9. *Tehén nyelve sóban héjában* : „Mosd meg az nyelvet igen szépen, de meg ne vakard ; tedd fel tiszta fazékba, vessél sőt reá, főzd meg szépen és mikor fel akard adni, egészben adjad fel, az tál szélére borsot gyömbéért és sőt tégy." (Uo. 25.)

10. *Tehén máj, tehén vese borsporral* : „Az hust megmossad, nyársra felvonjad szépen, az foghagymát fokonsként szépen meghámozzad, megtörjed, kevés borsot is vess közébe, hogy szebben törődjék, ecetet is az mennyi elég önts reá. Ha igen erős az ecet, tehénhus lével egyeltesd, hogy ehessék ember benne ; ezt is csak megpösdéds, hogy meg ne forrjon, mert minden ereje elvész az foghagymának. Az májat az vesét szép hosszan metéljék meg, az tálban az levét reá öntvén, mindjárt be burétsad, ugy adjad fel." (Uo. 25.)

11. *Tehénláb hidegen foghagymával* : „A lábat igen szépen tisztítsd meg, azt mint szokták felvágjad, tedd fel tiszta fazékba, sőt vess reá, abban a lében forrázd ki erőssen ugy, hogy minden pers izét elvegye. Más fazékban csinálj levet neki tiszta vízből, azt az levet, azt miben forráztad, öntsd el, tölts hideg vizet reá, abbálljad az tüznél való lében igen szép módjával, savát add meg és keményen abban az lében főzzed meg. Felettebb meg ne sózd. Mikor arányozd, hogy megfőtt, tiszta fazékban szürjed az levét, had hüljön meg mind leve mind husa. Az foghagymát egészben hámozd s törd meg tiszta edényben, meglásd hogy az leve hideg legyen, mert az erejét elveszi. Az husát tálban rakjad jó módjával, de igen sok hust ne rakj bele, mert rut, mikor az hideg éteknék sok a husa, kevés az leve." (Uo. 26.)

Sertéshusból készült ételek :

1. *Malachus fekete lével* : „A malacnak vérét ölésekor ecetbe vegyed, azt szépen meg melljesszed, a szörös vízből szépen kitisztítsad, egy kicsit tedd fel, hogy meg száradancson, aztán meglángoljad, tiszta vízben mosd ki, azután más tiszta vízben vedd ki az belit, de ne ugy vedd ki, mint az sütni való malatznak szokták. Hasits ketté, vágd fel szépen, mint annak az módja, tegyed az tiszta fazékban az vérit, tiszta vizet egy kis bort is öss reá, ha pedig tiszta abálás levél legyen, az is jó leszen az víz helyett, fekete kenyeret is hánts reá, az mennyi arányzott, de sokat ne, mert megsüréti az levet, annyi levet is csinálj neki, az mennyi illendő, ezt kevergedd, hogy meg ne bühödjék. Hogy felforr az tüznél, akkor vess sőt reá, mert ha akkor vetsz, mikor felteszed, meg sugorítja az vért. Mikor pedig arányzod, hogy ideje megabállani, vedd ki az tüztül, tiszta asztalra szedd ki az husát, az levét szítán verd által, az husát az levében abálljad vissza. Add meg etzetjét savát, tegyed az tüzhöz, osztán vágj vöröshagymát reá, tárkont is reá vethetsz, ezt borsold szegfüvezd meg szépen, az fűszerszámmal együtt főzzed, mert ugy jobb éz az éték, ha az urad mézesen nem szereti, savanyón is meg lehet, de igen el ne főzzed." (Uo. 69.)

Baromfiból készült ételek :

1. *Tyuk tisztaborssal egészben* : „Mellyesztésével tisztításával bele kivevésével azt tedd, mint már ismételve van. Egészen tedd fel az tyukot, mikor megabállod, petrezselymet egészben hasogass reá, gyökeret foghagymát is vess belé, az ézéért kicsiny vöröshagymát is, ha egészen veted is nem árt, de amikor fel akard adni, vedd ki belőle. Mikor az ideje, borsold gyömbérezd, kicsiny szerecsenydió virágot nem árt, ha vetsz beléje." (Uo. 93.)

2. *Borsporral tyúk*: „A sütésig tennivaló mint általában. A bors porát így tsináld: A foghagymát fokonsként hámozd meg törd meg, tölts reá ecetet, borsold meg, ha az ecet erős, egy kicsi tehénhus lével vagy egyéb éteklével szaporisd meg, hogy igen erős ne legyen. Mikor fel akarod adni, szakasd meg az táiban, a bors álljon addig az tűznél, a borsport ne hadd erősen felforrni, hanem csak felpeszsdüljön, mert ha főződ a foghagymának elvesz az ereje. Így aztán ösd meg az táiban az tyukot.” (Uo. 90.)

3. *Tyuk kaszáslével*: „Ugy kell főzni elkészíteni, mint borjut kaszáslével... Mint egyéb husokat, mikor az husát megabállod, szerszámát meg akarod adni, vöröshagymát vess rá, petrezselyem gyökeret, ha léssen, az levet is nem árt, ha belemetéled ezt, mikor megfő és fel akarod adni, ecetben tyukmonyát verj el, ezt keményen habarófával habarjad, annak utánna azt, az husának az levét szüird rá, habarjad erősen, hogy a tyukmony meg ne zsugorodjék, mikor az forró levet reá töltöd, aztán hints reá az tyukmonyás ecetet s levet savát jól megadjad, mikor feladod, három vagy négy szeletet is tégy alája.” (Uo. 41–42.)

4. *Tyuk vagy réce szömöröcsökkel*: „Tisztítása ugyan olyan, mint a többi szárnyasoké. Az tyukot, mikor fel akarod adni, az mellye husát vedd ki, a többi husát tiszta fazékban tedd fel, sőt vess reá. Az szömöröcsöket így csináljad: Az mennyi a tyuknak az melle husa, annyi tehénfaggyat petrezselyem levet fehér cipó belét nyers tyukmonyát önts belé, amennyi elegendő, ha faggyunak szerét nem teheted, kövér szalonna is jó.” (Uo. 87.)

5. *Laskával tyuk*: „Ennek is mejjesztésével tisztításával úgy élj, mint ide elől meghallád. Egészen tedd fel, úgy főzzed; mikor meg abállod, könyökét szépen felmessed; mikor ideje sáfrányozd borsold gyömbérezd meg, az laskáját tiszta tyukmonnyal gyurd meg, keményen gyurjad, hogy az nyujtófával el nyujthassad; mikor elnyujtod, meg hints lisztel, hogy mikor összehajtot, össze ne ragadjon, mennél vékonyabban lehet, azt úgy messed meg, hogy immár meg metszted, az lisztből rázogasd ki, ezt az tésztát jó hév vajban rántsd meg, mikor fel akarod adni, tsak akkor bocsásd az tyuk levére. Mihelyt fel forrázad, mindjárt feladjad, mert ha az laska áll semmirekellő léssen. Először az husát add fel, annak utánna az laskát.” (Uo. 87.)

6. *Lud riskásával*: „Ezt is úgy főzzed, mint egyéb rizskásás étkeket szokás főzni. De meg ne sáfrányozd. Németországban az öreg ludakat az levekben szokták megfőzni. Megfőzheted egyébbel is; mint borsóval káposztával, de az erdélyiek azokkal nem szoktak élni. Diszteleknek is tetszik az nekik, mert eleiktől nem látták, hogy éltek volna vele.” (Uo. 81.)

7. *Lud kitöltve*: „Az mejjesztés után az aprólékját elvagdaldjad, megfőzzed. Az töltelékét úgy csináljad, az minémü almák Szent Iván és Szent Jakab havában teremnek, azt meghámozzad, szalonnát közben, azt, mint szokták szalonnával espékelní, az almát négygé metéld a szalonnával együtt megborsoldjad, mint annak az módja, az ludfiat megczövekeljed, az megborsolt almával szalonnával töltsd az derekát, mennyi belefér... vond fel az nyársra, sózd meg, az míg az nyárson süll, olyan levet csinálnak neki az minemüt akar. Főképpen mézes lé illik hozzá, az levében rakjad az aprólékját, hidra tegyed az derekát. Immár feladhatod.” (Uo. 84.)

8. *Lud törött lével*: „A ludat, mikor meg akarod ölni avagy mejjesztetni, ahhoz való vized legyen, egyeb efféle tyuk, malatzoknak az vizenél bővebben legyen; mert a vizen járó állatnak mondatik, s sürűbb ennek az tolla... szép tiszta táiban vágd fel, osztán, mikor fel akarod tenni... így lévén, szép tiszta fazokad legyen hozzá, hogy fel teszed, savát meg adjad forrázd ki az tajtékjából, hány reá vöröshagymát fehér czipót. Hogy immár e szerszámok megfőttek, tedd ki az táblára az husát, az levét szép tiszta szítan verd által, az husát abáljad bele, petrezselyem gyükeret is hasogass hozzá, így immár főzzed erősen, míg ideje eljön, sáfrányozd, borsozd gyömbérel meg és jó módjával meg is sózzad... efféle kenyeres étekre pedig ideig sőt ne vess, mert minden kenyeres éték, ha áll, megszóódik. Ha lehet, fekete kenyeret ne hányj reá, hanem fehérret, mert a fekete két három annyi sáfrányt is kíván.” (Uo. 75.)

9. *Lud fekete lével*: „Forrázzad pucold meg, mejjeszt meg, belét vedd ki. Aztán vágd fel tiszta táiban, rakd tiszta fazékban, vért bort ecetet kenyeret hány rá, ha abállás leved vagyon, azt öntsd rá, ha nincsen, tiszta víz is jó leszen. Ezeket főzd együtt, de sőt ne vess rá, mert az abállást az só meg sugorítja, ha felforr, akkor az abállás idején a husát szedd ki az táblára, abáljad a szüirt lével, vágj vöröshagymát reá, szegfüvezd borsold meg, savát is add meg, mikor kérik, add fel.” (Uo. 77.)

¹⁰ *Lud német lével*: „Mikor megabállod, az szerszámát meg akarod adni, petrezselyem gyökeret hasogass reá vöröshagymát, lisztet rántsd meg igen szépen tiszta vajban, annyi legyen pengi a liszt, hogy szépen süritse az levét, ezt osztán, mikor ideje sáfrányozd borsold gyömbérezd meg, mikor kívántatik.” (Uo. 79.)

Főzelékek

1. *Seperke vagy szömöröcsök gomba tiszta borssal*: „Ezt is hámozd meg szépen, hánd tiszta vízben. Ha aprók a gombák, egészen hadjad, ha nagyok, négygé messed, azt is módja

szerint megmetéljed. Az vízben megmosd szépen, rakd hozzá illendő fazékban vagy csuporban, vess söt reá, tedd az tűzhöz, lassan lassan magában levét ver. Ha arányzod, hogy az leve nem elég, tehénhus levét is tölts reá, ha az nincs, tiszta vizet vajat is reá petrezselyemlevet is, főzd meg igen jól; mikor megfő, borsold meg, kicsenné meg is gyömbérezd, mikor tehénhus lében főzöd, akkor vajat ne vess reá." (Uo. 221—22.)

2. *Borsó főzése*: „Amennyi borsót akarsz, annyit végy. Jó hé vízben mosd meg jól, tedd a fazékba, töltsd tele vízzel, tégy nád mézet bele, mindaddig főzd, míg a leve megsűrűsödik, így legyen jó megfőtt borsód is." (Uo. 279.)

3. *Borsó lencse olajjal*: „Tégy tiszta vizet a tűzhöz, egészen hányj vöröshagymát rá, a vizet sózd meg, mikor meghéjjalod a borsót, vigyázz, hogy fekete ne legyen benne, tedd tiszta ónos fazékba, forrázd ki a lúgjától, szürd le mind a levét, tölts hideg vizet rá, főzd abban módjával. Mikor megfőtt egy famozsárban öröld meg szépen, hogy fel akarod adni, azzal a foghagymás vízzel ereszd fel, olajozd meg a tálban; sült halat is tehetsz rá." (Uo. 251.)

4. *Sárgarépa főzése*: „Végy körtvélt, metéld meg azokat mint sárgarépát, vajban rántsd meg, jól módjával, tölts bort reá, aztán nád mézet tengeriszőlőt, had főjjon jól úgy hogy sok leve ne legyen mint répának szokott lenni, csak kevés." (Uo. 279.)

5. *Paréjos étkek*: „Aminémű fűből akarod főzni, akármi fű legyen az, de igen szépen szedd meg, valami rutság; szösz egyéb ne legyen rajta, aztán mosd meg, fonnyaszd ki, tiszta vízben szürd le, aztán tölts hideg vizet rá, facsard ki az vízből, azt tiszta tálba vágd meg, vereshagymát vágj, tiszta vajban rántsd meg. Ha megrántod, töltsd rá a tejet, főzd helyére, amikor fel akarod adni, add meg az savát." (Uo. 297.)

Főtt tészták, darák, tejes étkek.

1. *Köles kása vajjal tiszta vízben*: „Ebbe mindjárt söt vajacskát is vethetsz, azokkal főzded, mert ha kása is, de nagyon jó izü, vajjal szeretik is az emberek, azért így főzded, hogy mikor fel akarod adni, akkor is az tálban bőven vajazd meg. Láttam is oly urat, az kinek volt száz forintos szakácsa, mikor megszegődött vele, azzal próbálta meg, ha mit tud, hogy vajas kását főzetet vele legelsőbbben is. Tudhatod magad is, hogy lakodalmakban utolsó tál étel az kása, de ugyan kedvesen elkél." (Uo. 240.)

2. *Hasznos éték árpadarából*: „Végy szép törött tisztított árpát, tedd egy edénybe, tölts tiszta hé vizet reá, had álljon abban, míg kezdeddel eltüröd, vedd ki marokkal, nyomd ki, mosogasd meg más vízben úgy, hogy, a viz az edényben maradjon. Az alatt mandola tej készen legyen. Ha pedig vízzel akarod elkészíteni, tedd a mosogatott árpát hé vízbe és tiszta mázos fazékba forralt vízzel, ha köz tejet szereted azt végy hozzá, had főjjon be szárazon. Mikor az megtörtént, forrald meg a madolatejet, töltsd az árpához, hagyjad sűrűn főni. Ha vízzel főzzük el, hé vajat tölts mindjárt hozzá, először, mikor megfőtt, sózd meg kevésé, feladván hints rá bőven nád mézet vagy fahéjos és rózsavizet." (Uo. 260.)

3. *Túrós éték*: „Az asszu turót tisztítsd meg, rézmozsárban igen erősen törd meg, egy darab vajat is törj bele, itt megéred hat tikmonjal, ha csak egy asztalra akarod csinálni; a leve a tűznél tiszta fazékban főjjon, arra szép aprón vess vöröshagymát, mikor megtörök az turót kevergesd, hogy meg ne darabosodjék, főzd helyére, mint annak az módja, savát is add meg, aztán feladhatot." (Uo. 219.)

4. *Vágott tejes éték*: „Igen szép lisztet csinálj az asztalra s nyomd össze, a lisztnek a közepét lyukaszd meg, az mennyi illendő, tikmonyát verj belé, sózd meg avagy késsel szép apróra vágd meg, aztán ritka szítán a lisztet szítáld, a tej a tűznél forrjon, amely tikmonyas tészta a szítában maradt, azt ereszd a forró tejre, de keverjed egy tiszta kalánnal vagy habarófavál." (Uo. 187.)

Gyümölcsből készült ételek:

1. *Almakása*: „Az almát metéld meg szépen szélesen, hogy meg hámozd; tedd fel tiszta fazékba, tölts bort reá mézet vajat, azt főzd meg a kalánnal, törd el, hogy egészen semmi ne maradjon az aljában. Ha fel akarod adni, vajazd meg belül, nád mézzel megfaragjad." (Uo. 200.)

2. *Almafánk*: „Az almát hámozd, kerekdeden metéld meg, tiszta fehér borsból lisztből csinálj radócot neki, héj vajad legyen az tűznél, hántsd bele, rázd meg benne, faragj nád-mézet reá s úgy add fel." (Uo. 200.)

3. *Körtvély főve*: „Méz bőven, bors sáfrány, szegfű, fahéj, bor kicsiny kell ebben." (Uo. 195.)

Belényesy Márta

Die kulturhistorisch- und ethnographische Bedeutung einer Speisenfolge auf dem Tische des Gutherren Nádasdy aus dem XVI. Jahrhundert

(Auszug aus dem Rechnungsausweis für 1550 der Familie Nádasdy)

Der Artikel behandelt die ganze monatliche Speisenfolge für den Oktober 1550. Die Aufzeichnungen sind deshalb wertvoll, weil sie von jedem Tag berichten, welche Gerichte zum Mittag- und Abendessen auf den Tisch gelangten. Ausserdem enthalten die Notizen die Mengen der allwöchentlich beim Kochen verbrauchten wichtigsten Rohmaterialien wie Fleisch, Milch, Butter, Quark, Eier, Mehl und Hülsenfrüchte und ebenso die gebräuchlichsten Gewürze. Die Einleitung analysiert die Rechnungslegung und bestrebt sich, mit Hilfe der konsumierten Speisen und Rohmaterialien die Verhältnisse der ungarischen Küche des XVI. Jahrhunderts zu beleuchten. Aus der wöchentlichen Speisenfolge stellt die Verfasserin mehrere Tabellen zusammen und konstatiert aus diesen, dass unter den Speisen die Fleischgerichte überwiegen, denn unter den 305 Gängen können 202 Fleischspeisen gezählt werden. Ungefähr zwei Drittel der verzehrten Gerichte waren also Fleischspeisen und das dritte Drittel bestand zu gleichen Teilen aus Gemüse, gekochten Mehlspeisen, Gerichten aus Milch und Eiern und aus Obst. Die in jenem Monat gegessenen Fleischgattungen bestanden zu rund 60% aus Kuhfleisch, ca. 37% war Geflügel und der Rest war Fisch und Schweinefleisch. Die Anzahl der Gänge an Fleischtagen schwankte zwischen 4—5, stieg aber an den leichten fleischlosen Tagen bis zu 6—7 Gängen an. Die wöchentlichen Speisenfolgen waren ziemlich gleichförmig und Fleisch folgte auf Fleisch. An Wochen- und Sonntagen bildete Fleisch die Hauptnahrung und der Speisezettel berichtet, dass neben den edleren Teilen der Tiere auch Innereien wie Leber, Niere, Magen, Zungen und Stelzen verarbeitet wurden. Die aus Kuhfleisch gekochten Speisen wurden zuerst aufgetragen, dann folgte Geflügel, aber man bemühte sich, die Eintönigkeit der Ernährung durch abwechslungsreiche Zubereitung auszugleichen und man konnte aus jeder Fleischgattung auch dreissigerlei Gerichte kochen, braten und backen. Nur zwei Tage waren von dem reichlichen Fleischkonsum ausgenommen, der Montag und Dienstag, an diesen Tagen wurden leichte Fastenspeisen genossen, vorwiegend aus Milch und Eiern bereitete Gerichte, Quarkspeisen in Butter oder gebratene Eier, in Wasser oder Milch gekochte Mehlspeisen (Klöße, Nudeln u. dgl.) und es wurden auch mit Butter oder Öl bereitete Gemüse (Linsen, Erbsen und Kraut) aufgetragen. Die Reihe der Mehlspeisen wurde mit einem aus Birnen oder Äpfeln bereiteten Nachtisch abgeschlossen.

An die Speisenfolge anschliessend verweist die Verfasserin auch auf die in jener Zeit üblichen Fastengebräuche. In früheren Zeiten hat die Kirche den Freitag und Samstag, wie und da auch den Mittwoch als die Tage bestimmt, an denen man sich des Fleischgenusses enthalten musste, dies hat sich aber gegen Ausgang des Mittelalters geändert. Wie auch die Verköstigung der zum neuen Bekenntnis übergetretenen Familie Nádasdy zeigt, waren in jener Zeit bei uns der Montag und Dienstag als fleischlos bestimmt, die übrigen Tage, also auch Freitag und Samstag waren dem Genuss der Fleischspeisen vorbehalten. Für die Vigilien des Allerheiligentages, also für den 31. Oktober, wurde die frühere strenge Fastenvorschrift auch weiter beibehalten. Über die Art und Weise der Zubereitung der in der Speisenfolge genannten Gerichte geben zwei Kochbücher aus dem XVI. Jahrhundert Auskunft, denn die in der geschilderten Speisenfolge genannten Gerichte kommen auch in diesen Kochbüchern vor und dies gibt Aufschluss über die Zubereitungsart der auf den Tisch der Nádasdy gebrachten Speisen und die Anthologie wird auch darin unterstützt, dass in der Rechnungslegung für jeden Tag die für die Speisen nötigen Rohmaterialien genannt wurden; dies erleichtert, aus diesen Aufzeichnungen auf die Art und Weise der Zubereitung zu schliessen. Aus den Vergleichen ergibt sich, dass die verschiedenen Fleischgerichte kräftig gewürzt und in dünner Brühe aufgetragen wurden, zu ihrer Würze wurde Ingwer, Pfeffer, Safran, Wein, Essig und Honig verwendet und zur Verdickung der Sossen wurde Brot genommen. Bei der Besprechung der Zubereitungsarten bemerkt die Verfasserin, dass diese gewürzten und sossigen Fleischgerichte in jener Zeit auch anderwärts in Europa sehr beliebt waren. Über ihre Vergangenheit wird gesagt und es ist für ihre auf die ungarische Kochkunst ausgeübte Wirkung bezeichnend, dass dieser Geschmack wahrscheinlich schon im XV. Jahrhundert sehr verbreitet war und noch im XVI. und XVII. Jahrhundert vorherrschte. Die Verfasserin verweist weiter darauf, dass die Entwicklung der Ansprüche, die auch in der ungarischen Küche bis ins XV. Jahrhundert verfolgt werden kann, neben der abwechslungsreichen Zubereitungsart der Fleischgerichte auch die mannigfachen Gattungen gekochter Mehlspeisen erfindet; ohne Frage spielten dabei die herrschaftlichen Haushaltungen eine grosse Rolle. Neben den Mehlspeisen verbleibt als Fastenspeise auch weiter der Molken, unter den breigen Gerichten nimmt Hirse einen wichtigen Platz ein. Um jene Zeit erschienen schon viele dieser Gerichte auf den bäuer-

lichen Tischen, ausser Hirsebrei und Musgerichten gehören dazu der Molken, Kraut, Rüben, Bohnen und Erbsen und mit Fleisch gekocht galten die letzteren schon im XIV. und XV. Jahrhundert auf Bauernhochzeiten als traditionelles Festessen. Im Laufe der Zeiten gelangten auch andere Gerichte zu den Bauern, so z. B. die im XV. und XVI. Jahrhundert sehr geschätzten Klösse und Nudeln, ebenso die unterschiedlichen gewürzten Sossen und diese wurden bei unserer Bauernschaft als Hochzeitsgerichte auch in späteren Jahrhunderten beibehalten.

Zusammenfassend meint die Verfasserin, dass jene europäische Mode, die bis zur Katastrophe von Mohács die ganze ungarische Kochkunst kennzeichnete, sich mit dem XVI. Jahrhundert beginnend immer mehr auf Siebenbürgen beschränkte. Dies ist aber nicht die Auswirkung der Türkenherrschaft, die eingehende Prüfung des mittelalterlichen Materials verweist nämlich darauf, dass es sich hier um die Zurückdrängung und Archaisierung einer früheren, über das ganze Land verbreiteten europäischen Geschmacksrichtung handelt, die mit der besonderen politischen und gesellschaftlichen Entwicklung Siebenbürgens erklärt werden kann. Die Verfasserin verweist auf die Notwendigkeit der Klärung dieser Probleme und der Fortsetzung historischer Forschungen und sie lenkt unsere Aufmerksamkeit auf die grosse Bedeutung des europäischen kulturhistorischen Materials, ohne dessen Kenntnis die Zusammensetzung unserer neuzeitlichen volklichen Bildung weder auf dem Gebiet der Ernährung noch auf anderen Gebieten der volklichen Kultur erkannt werden kann.

Im Anhang bringt *L. Bernát Kumorovitz* den ganzen Text der monatlichen Rechnungslegung und zum Abschluss folgen zur Rekonstruktion der Zubereitungsverfahren einige zeitgenössische Kochrezepte.

Egy francia—magyar dallamegyezés tanulságai

SAMUEL BAUD-BOVY Bartók-émlékkönyvbe írt tanulmányában¹ megállapítja, hogy későközépkori, franciáktól átvett görög dallamok ugyanazt a ritmusrendszert tüntetik fel, mint amit BRĂILOIU „giusto sillabique”-nek nevezett a románban;² a görög dalok francia eredetijében azonban a szokványos $\frac{6}{8}$ -ot találjuk. Felveti a lehetőségét, hogy a görög dallamok esetleg megőrizték az eredeti ritmusformát, amit a francia népzene újabb fejlődése már elmosott, illetve talán sok esetben csak a gyűjtők nem figyeltek meg pontosan, s a nekik szokottabb formában örökítették meg. Hivatkozik ПИЧК-nek egy elszázi dallamára is, amely, hangfelvételtől lejegyezve, hasonló ritmusrendszert mutat, s felteszi, hogy „... si, au lieu de les noter d'oreille, avec les préjugés de notre culture musicale, on les avait transcrites, ... d'après des enregistrements, on s'apercevait que nombre de nos chansons françaises (ballades non dansées, complaints, chansons de quête) appartiennent en fait au système du „giusto syllabique” és a görög dalok tanulsága, szerinte „... nous aident... à imaginer ce que pouvaient être, modalement et rythmiquement, les chansons françaises de la fin du moyen âge.”

Nyugati párhuzamainak nyomatékot ad egy előzőleg feltett és meg is válaszolt kérdése: „S'agit-il là d'un système propre à la musique populaire de l'Europe orientale? Je n'en crois rien.”

Ezekből az idézetekből kitűnik, hogy a szerző egy Nyugat- és Kelet-Európában egyaránt meglevő régi zenei sajátságoknak tartja e ritmusrendszert, amit ilyen alapon közös, európai jelenségnek tarthatunk. A következőkben ennek az elképzelésnek alátámasztására szeretnék felhozni néhány hasonló párhuzamot a francia és magyar anyagból, valamint adatokat arra, hogy a jelenség valóban széleskörű lehetett a középkori Európában.

Az alábbiakban az egyik legelterjedtebb francia balladának, a Roi Renaud-nak dallamát mutatom be néhány variánsában. alájátéva egy magyar dallamot, mely különféle, de mindig francia eredetű balladaszövegekkel³ került feljegyzésre. (1—11. dallampélda.)⁴

¹ Baud-Bovy, Samuel: La strophe de distiques rimés dans la chanson grecque. In *Studia Memoriae Belae Bartók Sacra*. Budapest, 1956. 2 ed. 1957. 370—373.

² Brăiloiu, Constantin: Le giusto syllabique, Un système rythmique populaire roumain. In: *Anuario musical del Instituto Español de Musicología VII*, 1952. 117—158. Ez a munka, sajnos, elérhetetlen számomra, s csak Baud-Bovy idézetéből értesültem tartalmáról.

³ Francia balladáknak magyarországi elterjedését és az ezzel kapcsolatos történelmi problémákat tárgyalja „Francia eredetű réteg balladáinkban” című kéziratos tanulmányom, melyet a közeljövőben közrebocsátok. Ott tárgyalom dallamunk szomszédnépi elterjedését is. *L. Manga közlését, Ethn. LXVII.* (1956) 246.

⁴ Dallampéldáink adatai: *I. D'Harcourt, Marguerite et Raoul: Chansons folkloriques françaises au Canada. Québec-Paris, 1956. No. 3. 63 l. 2. uo. No. 3. 61. l. 3. Uo. No. 3. 64. l.*

1 $\text{♩} = 60$
 La mère é - tant sur les var-reaux. A vu ve - nir son fils Re - naud

Variations

2 $\text{♩} = 60$
 La mère é - tant sur les car-reaux. A vu ve - nir son fils Re - naud.

3 $\text{♩} = 60$
 Sa mère a é - te le re - ce - voir Quand son fi'est ar - ri - vé à la port':

4 *Tres modéré*
 Lorsque Re-naud de guer-re vint, Te-nant ses tri - pes dans ses mains,

5 *Modéré*
 Lou counte Ar - nau lou chiba - lhè Dins lou Pié - moun. ba ba - ta - lhè.

6 $\text{♩} = 250-330$ ($\text{♩} = 41-55$)
 Ra - kó - ci koes - má - bu Két ka - raj - cár a bor, (4)

6a $\text{♩} = 160-176$ ($\text{♩} = 53-59$)
 Ra - kó - ci ko - es - má - bu Két ka - raj - cár a bor,

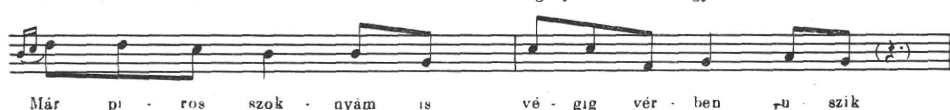
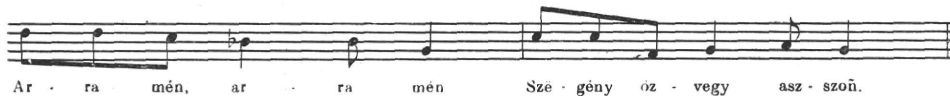
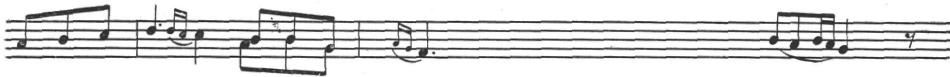
7 $\text{♩} = 160-176$ ($\text{♩} = 53-59$)
 Las sau jary. las - san jary rá - kó - ci kis ur - fi, (2) (9)

8 *Tempo giusto*
 An go li Bor - ba - la kis szok - nyát var - ra tott,

9 *Parlando* $\text{♩} = \text{cca } 81$ ($\text{♩} = 54$)
 Ke - ret - te - lek té - ged. Sza - la - i ró zsi - ka,

10 $\text{♩} = 58$
 La Passi - on de Je - sus - Christ, la Passi - on de Je - sus - Christ

11 *Tempo giusto* $\text{♩} = 125-168$
 El - mént a két jány vi - rá - got szonny. El - in - du - lá - nak, kez - dé - nek monnyi.

A magyar vers szövegsorai hat szótagból állanak, míg a franciáké nyolcból. Ezért a magyar dallam vonala egyszerűbb, szerényebb mozgású. Tökéletesen egyező bennük az első sor, kadenciájával együtt. Hasonló a második is, csak zárata eltérő: ötödik fok helyett mollterc áll (illetve dúr vagy semleges terc; ez utóbbi, illetve a váltakozás a dunántúli területre jellemző sajátosság, ahol példánkat feljegyezték). Ez az eltérés a magyar anyagban magában is sűrűn előforduló jelenség: olyan dallamok, amelyeknek ötödik fokon van a főzárata, sőt, ahol a kvintváltó felépítés tanúsága szerint kétségtelenül ez is az *eredeti*, igen sok helyen mollterces főzárlattal kerülnek elő, különösen Erdélyben. Ez tehát lehet a dallam magyar életében történt változás is. A harmadik sor mozgása is lényegében hasonló a franciában és a magyarban — a változatok eltéréseit is tekintetbe véve; csak a kadenciában találunk különbséget. De itt már a francia is többféle formát mutat, amelyek közt megtaláljuk a magyar dalok 1. fokú zárlatát is (5. példa). Különben is a három francia lehetőség, a mollterc, az első fok és az „alsó hetedik” fok tulajdonképpen egyetlen zárlattípusnak különböző, de egyenértékű jelentkezése, amit világosan elárul a 3. példában jelzett változat, ahol egyetlen lefutó melizmában van együtt mind a három. A dallam egésze, felépítése ettől a kadenciától eltekintve kétségtelenül azonos. Sőt 10. példánk tanúsága szerint a franciában sem sziklaszilárd a főzárlat, ott sem kizárólagos az ötödik fokon való megállás, az utóbbi dallam a második fokra fut le ezen a helyen, ugyanakkor egész dallamvonalában tökéletesen egyezik a Roi Renaud dallamával. Ez egyúttal azt is bizonyítja, hogy dalunkat a franciák sem mindig ugyanerre a ballada-szövegre énekelték; talán csak később fonódott vele össze.

Ennek az utóbbi formának is megvan a külön magyar megfelelője (11. pl.⁴), amelynek összefüggése a felette állóval még kétségtelenebb; bár ez meg tizenegy szótagos, tehát még a franciánál is hosszabb; ennek ellenére dallamvonalára szintén eléggé egyszerű, hangterjedelme is kisebb amazoknál. Mintha a magyarok régiesebb, kezdetlegesebb formáját őrizték volna meg a dallamnak!

Ugyanez állapítható meg ritmikai tekintetben is. Ha szemügyre vesszük a magyar példák ritmusát (6–8. pl.), ugyanazt a „giusto syllabique”-ot találjuk bennük, amelyről az előljáróban szoltunk. A 6. pl. a ballada-dallamnak „kivonatolt” formája, amelyet a gramofonlemez Bartóktól származó lejegyzéséből, — az összes versszak ritmikai egyenlenségeinek és cifrázatainak pontos megrögzítéséből — vontunk el, mint átlagértéket. De hogy az elhangzott, valószínű formáról is legyen fogalmunk, közöljük alatta BARTÓK lejegyzésének első versszakát is (6a). Ugyanígy „kivonatolt” forma a 7. példa is, ugyanennek a dallamnak a helyszínen felvett fonogramjáról, melynek más énekestől származó négy versszakát Lajtha László jegyezte le. A 8. példa BARTÓK hallásutáni, helyszíni lejegyzése. A 9. példa a „giusto syllabique” elmosódását,

4. *Canteloube, Joseph*: Anthologie des chants populaires français. Paris, 1951, IV, 178. 5. Uo. II, 288. 6. *Kodály Zoltán*: A magyar népzene. A példatárt összeállította Vargyas Lajos. Budapest, 1952. 494 sz. 6a. A Magyar Rádió és a Néprajzi Múzeum hanglemezsorozatának kótamelléklete, litográfia Bartók Béla kézírásáról. (21–22 sz.) 7. Muz. Fo. 2573 számú henger lejegyzése a Néprajzi Múzeumban. 8. *Bartók Béla*: A magyar népdal. Budapest, 1924. 34a sz. 9. Uo. 34b sz. 10. *D'Harcourt*: id. m. 12 sz. 11. *Bartók*: id. m. 209 sz. 12. Uo. 36 sz. 13. *Bujeaud, Jérôme*: Chants et chansons populaires des provinces de l'Ouest, Saintonge, Aunis et Angoumois, Niort, 2. ed. 1895. II, 191. 14. *Sharp, Cecil*: English Folk-Songs from the Southern Appalachians. Edited by Maud Karpeles. London—New-York—Toronto, 1952, I. No. 14 G.

„parlando”-vá való feloldását mutatja. Igen figyelemre méltó jelenség, hogy a kanadai franciák és a dunántúli magyarok szinte pontosan azonos tempóban adták elő e dallamot, amit a metronom-jelzések tanúsítanak.

A kanadai francia dallamokat ugyan fonográfról jegyezték le, de még ez sem biztosíték arra, hogy nem lappang-e bennük a fenti ritmusfajta, ami esetleg elkerülte a lejegyzők figyelmét. Maga BARTÓK is kénytelen volt — a bolgár ritmus megismerése után — korábban lejegyzett román kolinda-hengereit újra lehallgatni és az egykor csak lényegtelen szabálytalanságnak tartott eltéréseket pontosan kiírni. (Példa erre a bihari kiadványban⁵ közölt kolindáinak későbbi lejegyzése a Kolinda-kötetben.⁶) Ha ezek a lejegyzések azonban mégis pontosaknak bizonyulnak, akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a francia dallamfejlődés már éppenúgy eltörölte a régi, váltakozó ritmus nyomát a dallamból, ahogy a magyar 11. példából is, amely tízszótagú sorainak hármas ritmusaival egy későbbi — vagy egykorú? — dallamtípus hatását mutatja, a volta-, vagy gagliarda-dallamokét.

Nálunk még több, szórványos maradványa került elő ennek a régies ritmusfajtának. Igen jellemző példáját láthatjuk a 12. példában.⁴ S hogy

Tempo giusto

12

Az én lo - vam Szaj - kó, Ma - gam pe dig Jan - kó;
Mind a négy lá - bá - ról Le - e - sett a pat - kó.

$\text{♩} = 126$

13

Jeu - ne ca - pi - tai - ne, Re - ve - nant de guer - re cherchant ses a - mours, Jeu - ne
ca - pi - tai - ne, Re - ve - nant de guer - re cher - chant ses a - mours.

14

(a) (b) (c)

⁵ Bartók Béla: Cântece populare românești din comitatul Bihor (Ungaria) — Chansons populaires roumaines du département Bihar (Hongrie). București, 1913.

⁶ Bartók Béla: Melodien der rumänischen Weihnachtslieder (Kolinde). Bécs, 1934.

a francia anyagban is megtalálhatjuk nyomát figyelmes vizsgálattal különböző „szabályos” ritmusképletekbe erőltetett dalokban, (de még így is tévesen), azt 13. példánk⁴ igazolhatja, ahol az előjegyzett $\frac{3}{4}$ ütem csak a dallam egy részére érvényes, tehát tulajdonképpen $\frac{3}{4} \frac{2}{4}$ -et kellett volna kiírni.

De nemcsak a francia dallamokról állapíthatjuk meg ezt. Ha egy pillantást vetünk 14. példánkra,⁴ SHARP C. appalachi dallamára, akkor már a megnyúlást jelző koronák is elárulják, hogy ritmusfajánkkel találkoztunk. Még jelentősebbé válik a példa azért, amit az illusztris gyűjtő bevezetésében hozzáfűz.⁷ „They have one vocal peculiarity, however, which I have never noticed amongst English folk-singers, namely, the habit of dwelling arbitrarily upon certain notes of the melody, generally the weaker accents. This practice, which is almost universal, (kiemelés tőlem) by disguising the rhythm and breaking up the monotonous regularity of the phrases, produces an effect of improvisation and freedom from rule which is very pleasing. The effect is most characteristic in $\frac{6}{8}$ tunes, as, for example, No. 19 G. in which in the course of the tune pauses are made on each of the three notes of the subsidiary triplets.”

Az appalachi kivándorlók, akik a legtisztább nyugat-európai ötfokúságot is megőrizték számunkra, nyilván olyan reliktum-területet képeznek, ahol a régi európai zene egy ritmikái tulajdonsága a mai napig fennmaradt.

Végezetül meg kell még jegyezni, hogy meggyőződésem szerint az ún. „bolgár ritmus” is a „giusto syllabique” egy válfaja, s tulajdonképp nem egyéb, mint az előbbinek felgyorsított formája. Igaz ugyan, hogy ez nem 2:1, illetve 1:2 arányú értékek váltakozása, mint amaz, hanem 3:2, illetve 2:3 de itt is két meghatározott érték váltakozik, s az alapegységekből aszimmetrikus (vagy aszimmetrikus-osztású) ütemfajták állnak elő: $\frac{5}{16} \frac{7}{16} \frac{3+2+2}{16}$ stb. BARTÓK is így értelmezi műveiben: ahol ugyanis „bolgár ritmus”-t jelez a címben, tulajdonképp sokszor „giusto syllabique” van jelen (pl. a Mikrokosmos VI. füzetének utolsó hat bolgár táncában).

S így a románok, bolgárok, magyarok, görögök, franciák, angolok és elzászi németek egyaránt egy régi európai ritmus-sajátságot tartottak fenn — különböző intenzitással —, amely a legújabb zenei törekvések fegyvertárába is bekerült, s ezúton — például BARTÓK számos művében — újra az osztatlan Európa közkincsévé vált.

VARGYAS LAJOS

Die Lehren von einer Übereinstimmung französischer und ungarischer Melodien.

Verfasser stellt einige ungarischen Varianten neben eine französische Balladen-Melodie; der Rhythmus der ungarischen Fassungen weist dasselbe „giusto syllabique” auf, das C. Brăiloiu in der rumänischen Volksmusik beschrieben und S. Baud-Bovy in griechischen Varianten französischer Weisen festgestellt hat. Daneben weist der Verfasser auf Angaben hin, aus denen sich ergibt, dass das „giusto syllabique” als eine archaische, gemein-europäische Erscheinung betrachtet werden kann.

⁷ Sharp, Cecil: id. m. I, XXVII.

Az Orion csillagkép a magyarságnál

A magyar népi csillagnevek gyűjtése — amelynek történetében olyan kiemelkedő tudósok szerepelnek, mint LUGOSSY JÓZSEF, KÁLMÁNY LAJOS és HERMAN OTTÓ —, hosszú pangás után új lendülettel indult meg. A készülő Magyar Nyelvatlasz szóföldrajzi kérdőívének 101. és 102. pontja a Tejút (Via lactea) és a Göncölszékér (Ursa maior) neveivel foglalkozik, s eddig csaknem kétszáz helységről gyűjtöttek rájuk adatokat nyelvészeink. Készül a Romániában élő magyarság nyelvi atlasza is, amely szintén felgyűjti a csillagneveket. Ebből az anyagból SZABÓ T. ATTILA közölt igen értékes adatokat.¹ A gyűjtőmunka ez utóbbinál szélesebb körű² és részletesebb, mint nálunk, mivel minden fontosabb csillag és csillagkép nevére kiterjed. Magam 1955 óta gyűjtöm csillagneveinket és csillagmondáinkat.³

Felvetődik a kérdés, hogy a népi csillagnevek gyűjtése nem a nyelvtudomány körébe tartozik-e. Véleményem szerint a kérdésnek jelentős néprajzi vonatkozásai is vannak, hiszen a csillagokhoz fűződő elképzelések a nép természetismeretének lényeges részét alkotják; a csillagnevek, valamint az e neveket magyarázó, vagy ezek alapjául szolgáló csillagmondák pedig teljes mértékben a folklóre-kutatás tárgyát képezik. A népi csillagnevek, és azok az elképzelések, amelyekből a nevek fakadtak, ethnológiai vonatkozásaikban is igen tanulságosak.⁴

Az Orion csillagkép egyike legvonzóbb, legtöbb problémát felvető csillagzatainknak. Neveinek és a hozzáfűződő elképzeléseknek sokszínűségét egyedül a Via lactea hasonló vonatkozásai közelítik meg.

A magyarságnál az Orion csillagképnek két névtípusa ismeretes: egyik a K a s z á s - (*Kaszás, Kaszások, Három Kaszás, Kaszáscsillag, Kaszacsillag*), másik (valamilyen összetételben) a - p á l c a (*Szent Péter pálcája, Szent Ilona pálcája, Birópálca, Juháspálca* stb.).

A Kaszás-típusú nevek variánsai — az eddig rendelkezésemre álló adatok alapján — nem köthetők ethnikai csoportokhoz, nem adnak ki összefüggőbb táji egységeket, egy falun belül is, sokszor egy adatközlő beszédében is több változat él. E névtípusnak két elképzelés adja az alapját. Az Orion-öv cil-

¹ Szabó T. Attila: Moldvai csángó csillagnevek, Nyr. LXXXI. (1957) 458—62.

² Románia minden magyarok lakta falujában felgyűjtik az Atlasz anyagát. (Szabó T. Attila levélbeni közlése.)

³ E kérdésnek szenteltem 1958-ban készült szakdolgozatomat („Csillagneveink és csillagmondáink nemzetközi összefüggései”) is.

⁴ Szép példája ennek Lehmann—Nitsche: Das Sternbild des Siebes c. dolgozata [MSFOu. LXVII. (1933) 224—32.], amelyben a Plejades (Fiastyúk) szita elképzeléséről és ilyen neveiről kimutatja, hogy ezek főleg a finnugor népekre jellemzőek.

lagait (δ , ε , φ Orionis) vagy három kaszásnak tekintik, vagy pedig a teljes (?) csillagképet kaszának képzelik. Nehéz lenne eldönteni, hogy a magyarságnál e két elképzelés közül melyik az eredeti. Mindkettő már eddig gyűjtött adataim alapján is általánosnak mondható,⁵ emellett ezen elképzelések párhuzamosan is előfordulnak.⁶ Noha a „kaszá-alak” a népi elképzelésben — 1. térképünk bizonyossága szerint is — gyakorinak mondható, feltűnő módon e csillagkép nevét konkrét *Koszacsillag* megfogalmazásban mindössze egy helyen találtam meg a recens anyagban.⁷ Nem így a történeti forrásokban, amelyek adatai viszont mindig erre az elképzelésre utaló nevek: XV. sz.: kaza hűg; ⁸ 1565: kaŷza hűg; ⁹ 1577: kaza hűg; ¹⁰ 1585: kasza hűg; ¹¹ 1590: kasza hűg; ¹² stb. 1757-ben fordul elő először e csillagkép más neve: „Kasza hűg vagy Kaszás.”¹³ Az előbbi nevek még a XIX. század végén is éltek néhány helyen: Kaszahűg (Nagymihály, Borsod m.),¹⁴ Kaszaholdja (Kalotaszeg,¹⁵ Torda, Torockó, Aranyosszék¹⁶), Kaszahóggya (Kibéd, Maros-Torda m.,¹⁷ Kalotaszentkirály, Kolozs m.¹⁸), s MITRÁK szótára még 1881-ben is Kaszahűg értelmezést ad az Orion csillagképnek.¹⁹ Így a két elképzelés és az ezeken alapuló névtípus névváltozatainak történeti együttélését kell feltennünk, legalábbis a XVIII. század elejétől.

A probléma azonban nem zárható le ennyivel. Vannak egyes tények, amelyek alapján azt kell mondanunk, hogy a kasza-elképzelés az erre való történeti adatok ellenére sem lehet az eredeti.

Bár nagy területen tekintik kaszának az Orion csillagképet, sehol sem tudják megmutatni az égen magát a „kaszát”, hanem csak az Orion-öv három, egy sorban álló csillagát, amelyeket másutt vagy ugyanabban a faluban mások *Három Kaszásnak*, *Kaszásoknak* neveznek. Egy falun belül sem tudtak meg-egyezni sohasem adataközlőim a kaszát alkotó csillagok számában, ahol pedig megmutatták az égen az Orion csillagképet, tudományuk kimerült abban, hogy az Orion-öv csillagait kinevezték a „kasza” nyelének. Közlésre érdemes például ecsédi (Heves m.) gyűjtésem egyik részlete: Ács András 55 éves földműves és veje, a 28 éves Tóth Benedek, miután hosszasan vitáztak arról, hogy hány csillagból áll is a *Kaszás* (egyik szerint hét, másik szerint öt),

⁵ Az utóbbi évek gyűjtései alapján azt mondhatjuk, hogy csak Erdélyben és a Kárpátonkon túli magyarságnál nincsenek meg a Kaszás típusú nevek és elképzelések.

⁶ *Kasza* ~ *Kaszások*: Ecséd, Heves m.; Dévaványa, Jász-Nagykún-Szolnok m.; Debrecen, Hajdú m. *Kasza* ~ *Három Kaszás*: Ete, Komárom m.; Tiszacsege, Hajdú m.; Földes, Hajdú m.

Isaszeg, Pest-Pilis-Solt-Kiskún m.

⁸ *Szamota István*: A Schlägli magyar szójegyzék. A XV. század első negyedéből. Bp. 1894. 13.

Olvasata: Kasza hűg. Régi nyelvünkben a *hűg* szó 'stella' jelentésű volt. E szavunk fgr. eredetű, vö. *Szinnyi József*: Magyar Nyelvhasonlítás. (Hetedik kiadás.) Bp. 1927. 141.

⁹ *Petrus Melius*: A Szent Iob könyvenek ... Várad, 1565. Fol. 21. v.

¹⁰ *Pálffy Márton*: Kolozsvári Glosszák. Nyr. XXXVII. (1907) 229.

¹¹ *Melich János*: Calepinus latin—magyar szótára 1585-ből. Bp. 1912. 80.

¹² *Károl Gáspár*: Szent Biblia. Visol, 1590. 516.

¹³ *Bertalanffi Pál*: Világnak két rend-béli rövid isméréte. Nagyszombat, 1757. 22.

¹⁴ Nyr. XXI. (1892) 284—85.

¹⁵ *Jankó János*: Kalotaszeg magyar népe. Bp. 1892. 187.

¹⁶ *Jankó János*: Torda, Aranyosszék, Torockó magyar (székely) népe. Bp. 1893. 233.

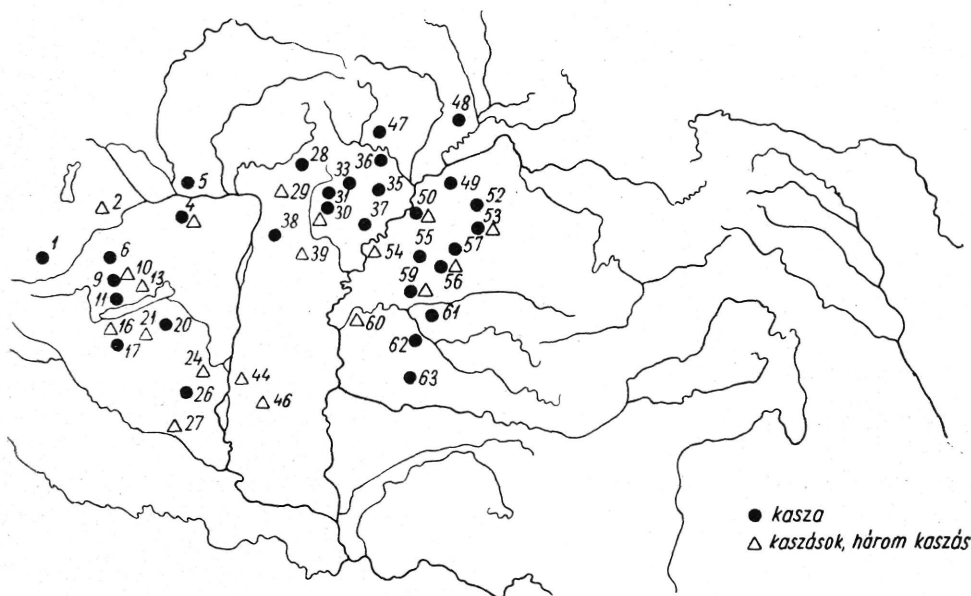
¹⁷ Nyr. XXX. (1901) 199.

¹⁸ Nyr. XXX. (1901) 200.

¹⁹ *Mitrák Sándor*: Orosz—magyar szótár. Ungvár, 1881. 373.

kihívtak az udvarra, hogy majd megmutatják. Csak abban tudtak megegyezni, hogy három egy sorban álló csillag a „kasza” nyele, a többi részeket nem tudták megmutatni.²⁰ A falu öregei viszont — köztük Tóth Benedek édesanyja is — *Kaszások*nak nevezték az Orion-öv csillagait, akiknek a *Sánta lány* viszi az ebédet.

Az Orion csillagképpel összefüggésben ismeri népünk a Sirius (*a Canis maioris*) csillagot, amelyet *Sánta Katának*, *Sánta lánynak* nevez, és mindenütt azt tartja róla, hogy ebédet vagy vizet visz a *Kaszások*nak. E csillagnév és monda általánosan elterjedt, az adatok csaknem teljesen fedik az Orion-öv Kaszás, Három Kaszás típusú neveinek, valamint a kasza-elképzelésnek

elterjedési területét. (Lásd a 2. számú térképet.) Ezzel ellentétben viszont mindössze egy mondat találtam, amely a kasza-elképzelést magyarázza, s ez is nyilvánvalóan egészen új:

„Illés kaszált a réten. Délben, mikor leült az ebéd mellé, eldobta kaszáját, ledobta a földre. Amikor újra kaszálni akart, megjelent neki az Úr, és ráparancsolt, hogy menjen megtéríteni a pogányokat. Illés hagyott mindent, és ment. Az Úr Isten átváltoztatta a kaszáját kasza formájú csillagokká.” Sümegprága, Zala megye.

Elengedhetetlenül szükséges a magyar anyag megértéséhez e csillagkép európai neveinek vizsgálata, a név- és elképzelés-típusok eredetét csak így világíthatjuk meg. Sajnos, az Orion csillagkép neveiről mindössze a Lengyel

²⁰ Meg kell jegyezni, hogy ekkor (1956. március) nem is volt látható az Orion, s a három csillag, amelyet megmutattak, három más, viszonylag egy sorban álló csillag volt. A falu öregei tudták azt is, hogy a *Kaszások* még nem jöttek fel. Gyakori volt az is, hogy adatközlőim azonnal megmondották: „Van még a Három Kaszás, de én már nem tudom megmutatni.” Úgy látszik, hogy e csillagkép, amely nem látható egész évben, már kezd kiesni a nép természetismeretéből, bár nevei és folklore-vonatkozásai még elevenen élnek.

Néprajzi Atlasz tájékoztat megfelelő módon,²¹ más részletes feldolgzás nem áll rendelkezésünkre, pedig a részletkérdések, kölcsönhatások csak térképezett anyaggal lennének jól megvilágíthatók. Bár e csillagkép neveiről több tanulmány is jelent meg,²² az adatok mindössze a kérdés bonyolultságára mutatnak rá, a megoldáshoz nem elegendők. A Lengyel Néprajzi Atlasz lapjához hasonló publikációk egész sorára lenne szükség, hogy e problémát megoldhassuk.

Jelenleg a következő adatok állanak rendelkezésre az összehasonlításához :

A Három Kaszás, Kaszások név- és elképzeléstípus főleg a német és szláv nyelvterületen gyakori. Felső Németországban,²³ Bajorországban,²⁴ Stájerországban²⁵ és Svájcban, az Aargau kantonban²⁶ használatos az Orion-öv *die drei Mäder* (Három Kaszás) neve. Bajorországban ismerik még a *die Sensen* (Kaszák²⁷) nevet is.²⁸ Elzászban e csillagokat egyszerűen *Mäder*-nek (Kaszás) nevezik.²⁹ A szláv népek közül a lengyel a *kosy*, *skosy*, *kosce*, *kosniki*, *kosiarze* stb. (Kaszák, Kaszások) neveket használja az Orion-öv csillagainak megjelölésére.³⁰ A morváknál: *kosy* (Kaszák).³¹ A vendeknél szintén ez a név él.³² A szlovének nevezik *koszi*-nak (Kaszák)³³ és *kosci*-nak (Kaszások)³⁴ is. E csillagok kasub neve: *kosñi* (Kaszások).³⁵ Ugyanilyen jelentésű a szerb-horvát *kosce* név is.³⁶ Nem ismerem e csillagok bolgár nevét, KOWATSCHEFF cik-

²¹ Moszyński, K.: Atlas kultury ludowej w Polsce. Zeszyt III, r. 1936. No. 1. Nazwa Pasa Oriona (wzgl. nazwa Oriona).

²² Lehmann-Nitsche, R.: Die Sternbilder Harke-Dreschflegel und Rechen-Sichel. ZfVk. III. (1931) 156—63.

Lehmann-Nitsche, R.: Das Sternbild der Harke oder des Rechens. ZfVk. V. (1933) 212—13.

Lehmann-Nitsche, R.: Das Sternbild der Mäher. ZfVk. V. (1933) 281—85.

Lehmann-Nitsche, R.: Das Sternbild der Sense. ZfVk. VI. (1934) 62—63.

A következő dolgozatokat csak az előbbi cikkek hivatkozásából ismerem:

Volpati: Nomi romanzi degli astri Sirio, Orione, la Pleiadi a la Iadi. Zeitschrift für romanische Philologie. LIII. (1932).

Chrobok (Kotzius?): Die Sternbilder „kwoki” und „kosy”. Der Oberschlesier VI. (1924).

²³ Grimm, J.: Deutsche Mythologie. I—III. (Vierte Ausgabe). II: 606.

²⁴ Schmeller, J. A.: Bayerisches Wörterbuch I (Stuttgart und Tübingen, 1827, 1828, 1836, 1837). 1568.

²⁵ Unger-Khull: Steirisches Wortschatz. Graz, 1903. 446. (Idézi Lehmann-Nitsche: ZfVk. VI. (1934) 62.)

²⁶ Rochholz, E. L.: Schweizensagen aus dem Aargau. Aarau, 1856. I. 202.

²⁷ A Kaszák itt, és az alábbiakban Kaszásokat jelentenek.

Lehmann-Nitsche több példát sorol fel arra, hogy egy eszköz neve többesszámban az eszköz használóinak synonymájaként szerepel. [ZfVk. III. (1931) 162.] Ez a magyar nyelvben is gyakori: „Négy kasza arat.” A szépirodalomban is találunk ilyen fordulatokat: „Két kopjám után Kolozsvár felé fut...” (Kós Károly: Varjúnemzetség. Bp. 1934. 79.).

²⁸ Hartmann, A.—Abele, H.: Volksschauspiele. Leipzig, 1880. 354. (21. verssor.)

²⁹ Martin und Lienhart: Wörterbuch des elsässischen Mundarten. I. (Strassburg, 1899) 650. [Idézi Lehmann-Nitsche, ZfVk. V. (1933) 282.]

³⁰ Moszyński, K.: Atlas kultury ludowej w Polsce. Zeszyt III, r. 1936. No. 1.

³¹ Grimm, J.: Deutsche Mythologie.⁴ II: 607.

³² Pfuhl: Lausitzisch Wendisches Wörterbuch. Budissin, 1886. 275. [Idézi Lehmann-Nitsche, ZfVk. V. (1933) 283.]

³³ Grimm, J.: Deutsche Mythologie.⁴ II: 607.

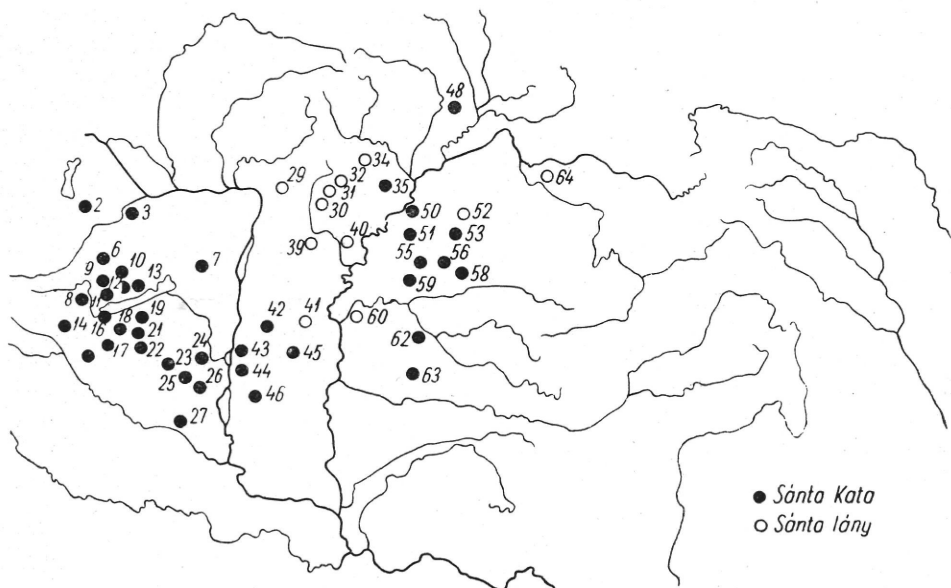
³⁴ Moszyński, K.: Atlas kultury ludowej w Polsce. Zeszyt III, r. 1936. No. 1.

³⁵ Gulowsky: Sonne, Mond und Sterne im Volksglauben am Weitsee. Mitteilungen des Vereins für kaschubische Volkskunde, I. (1908—10) 24.

³⁶ Moszyński, K.: Atlas kultury ludowej w Polsce. Zeszyt III, r. 1936. No. 1.

kében³⁷ csak a nevek német fordítását közli. Az Orion-öv neveként közölt *die Schneider* alak³⁸ nyilvánvalóan vagy sajtóhiba, vagy téves fordítás, — mint erre LEHMANN-NITSCHÉ is rámutatott³⁹ —, *Schnitter* (Aratók) helyett. A Lengyel Néprajzi Atlaszból az tűnik ki, hogy az oroszoknál is nagy területen él ez a névtípus.⁴⁰

Kaszának képzelik az Orion csillagképet⁴¹ a német nyelvterület több vidékén. Erre utal e csillagkép *Sense* neve, amelyet Tirolban,⁴² Bajorország-

● Sánta Kata
○ Sánta lány

ban⁴³ és Stájerországban⁴⁴ használnak; Zillertalból a XVIII. század végéről van erre adat.⁴⁵ Az olasz nyelvterület északi részén, az Alpok vidékén Ladiniában, Trentinóban és Venetóban ismerik e csillagkép *la falce* (Kasza)

³⁷ Kowatschhoff, I. D.: Bulgarischer Volksglaube aus dem Gebiet der Himmelskunde ZfE. LXIII. (1931) 322—46.

³⁸ Kowatschhoff, ZfE. LXIII. (1931) 327.

³⁹ Lehmann-Nitsche, ZfVk. V. (1933) 285.

⁴⁰ Moszyński, K.: Atlas kultury ludowej w Polsce. Zeszyt III, r. 1936. No. 1.

⁴¹ Sajnos, a publikációkból nem derül ki, hogy miként. Nem tudok egyetérteni azonban Lehmann-Nitschevel, aki maga próbálja megszerkeszteni az égi kaszát, és már említett cikkeiben több lehetőséget is leír, hogyan képzelteti a népe kaszát. Mint az ő hivatkozásából is kiderül, *Volpati* hasonló módon igyekeznek „realizálni” az Orion csillagkép Kasza nevét.

⁴² Lehmann-Nitsche, ZfVk. VI. (1934) 63.

⁴³ Lehmann-Nitsche, ZfVk. VI. (1934) 63.

⁴⁴ Unger-Khull: Steirischer Wortschatz. Graz, 1903. 446. [Idézi Lehmann-Nitsche, ZfVk. VI. (1934) 62.]

⁴⁵ Schrank und v. Moll: Naturhistorische Briefe über Oesterreich, Salzburg, Passau und Berchtesgaden. I (Salzburg, 1785): 98. [Idézi Lehmann-Nitsche, ZfVk. VI. (1934) 62.]

nevét.⁴⁶ A szlávságnál mindössze két népnél találtam ilyen adatot: a szlovákoknál az Orion csillagkép neve *kosa*,⁴⁷ szintúgy a vendeknél is.⁴⁸ *Wäinämöisen viitake*-nak (Veinemöinen kaszája) nevezik a finnek az Orion δ , ϵ , ζ csillagait, a *c*, ϑ , ι , Orionis pedig: *Wäinämöisen viitakkeen häntä* (Veinemöinen kaszájának nyele).⁴⁹

A litván *szēnpjūwis* („Heugestirn”) nevet LEHMANN—NITSCHÉ a Kaszások névtípushoz sorolja.⁵⁰

A névváltozatok elterjedésének Európa-térképét egyelőre nem lehet megrajzolni, még sok gyűjtés és publikáció kell ahhoz, hogy a részleteket is világosan lássuk. További nagyon fontos feladat — a történeti adatok teljes egybegyűjtése után — a nevek és elképzelések történetét is feltárni. Az eddigi adatok alapján e névtípus Nyugat-Európába is átnyúló, Közép- és Kelet-Európa területére jellemző elterjedési képet mutat, és — VOLPATI fejtegetései szerint⁵¹ — klasszikus hagyományokra megy vissza.

A δ , ϵ , ζ Orionis pálca, bot elképzelése, és az ezen elképzelést tükröző nevei a magyar nyelvterület keleti felén általánosak. Még sok gyűjtés kell ahhoz, hogy e névtípus nyugati határát világosan és pontosan lássuk; néhány adat a Duna—Tisza közén is jelzi meglétét. (Lásd 3. térképet.)

E névtípus eddig ismert első előfordulása (1653) is arra mutat, hogy e név és elképzelés Erdélyben volt általános. APÁTZAI Encyclopaedia-jában olvashatjuk: „Az fifakos Orias, kinek 3ve Szent Peter páltzájának mondatik.”⁵²

A *Szent Péter palcája* név ma is az erdélyi és Kárpátokon túli magyarságnál gyakori, ezt bizonyítja SZABÓ T. ATTILA közel harminc — sajnos, térképezhetetlen — moldvai csángó adata is.⁵³ E csillagok egyéb, e típushoz tartozó nevei: *Juháspálca*,⁵⁴ *Juházkampó*,⁵⁵ *Juhászbot*,⁵⁶ *Birópálca*,⁵⁷ és *Szent Ilona palcája*,⁵⁸ ezek mellett azonban ugyanezekben a helységekben előfordulnak a Kaszás típusú nevek is.

E csillagnévvel kapcsolatos mondát nem találtam, csupán egy erkölcsi intelmet ismerek: „Egyenes légy, mint a Szent Péter palcája!”⁵⁹

Az Orion-öv csillagainak pálca, bot elképzelése szintén klasszikus hagyományokra megy vissza; e csillagok egyik görög neve: *Lagobolon* („Hasenwerfer”).⁶⁰

⁴⁶ *Volpati*: Nomi romanzi degli astri Sirio, Orione, la Pleiadi e la Iadi. Zeitschrift für romanische Philologie, LII. (1932) 172—73, 185—86. [Idézi *Lehmann-Nitsche*, ZfVk. VI. (1934) 62.]

⁴⁷ *Hvozdzik*, J.: Zovrubný Slovník. II. (Kassa, 1933.) 392.

⁴⁸ *Pfuhl*: Lausitzisch Wendisches Wörterbuch. Budissin, 1886. 275. [Idézi *Lehmann-Nitsche*, ZfVk. V. (1933) 283.]

⁴⁹ *Petrelus*, A.: Suomalaisia tähtien nimityksiä. Fennia, I. (1889) No. 10. 5.

⁵⁰ *Lehmann-Nitsche*, ZfVk. V. (1933) 285.

⁵¹ *Volpati*: Nomi romanzi degli astri Sirio, Orione, la Pleiadi e la Iadi. Zeitschrift für romanische Philologie, LII (1932) 169, 177—79.

[Idézi *Lehmann-Nitsche*, ZfVk. V. (1933) 282.]

⁵² *Apátzai Tsere János*: Magyar Encyclopaedia. Ultrajecti, 1653. 100.

⁵³ *Szabó T. Attila*: Nyr. LXXXI. (1957) 461.

⁵⁴ Ecséd, Heves m.; Nagyréde, Heves m.

⁵⁵ Nagyréde, Heves m.

⁵⁶ Bercel, Nógrád m.

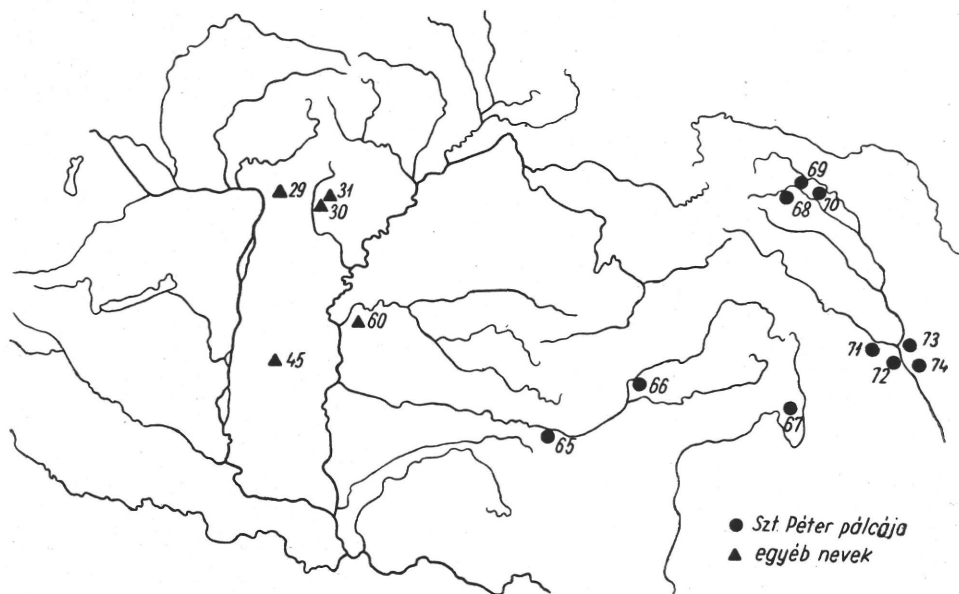
⁵⁷ Ecséd, Heves m.

⁵⁸ Kiskúnhalas, Pest-Pilis-Solt-Kiskún m.; Kúnszentmárton, Jász-Nagykún-Szolnok m.

⁵⁹ Lőrincréve, Alsó-Fehér m.

⁶⁰ *Stegemann*: Sternbilder II. In: *Hoffmann-Krayer, E.—Büchold-Staubli, H.* Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. Nachträge. 685.

E név- és elképzeléstípushoz a következő összehasonlító adatok vannak : Német nyelvterületen egészen általánosak a *Jacobsstab*, *Bischofsstab*, *St. Martinsstab*, *Petersstab* és *Mosesstab* nevek.⁶¹ Felső-Németországban a *Petersstab* és *Jacobsstab* nevek élnek,⁶² Mecklenburgban e három csillagot *Petri staff*-nak, *scheperstaff*-nak, *Jacobs staff*-nak nevezik.⁶³ Észak-Thüringiában a *Petersstab* név használatos,⁶⁴ Nyugat-Göttingában pedig a *Jacobsstab*.⁶⁵ A szláv népeknél is gyakori ez az elképzelés. Az Orion-öv csillagainak morva neve: *Jahubahül*.⁶⁶ Az oroszok *коромысло*-nak (Vízholdórúd) nevezik,⁶⁷ a fehéroroszok *karòmysto*-nak, *karòmysteŭko*-nak.⁶⁸ Szlovén nevei: *rimske*

palice, *palicnice*,⁶⁹ Krajnában: *palicze*.⁷⁰ *Štupka*-nak a bosnyákok mondják.⁷¹ A finnugor népek közül a Tavda vidékén élő mansik *khõñš-tõxa* (vízholdórúd),⁷² a finnek *Pietarin sauva* (Péter botja),⁷³ az észtek *warda tähded* (Lándzsa csilla-

⁶¹ Uo.

⁶² Grimm, J.: Deutsche Mythologie,⁴ II: 607.

⁶³ Wossido, R.: Das Naturleben im Munde des mecklenburger Volkes. ZVfVk. V. (1895) 430.

⁶⁴ Reichardt, R.: Volksastronomie und Volksmeteorologie in Nordthüringen. ZVfVk. IX. (1899) 231.

⁶⁵ Grimm, J.: Deutsche Mythologie,⁴ III: 213.

⁶⁶ Uo, II: 607.

⁶⁷ Munkácsi Bernát: Vogul Népköltési Gyűjtemény. I: CCCLXX.

⁶⁸ Moszyński, K.: Atlas kultury ludowej w Polsce. Zeszyt III, r. 1936. No. 1.

⁶⁹ Janežič, A.: Deutsches-slovenisches Handwörterbuch. Klagenfurt, 1889. 491.

⁷⁰ Grimm, J.: Deutsche Mythologie,⁴ II: 606.

⁷¹ Uo.

⁷² Munkácsi Bernát: Vogul Népköltési Gyűjtemény. I: CCCLXX.

⁷³ Petrelius, A.: Suomalaisia tähtien nimityksiä. Fennia, I. (1889) No. 10. 4.

gok)⁷⁴ névvel jelölik az Orion-öv csillagait. Csuvas nevük: *kəvéndē sēlver* (vízholdórúd csillagok).⁷⁵ A manysi és a csuvas név feltehetően átvétel az oroszból, bár amíg nem ismerjük e csillagok orosz neveinek elterjedési területét, nem állíthatjuk, hogy tükörfordítással van dolgunk.

Az Orion csillagkép magyar nevei, és a hozzáfűződő elképzelések szervesen illeszkednek bele e csillagkép európai neveinek és interpretációinak körébe, amelyeknek — mint a legtöbb más csillagkép esetében is — klasszikus, görög—római hagyományai vannak.

MÁNDOKI LÁSZLÓ

A térképeken feltüntetett adatok származási helyei és forrásai.

1. Nagycsömöte, Vas megye. Saját gyűjtés.
2. Petőháza, Sopron megye. Kérdőív (Beküldötte: Iváncsics Nándor).
3. Koroncó, Győr megye. Kérdőív (Jámbor József).
4. Ete, Komárom megye. Kisbán Eszter gyűjtése.
5. Izsa, Komárom megye. S. gy.
6. Rigács, Zala megye. S. gy.
7. Székesfehérvár, Fejér megye. S. gy.
8. Zalakoppány, Zala megye. Kérdőív (Eröss László).
9. Sümegprága, Zala megye. S. gy.
10. Ódörögd-puszta, Zala megye. S. gy.
11. Nemesvíta, Zala megye. S. gy.
12. Zalahaláp, Zala megye. S. gy.
13. Köveskál, Zala megye. Kérdőív (Jámbor Lajos).
14. Hernyék, Zala megye. Kérdőív (Horváth Károly).
15. Pat, Somogy megye. S. gy.
16. Balatonszentgyörgy, Somogy megye. S. gy.
17. Nagyszakácsi, Somogy megye. S. gy.
18. Boronka, Somogy megye. S. gy.
19. Gyugy, Somogy megye. S. gy.
20. Andocs, Somogy megye. S. gy.
21. Somogyvár, Somogy megye. S. gy.
22. Osztopán, Somogy megye. S. gy.
23. Csoma, Somogy megye. Kérdőív (Nagy Imre).
24. Zomba + Paradicsom-puszta, Tolna megye. S. gy.
25. Kisvaszar, Baranya megye. Kérdőív (Kilár Irén).
26. Pécsvárad, Baranya megye. Kérdőív (Batta Péter).
27. Hirics, Baranya megye. Kérdőív (Vass Zoltán).
28. Szécsény, Nógrád megye. Kérdőív (Kertész György).
29. Bercel, Nógrád megye. Kérdőív (Vác János).
30. Ecséd, Heves megye. S. gy.
31. Nagyréde, Heves megye. S. gy.
32. Gyöngyös, Heves megye. S. gy.
33. Abasár, Heves megye. S. gy.
34. Belpátfalva, Borsod megye. Bakó Ferenc gy.
35. Mezőkövesd, Borsod megye. Kérdőív (Gáspár István).
36. Parasznya, Borsod megye. S. gy.
37. Heves, Heves megye. S. gy.
38. Isaszeg, Pest-Pilis-Solt-Kiskún megye. Kérdőív (Szatmári Zoltán).
39. Tápióbicske, Pest-Pilis-Solt-Kiskún megye. S. gy.
40. Jászalsószentgyörgy, Jász-Nagykún-Szolnok megye. S. gy.
41. Kiskútfélegyháza, Pest-Pilis-Solt-Kiskún megye. S. gy.
42. Kiskörös, Pest-Pilis-Solt-Kiskún megye. S. gy.

⁷⁴ Grimm, J.: Deutsche Mythologie,⁴ II: 607.

⁷⁵ Mészáros Gyula: Csuvas Népköltési Gyűjtemény. I. A csuvas ősvallás emlékei. Bp. 1909. 84.

43. Dusnok, Pest-Pilis-Solt-Kiskún megye. Murányi Erzsébet gy.
44. Sükösd, Pest-Pilis-Solt-Kiskún megye. Kérdőiv (Jászfi János).
45. Kiskúnhalas, Pest-Pilis-Solt-Kiskún megye. Kérdőiv (Csonka Mihály).
46. Bácsalmás, Bács-Bodrog megye. Kérdőiv (Csulák Mihály).
47. Szuhogy, Borsod megye. S. gy.
48. Pusztafalu, Abauj-Torna megye. Kérdőiv (Harda Ferenc).
49. Büdszentmihály, Szabolcs megye. S. gy.
50. Tiszacsege, Hajdú megye. Kérdőiv (Baja István; id. Szalontai Sándor).
51. Ohat, Hajdú megye. Kérdőiv (Patai Ferenc).
52. Hajdúhadház, Hajdú megye. S. gy.
53. Debrecen, Hajdú megye. Földes László gy.
54. Tiszabura, Jász-Nagykún-Szolnok megye. S. gy.
55. Püspökladány, Hajdú megye. S. gy.
56. Földes, Hajdú megye. Kérdőiv (B. Domokos Béla).
57. Derecske, Bihar megye. S. gy.
58. Berettyóújfalu, Bihar megye. Kérdőiv (dr. Sándor Mihályné).
59. Dévaványa, Jász-Nagykún-Szolnok megye. S. gy.
60. Künszentmárton, Jász-Nagykún-Szolnok megye. Kérdőiv (Jerney Irén).
61. Vésztő, Békés megye. Kérdőiv (Pákozdi Endre).
62. Békés, Békés megye. Kérdőiv (dr. Durkó Antal).
63. Battonya, Csanád megye. S. gy.
64. Vámosoroszi, Szatmár megye. Kérdőiv (Inczédy Márton).
65. Déva, Hunyad megye. S. gy.
66. Lőrincréve, Alsó-Fehér megye. Kérdőiv (Karsay Zsigmond).
67. Barót, Háromszék megye. S. gy.
68. Andrásfalva, Bukovina. S. gy.
69. Hadikfalva, Bukovina. S. gy.
70. Istensegits, Bukovina. Kérdőiv (Gáspár S. Antal).
71. Lészped, Moldva. *Hegedűs L.*: Moldvai csángó népmesék és népi beszélgetések. Bp. 1952.
72. Somoska, Moldva. *Hegedűs*, 1952.
73. Lábnyik, Moldva. *Hegedűs*, 1952.
74. Gajcsána, Moldva. *Hegedűs*, 1952.

Das Sternbild des Orion im Ungartum

Für das Sternbild des Orion sind im Ungartum zwei Benennungsformen bekannt,

1. *Kaszás* (Mäher) und
2. *Pálca* (Stab).

1. Diese Namenform ist für die westliche, grössere Hälfte des ungarischen Sprachgebietes bezeichnend, Namenvarianten können aber ebensowenig an Gegenden geknüpft werden, wie die beiden den Ursprung der Namen bildenden Auslegungen *Három kaszás* (drei Mäher) und *kasza* (Sense).

Stellt sich also die Frage, welcher der beiden Begriffe der ursprüngliche ist. Geschichtliche Belege bis 1757 weisen immer auf den Sensenbegriff hin, heutiges Material aber beweist, dass dieser Vorstellung die reale Grundlage fehlt, weil man aus dem Sternbild des Orion nirgends erkennen kann, wie eigentlich die Sense steht. Die LEHMANN NITSCHESCHE und VOLPATISCHESCHE Methoden lassen sich bestreiten, weil sie nicht mit der volklichen Vorstellung sondern auf Grund eigener Annahmen versuchen, die Stern-Sense zu „realisieren“.

Trotz geschichtlicher Unterlagen kann auch beim Ungartum der Sensenbegriff nicht der ursprüngliche sein, dies beweist schon der Stern Sirius (*a Canis maioris*), der im Volk *Sánta Kata* (Lahme Käte) und *Sánta lány* (Lahmes Mädchen) genannt wird und von dem das Volk sagt, dass er zu den Mähdern (δ, ϵ, ζ Orionis) Mittagessen oder auch Wasser trägt. Es geschah an mehreren Orten, dass die Gewährleute, die das Orionsternbild als Sense bezeichneten, gleichfalls sagten: „die Lahme Käte bringt den Mähdern das Mittagessen“. Hier besteht also eine Duplizität, im Volk lebt aber die Vorstellung von drei Mähdern im Orionbild intensiver als die Vorstellung von der Sense, die sich konkret nur an einem Ort im Namen *Kozzacsillag* (Sensenstern) ausprägt und der Verfasser konnte lediglich eine Sage finden, die diese Vorstellung erklärte. Im Gegensatz zu dieser sind die Namen und Begriffe *Három Kaszás* (Drei Mäher) und *Sánta Kata* (Lahme Käte) überall von Sagen erhärtet.

Vergleicht man die ungarischen Namen und Vorstellungen mit dem europäischen Material, so kann man feststellen, dass die im ungarischen Material konstatierte Duplizität

auch bei mehreren europäischen Völkern besteht, überall ist aber die Vorstellung von den Mähdern häufiger und unter Bezug auf VOLPATIS Feststellungen kann man die Folgerung ableiten, dass diese die ursprüngliche ist und dass diese Vorstellungen auf klassischen Überlieferungen fussen. Im Zusammenhang damit wollen wir noch auf die Wichtigkeit der Prüfung des geschichtlichen Materials und die Kartierung des rezenten Materials hinweisen.

2. Diese Namensform ist in der östlichen Hälfte des ungarischen Sprachgebietes allgemein, der Name *Szent Péter pálcája* (St. Petersstab) ist aber für das Ungarum in Siebenbürgen und jenseits der Karpaten charakteristisch; die erste ungarische Erwähnung dieses Namens (1653) bestätigt dies.

Die Vergleichung mit dem europäischen Material verweist gleichfalls auf Zusammenhänge mit den germanischen und slawischen Sprachgebieten, obgleich dieser Name und Begriff auch bei den finnisch-ugrischen Völkern bekannt ist, ja, auch bei den Tschuwaschen vorkommt.

Der Verfasser gelangt zur Schlussfolgerung, dass Name und Deutung des Orionbildes einen organischen Bestandteil der auf klassischen Überlieferungen beruhenden europäischen Namen und Vorstellungen bilden.

Rövidderekű női ing és hozzávaló pendely Faddról

Az 1957. év folyamán két rövidderekű női ing került be a Tolna megyei Fadd községből a Néprajzi Múzeum Textilgyűjteményébe [leltári számuk: [57.9.1. és 57.9.2.].¹ Mivel idáig néprajzi irodalmunk rövidderekű magyar női inget nem ismert, hasznosnak látszott a darabok közlése és tüzetesebb ismeretése.

A terepen való ellenőrzés során sikerült még további három inget szerezni gyűjteményünk számára [ltsz.: 58.15.1., 58.15.2. és 58.15.3.], nemkülönben egy ing kézelőrészét [ltsz.: 58.15.4.] és az ingekhez illő pendelyt [ltsz. 58.15.5.]. A következőkben az így összegyűlt anyag segítségével szeretném bemutatni a régies faddi fehérruhát.

Előljáróban meg kell jegyezmem, hogy a rövidderekű női ing és a vele viselt vállpántos pendely, a *főkötöszködös viselet* az egykori faddi református asszonyok jellemző öltözete volt. S noha a ma élő legöregebb asszonyok már más viseletben nőttek fel, mégis jól ismerik, mivel anyjuk és más idősebb női hozzátartozóik, ismerőseik abban jártak, amíg éltek, „abbú hátak ki”. Úgy látszik, az 1870-es években leánysorba kerültek még ilyet kaptak, mire azonban az ugyanebben az évtizedben született korosztály felcseperedett, már megtörtént a viselet teljes átváltása. Ezzel magyarázható a most következő bemutatás egyenlőtlenége, az, hogy az adatközlők inkább csak a viselés módjára és a ruhadarabok részeinek elnevezésére tudtak felvilágosítást adni, míg egyes speciális részletek, így például némely ezzel a viselettel együtt divatjátmult hímzésminta neve vagy bizonyos díszítővarrások készítmódja, ismeretlen volt számukra.

Az 57.9.1. és 57.9.2. leltári számú ing 1846-ban született asszony kelenyéjébe tartozott. A továbbiakban az egyszerűbb szabásmegoldású 57.9.2. ltsz. inget mutatom be először, majd a többi példánynál csupán az eltérő jegyekre hívom fel a figyelmet. Az 57.9.2. ltsz. ing [l. ábra] *déreká* tiszta kendervászonból, *parasztvászon*ból, *rásovászon*ból való, *ujja* pedig *pamukos vászon*. Mindkettőhöz legfinomabb minőségű, *szála* kendert használtak,²

¹ Az ingeket Keserű Judit, 71 éves faddi lakos hozta be Múzeumunkba; őt Andrásfalvy Bertalan, a szekszárdi Balogh Ádám Múzeum muzeológusa utasította ide. Az ingek eredeti tulajdonosa Keserű Istvánné Telegdi Anna, Keserű Judit édesanyja volt.

² A vásznat, mint mondják, takács szötte faddiak termelte kenderből. Faddon a legidősebbek sem emlékeznek olyan időkre, amikor az asszonyok maguk szöttek volna, sőt jellemző módon legtöbben el sem hiszik, hogy asszony zsákon vagy rongypokrócon kívül más szövött holmit megfelelően el tudjon készíteni. Így érthető, hogy a faddi asszonyok a különböző bordasűrűségű kendervásznat nem tudják megkülönböztetni, s a gyakran hallott *16-os vászon* megjelölést minden olyan házivászonra válogatás nélkül alkalmazzák, amelyeknek szélessége a régebben szokásos 72—75 cm.

pamutnak pedig boltban vásárolt, úgynevezett *sóti* fonalat. Az ing mellévarrott szabású [2. ábra], eleje két, háta egy különálló darabból van. Az egyes alkotórészek téglányalakúak, csupán az elejét és hátát képező darabok vannak a nyaknál egy centiméternyi mélységre kikerekítve. Nyaka „gömböjű ráncba van”, „két sorosan ráncot”. A ráncolás keskeny pántba, *gallérba* foglalt. A pánt oly módon van felerősítve, hogy mindkét oldalról minden egyes ráncba *belőtöttek*; végül a pántnak a befoglalt ráncolás fölé emelkedő részét egy sor tűzőöltéssel, *tűzéssel* átvarrták. A pántnak a bal oldalra eső vége 7,5 cm hosszan megkötő *madzagként* folytatódik, míg a másik oldalra egy 6 cm hosszú, ugyancsak kendervászonból varrt madzag van felerősítve. Az elöl végig nyitott,

1. ábra. Mellévarrott ing, Fadd.
Néprajzi Múzeum, 57.9.2. Itsz.

tátott ing e *kötők* segítségével záródik. A nyakbőség 66 cm. A derék 31 cm hosszú, alul keresztben toldott, alsó bősége 127 cm. Az ujj alatt négyszegletes *páha*. Az inget alkotó vászondarabok lehajtott varrással, *ráfördítással* vannak egymáshoz erősítve; az elülső nyílás két oldalán beszegés, *lapos szegés* [vagy *főszegés*]. Az ing ujjá karközépig érő, 53 cm hosszú s végén is ugyanúgy ráncolt mint a nyaknál. Az ujj egy *szél* vászonból készült, oly módon, hogy az ép széleket 1,5 cm szélességű tűzött csipke, *kötés*, *rúzsáskötés* [28. ábra] fogja össze. Az ujj beillesztése akként történt, hogy ez a dísz a kívülre eső oldal közepén fusson végig. A tűzött csipke két oldalán fekvő vászonrész lerakott, „rögyre van köröskörű”, *rögyös*. Az ujj végén a ránc 1,5 cm széles kélőbe, *lémzőbe* van befoglalva. A kélőn pamutfonállal készült hímzés, *mestërke*:³ felül pirossal

³ A *mestërkéni* kifejezést más díszítő hímzéssel kapcsolatban is használják; így: „Gatya ajját kimestërkéni, egy soron megtűzni.” „Zsepkendőt nem tudtam mestërkéni, arra nem attam magam.” [A nevezett zsebkendőkre piros-kék lapos és száröltéses hímzést tettek körben, szélére pedig horgolt csipkét.]

varrt átcsavarásos, *darázfészkes* minta, *cifraság* — összekapcsolódó, ferde téglányokból álló sor —, ez alatt laposöltéssel, *átötéssel* készült, kék-piros négyszögekből összetett minta, ún. *szögletes*. Belső oldalán az ingujj alul 7 cm hosszán felvágott. A kézelő két alsó szélében egy-egy szegőöltéssel kivarrt lyuk, *gomblik* látható. Ezekbe fehér gyári galandot, *pertlit* húztak; ez a *fűző*, amivel az ujj zárul. A kézelő szélén 7 cm széles fehér színű, piros pettyes batisztfodor, *mákos gyócs bodor* van, alsó szélén besodrással, *gömböjű szegéssel*. A fodor a kézelőhöz csatlakozó részen „nyakon van szeggē” azaz besodrása egy szál fonállal, nagy öltésekkel, *nyakonötéssel* sűrűn át van fogva, majd az így átvezetett szál segítségével összehúzva s belülről a kézelőszélre *rávárva*. — Az ing elől hiányos, pár évvel ezelőtt harisnya, *kapca* sarkára való foltot hasítottak le róla, úgy vélvén, hogy nem érdemes már tovább őrizgetni a teljesen értékét veszítette darabot.

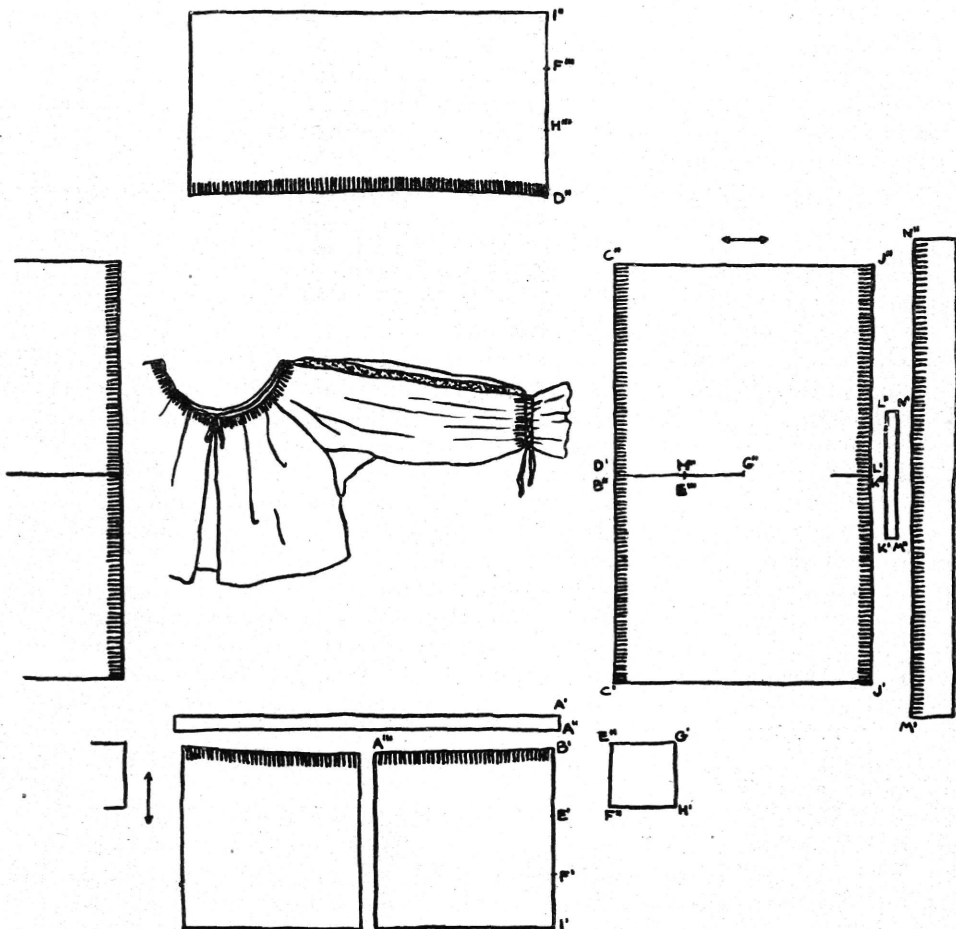
Az 57.9.1. ltsz. ing anyaga teljes egészében *pamukos vászon*, benne a kenderfonál *szalából*. Mellévarrott szabású ez is, akárcsak az imént tárgyalt ing, csupán abban különbözik tőle, hogy téglalakú oldaleresztéke, *tódása* van, melynek a pálhához csatlakozó felső részét utólag géppel felvarrt keskeny csikkal foltolták meg. A pálha alsó csücske levágott; ez a csonkítás esetleg a javítás alkalmával történt [vö. a továbbiakban tárgyalandó 01.1.188. ltsz. inggel, melynél a pálha csücske az oldaleresztékre hátulról rá van varrva].⁴ Emellett, míg az előző ing elől-hátul egyenlő hosszú, az 57.9.1. ltsz. darabnak 34 cm hosszú a háta, egy centiméternyi kikerekítéssel, elejét viszont mélyebbre, öt centiméternyire kerekítették ki, s így e rész csak 30 cm hosszú. Az ing alsó bősége 128 cm, nyakbősége 63 cm. A nyak az elől hozzávarrt két fehér gyári galanddal zárul. Ennek az ingnek és a továbbiakban bemutatandó példányoknak ujjában nincs csipke, ezért összevarrásuk belülré esik. Ingünk ujjá ráncolt, lerakott, hossza 47 cm. A kézelő mintája: fehér fonállal varrt két sor *tűzés* közt fehér zeg-zugvonal, *csiga*; ez utóbbi láncöltéssel készült, „láncszemre van”. A zeg-zugvonal közeiben piros előöltés [„a piros a csigájába belé van ötte”]. A kézelő alján két, huroköltéssel, *gomblikvárással* kivarrt lyuk, benne fehér, gyári galand. A kézelő széléhez fehér, fehérpettyes batisztfodor van varrva, azaz *bíborruha*, *pittyogós ruha* [az újabban használatos kifejezéssel jelölve: *moll*, *pittyogós moll*]. A kézelő és a fodor szélessége, ezen és a többi darabokon, az 57.9.2. ltsz. ingével egyező. — Az ing több helyen szakadozott, megrágta az egér.

Az 58.15.1., 58.15.2. és 58.15.3. ltsz. ing, továbbá az 58.15.4. ltsz. kézelő és az 58.15.5. ltsz. pendely egy 1867-ben született asszonyé volt.⁵ Az ingek s a különálló kézelőhöz tartozott ing mind bolti gyolcsból, *gyócsból* készült. Az 58.15.1. ltsz. és 58.15.2. ltsz. ing [3. ábra] egyaránt mellévarrott típusú. Szabásuk megegyezik az 57.9.2. ltsz. ingével; ezeknek sincs oldaleresztékük, a derekat alkotó részek azonban ezeken egy-egy darabból készültek, az 57.9.2. ltsz. darabon alkalmazott derékoldás nélkül. Az 58.15.1. ltsz. ing hossza hátul 34,5 cm, ez a rész nincs kikerekítve; elől viszont 30,5 cm az ing hossza, 4 centiméternyi kikerekítéssel. Az 58.15.2. ltsz. ing háthossza 33 cm, kikerekítés ennél sincs; elől a hossz 26 cm, 7 centiméternyi kikerekítéssel. Az 58.15.1.

⁴ A *Palotay Gertrud* által közzétett anyag is azt mutatja, hogy Somogy, Baranya, Bács-Bodrog megyében az oldalereszték alatt mindig meghagyták a pálha alsó csücskét. Vö.: *Palotay G.*: A magyarországi női ingek egy szabástípusa. NÉ. XXIII. [1931] 160—161.

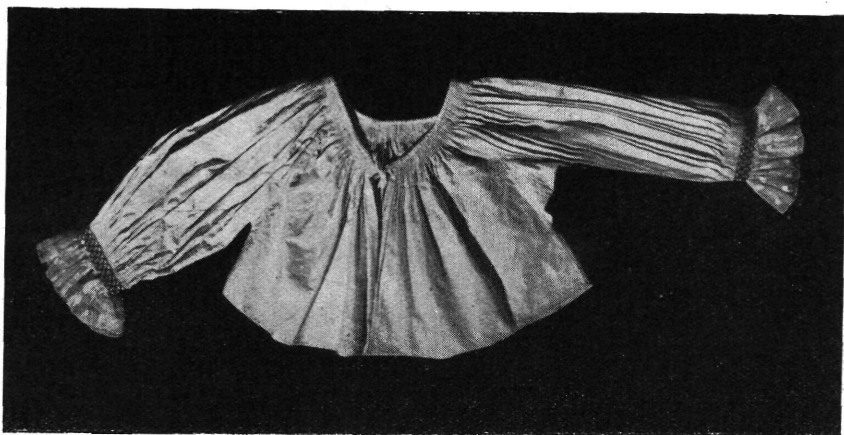
⁵ Kovács Józsefné Vas Erzsébet

ltsz. ing alsó bősége 138 cm, nyakbősége 58 cm, az 58.15.2. ltsz. példány alsó bősége 140,5 cm, nyakbősége 60 cm. Elöl az 58.15.2. ltsz. ing, az eddigiekhez hasonló módon, felvarrt fehér galanddal zárult, míg az 58.15.1. ltsz. darab két gomb segítségével. Ez utóbbi példányon az elülső nyílás két oldala 2,5 cm szélesen beszegett, s e szegésben baloldalt fenn van az egyik gomblyuk, majd lejjebb, az ing közepetáján a másik. Az ezeknek megfelelően, az ellentétes

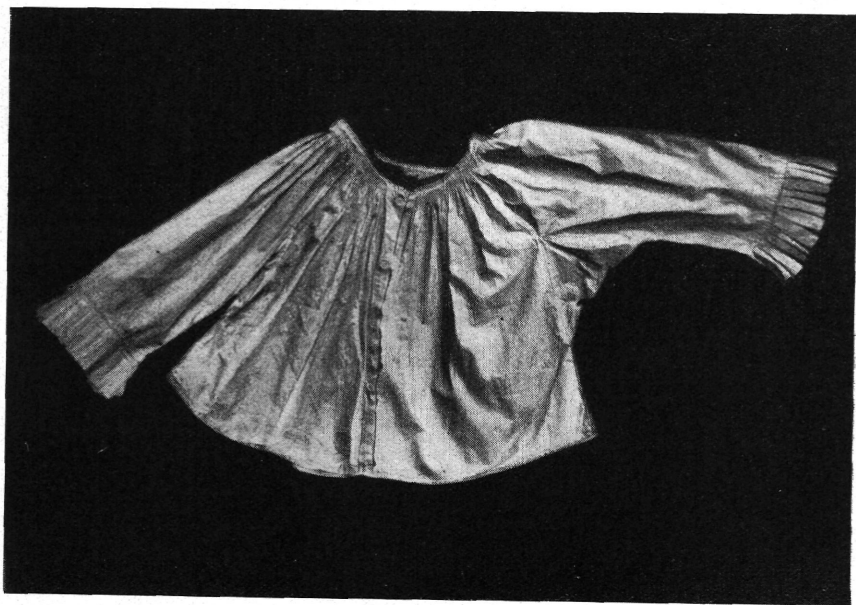

2. ábra. Az 57.9.2. ltsz. ing szabása

oldal szegésén elhelyezett gombok ma már hiányoznak. A felső gomblyukba kenderfonál hurok van kötve. Az ingujjak hossza 50, illetve 49 cm. Mindkét ing ujjának kezelője piros fonállal hímzett, az 58.15.1. ltsz. ingen háromszögek-ből alakított, laposöltéssel kitöltött minta van, az 58.15.2. ltsz. darabon pedig szintén háromszögeket mutató, vonalasrajzú, lapos- és tűzőöltéssel készült minta. A maiak e mintákat mind *szögletesnek* mondják, pontosabb megkülönböztetést nem ismernek. A különálló, 58.15.4. ltsz. kezelőn felül pirossal varrt

3. ábra. Mellévarrott ing, Fadd. Néprajzi Múzeum, 58.15.2. ltsz.

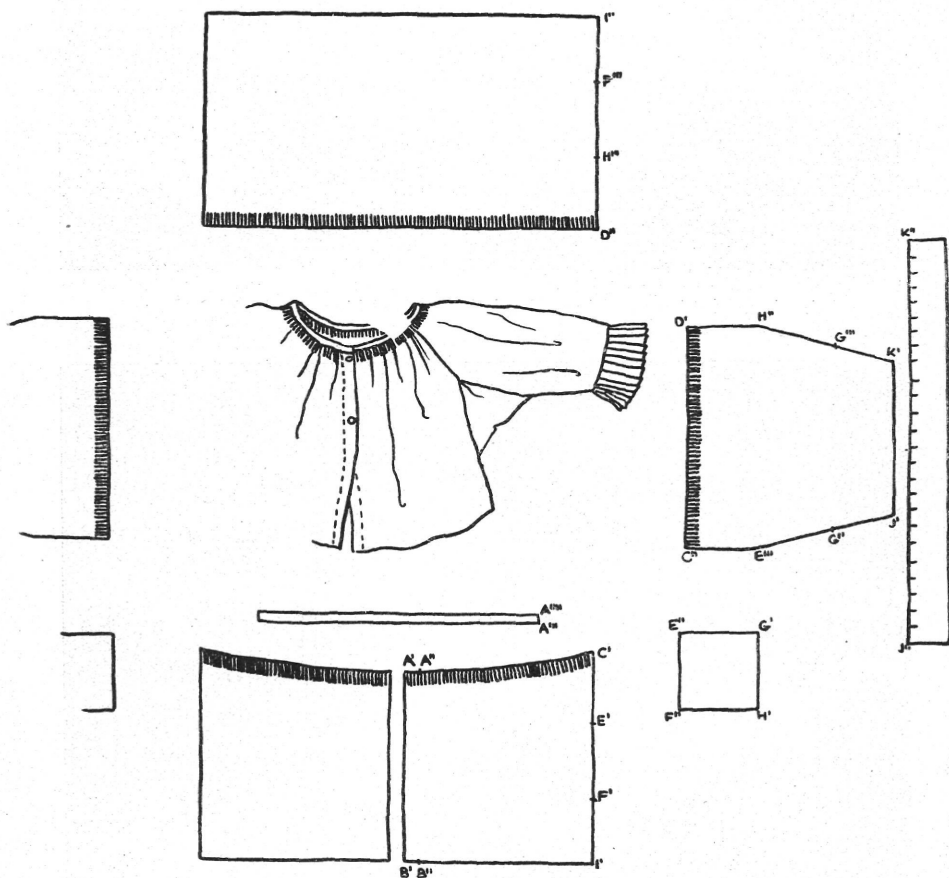

4. ábra. Mellévarrott ing, Fadd.
Néprajzi Múzeum, 58.15.3. ltsz.

nyolcasöltés, *boszorkányöltés* sor húzódik, alatta ugyancsak piros, átcsvarásos öltésekből alakított, sarkukon álló négyszögek. Az összes most tárgyalt kézelőnek szélén vékony, fehér pöttyös, illetve mintás, *virágos* fehér batisztfodor látható.

Az 58.15.3. ltsz. ing [4. és 5. ábra] elsősorban abban különbözik az előbbiekben leírtaktól, hogy noha mellévarrott szabású, ujja szűk. Ezt úgy érték

el, hogy az ujjat alkotó gyolcsdarab nem téglányalakú, mint a tárgyalt ingeknél, hanem lefelé keskenyülő, úgyhogy alsó szélessége a karbősséggel egyezik (az ujj felső bősége 42 cm, alsó 29 cm). Az ujj 46 cm hosszú, alul egyenesen levágott, s széléhez lerakott fehér gyolcsfodor, *rakott bodor* csatlakozik. Az ing elől, hasonlatosképpen az 58.15.1. ltsz. példányhoz, szélesen szegett, s

5. ábra. Az 58.15.3. ltsz. ing szabása

két fehér gombbal zárul. Az ing hosszabb az eddig bemutatott daraboknál, háta 41 cm hosszú, kikerekítés nélküli, eleje 37 cm, 4 centiméternyi kikerekítéssel. Alsó bősége a gyolcsingekével egyező: 137,5 cm, nyaka azonban szűkebb azokénál, 54 cm. Ez az ing, ellentétben az ismertetett többi példánnyal, géppel van varrva. Az egész ing egy új formaideál felé való közeledésről tanúskodik.

Az eddigiekben bemutatott ingekhez hasonló darabot őriz a szekszárdi Balogh Ádám Múzeum [6. és 7. ábra].⁶ Erről a példányról sajnos csupán azt

⁶ Ezúton mondok köszönetet Andrásfalvy Bertalannak, hogy a darabra felhívta figyelmet s a Múzeum vezetőségének a közlés megengedéséért.

tudjuk, hogy vagy Wosinsky Mór vagy Kovách Aladár gyűjtötte a múlt század végén, illetve e század első évtizedében [régi ltsz. : m. 1096/r.115.; új ltsz. : 01.1.188.].⁷ A lelőhelyről nem maradt feljegyzés, mivel a korábbi leltárkönyvek az 1945-ös háborús eseményekben megsemmisültek.

Ez utóbbi ing tiszta kendervászonból készült, ujjja első, dereka második, esetleg harmadik minőségű kenderből. Mellévarrott szabású, téglányalakú oldaleresztékkel. Pálhájának alsó csücskét belülről az oldaleresztékre varrták. Háta 31 cm hosszú, fél centiméternyi kikerekítéssel, eleje 30,5 cm, a kikere-

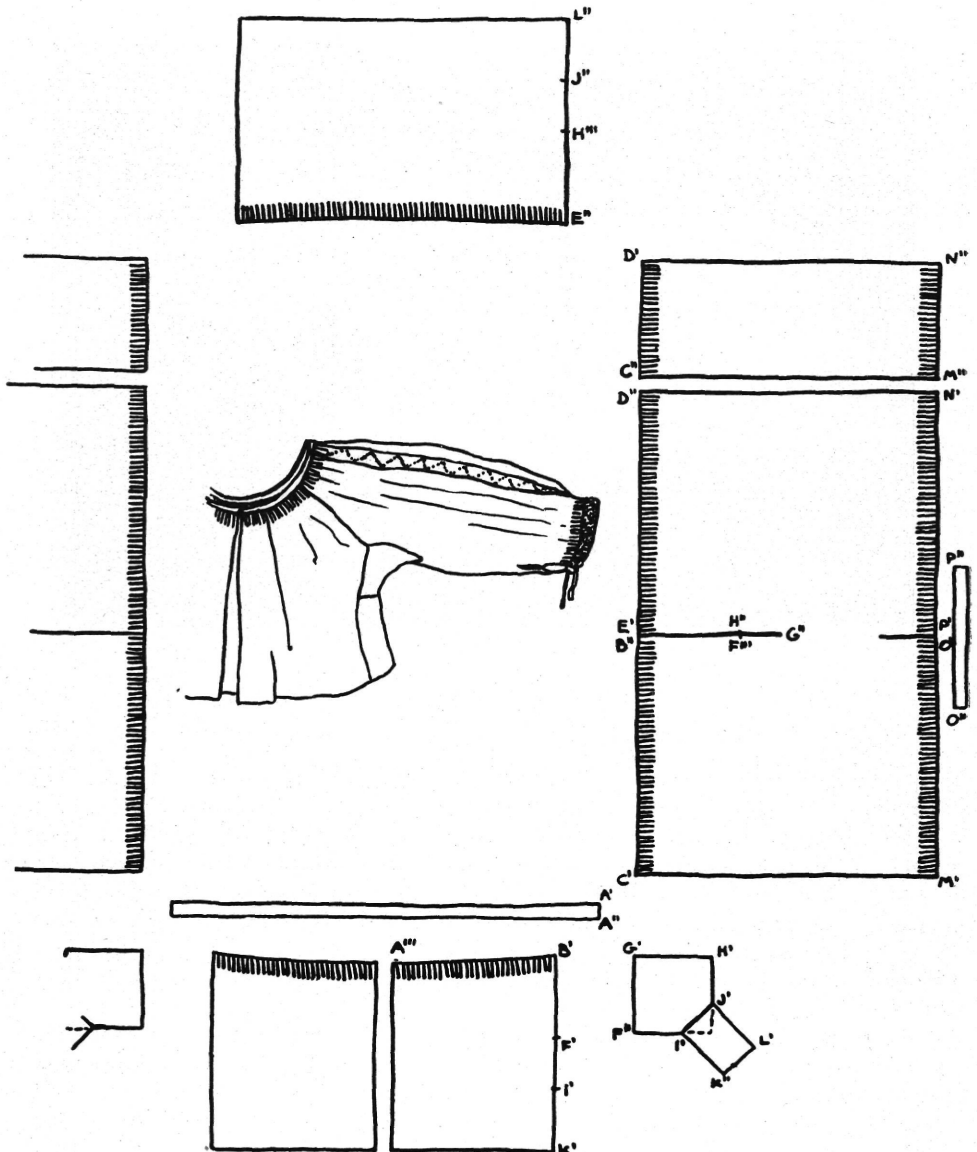
6. ábra. Mellévarrott ing. Fadd (?)
Balogh Ádám Múzeum, Szekszárd, 01.1.188. ltsz.

kítés itt egy centiméternyi. Alsó bősége az ingnek : 114 cm, nyakbősége : 64,5 cm. A nyak és a kézelő ráncolása, gallérozása, illetve kézelőbe foglalása s a csukódás módja a bemutatott kendervászon darabokéval egyezik. Az ingujj 47 cm hosszú. Az egyszéles ujjat 17 cm széles hosszanti toldás bővíti, ez az ingujj kívülre eső részén helyezkedik el. Az inget alkotó két vászondarabot az ing elejéhez közelebb eső részén szélesebb [2 cm-es], a távolabbin keskenyebb [1,3 cm-es], azonos mintájú [„szénvonyós”, 27. ábra] tűzött csipke fogja össze. A csipkék körüli és közti szakaszon a vászon széles rakásokba rakott. A kézelő mintája : fenn egy sor kék tűzőöltés, alatta zeg-zugosan varrt piros láncszem-sor, amit öt sorban sűrűn egymás alá sorakoztatott piros átsavarrásos öltés követ, mely mintarésznek teljes szélességében kék fonál van zeg-zug vonalban a piros öltések közé csavartan átvezetve [8. ábra]. A kézelőhöz eredetileg fodor csatlakozott, ezt azonban ma már egy-két anyagfoszlány és

⁷ A jelen dolgozatban a rövideg okáért 01.1.188. számon hivatkozom rá.

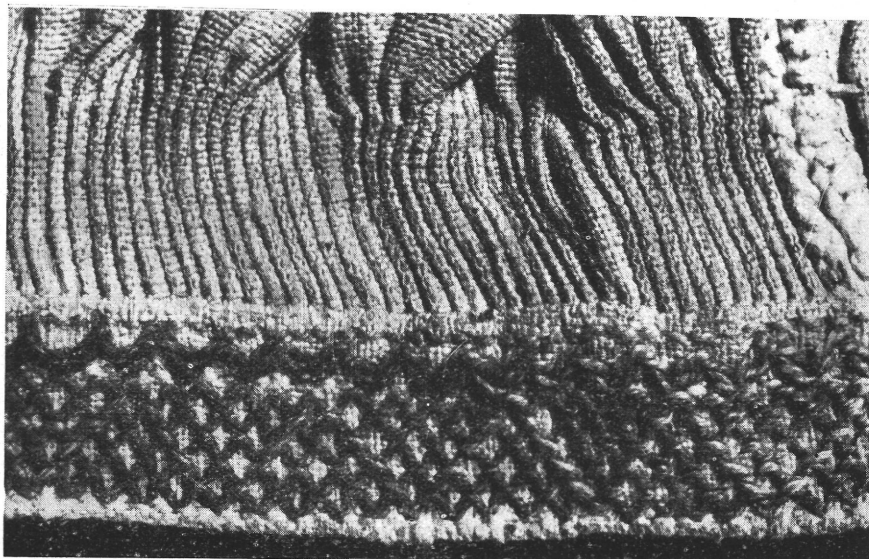
varrószámaradék jelzi csupán. Az ingujj a test felé eső oldalán 10 cm hosszan felvágott, s e hasíték felső részét 3 cm hosszan tűzött csipke, ún. mindenember-varrása köti össze.

A bemutatott faddi ingeken most vizsgált ingünk jellemző jegyeinek mind fellelhető a megfelelője. Három olyan jegy van csupán, mellyel az eddigiekben nem találkoztunk. Egyik : a rendkívül durva alapanyag, másik : az ujj bővítése s az így adódó kétszeres csipkedísz, harmadik : az ingujjhasí-

7. ábra. A 01.1.188. ltsz. ing szabása

ték csipkeöltéssel való lezárása. Az idős faddi asszonyok számára azonban ezek a jellegzetességek korántsem ismeretlenek. Így határozottan emlékeznek Faddon arra, hogy nemcsak *szálából*, de második minőségű kenderből, *szöszből* (másképpen : *lepédőnekvalóbú*, *lepédőnekvaló szöszbú*) is készült ingderék ; viszont harmadik minőségéből, *csöppüből* szabott ingderékről nem tudnak. A *kétkötésés üngöket* minden idős adatközlő ismerte, s mint a későbbiekből is kitűnik majd, általánosan használt díszesebb forma volt ez. Az is általános gyakorlat volt Faddon, hogy a vászonruhák hasítékját a végébe csomózott csipkevarrással óvják a továbbszakadástól.

8. ábra. A 01.1.188. ltsz. ing kezelője

Mindezek után tehát a szekszárdi Balogh Ádám Múzeum rövidderékű ingét az egyező sajátosságok : szabás, öltések, méretek stb. alapján nagy valószínűséggel faddi eredetűnek határozhatjuk meg.

A faddi rövidderékű női ingek ráánkmaradt példányainak ismertetését befejezve, nézzük meg, mennyire voltak általánosak a bemutatott darabok képviselte jegyek. Legelőször is azt kell hangsúlyozni, hogy a ma élő öregek vallomása szerint egykor a faddi református asszonyok csak ezt az egyetlen ingtípust hordták. Ezt nevezték *üngnek*, *ümögnek*. Mivel azonban az előbbi elnevezés átment az újabb divatú ingekre is, az *ümög* szó pedig szinte teljesen kiveszett — még öregek szájából is alig-alig hallani —, a mai beszédben a rövidderékű inget többnyire összetett szóval jelölik. Ezek igen változatosak s az ing más-más jellemző tulajdonságát hangsúlyozzák : *félüng*, *kurtaderekű üng*, *félujjú üng*, *bőujjú üng*, *buggyos üng*.

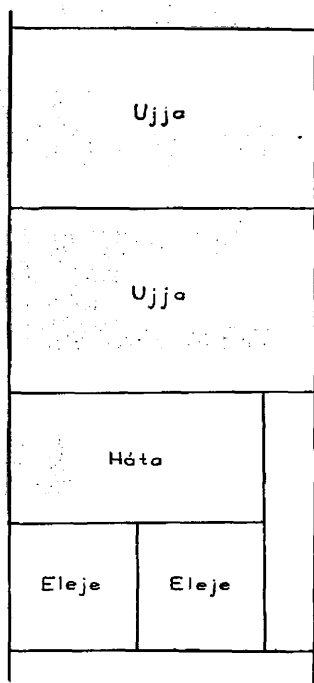
A rövidderékű ingek anyaga általánosan kendervászon volt [*vászonüng*], a *gyócsüng* különlegességnek számított, amit csak az hordott, „akinek jobban zengett az élet cséngője”. A Néprijzi Múzeumba került darabok gyolcs alap-

anyagát is azzal magyarázzák az adatközlők, hogy tulajdonosuk gazdag, 60 holdas családból származott. Általános volt azonban, hogy a kendervászon ing dereka *durvább*, ujjja *finomabb* volt.

Mivel a tanulmányozott ingtípust Faddon már sok évtizede felváltotta a bevarrott ujjú ing, szabásáról a legöregebb asszonyok sem tudnak semmit. Csupán egy idősebb asszonyt sikerült találnom, a 78 éves Borda Jánosné Keserű Éva személyében, aki felvilágosítással szolgálhatott. Az ő édesanyja ugyanis, özvegyasszony lévén, sokaknak készített testi ruhát, így rövidderekű inget is a még azt viselő kortársaknak. Keserű Évának leánykorában nem egy-

szer volt alkalmá megfigyelni, hogyan szabja édesanyja a mellévarrott ingeket, maga azonban már sohasem készített ilyet.

Keserű Éva határozottan emlékezik arra, hogy a rövidderekű ing hátának, illetve az azzal megegyező szélességű, de két darabból álló elejének, sohasem szabták le az egész vászonszélességet [megjegyzendő: az anyagot hosszában alkalmazták, tehát az ép szél az oldalvarrásba került], hanem a vászon egyik felét lehasították a kiegészítő darabok számára [9. ábra], ebből lehetett tehát pálhát, eresztéket, gallért, kézelőt, ujjatoldást szabni. Adatközlőm hangsúlyozta, hogy a szükségletnek megfelelően ez a lehasítás a megengedettnél több is lehetett, ez esetben azonban a derekat eresztékkal toldották ki kétoldalt. „Segítették a derékat, hogy meglégyen a bőség.” A rendelkezésre álló, kendervászonból készült faddi ingek is igazolják ezt a magyarázatot. Ezek háta ugyanis — s természetesen eleje is — valóban egy szélnél keskenyebb. Az oldalereszték nélküli 57.9.2. ltsz. ing háta 61 cm széles, a két oldaleresztékkel bővített vászoningé 51—52 cm, tehát az előbbi mellől kb. 1/6 szélnyi darabot hasítottak le, az utóbbiak mellől pedig a szél 1/4-ét kitevő darabot [a szelek 73—75 cm-esek]. Az is megállapítható, hogy a lehasított rész mindig jobb oldalra esett, a rendelkezésre álló ingek hátán legalábbis az ép szél a baloldali varrásba került. Az ing kiegészítő darabjait azonban csak ak-

9. ábra. A faddi mellévarrott ing kiszabása a vászomból
Rekonstrukció

kor lehetett mind a derék mellől levenni, ha az egész inget egyféle minőségű vászonzól szabták, különben pedig az ingujj toldása, a kézelő és esetleg a gallér is [így pl. az 57.9.2. ltsz. példányon, ellenkezőleg a 01.1.188. ltsz. ingen] az ujjal megegyező anyagból készült. A 01.1.188. ltsz. ing oldaleresztékének anyaga eltér a derék vásznától, mutatva, hogy az ilyen kevésbé látható helyen levő toldásra [bizonyára pálhának is] szükség esetén idegen maradékanyagot is felhasználtak. Mindez tehát sok variációs lehetőségre adott módot, s a varró ügyességén is múlott az anyag jó kihasználása. Keserű Éva is hangsúlyozta a szabás ezen esetlegességeit, figyelmeztetve, hogy amit lehetett, a derékrész mellől vettek le, míg az ujjának való anyaggal jobban takarékoskodtak. Az ingujjnak különben feltétlenül toldozgatás nélkülinek kellett lennie — a díszül-

szolgáló ujjatoldás természetesen nem számítandó ide —, a deréknál viszont ez még az ünneplő ingek esetében sem volt követelmény. Az összeállítás menete, a szabás természetéből következően, megegyezett az országos gyakorlattal: a derékrészt és az ujjakat külön-külön állították össze készre, majd egyesítve őket, *béráncóták* az ing nyakát, azután pedig *bégalléroszták*. A nyakrész kikerekítésére adatközlőm nem emlékezett.

A Néprajzi Múzeumba bekerült három gyolcsing háta — eleje, az előbbiekkal ellentétben, egy-egy teljes szélből készült. Ez annál feltűnőbb, mivel a hozzájuk felhasznált gyolcs szélessége [69—72 cm] nagyjából megegyezik a faddi vásznakéval. Mivel azonban a gyűjtés során ilyen, egyszeres ingekről nem tudtam adatokat kapni — valószínűleg éppen a gyolcsingek ritkasága miatt —, nem lehetett megállapítani, hogy az említett darabok bővebb volta — s ugyanakkor a nyakkivágás szűkülése — elszigetelt jelenség volt-e vajon vagy esetleg általános jellemzője a gyolcsból készült ingeknek?⁸

A visszaemlékezések szerint a hétköznapi ingek, az 57.9.1. ltsz. példányhoz hasonlóan, tűzőtt csipke betét, *kötés* nélkül készültek. Kötés csak az ünneplőre szánt ing ujjába került, de, „ha észilányodott, akkó éhusóták köznapra” a csipkedíszes inget is. A kötés, mint láttuk, lehetett *étyoros* vagy *kétsoros*. Az utóbbinak, a mai öregek szerint, nem volt különösebb jelentősége, „kinek, hogy teccett”, úgy csinálta, s mint mondják, a *nyalkábbaknak* volt *kétsoros kötésük*. Adatközlőim többször is hangsúlyozták, hogy fiatalnak, öregnek egyaránt volt *kötésös ünge*, s emlegetik az 1938-ban körülbelül 83 éves korában meghalt Harmatom szüléről,⁹ aki utolsóként hordta ezt a viseletet, hogy öreg korában is felvette *kétkötésös üngét*. Ugyanakkor úgy tudják, hogy az idősebbek ingében keskenyebb volt a varrott csipke betét, a fiatalabbakéban meg szélesebb; a szélesebb csipkét ugyanis szebbnek tartották. Ma már senki sem emlékezik arra, milyen csipkemintákkal díszítették az egykori ingujjakat. Keserű Éva szerint minden — általa már csak pendelyeken alkalmazott — nem túl keskeny csipkekötés megfelelt erre a célra [lásd a függelék].

Minden ing kezelője ki volt hímezve, többnyire pirossal, esetleg fehérrel és pirossal, néha pirossal és kékkel; mint mondják, a Néprajzi Múzeum által megszerzett darabokon levőkhöz hasonló mintázattal. Ezt a díszítést csupán a női- és a velük egyidőben hordott férfiingek kezelőjén alkalmazták, s így nem meglepő, hogy a faddi asszonyok nem igen vállalkoztak erre az egyszerű hímzésfeladatra, hanem általában valamely hozzáértő asszonyra, specialistára bízták, hogy „az üngük lémezjét kidarázsfészkezzék”. Érthető az is, hogy a kezelőmintákat ma már alig ismerik fel a faddi asszonyok, s az öltések nevére is egyedül Keserű Éva emlékezett, de a ma már nem használatos csavart öltést ő sem tudja készíteni. Az ingek kezelőjére való hímzést ugyanis, mint amire úgysem lesz szüksége, nem tanulta el édesanyjától.

Az ingek szélére mindig vett anyagból készült fodor került. Legszebbnek a vékony, fehér alapon fehér mintás batiszt, a *bíbor ruha* számított, de a *vékony gyócs* is megfelelt e célra, azonban ez is csak fehér színben, egészen apró színes mintával. A fodor alsó szélét mindig *bépödörték*, *gömböjüre szegték*, a felső szélét pedig „nyakon várták rá” a kezelőre.

⁸ Györffy István a gyolcsingek bővebb voltát a gyolcsoknak a parasztvásznaknál nagyobb szélességével magyarázza. Ha azonban szabad ily csekély adatból következtetni, faddon ez a bővülés a vászon és a gyolcs azonos szélességénél is bekövetkezett. [Vö.: Magy. Népr. I. 406.]

⁹ Azért hívták így, mert mindenkit „harmatom”-nak becézett.

Az ing eleje és ujjja mindig madzaggal záródott. A nyaknál levő *kötő* nem ritkán magából az ing anyagából készült, mivel „arra is sajnáltak két krajcárt, hogy fehér pertlit végyenek rá, mē spórolásak vótak a régi öregék”. Az ujjak *fűzőjét* viszont s néha a *kötőt* is többnyire maradék bolti *fonálból fonták*, meg abból a *pamutból*, amit a gatyák rojtozásakor a vászonból kihúzgáltak. Az adatközlők arra is élénken emlékeznek, milyen harc volt a régi viseletben járók és fiatalabb családtagjaik közt a madzaggal való zárás miatt. A fiatalabb asszonyok ugyanis mindegyre arra törekedtek, hogy újításaikkal „modernebbé” tegyék az öregek régies viseletét. Így többen próbálkoztak — s mint a Néprajzi Múzeumba került 58.15.1. és 58.15.3. ltsz. darab mutatja, nem minden eredmény nélkül — a gombbal való zárás bevezetésével. De az idős asszonyok erősen tiltakoztak ez ellen. „Mer jobban a kötészhez vót szokva a kezük. Mint az öreg embérék, alig akartak észokni a kötős üngtű. A kötőhöz vótak azok szokva. Aszt köllött nekik kötözni mindig, ha mosódtak.”

Az ünneplő ingek ujját lerakták, *rögyöték* [ritkán mondják *ráncolásnak* is].¹⁰ Mosás után a megszáradt ruhát vízzel *mégföcsöték*, (vagy : *béfcösöték*), *bépácóták*, majd *bécsavarták*, kosárba tették, s onnan szedték „mángolló alá”. A „fényésre” mángorolt ingen megnyázott kézzel húzták ki a rakásokat, a varrott csipkétől kiindulva a hónalj felé. Ha kötésnélküli inget raktak le, akkor is ajánlatosabb volt középen kezdeni a lerakást, mivel „ha szélin kezdi, éfogy a ránc”, nem lehet egyenletesen beosztani a lerakandó részt, s esetleg a kezdéssel ellenkező végre nem jut semmi rakás. Fontos, hogy a lerakás mélysége megfelelő legyen, s végig egyenletes maradjon, mert különben a rakás *kigyün*, kisimul, „nem passzol, nem fekszik”. Általában 8—10 *rögy* volt a kötés egy-egy oldalán, de akadt asszony, aki csak 5—6 lerakást tett, jó szélesek, hogy hamarabb elkészüljön a munkával. Ilyen széles, elnagyoltan készült, különböző mélységű rakások láthatók a 01.1.188. ltsz. ingen. Az ing-ujj alja, „ahol nem ad több ráncot, rögyetlen marad”. A rakást általában úgy fektették, hogy a lerakott élék a csipkétől kifelé essenek; úgy mondják: „tüle kell venni, mer akkó éburíttya [mármint a csipkét]”, „mindig túlünk rögyőjük”. Volt azonban olyan asszony is, aki „szembe vette”.

A rakásokat nehéz volt szépen elkészíteni, általában nem is csinálták egyedül, hanem kettesben; az egyik a lerakandó vászonrész alját fogta, a másik meg a rakás élét húzta ki. A lerakást akkor tartották szépnek, ha egyenes volt. „A régi öregéknek ojan szemük vót, hogy szála nyírtak, és szála rögyöték. Hogy kényesebb lęgyen, azé.” Az is igaz, hogy „mindenki nagyon fét a rögytű, mérgeledés vót, mer nem át a rögy ujanra, mint amijennek szerette vóna”.

Amikor mindkét ujj lerakása készen volt, a lerakott ingujjakra *nedves vizes ruhát* tettek, akár kétsorosán is, arra pedig vászonlepedőt vagy abroszt, majd a kemencéből kivett meleg kenyeret, amit kihüléséig rajtahagytak. A lepedő alatt a lerakás „gőzt kapott”. Így tartóssá tették a rakást, „kinyomat-ták a rögyöt”.

Az ingujj szélén levő fodrot mindig keményítették. Úgy tartották, hogy „szébb a pittyogós moll, ha bodorgós, ha egy kicsit ki van keményítve”. Mondják, hogy erre a célra a burgonyakeményítő a legmegfelelőbb: „Azelőtt

¹⁰ A Néprajzi Múzeumba behozott, vasalatlan, berakatlan darabokat Keserű Judit rakta be, ki édesanyja ingein, pendelyein gyakran végezte ezt a munkát. A szekszárdi Balogh Ádám Múzeum ingén a régi berakás látható.

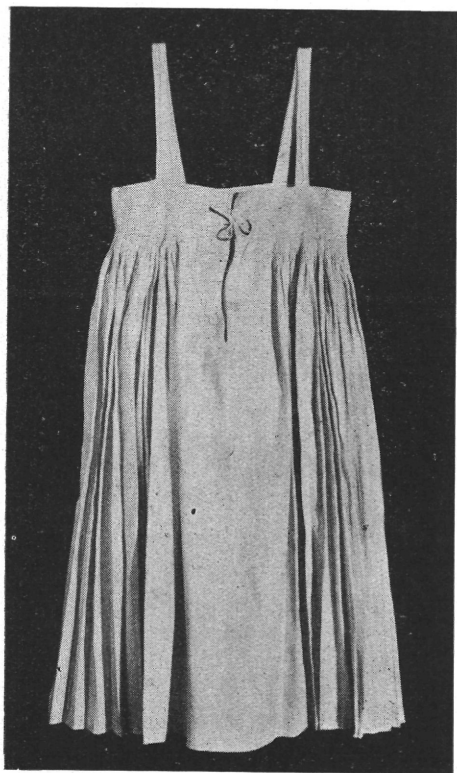
még kényesebbek vótak, a krumplikeményítőt hasznáták.” Ezt a keményítőt maguk készítették előző este, reszelt burgonyából. A kikeményített fodrot gondosan vasalták,¹¹ hogy szépen elálljon, „aszt gombójún kē vasáni”.

Sok baj volt a berakással, előkészítéssel, de mindezt csak az ünneplő inggel tették meg rendszeresen. Az egyik idős adatközlő tudomása szerint abból viszont egykor csak kettő volt, „a változékonyságér”. „Éggyik vasárnap az éggyiket, másikon a másikat” — mondja. „Köznapra nem rögyögették”,

de ezeket a darabokat is berakták egyszer, elkészültükkor, s ez az első mosásig mutatva új voltukat.

Mindez a bőujjú, *buggyos üngre* vonatkozik. A Néprajzi Múzeum 58.15.3. ltsz. inge képviselte szűkre szabott ujjú, átmeneti ingtípus elszigetelt lehetett. Adatközlőimnek az a véleménye, hogy ez csupán egyetlen család kísérlete volt a régi ingformának a betörő új divateszmény szerinti átalakítására. „Mivē ők vótak a léggazdagabbak, módosították, de ijét más nem csinát.”

A rövidderékű inghez sajátos formájú pendely tartozott. Ennek azonban, noha sokan emlékeznek még rá, csak egyetlen példányát sikerült felkutatni [58.15.5. ltsz.]¹² [10. ábra]. Ez a pendely pamutos kendervászonból készült. Őt egyenes szélből áll; az egyes szeleket bujtatott öltéssel, *összeötögetéssel* varrták egymáshoz. Ezt az öltést

10. ábra. Magasított derékrészű pendely, Fadd. Néprajzi Múzeum, 58.15.5. ltsz

11. ábra. Szélösszeerősítő bújtatott öltés, Fadd.

rozmaringötésnek vagy *péntővārásnak* is nevezik, s úgy készült, hogy a két-két szomszédos anyagszél *egymásba fogták* (azaz egymás mellé), majd vigyázva, hogy a szélek ne fedjék egymást, zezzugosan futó öltésekkel

¹¹ Megjegyzendő: vasalót az adatközlők által ismert időkben már mindig használtak, noha természetesen a mai *szenés vasalónál* kezdetlegesebb, betétes megoldású, ún. *sárga vasalót*.

¹² Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy igen sok pendelyt később az újabb pendelydivatnak megfelelően átalakítottak, másrészt azzal, hogy a pendelyeket alkotó nagy vászondarabok kiválóan alkalmasak voltak újbóli felhasználásra, törülköző, konyharuha, sőt több darab összetoldásával lepedő készítésére is.

összeerősítették [11. ábra]. Ez a varrás a pendely aljától 23–25 cm-re minden-ember-varrásában, *péntőkötésben* [20. ábra] folytatódik egészen leig. A pendely elején elhelyezkedő, középső szél vászon simán van hagyva, ez a pendely *parasztya*, a hátsó négy szél pedig egyirányú rakásokba rakott, *rögyös*. Felül a pendely körben kétsorosán ráncolt, csupán a legelől levő szél közepén van kéttenyérnyi ráncolatlan szakasz. A ráncolást derékban 8 cm széles kétrétű pánt, *gallér*, *péntőgallér* foglalja be övszerűen. Az összevarrásnál a ráncokat ugyanúgy rögzítették, mint az ingeknél, azaz bele-

12. ábra. A régi faddi *főkötőszkődős viselet*
Rekonstrukció

öltve mindkét oldalról minden egyes ráncha. A *gallér* szélei mentén alul, felül és elől gépi tűzés fut körbe. A gallérhoz fenn, a középtől egyenletes távolságra, hár hátul kissé beljebb helyezve, két 2,5 cm széles fehér köper-szalag vállpánt, *korc* van erősítve. A pendelynek elől közepén 26 cm hosszú *hasadékja* van, ennek alját 1,5 cm hosszú minden-ember-varrása biztosítja. A nyílás két oldalán a gallérba gomblyukat készítettek; a belekötött fehér gyári galand alkotta *fűző* zárja a pendelyt. A jobboldali gomblyuk mellé fehér kenderfonállal négy laposöltéses négyzetkéből összetett jegyet, *gyelt* varrtak. A pendely hossza vállpánttal: 122 cm.

Ezt a pendelytípust viselői csak *péntőnek*, *péntőnek* hívták. Ma, az újabb pendelytípustól megkülönböztetendő, általánosan *korcos péntőnek*, *főkötőszkődős péntőnek* említik. E pendelytípus viselésének idején a köznapi szánt példányokat tiszta kendervászonból, *szálából* vagy *szőszből* csinálták, míg a pamutos vászonból készültet ünneplőre hordták. A *gyócspéntő* (*vé-*

kony péntő) csak az újabb pendelytípus divatbajötte után, „miköz módosultak”, lépett ünneplőként a *vászonpéntő* (*vastag péntő*) helyébe.

A régi pendely általánosan öt szélből készült, az ingekhez használttal megegyező szélességű, *tizenhatos vászonból*. Emlékeznek azonban, hogy egyesek a takácsok által a múlt század második felétől elterjesztett, szélesebb *huszas vászonból* állították elő az ünneplő pendelyt. Sőt akadt huszas vászonból csinált köznapi pendely is, de azt már csak *négyszelésre* hagyták. Olyan esetről is tudnak, hogy volt, aki tizenhatos vászonból szabott hatszeles pendelyt hordott. Ez is ritka volt, ilyent „csak kivételén asszony csináltatott magának, aki olyan gazdagnak tette magát, akinek vastag vót a deréka”.

A pendelyek gallérja különféle megoldású lehetett. Már a szélességre vonatkozóan sem egységes a visszaemlékezés. Vannak, akik a pendely gallérját két tenyérnyi szélesnek mondják. Így a Néprajzi Múzeumba került darab gallérját maga az eladója találta túl keskenynek. Mások viszont, köztük

Keserű Éva, a varróasszony leánya — aki a nevezett darabot fel is öltötte magára [12. ábra] — éppen e pendely gallérszélességét mondja jellemzőnek, általánosnak. Feltehetőleg a keskenyebb és szélesebb gallérváltozat egymás mellett élhetett, mert míg az előbbi meglétét az általunk ismert darab igazolja, az utóbbi mellett viszont az a közlés tanúskodik, mely szerint olyan pendelygallér is volt, amelyik a karöltők mentén félkörösen ki volt kissé vágva. Azonban, akárcsak a széles pendelygallérra, ez utóbbi formára sem emlékezik mindenki.

A pendelygallér hátsó részének alján rendszerint egy vagy két sor — egy hosszú és esetleg fölötte egy rövidebb is — fehérrel hímzett csík, *rátólés, rávárás* húzódott, általában *boszorkányötéssel* varrva; mint mondják, azért, hogy ne kopjon ki olyan hamar a vászon.¹³ Más vélekedés szerint azonban „azé vót csak az, hogy szébb légyen”, s nemcsak, hogy nem felelt meg az előbbi kívánalomnak, hanem inkább egy-két mosás nyomán kifoszlott, *kimént*.

A pendelygallérra szokás volt tulajdonjegyet is tenni, a hasíték mellé. Ezekre a régi jegyekre adatközlőim azonban már nem emlékeznek, a formákat nem tudják feleleveníteni, elnevezéseiket is elfelejtették már. Ugyanis már elég régóta, legalább a múlt század nyolcvanas éveitől, inkább a kereszt-név, esetleg mindkét név kezdőbetűit, a *bőtűt* alkalmazzák tulajdonjegyként.

Az volt az általános, hogy a pendely gallérja *kötös* volt, azaz a nyílás két oldalán elhelyezett gomblyukba fűzött galanddal zárult. A visszaemlékezések megvilágította korban azonban volt már, aki gombot és gomblyukat varrt ennek helyébe. Az egyik, 1880-ban született adatközlő mondta: „Édesanyám nem szerette kötöszkönni, arra váratott gombot.” Általában azonban az idősebbek e ruhadarabnál is idegenkedtek a gomb használatától.

A pendelyt alkotó vászonszeleket alul mindig tűzött csipke kötötte össze. Ezeket a csipkevarrásokat az újabb szabású vászonpendelyeken is eredeti formájuknak megfelelően alkalmazták tovább egészen az 1920-as évekig, tehát jóval a *főkötöszködös péntő* divatjának megszűnte után, — s így, érthetően, a jelen tanulmány e tárgykörre vonatkozó adatai is frissebbek, elevenebb emlékből merítettek. Csupán a még ma is pendelyt [természetesen újabb szabásút] hordó idősök számára az utóbbi évtizedekben szabott pendelyekről hiányzik a csipkevarrás, ám ezekről is az a vélemény, hogy hamar felfeslik alul az összevarrásuk. „Améjikke nincs kötés, az csak olyan, mint a gatyaszár” — hallani, s a kötés nélküli pendelyt *gatyáspéntőnek*, *gatyapéntőnek* csúfolták. Mondták *pápisztás péntőnek* is, mert a község katolikus asszonyai jártak ilyenben. Jellemző, hogy amikor az 1920-as években a fiatalok már ellenezték a tűzött csipkét — nemsokára a pendely divatja is elmúlt —, az anyák éppen az említett felekezeti különbségre hivatkozva álltak volna ellen a csipkedísz elhagyásának. Keserű Éva így emlékezik vissza: „A lányomnak is [született 1914-ben] tettem belé, nem engtettem, hogy kálomista né légyen.” Leánya véleménye viszont: „Tizénkét-tizennégy éves vótam akkor, én még nem akartam, montam: — Várja össze, nem baj, ha olyan, mint a gatyaszár.”

A csipkevarrást az idősebbek szépnek találták, szerették. S míg a környéken több község ezt a jelentős időt igénylő díszítésmódot idővel horgolással helyettesítette, a faddiak végig ragaszkodtak hozzá, mert, mint mondják, a tűzött csipke „szébben esik, vastagabbra, mint a horgolás”.

¹³ Ugyanezt mondják a férfiingek *lémzejére* tett hímzésről is.

A pendelykötéseknek különféle fajtáit használták: többféle *péntőkötést*, *szúnyoglábas*-, *csigás*-, *görbe*-, *szérvonyós*-, *borsólikas*-, *béka-körmös*- vagy *macskanyomos*- és *rúzsáskötést* [leírásukat lásd a függelékben]. A különböző kötések mindegyikének megvolt a meghatározott szélessége, a legkeskenyebb *péntőkötésektől* nagyjából abban a sorrendben emelkedve, ahogy itt felsorolásra kerültek. Míg azonban az első három csipkeféleség szélessége kötött volt, a többit bizonyos határok közt változtatni lehetett. Az asszonyok arra törekedtek, hogy pendelyeik más-más díszítést kapjanak. „Nem csinátunk étyformát, cifráztuk, hogy ne légyen étyforma rajtunk.” Az egyszerűbb pendelyeken minden kötés egyező volt, de azt tartották szebbnek, ha két-háromféle kötés is díszítette a pendelyt. Legelőlrre, a pendely első középső szelének két oldalára került a legszeleesebb kötés, mert minél szélesebb volt a csipke, annál szebbnek számított. Legszebbnek a szélesen készült *rúzsáskötést* tartották, a legünnepibb darabokon a főhelyen ennek kellett lennie. A pendely két oldalának alját kevésbé széles csipkével erősítették össze, s a leghátulra eső ötödik összevarrásban volt a legkeskenyebb kötés. A minták kiválasztásánál az is számított, kinek melyik mintához volt inkább kedve. Az egyik, 78 éves adatközlő mondta: „Szúnyoglábas is vót, aszt nem szerettem, én görbét vagy szérvonyósat tettem, ha kellett keskenyebb.”

A pendelyek csipkevarrásainak, a keskeny *péntőkötések* és *szúnyoglábas kötés* kivételével, a felső ékalakú végződése, *tetéje* és az alsó része, *ajja* kb. egy centiméternyi hosszúságban egyenletesen egymás mellé sorakoztatott hármas huroksomókkal kitöltött, ez a *sűrűkötés* (25. és 28. ábra). Az ékalakú felső szakasz adja a bújtatott öltéssel készült szélösszeerősítés és a csipkeminta közti átmenetet, az alsó darabka viszont azért tömött, mert az ilyen nem kopik oly gyorsan, nem pusztul hamarabb a körülötte levő vászonnál. Az e viseletben járók ugyanis igen adtak a pendely aljának rendben tartására. Időnként a használatban kirojtosodott szélet levagdosták, majd körben lekerítették és újra szegték a pendely alját. Mondják: „Mindén esztendőbe keríteni ké, mer a harmat is lepi, tarló is tépi.” A *sűrű* kötésénél számolni kellett ezzel, s olyan hosszúságúra készíteni, hogy legyen miből vágni, „ha ké keríteni”. Ugyanezen okból az új pendelyt mindig hosszabbra szabták a kelletténél, s a csipkevarrás fölötti részen tenyéryni, kifelé eső hajtást, *főhajtást* tettek rá, majd a körülegyengetések alkalmával ezt engedték apránként le, hogy a pendely mindvégig megtarthassa kötelező, *félábszárig* érő hosszát.

A pendelyt, akár hétköznapi, akár ünneplő volt, mindig *rögyre szétték*, csupán ha két pendelyt öltöttek egymás fölé, maradhatott az alsó rakatlanul.

A *főkötőszkődös viseletet* a faddiak szerint egyedül községükben hordták, ott is csupán a falu régebbi lakói, a reformátusok,¹⁴ a *kálomisták*. Jellemzőnek látszik, hogy a XVIII. század 30-as — 50-es éveiben Faddra telepített felvidéki katolikus szlovákság¹⁵ a visszaemlékezések szerint ezt a viseletet sohasem hordta. A rövidderekű ing, a vállpántos pendely, a rajtuk alkalmazott díszí-

¹⁴ A törökpusztítás nyomán Tolnára húzódott lakosság 1700-ban tért vissza. Blugotta harmincados 1700., 1702. és 1703. évi összeírása kiemeli, hogy a község lakosságának többsége református — s közöttük ott volt a ma legnépesebb református nemzetség, a Keserűek is. 1714-ben a reformátusok tölgyfagerendákból összerótt imaháza is fennállott már, s prédikátora is volt a kis községnek. Vö.: *Bartal A.*: Fadd monográfiája. Pécs, 1941. 89—90., 94. Erre a munkára Andrásfalvy Bertalan hívta fel a figyelmemet.

¹⁵ A katolikus szlovákságot idetelepítő akció 1727-ben indult meg, s 1733-ban határozódott el a plébánia felállítására. *Bartal A.*: i. m. 92—93., 96.

tések, mind a reformátusok sajátja volt. Ugyanígy csupán a *kálomista péntő* és a többi *kálomista* ruhadarab jellegzetessége volt a berakás, a *rögyölés*.¹⁶ Éppen ezért, adatközlőim megfigyelése szerint, a református asszonyok öltözete keményebb, határozottabb vonalú volt, míg a katolikusoké lazán esett alá: „A katolikusok után úszott a ruha, a kálomistákon karikásan át a ruha, kerekén.”

Az 1880-as évek előtti *főkötöszködős viseletnek* legegyszerűbb formája pendelyből, ingből és kötényből állt. Öltözködéskor először az inget vették magukra, azután a pendelyt. Így a pendely gallérja leszorította az ing alsó szélét, úgyhogy az nem lebeghetett szabadon [12. és 13. ábra]¹⁷; „Azé vót széles a péntőgallér, hogy ətakarja a rövid üngdérékat.” De mivel szabály volt, hogy „ameddig ért az üngdérék, addig ért a péntőgallér”, könnyen megesett, hogy az ing kicsúszott a gallérból. „Vót az úgy, hogy mikó nyújtószkottak, ki is gyütt belúle, annyira nem vót az əkötve.” „Mikó hajút, ki vót a déréka.” A szoptatós asszonyok meg „kihúszták a kötöszködőbő az üngajját, aszt úgy szoptatták [a gyermeket]; nem látszott sémmit”.

Ma azonban már csak egy asszonyra emlékeznek, az említett, régiesen járó Harmatom szüliére, aki oda haza, sőt az utcán is pusztán pendelybe, ingbe, köténybe öltözve járt a nyári hétköznapokon. Emlékeznek ellenben arra, hogy a századforduló körüli években az idősebbek kapáláskor, aratáskor kinn a földeken levetették a pendelyre öltött szoknyát, és „úgy kapáltak, úgy arattak abba az ətyszál péntölbe, üngbe. Elő tátott vót, mékkötötték avvá a pertlivé nyakba, elő még a péntőt összehúszták, azt úgy vót melegbe. Azok főkötszöködősek vótak. Hun fehér vászonkötő előttük, hun kék. Kötény nélkü nem vótak.” Emlegetik nevetve az esetet, amikor egy ilyen alkalmal az egyik idős asszony kötényében meggyet hozott a kapálóknak, s a kötény alól előtűnő hosszú *hasadék* a testét is látni engedte

Az ilyen baleset azonban, akárcsak a csupasz hát kivillanása az ingderék kiszabadulása esetén, a visszaemlékezések szerint az öregek szemében

13. ábra. Az előbbi viselet előlről, kötény nélkül
Rekonstrukció

¹⁶ Ha a katolikus asszonyok nagyobb tömegben együtt menő református asszonyt láttak, például temetésre igyekvőket, nem igen mulasztották el megjegyezni: „Viszik a kálomista asszonyok a rögyös p... jukat.”

¹⁷ A 12. sz. ábrán közölt kép a helyszínen készült; a viselésmodot még jól ismerő Keserű Éva vette fel az 57.9.2. ltsz. inget és az 58.15.5. ltsz. pendelyt. A 13. sz. ábra múzeumi kép, helyszíni rekonstrukciós felvétel alapján.

nem számított különösképpen restelni valónak. Annál inkább vigyáztak arra, hogy az egy szál pendely alá ne lehessen látni. Éppen ezért a pendelyt, ha a végzett munka megkívánta, a csipő körül bármely kéznél levő, nem túl vékony madzaggal körülkötötték, *ékötötték*, *főkötöszték*, kissé felhúzza a kötés fölött a ruhát. De esős időben is „főkötöszköttek, hogy ne légyen sáros”. Ez a szokás különben máig megmaradt,¹⁸ ma már azonban inkább a ruha kímélése céljából élnek vele. „Főkötöszkötnek most is, hogy ne szarosoggyon e a ruhánk a csibeszartú”. — mondják.

A *főkötöszködősek* az ünnepi szoknya alá egymás fölé két pendelyt öltöttek, mégpedig felülre többnyire pamutos vászomból készültet, alulra vászonpendelyt. Máskor azonban csak egy pendely volt a szoknya alatt; „köznapra egyget vettek, nem piszkótak többet, hogy annyit mossanak!” Mondják azonban, hogy a nyaranta fehér ruhában járó Harmatom szüle utcára két pendelyt öltött magára.

Mivel egykor a pendely ennyire szem előtt volt, az asszonyok megválogatták, mikor melyiket vegyék elő, s a kiválasztás legfőbb szempontja az volt, milyen a rakások közül elővillanó tűzött csipke mintája. Az adatközlők szerint ez időben még nagyon ügyeltek arra, hogy *nyalkán* járjanak a határba: különösen társas munkák alkalmával, ha arattak vagy dohányt ültettek, igyekeztek minél szebb, szélesebb csipkéjű pendelyt ölteni, de már, ha magányosan végzendő kapálásra készültek, nem fordítottak olyan gondot a pendely díszítettségére. A pendely esetenkénti megválogatása akkor is szükségszerű maradt, amikor már rendszeresen szoknyát húztak fölé, s a pendely alsóruhává vált. Ugyanis a házkörüli munkák végzésekor, vagy ha vizet hordtak, vagy ruhát mostak a Dunán, „főszúrták” a szoknyát elől a kötény alatt a *kötözködés*-be, s így láthatóvá vált a pendely. Utcára, boltba is elmentek ekként öltözve, de már ünnepi alkalomra viselt „főszúrt” szoknyáról nem tudnak adatközlőim. Megjegyzendő, piszkos munkához az idősebb korosztály máig is feltűzi a szoknyát,¹⁹ ilyen esetben azonban, természetesen, náluk már nem a pendely, hanem az időközben divatba jött alsószoknya látszik ki.

A fehér ruhára vigyázni kellett, ha a gazdája adott magára, hogy ne gyűrődjön, piszkolódjon. Ma is emlegetik azokat az egykori öregeket, akiknek „olyan bodorgós, szép tiszta üngük vót mindig”. Mondják, hogy a lerakott pendelynek inkább csak a szélére ültek. Ezek után természetes, hogy a felsőruhaként viselt pendelyt, inget nem lehetett éjszaka magukon tartani. *Hálópéntőnek*, *hálóüngnek* a különben már használhatatlan, agyonhordott, „vesd lē, vedd föl” darabokat használták el, sokszor egészen össze-vissza foltozott, csupa rongy példányokat. Általában *hálópéntőből*, *hálóüngből* egy-egy személynek csak egy darabja volt, amit azután hetente egyszer kimostak, s száradás után, este ismét használatba vettek. Ez a szokás, hogy éjszakára ócska fehér ruhát vegyenek magukra, az öregek körében ma is tartja magát, az ő *hálópéntőjük* azonban természetesen újabb szabású és valami rossz ujjasfélét hordanak hozzá *hálólöbinek*.

Az ünneplő pendelyt, inget a *főkötöszködős viseletben* járók négy-öt alkalommal öltötték fel. A hétköznap viselt pendelyt, inget hetenként váltották, de „régén vót, aki hetente kéccér is rákapott magára tisztát — vót,

¹⁸ Lásd a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában F. 125673 sz. alatt elhelyezett, a gyűjtés idején készült felvételt.

¹⁹ Lásd: Ethnológiai Adattár F. 125671-2 sz. felvételt.

aki éccer —, mer fehér vót”. A szennyest a *padlás szájába lógó szennyésrudra* dobták fel; ott nem penészesedett el. Onnan vették le azután mosás alkalmával. Mivel a mai tudás szerint egykor csak évente kétszer, karácsony és húsvét előtt *szapultak*, a fehérműnek igen nagy számúnak kellett lennie. Sajnos erre vonatkozóan még becsléseket sem kaphattam, az idős adatközlők nem emlékeznek anyjuk s a régies öltözetben járók fehérruha állományára. Hozzávetésül mégis közlöm, hogy a ma legidősebbek kb. 20 pendelyt kaptak férjhezmenetelükkor, amiből rendszerint 12 volt hétköznapló. Azonban az elmondottakat tekintetbe véve, fel kell tételnie, hogy az egykori kelengye még ennél is nagyobb számú fehérruhából állhatott.²⁰

Az eddigiekben leírt rövidderekű inget és vállpántos pendelyt az 1880-as években — mint bevezetőben említésre is került már — újabb divatú váltotta fel. Akkor jött a vállfoltos, bevarrott típusú ing, a *válfótos üng*. Ez már csak gyolesból készült, kendervásznat vagy pamutos vásznat ettől az időtől kezdve nem használtak többé ing anyagául. A *válfótos üngöt* a századforduló körüli években a felső részén egyenesen toldott *franciás üng* követte, majd pedig a kerek nyakkivágású *kivágottonyakú üng* az 1920-as években. A *válfótos üng* s az azt követő többi újabb ing, az országos szokáshoz való hasonodás eredményeképpen, mind lenyúlt már a derék alá. Ennek megfelelően az 1880-as évektől, a *válfótos üngre* való áttéréssel párhuzamosan, a pendely is oly módon változott, hogy a pendelygallér lekerült a derékvonalra s a vállpántok elmaradtak róla. Az ilyen pendely [14. ábra]²¹ neve *lőkötöszködös péntő*, sőt a jelen gyűjtőút

14. ábra. Derékig érő pendely, Fadd. Néprajzi Múzeum, 58.15.6. ltsz.

alkalmával megkérdezettek erre hivatkoztak *rendés kötöszködös péntő*ként a régivel szemben. Ebben a derékig érő formájában maradt fenn a pendely Faddon az 1920-as évek végéig, amikortól a fiatalok teljesen elhagyták e

²⁰ Sióagárdon, ahol ma is fiatal—öreg rendszerint fehérben dolgozik nyáron, s vasárnap reggel és délután is gyakran csak ez van rajta, sőt nagy melegben templomba is elmegy benne, 20 darab vászon- és 10 gyolespendelyt kap általában a férjhezmenő leány kelengyéjébe.

Martoson, ahol a múlt század második felében szintén fehér pendely és ing volt a nők nyári munkaruhája, s az 1940-es években is használták még így idősebb asszonyok, „húsz pár ruhát” = húsz inget és húsz pendelyt kapott a férjhezmenő. [Vö.: *Fél E.*: A női ruházatkódás Martoson. NÉ. XXXIV. (1942) 119.]

²¹ Ezt a pendelyt Keserű Éva készítette kelengyéjébe, leánykorában, az 1890-es évek derekán. Legszébb, féltett darabjai közé tartozott, amelyik így sohasem került használatba. És noha nem szándékozott életének hátralevő éveiben használatba venni, mégis nagyon nehezen, több alkalombeli rábeszélés után vált csak meg tőle Keserű Éva. Talán nem érdektelen megjegyezni, hogy a pénztért kapott elismervényre, családja ellenkezését semmibevéve,

ruhadarab viselését, úgy hogy napjainkban már csak a legidősebb korosztály tagjai számára készül elvétve egy-egy ilyen pendely a kelengye pusztuló darabjainak pótlására.

Hangsúlyozni kell, ami az eddigiekből is kitűnhetett már, hogy míg az újabb típusú ingek minden jegyükben, anyagukban, szabásukban, díszítésük módjában, egész megjelenésükben, teljesen elütöttek az addig használttól, a *lökötöszködős péntő* az újabb ruhaviselési elvnek megfelelővé formált változata csupán az addig viselt pendelynek, a *főkötöszködős péntő*nek — nevezetesen a karkivágás nélküli, egyenes gallérú formának. Jól mutatja ezt a régebbi viselésben járóktól öröklött ruhadarabok sorsa; a hátrahagyott pendelyek csekély változtatással az új elvek szerint öltözködő utódok számára is felhasználhatóvá váltak, ugyanakkor amikor az alakításra alkalmatlan röviderekű ingek rongyoszsákba kerültek. Természetesen, idővel az újabb típusú pendelen is tettek használoik apróbb-nagyobb változtatásokat, amelyek, mint láthattuk, részben a kései vállpántos pendelyekre is hatottak. Ezek nagyrészt egyszerűsödések, annak következményeként, hogy a pendely végképpen alsóruhává vált. Ilyen volt a *rátólés* elmaradása; az újabb nemzedék már nem tartott igényt erre a teljesen cél nélkülivé vált díszítésre. Ugyanezért hagyták el a pendelyek lerakását is. „Az öregjeink bérögyöték, de mi má nem. Abba a divatba nem vótam” — mondta az egyik, 78 éves adatközlő. E változásokkal egyidőben, még a múlt század végén, a hagyományos vászonpendelyek mellé divatbajött az ünnepi gyolcspendely. Ebbe pedig már tűzött csipke is keskenyebb került; „Abba olyan köllött” — erősítgetik indokolás helyett az adatközlők.

A négy szélből szabott pendelyek is gyakoribbá váltak idővel, mivel az ekkortájt terjedő szélesebb vászon használata gazdaságosabb volt. Mint az egyik adatközlő idézte: „Édesanyám aszonta, hogy az kőccségesebb, a keskeny.” Megjegyzendő: az, hogy eggyel kevesbedett az alkalmazott szelek száma, alig zavarta meg a csipkevarrás hagyományos rendjét; különböző minta használata esetén ugyanis az elől középre helyezett szél két oldalán húzódó varrásba tették a mutatósabb kötést, a hátsó kettőbe pedig az egyszerűbbet. A pendelyek e régies díszének megőrződése egyúttal azt is megakadályozta, hogy e darabok géppel készüljenek. Ugyanis a csipkevarrás a szelek bújtatott öltéssel való összeerősítését vonta magával, s mivel a ráncolás is kézi munkát kívánt, legfeljebb a pendelygalléron jutott hely gépi varrásnak.²²

Ezzel, lényegében véve, be is fejeződött az egykori faddi református asszonyok viselte ing- és pendelytípus leírása, sőt megismertük e régies dara-

azért írta leánynevét, mert a pendely az ő kezemunkája volt, hadd hirdesse hát az elismervény is az ő családjá nevét.

A nevezett pendely (Itsz.: 58.15.6.) öt szél pamutos vászonból készült. Az elülső középső rész kivételével körben ráncolt, a ráncolás 7,5 cm széles gallérba fogott. A pendely teljes hossza: 85 cm. A ráncolás módja és a szélek összevarrása megegyezik az 58.15.5. Itsz. pendelyével. A szélösszevarrások folytatásában alul széles tűzött csipke, az elől középen levő szél vászon két oldalán: *rúzsás kötés* (28. ábra), a jobboldali összevarrásban: *borsólikas kötés* (25. ábra), a baloldalon levőben és hátul: *békaörmös kötés* (26. ábra). Tulajdonképpen a *borsólikas kötés*nek kellett volna leghátulra kerülnie, de a csipke készítése közben Keserű Éva eltévesztette a sorrendet. Hasonló hibát más varró kezéből kikerült pendelyen is láthattam, ám az ilyen vétség Faddon nem számított szépséghibának.

A pendelygallér szélei mentén körben kézzel varrt tűzőöltéssor húzódik. A gallér két felvarrt kötővel csukódott volna, ilyet azonban, mivel használatára nem került sor, nem varrtak rá. A pendelynek elől 33 cm hosszú hasítóka van, végében ötsoros *sűrű kötéssel*.

²² A varrógép a múlt század végén honosodott meg Faddon, az 1890-es évek derekán azonban még igen „ritka holló” volt, két-három darab akadt csak belőle az egész faluban.

boknak az újabb feherruhához való viszonyát is. Szükségesnek látszik azonban, hogy a továbbiakban röviden bemutatásra kerüljenek a faddi *főkötőszkődős viselet*nek mindazon elemei, melyek a röviddereké inggel és vállpántos pendellyel együtttest alkottak, hogy meg lehessen ítélni, milyen összképbe illeszkedtek bele a bennünket érdeklő darabok.

A nyáron pusztán pendelyben és ingben dolgozók viseletének, mint említett, egyetlen feltétlen tartozéka volt: a kötény. Az e viselethez hordott kötény, *kötő* mindig egy szeles volt, s kendervászonból készült [*vászonkötő*]. A házivászon kötény alsó szélére gyolcs fodrot varrtak, amiről ma is *bodrosajjú kötő*nek emlegetik, majd kékfestővel sötétkékre festették. Fehér kötényre a maiak alig emlékeznek, a legtöbb idős adatközlő édeasanyja is mindig *föstött kötőt* vett maga elé a mezei munkához. Odahaza inkább felkötötték a fehéret, a *föstetlen kötőt, konyhakötőt*. „Otthon úgy is jó vót; ha észennyésédett, kimosták.” A kötényt mindig oly módon erősítették fel, hogy két madzagját körülvezették a test körül, majd elől kötötték meg. A kötény alja éppen csak eltakarta a szoknya, illetve pendely alsó szélét.

Hétköznap csak az asszonyok viseltek fejrevalót. Kéregpapírból alakított, színes anyaggal bevont fejkötőt, *kabakot, kabakos fejkötőt* tettek fejükre. A *kabakra* került az *ásó eszkényő* [vagy *keszkényő*] azaz *kontykeszkényő*, amelyik mindig *fehérszemés* volt, piros alapon. A *kontykeszkényőt* a *főső eszkényő* takarta. Ez is többnyire piros alapszínű volt, de ennek már kötetlen volt a mintázata; legjobban a *bécsi török* [mondják csak *töröknek* is] mintájú vagy *szemés, pöttyös* kendőket kedvelték.

Benn a faluban már, a mai adatközlők emlékezetével elérhető korban, hétköznap is szinte mindenki szoknyát öltött a pendely fölé. A tavasztól őszig viselt *főkötőszkődős szoknya* szabása megegyezett az egyenes gallérú pendelyével, ez volt a *galléros szoknya* vagy *korcos szoknya*, amelyeknek a pendelyénél nemigen szélesebb gallérját a vállon pánt, *korc* tartotta. Csak, ha nagyon hidegre fordult az idő, váltotta fel ezt a pruszlikszabású felsőrésszel, *szoknya-pruszlikkal* összekötött ún. *pruszlikos szoknya*.²³ Mindkét típusú szoknya többnyire *föstőbéli, vászon szüvött szoknya* volt. „Édesanyám idejibe csak föstetett gyerehaza szoknyába jártak. Sötétkék fala szemmē. Az vót a meggy-magos gyerehaza szoknya. Hun sárgávā, hun fehér szemmē. Köznapló is olyan vót, meg az ünneplő” — emlékezik az egyik adatközlő. Az apró, pettyeszerű mintákat, szerették, „olyan szép vót az, hogy csak úgy égött”. A pettyek nagysága szerint volt: *aprószemű, meggy-magos, birkaszemés*, s lehetett *éggyes szemés* vagy több pettyből összetett mintával díszített, *macskanyomos*. A szoknya „bē vót rögyőve”, de fontos volt, hogy alatta a pendely is lerakott legyen. A szépen lerakott pendelyen „ahogy lépött, rögyösen járt a szoknya rajta, vitte utánna a főső ruhát.”

A köznapi szoknyát *szörkötővel* kötötték meg elől s alját *tiszta piros* anyaggal bélelték, ezt hívták *alávalónak*. Ha a szoknyát *főszúrták*, a felhajtott szoknyarész mentén előtűnt a piros *alávaló*.²⁴ Az *alávaló* általában tenyéryni széles volt, de egyéni ízlés szerint is változhatott bizonyos mértékig a széles-

²³ Sajnos, sem az egyik, sem a másik szoknyatípust nem sikerült már fellelni.

²⁴ A *lékötőszkődős szoknyán*, amelyiket csak piszkos munkához tűztek fel, a piros szegés kívülre került *főszegésnek*. Ugyanígy Kovách Aladár is megfigyelhette a Sárközben, hogy míg szokásban volt ünnepi viseletként feltűzni a szoknyát, belül volt a színes szélborítás, mikor pedig a feltűzés szokása elmaradt, ez a dísz kívülre került. [Kovách A.: A tolnamegyei Sárköz népviselete. NÉ. VIII. (1907) 80.]

sége. Mivel azonban a szoknya szélét is, a pendelyéhez hasonlóan, ahogy kopott, időnként újraszegték, *béhajtották*, a szoknya avulásával az *alávaló* egyre keskenyebbé vált.

E viselethez hétköznapra és vasárnapra egyaránt egy szoknya járt csak, illetve ünnepnapon egy pendellyel bővült a felvett darabok száma. A négyöt *ős szoknyára* öltött *fős szoknya* divatja csak az 1880-as években, a *lőkötőszkődős szoknyával* kezdődött, s ehhez járult valamivel később az ünnepre viselt,

15. ábra. Magasított derékrészű pendely, Sióagárd. Néprajzi Múzeum, 52.17.20. ltsz.

húzott bodorral szélesített, keményített, *vasát rokoja* divatja [ebből négyet, ötöt öltöttek a két pendely fölé]. „A régiek szűken vótak, még kurtábban is”, az újabb divat szerint járók *duzzattan, dudosan, dúzosan*, különösen, aki *kikapi* volt.

Az ingben, pendelyben járók csak alkalmilag terítették *keszkényöt* vállukra, ha hűvösebb volt, különben *pőrén* voltak. A *galléros szoknyához* már hozzátartozott a kendő. Pendelyhez, galléros szoknyához kis *fejrevaló keszkényöt, kiskeszkényöt* használtak, „a végit belégyűrték a szoknya gallérjába”. Enyhébb idő esetén a *pruslikos szoknyához* is csak ilyen kendőt tettek, különben pedig nagyobb, *kékfestő* mintázta kendőt, *nyakravaló keszkényöt, gyerehaza keszkényöt* kötöttek, melynek *bíbor bodrot* varrtak a szélére [*bodros keszkényő*]. A nagy kendő *babás* volt, meg *virágos*, meg *szemés*; különösen kedvelték a fehér alapon tarkán mintázott kendőket. Az ilyen nagyobb kendő már *rögyös* volt, azaz felvétel előtt redőkbe rakták, *lészették*. Az elől keresztbetett kendőt hátul mélyen leengedték, úgy,

hogy a lapos kettős csomó, az *aranycsomó* „a faruk leghégyén” álljon.

Az ünnepi viselet lényegében a köznap i szoknyás viselettel egyezett, ilyenkor nagykendőt kötöttek hozzá. Bár vasárnapra is felvettek *kékfestőt*, az ünnepi ruha anyaga finomabb volt. Vállukra ilyenkor *rózsás kásmir kendő, zsalinkeszkényő, rojtos keszkényő* került, „az üng buggyán vót a rojtya”. A hétköznapi viselet fehér—kék—piros színösszhangjával szemben az ünnepi ruha — elsősorban természetesen a lányokon, fiatal asszonyokon — többszínben tarkállott. A lábon *piros csizma, piros alapszínű, aprómintás, többnyire szemés* szoknya a fiatalabbakon — az idősebbeken *sötétkék festő* —, a vállon *tarka kendő, a nyakon meg ezüstös négy soros gyöngy, melyen piros vagy kék sejtőpántlika* volt a *gyöngykötő*. Ugyanakkor a lányok fejét *piros-, zöld-, kékszelű fekete bársony* fogta körül, aki meg menyecskekorban volt, annak díszes *kabakos fejkötőjéről* tarkavirágos selyemszalagok lógtak alá, s „mikó mént, lobogott utánna a pántlika”.

Hideg időben az öltözetet *ködmen* és gazdagon zsinórozott, *perzsián prémés* — vagy a szegényebbeknél szőrme nélküli, *szegéttajjú* —, fehér szűrposztóval bélelt kék posztó *mente* egészítette ki.

Meg kell még emlékezni arról, hogy az adatközlők által ismert *főkötöszködős viselet*ben járók ünnepi ruházatában már megjelent az újabb viselet egyik jelentős eleme, egy kékfestőből varrt, szabadon lebegő aljú ujjasféleség, a *hosszi ujjú cédalöbi*, noha a különféle, kartonból, szövetsből s más gyári anyagból szabott ujjasok, *lőbik*, *testhözállók*, bélelt, gyöngyös *ducik* igazi divatja csak ezután következett. Ezzel ellentétben, a régebbi és újabb divat közti rövid átmeneti időben olyanra is volt példa, hogy a hagyományos formákhoz ragaszkodó anyós *lökötöszködősen* járó menyétől is megkövetelte a *kabak* hordását [az újabb viselettel az ún. *gömböjű konty* járt]. Lényegében véve azonban, mindennek ellenére a kétféle viselet élesen elválik egymástól: az öregek mindhalálig megmaradtak régi darabjaik mellett — mint mondják, nem tudták volna megszokni, hogy a ruha súlya a váll helyett a derékra nehezedjen —, úgyszintén a következő nemzedék is alig vett át elemet a régi viseletből. Az adatközlők is mindegyre hangsúlyozták a viseletnek ezt a határozott elválását. De legszemléletesebben az mutatja a tény köztudott voltát, hogy a mai idősök elődeiket, a *régi öregeket* nem ritkán éppen jellegzetes ruházatuk alapján illetik összefoglaló névvel, s mondják őket *főkötöszködőseknek*, *kabakosoknak*, *fejketősöknek*, *üngösöknek*, míg magukat *lökötöszködőseknek*, *dudos szoknyásaknak* nevezik.

A mai idősök, akik maguk már nem jártak a régi viseletben, de még jól ismerték, szeretettel beszélnek róla. Védelmükbe veszik a fiatalabbak csúfolódásaival szemben is — ők már csak egy-két előregedett *szülén* látták —, akik szemében *cédának* tűnik az ing mély nyakkivágása, s akik nevetve kifogásolják az ilyen ingek rövid derekát, mondva: „Nem tuttak hosszabbat szabni?” Adatközlőim csak dicsérő szót tudnak a régiek öltözetéről, s lelkesen bizonygatják, milyen „szépen át” a *korcos szoknya*, *buggyos üng* az azt viselőkön. Anyjukat, szeretteiket idézi az ilyen visszaemlékezés.

* * *

Noha a jelen cikk csupán adalék kíván lenni e viselettípus ismeretéhez, mégis szükségesnek látszik végezetül egy-két szóval a bemutatott daraboknak a magyar népi viseletek közt elfoglalt helyére is utalni.

A pendelyeken kezdve a sort, megállapíthatjuk, hogy a Faddon talált, magasított derékrészű pendellyel egybevezethető pendelyforma a magyarságnál a Dunántúl és a Felföld több pontjáról ismeretes: Sióagárdról [Tolna megye] [15. ábra],²⁵ Lábodról (Somogy m.)²⁶, Rédéről (Veszprém m.)²⁷, Martosról

²⁵ A Néprajzi Múzeum Textilgyűjteményében három vállpántos pendely, *korcos pöntő* (vagy: *pöntől*) van Sióagárdról; leltári számuk: 52.17.20. (a szerző gyűjtése 1952-ből, ezt mutatja be a közölt fénykép), 54.50.31. és 54.50.32. (Boross Marietta gyűjtése 1954-ből). Az első és harmadik hat-hat szél pamutosvászonból készült, a második anyaga gyolcs; ez utóbbinál a hat méternyi anyagot szabáskor keresztbe vették. Hosszuk: 114 cm, 109 cm és 101 cm; a szoknyarész kezdete a derék vonalára esik. Mindhárom pendelynek bélelt, pruszlik-szerű felsőrésze van, hosszú hozzávarrott vállpánttal. A pruszlik alsó szélét a faddi *boszorkány-ötéssel* azonos jellegű nyolcasöltés sor, *körösztszem* díszíti. A pruszliknyílás a szoknyarészen hasítékban folytatódik, az 54.50.31. ltsz. darabon ennek végébe kis szakasz minden-ember-varrását csomóztak. A pruszlik a nyílás két oldalán elhelyezett gomblyukba fűzött fehér gyári galanggal zárul, az 52.17.20. ltsz. darabon emellé újabban egy-egy galanddarabot is varrtak kötőnek. Mindhárom pendely ráncolt és apróra lerakott, *rödös* (*rödös pöntő*). A szelek bújta-

(Komárom m.; Csehszlovákia) és az azzal szomszédos községekből,²⁸ a Nógrád megyei palócoktól,²⁹ Gömör megyéből.³⁰ Ezek közül a Gömör megyeiek egy része vállpánt nélküli, a többi mind vállpánttal rögzített. Van ezenkívül adat a palóc vidékről arról, hogy derékig érő pendelyt viselő falukban követő nők,³¹ illetve gyermeklánykák³² vállpántos pendelyt hordtak.

Ezen előfordulások közül különösen figyelemre méltó a jelen dolgozatban vizsgált viselet szempontjából a martosi pendely, mely az egyszerűbb megoldású, egyenesvonalú gallérral ellátott faddi pendellyel teljesen megegyezik.³³ Fontos a sióagárdi pendely is, mely a faddi kivágott karöltőjű, de még vállpántos pendelyt teszi elképzelhetővé számunkra. De a sióagárdi s a még előrehaladottabb alakulási fokot szemléltető lábodi és rédei pendely egyúttal a Faddról bemutatott s eddigi közlések híján ezen a tájon idegenül ható pendelyforma helyi meggyökerezettségét is bizonyítja. Jelentős azonban az a tény is, hogy Faddon, Sióagárdon és a Gömör megyei Barkosnál³⁴ egyaránt *korcos pöntő*, *korcos pendely* e viseletdarab neve, sőt Martoson is *korcnak* nevezik az ilyen pendely vállpántját. Mindez együttvéve arra mutat, hogy ez a pendelyforma egykor a ma ismertnél sokkal szélesebb, összefüggő területen lehetett elterjedve, s különféle egyszerűbb és fejlettebb változatban élt.

A faddi ingek szabástípusa, a mellévarrott ingszabás, az előbbiekénél

tott öltéssel vannak összevarrva, az 57.17.20. sz. példányon a varrások az alsó végen mindenember-varrásában, *köröskötésben* folytatódnak (*kötéses pöntő*).

A vállpántos pendely mellett Sióagárdon ma már derékig érő *korcalan pöntőt* (mondják *fékorcosnak* is) is használnak. A fiatalok közt már van, aki csak azt vesz magára. Általában azonban télen ők is *korcos pöntőt* öltenek. Más sióagárdi asszonyok vegyesen horaják a kétféle pendelyt, de számosan vannak olyanok is még, akik egyedül vállpántos pendelyt viselnek. A pendely alját régebben mindig tűzőtt csipke díszítette Sióagárdon, ez az idők folyamán egyre keskenyebbé vált, míg vagy 25 éve az ünnepi, sőt hétköznap felülre viselt (általában mindig több pendelyt öltenek egymásra, köznap kettőt-hármat, ünnepen hármat-négyet) darabokra nem is teszik már rá. A fiatalok különösen ellenzik, mivel a csipkedísznél a pendely alsó szélvonalá kissé feljebb ugrik, *lőcsős*. Nyolc-tíz éve már a derékrészről is elhagyogtatják a díszítő csíkot. (A felhasznált adatok Boross Marietta és a szerző gyűjtéséből valók.)

²⁶ A Néprajzi Múzeum 83934 ltsz. tárgya, a leltárkönyv szerint: derekas szoknya. *Garay Ákos* gyűjtötte 1910-ben. Pamutvászonból készült, felsőrésze pamutos kendervászonnal bélelt. Hossza: 116 cm. Felsőrésze teljesen pruszlikszabású (tehát vállpánt nélküli), melyhez elől, a nyílásnál egy-egy félkörös toldás csatlakozik, ebben van elhelyezve a kötöző galandot tartó lyuk. A pruszlik nyílása hasítékban folytatódik. A szoknyarész hét szélből (az anyag 56—58 cm széles) szabott, a részek előöltéssel vannak összevarrva. A deréknál a szoknya apróra ráncolt. Csipkebetétje vagy más díszítése nincs.

²⁷ A 034 lt Néprajzi Múzeum 91sz. tárgya, a leltárkönyv szerint: pöntöl. Ugyancsak *Garay Ákos* gyűjtötte 1911-ben. Kendervászonból készült, hossza: 106 cm. Felsőrésze az előbbiéhez hasonló, pruszlikszabású; sajátjával bélelt. Felvarrt galanddal csukódott elől, ez azonban ma már hiányzik. A pruszlik nyílása lenn hasítékban folytatódik. A szoknyarész négy szélből (60 cm-es szelek) ráncolt, az egyes szeleket teljes hosszukban egyforma, egészen keskeny tűzőtt csipke köti össze.

²⁸ *Fél E.*: i. m. 94—96.

²⁹ *Fél E.*: i. m. 96.

³⁰ *Fél E.*: i. m. 96. — Magyar Tájszótár. Budán, 1838. 114.

³¹ Pereszlény (Hont m., Csehszlovákia); *Fél E.*: i. m. 96.

³² *Istvánffy Gy.*: Újabb adalékok a palócok ethnographiájához. Ethn. IX. (1898) 371. — Ugyanezt az adatot *Sz. Morvay Judit*, mint szíves közléséből tudom, Bodonyból (Heves m.) gyűjtötte.

³³ Illetve csak olyan lényegtelen részletekben különbözik e két távoli közösség asszonyai által hordott pendely, hogy a martosi vállpántja hátul egymás mellé kerül középre, s hogy a két helyen más az övszalag elnevezése (*gallér — majc*).

³⁴ „*Korcos pendely*, asszonyi féling, melly csak zsineggel tartatik vállain. Barkó szó. Gömörben. Hollók Imre.” Magyar Tájszótár. 114.

nagyobb területről mutatható ki: szerte az országban megtalálható, ha csak nyomokban is.³⁵ Van azonban a faddi fehér ruhának olyan jellemző jegye is, amelyre az eddigi magyar viseletirodalom nem hoz példát: az ingderék rövidsége. Ez az ing azonban csak önmagában véve, helyesebben a derékig érő szoknyákhoz viszonyítva rövid, a hozzá illő, hónalj magosságig felnyúló pendelyhez teljesen megfelelő hosszúságú, s éppoly egységet alkot vele, mint az ismert, csípőig lenyúló ingek a derékig érő pendelyekkel. A faddi viseletgyűttes nem áll egyedül Múzeumunk magyar anyagában: a lábodi pendelyhez is a faddihoz hasonló rövidségű mellévarrott ing tartozik.³⁶ Fadd és Lábod, ez a két elterjedési pont, noha csak vármegyényi távolságra fekszik egymástól, mégis azt sejteti, hogy a magosított derékrészű pendely—rövidderekű ing együttese nemcsak szűk körben volt ismert.

Bár a faddi rövidderekű ing elsőként ismertetett ilyenemű példány, a viseleti kérdésekkel foglalkozó kutatók eddig is tudták, hogy a rövidderekű női ingnek a magyarságnál meg kellett lennie. Ezt nem csupán annak alapján voltak kénytelenek következtetni, mert ilyen női ingek a tőlünk északra és délre élő szomszédnépeknél egyaránt megtalálhatók, hanem mivel a magyar népi visszaemlékezések is támpontot nyújtottak hozzá. PALOTAY GERTRUDNÁL olvashatjuk: „Hogy régen az ország különböző vidékein nőknél is igen elterjedt volt a derékig sem érő rövid ing (mint ma a pásztoroké), mely a has egy csíkját is meztelenül hagyta, arról a szájhagyomány is tanúskodik.”³⁷ GYÖRFFY ISTVÁN ehhez még azt is hozzáfűzte, hogy „ez a szokás, úgylátszik, a pendely magasabbra kötésével állott összefüggésben”.³⁸ Mindezeket a feltételezéseket megerősíti a faddi és lábodi fehér ruha együttes.

A faddi viselet nem merőben új forma tehát, hanem elemeiben már eddig is ismert, sőt a benne megnyilvánuló ruhaviselési elv is kikövetkeztetett már. Ez a viselet egy már eddig is egykor megvoltnak gyanított öltözettypust jelenít meg számunkra a maga tárgyi valóságában. Az eddigiek azonban arról győznek meg, hogy ennek az öltözettypusnak lényege nem annyira az ing rövidségében, mint inkább a pendely derékrészének magosított voltában van, az ing rövidsége pedig természetes velejárója a magasra nyúló pendelynek.

Ugyanakkor a rövidderekű ing—magasra emelkedő pendely elvének megfelelő öltözet Közép- és Kelet-Európa széles területeivel kapcsol össze bennünket, mivel e viselet nyomai Svédországtól le Jugoszláviáig végig megtalálhatók.³⁹ Ezeknek a rokon felépítésű viseleteknek tanúsága szerint a különböző,

³⁵ Palotay G.: i. m. 152—163.

³⁶ A Néprajzi Múzeum 8393? ltsz. tárgya. Garay Ákos gyűjtötte 1910-ben. Dereka pamutos kendervászon, a többi rész tiszta pamutvászon. Szabása az 58.15.2. ltsz. faddi ingével egyezik, nyakát felvarrt gyári galand zárja (elől ez az ing is végig nyitott), a kézelőket gomolyukba fűzött galand. Háta, illetve a két eleje egy szél vászomból való, ujjá másfél széles. Háthossza 30 cm, másfél centiméternyi kikerekítéssel, eleje: 34 cm, kikerekítés nélküli. Ez utóbbi rész a hátnál hosszabbra van hagyva. Az ing ujjai: 60 cm, nyakbősege: 65 cm. Méretei tehát nagyjából szintén megegyeznek a faddiakéval. A lábodi ing azonban teljesen díszítetlen.

³⁷ Palotay G.: i. m. 153.

³⁸ Magy. Népr. I. 402.

³⁹ Hanika, J.: Sudetendeutsche Volkstrachten. I. Reichenberg, 1937. 9—52. Bőséges irodalommal. Emellett a horvátokra vonatkozóan lásd: Fél E.: i. m. 96. Lásd továbbá az újabb irodalomból: Stránská, D.: Lidové kroje v Československu. I. V Praze. E. n. 10—13., 32—33. — Orosz rövidderekű ingre lásd: — Маслова, Г. С.: Народная одежда русских, украинцев и белорусов в XIX — начале XX В. восточнославянский этнографический сборник. Москва, 1956. 610., 619.

ujjatlan felsőrésszel összekötött régies szoknyafélék — melyek még az előbbieknél is szélesebb területen maradtak fenn — szintén összefüggnek a magasra emelkedő derékrészű pendellyel.⁴⁰ Magyar viszonylatban erre az összefüggésre a faddi viselet is kitűnő példát nyújt, az itt hordott egyenes gallérú pendelynek megfelelő *galléros szoknyával*, meg a vele párhuzamosan viselt *pruszlikos szoknyával*, amelyik viszont a másik, kivágott karöltőjű, így tehát a pruszlikos szabáshoz közeledő felsőrészű faddi pendelytípussal vethető egybe. De figyelemre méltó a dunántúli darabok alkotta pendelysorozat is: a faddi—martosi egyenes gallérú, a faddi—sióagárdi kivágott karöltőjű, de még vállpántos s a lábodi—rédei pruszlikos forma, mely utóbbi már teljesen megegyezik a pruszlikos szoknyák legáltalánosabb megoldásával.

A minket érdeklő, kétrészes, alsó- és felsőtestet takaró ruhadarabra bontott viselet a XIV. században jelenik meg a felsőbb osztályok divatjában.⁴¹ Nemcsak ábrázolásokat ismerünk ebből az időszakból, hanem egy eredetiben fennmaradt inget is, a türingiai Rahnis várából, mely példány egészen szűk, főntről leig, végig egy darabból van, vállpántja keskeny és hosszú, karöltője pedig kb. a derékig nyúlik le.⁴² IV. Vencel cseh király bibliájának híres fürdőseleány ábrázolásain ugyanez az egyszerű ingforma őrződött meg, vállpánt nélküli s egy- és kétvállpántos megoldással.⁴³ De a népi anyag is számos kezdetleges formát tartott meg: e viselet legrégebbi alakjánál az ing bevarrott ujjú, T szabású — a magyar rövidderékű férfiúingek szabásával egyező, amilyenek PALOTAY GERTRUD a legkorábbi magyar női ingeket is feltételezte⁴⁴ —, a pendely pedig szűk, s csupán oldaleresztékkal bővített.⁴⁵ A kezdetleges megoldások láttán a kutatók nem tudják elnyomni abbéli kételkedésüket, hogy e viseletek a gótikában divatosá vált ruhaviseletési elv primitív megvalósítási formái lennének, s úgy vélik, inkább a bronzkori leletekből ismert őskori öltözettypust⁴⁶ őrizték meg, többé-kevésbé megváltoztatva az újabb ruhaeszmények hatására.⁴⁷ Joggal feltételezhető-e, hogy ősi maradvány az európai népviseleteknek ez a formája vagy el kell hinnünk, hogy a hosszú ing kettéválásából a középkor végén keletkezett — erre az alapkérdésre a most bemutatott magyar darabok semmiképpen sem hozhatják meg a választ.

Az ismertett viselet magyar darabjai ugyanis — még a köztük legegyszerűbb faddi—martosi egyenes gallérú pendely sem — nem tartoznak a legegyszerűsebbek közé. Az ing és pendely gazdag redőzése, s ennek megfelelően az ing mellévartott szabása és a pendely két részből összetett volta a reneszánsz ízlés hatását mutatja.⁴⁸ Megint eredeti darabra lehet itt hivatkozni: a poysdorfi (Észak-Ausztria) lelet 1640/50-es évekből származó lenvászon pendelye a lábodi és rédei pendely képviselte forma ősei közül való; egy darabból

⁴⁰ Hanika, J.: 52—66. A pruszlikos és vállpántos szoknyák szinte egész Európában el voltak terjedve. Az előbb megnevezett területen kívül Hanika adatai szerint megvolt Spanyolországban, Svájcban, Ausztriában, Németországban is.

⁴¹ Fél E.: Magyarországi ujjatlan felsőruhák. NÉ. XXVIII. (1937) 19.

⁴² Heyne, M.: Körperpflege und Kleidung bei den Deutschen. 1903. 82. ábra. Anyaga lenvászon, hossza: 70 cm.

⁴³ Šroňková, O.: Die Mode der gotischen Frau. Prag, 1954. 74—87., 94—96., 118. ábra.

⁴⁴ Palotay G.: i. m. 153.

⁴⁵ Hanika, J.: i. m. 29., 35.

⁴⁶ Müttel, H.: Vom Lendenschurz zur Modetracht. Berlin, 1925. 57.

⁴⁷ Hanika, J.: i. m. 66.

⁴⁸ Hanika, J.: i. m. 39—50.

szabott pruszlikkal és ráncolt alsórésszel.⁴⁹ A mellévarrott ingek ősei között pedig, tudjuk, ott van II. Lajos felesége, Mária királynő inge.⁵⁰

Az eddig megismert e körbe tartozó magyar népi darabok tehát a közép-európai magasztott pendelyű viseletnek reneszánsz ízlés által átformált változatát képviselik. Az egykori faddi református asszonyok viseletében e jellemző régies jegyek kerek egységben őrződtek meg. Ugyanakkor, a visszaemlékezések szerint, a Faddra került katolikusság más, a múlt századi általánosabb magyar parasztviselethez közelebbálló öltözetet hordott. Ez elsősorban azáltal különbözött a reformátusokétól, hogy az ing és szoknya derékban találkozott, a szoknya ráncos volt, nem pedig rakott, s a vállra mindig nagyméretű kendő kötődött. Mindez azt sejteti, hogy a reformátusok viselete már az új lakosok érkezésének idején sem lehetett divatos, s az egységes viseletét kialakító katolikusság a megtelepülést követő évtizedekben a korabeli divateszményeknek megfelelőbb öltözzel cserélte fel a bevándoroltak különböző eredetihelyéről hozott sokféle darabot. Hihető ugyanis, hogy ha a faddi reformátusoknál fennmaradt viselet csak a XVIII. században jelent volna meg a községben, tetszetős új divatként, akkor az 1727-ben megindult telepítés révén Faddra beköltöztek is átvették volna. Mindezek alapján feltételezhetjük, hogy e viselet a XVIII. század 30-as éveinél korábbi, s fő vonásaiban még a XVII. századi helyi viseletet örökítette tovább.

Függelék

A Faddon használatos tűzött csipkék készítmódja

E függelék megírására azért került sor, mivel a magyar tűzött csipkéről eddig csupán múzeumi anyagon alapuló elemzésünk van,⁵¹ s nem ismeretes leírás arról, hogyan készülnek e munkák falun, és így nincsenek rögzítve a munkamenethez kapcsolódó népi műszavak sem.

Faddon idestova 30 éve nem készülnek szélösszeerősítő tűzött csipkék. Az idős asszonyok, ha valaha csinálták is, régen elfelejtették már az egykor ismerős öltéseket, s legfeljebb az egyes minták nevét tudják feleleveníteni. A tűzött csipke készítésének technikáját ma már egyedül a korábban is említett Keserű Éva ismeri, mivel édesanyja nemcsak szabta, varrta a nála rendelt pendelyeket, ingeket, hanem az azokra való csipkéknek is elismert értője volt. Leánya is tőle tanulta az öltésmódokat 13—14 éves korában — „mikó kiátunk az iskolából” —, míg mások csak férjhezadandó korban, a megfelelő kelengyedarabok készítésének idején lesték el az egyszerűbb csipkefélék fogásait, ha egyáltalán megtanulták. Keserű Éva azután, az 1920-as évek végéig, maga is vállalt ilyen munkákat — mint mondja: „még én kötöttem pöntölt” —, s nem egy férjhezmenő leány pendelyét látta el díszes csipkevarrással. A Faddon talált minták készítését ő, egy kivételével, mind meg tudta mutatni számomra, és így a most következő leírás is az ő közlésén alapszik.

⁴⁹ von Moltheim, A. W.: Der Renaissancefund von Poysdorf. Werke der Volkskunst. I. Wien, 1914. 78. XIX. t. Hossza: 110 cm.

⁵⁰ Palotay G.: A magyarországi női ingek egy szabástípusa. NÉ. XXX. (1939) 12—15.

⁵¹ Ferencz K.: A tűzött csipke. Budapest, 1937.

A faddiak a csipkét varrótűvel *kötötték*, s a visszaemlékezések szerint mindig boltban beszerzett fehér pamutfonalat használtak készítéséhez. A fonal nevére, minőségére ma már nem emlékeznek. Tudják azonban, hogy a viszonylag vastag volt a szép, abból jobban kidomborodott a minta; vékony fonálból nem lehetett *heléset* csinálni.

Csipkevarrással a faddi adatközlők ismerete szerint mindig két ép szélt, *nem sebés szélt* (ritkábban mondják *nyüstös szélnek*, *rendés szélnek* is) kötötték össze. Szerintük vágott szél, *sebés szél*, *szegétt szél* nem is alkalmas erre a munkára, bár ezt a vélekedést a régiségre vonatkozóan a szekszárdi múzeumban őrzött 01.1.188. ltsz. ing cáfolja. Ehhez tudni kell, hogy az utóbbi megoldásra egyedül a kétkötéses ingnél van szükség, ahol is az ingujjba toldott keskeny vászonsíknak természetesen csak egyik oldalán lehetett ép széle. A kétkötéses

16. ábra. Hármashurokötés, a faddi tűzött csipkék alapöltése

17. ábra. Egyszerű pöntökötés

ing készítését azonban már Keserű Éva sem látta varróasszony anyjától. Megjegyzendő: a pendelynek, ingujjnak hasítékjába tett, továbbrepedés ellen védő kis kötés két oldalán, természetesen, szintén szegett a hasíték két széle, ezt azonban a faddiak nem veszik figyelembe.

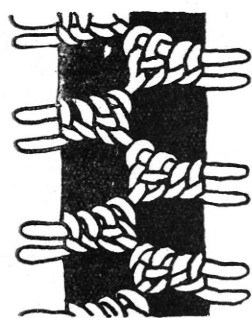
A faddi tűzött csipkék, FERENCZ KORNÉLIA beosztása szerint, a hurkolt kötések csoportjába tartoznak. Alapöltésük a hármashurokötés (16. ábra),⁵² a Faddon készült csipkeminták — az egy minden-ember-varrása kivételével — csupa ilyen öltésekből tevődnek össze. A hármashurokötés két mozzanattól összegeződik. Először két hurkolt kötés, *ötés*, *hurok* vagy *láb* kerül szorosan egymás mellé, a minta követelményei szerint vagy a vászonszélbe, a *falába* öltve, vagy az előző mintasorba hurkolva. Ezután az első hurkolt kötéshez vezető szálon újabb hurkot, *csomót* kell húzni a két előző alá, *lőfogatni*, *lőfoglatni*, *lőcsomózni*, *lőhurkolni*. Míg tanítgatott, többször is elismételte Keserű Éva: „Belőteni kéccé, eccé lőfogatni, az lőköti.” „Két láb, aszt ecscsomó, úgy viszi hejre.” „Mingyáját lőcsomózni, mer az viszi hejre.”

Az alapöltésre vonatkozó terminológiában Keserű Éva meglehetősen ingadozott. Így nemcsak az egyes hurkolt kötések nevezték *láb*nak, hanem az egész hármashurokötést is. Ez utóbbi szóhasználat azonban egykor általános lehetett, mivel a hármashurokötésnek ilyen elnevezését kétféle, édesanyjától halott formában is idézte adatszolgáltatóm („rúzsás kötés, négy lábra” vagy

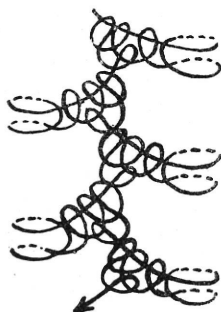
⁵² Ferencz K.: i. m. 188a. ábra alapján.

„négylábás, hatlábás kötés”), de maga is leginkább e szóval illette a hármashuroköltést (a későbbiekben a jelen közlemény is ezt a szót használja erre a fogalomra a nehezebb hármashuroköltés kifejezés helyett). A *csomó* szót viszont háromféle fogalomra is használta Keserű Éva. *Csomónak* mondta, mint láttuk, a hármashuroköltés harmadik, lefoglaló hurokját. De nevezte így magát a kész hármashuroköltést is: „Két ötés, utána léfogatni, úgy, écsomó.” Sőt *csomónak* említette a két hármashuroköltés által alkotott együttest is (általában ugyanis két hármashuroköltés kerül a mintában egymás mellé), s mondta például: „a csomó alatt átöteni” a *csigás kötés* subrikálásakor, amikor két egymás melletti hármashuroköltés alatt kell átvezetni a szálát.

A faddiak az általuk alkalmazott kötések két csoportba osztályozták, a varrásmenetnek a vászonhoz viszonyított irányát véve figyelembe. Eszerint

18. ábra. Összetettebb pöntökötés

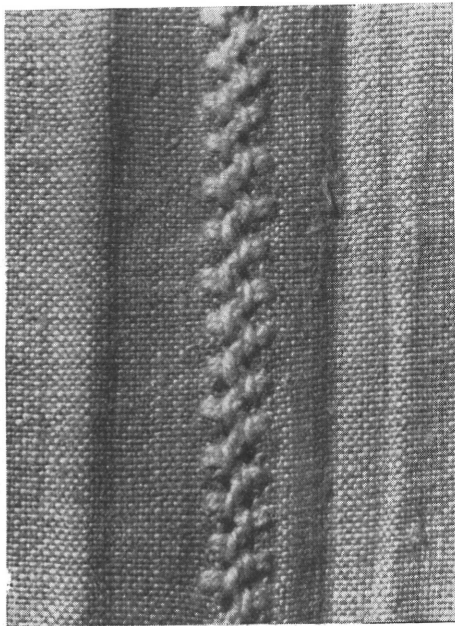
19. ábra. Szűnyoglábás kötés

vagy *kétsorosan mén* a munka, azaz a két vászonszél között ide-oda haladva (így készültek a *pöntökötések* vagy a *görbe kötés*), vagy pedig *étysorosan*, azaz előbb az egyik vászonszél hosszában végigvarrva az első mintasort, majd ehhez kapcsolva egymás után a többi, s legvégül az utolsó sorral erősítve csak hozzá a csipkét a másik vászonszélhez (ezzel az eljárással készültek a szélesebb kötések, mint a *szénvonyós* vagy a *macskanyomos kötés*).

A pendelyeken a tűzött csipke készítését mindig alulról kezték, „hogy ne legyen csámpás”, mert ellenkező irányú kezdésnél, ha nem egyformára sikerülnek a vászon két oldalán az öltésközök, az egyik anyagszél hosszabbra nyúlt volna le a másiknál. Így azután szükségképpen a csipke által összefogott két szél bujtatott öltéssel való összevarrására is csak a kötés elkészültével, annak folytatásaként kerülhetett sor. A pendelyhasíték végébe tett kis kötés készítésekor viszont a hasíték belső végétől haladtak kifelé, de ennél az elsősorban gyakorlati hasznú és nem díszül szánt varrásnál apróbb egyenlőtlenség nem számított. Az ingujjba kötött csipkével kapcsolatos ilyenféle problémáról nem tud adatszolgáltatóm, ő ilyet már nem készített.

Csipkevarrás elkezdésekor mindig a baloldali anyagszél bal sarkától indultak ki, majd *kétsorosan* menő kötés esetén, miután egyszer-kétszer mindkét oldalra kerültek már lábak, s így a két szél szilárdan összekapcsolódott egy kisebb szakaszon, „ha má mekszorút”, akkor hosszabb varrótúvel hozzátűzték a munkábevett darabot a csipkét készítő ruhájának térd feletti részé-

hez, „odaszúrtuk a térgyüinkhő”. Ügyelni kellett, hogy mindkét anyagszél odatűződjön ilyenkor, „mind a kettőt még kē fogni, nē nyikorogjon”, azaz ne mozduljon el helyéről az egyik oldal. *Étsorosan* menő kötésnél egy-két láb után azt az anyagszél, amin dolgoztak, a készítendő kötés tervezett közepetáján, az anyagszéllel párhuzamosan tűzték hozzá a térden fekvő ruharészhez. Az öltések így varrás közben mindig a varró felé irányultak, a varrás a készítő felé haladt. Munka közben meg-meg nézegették, milyen az addig készült szakasz együttes hatása, megemelve kissé a szoknyarészt, amihez a csipke hozzá volt csiptetve: „Helēsédik-ē má?”

20. ábra. Minden-ember-varrása az 58.15.5.
Itsz. pendelyröl

kötésnél is, főleg arra kellett gondot fordítani, hogy a hézagok arányosak, egyenlő nagyságúak legyenek. „Az számít, hogy mennyire vannak a lábak. Aszt kē tunni, hogy mennyire lēgyēn.”

Az eddig bemutatott kötések, mint nevük sejteti, Faddon feltehetőleg régi idők óta csak a pendelyek díszítésére alkalmazhatták. Azok közül is csak a legszerényebb darabokra kerültek rá, mint az adatközlők mondják, s fő előnyük abban volt, hogy gyorsan, kevés munkával készültek. Ezeket egykor minden asszony tudta. Ugyanakkor az is megérthető, hogy tanítóm, Keserű Éva, éppen ezek készítésében volt bizonytalan, s csak próbálgatás, gondolkodás, a rongyok közt talált régi maradványok felfejtése után tudta bemutatni kötésüket, sőt a hozzájuk hasonló, de eltérő alapöltésű minden-ember-varrását (20. ábra)⁵³ — amit különben szintén *péntőkötés*nek nevezett ő is és a többi

A *kétsorosan* menő kötések egy részét *péntőkötés*nek nevezik. Ezek legegyszerűbbikénél váltakozva hol a felső, hol az alsó vászonszélbe kötöttek egy-egy lábat (17. ábra). Készítették úgy is, hogy minden láb után visszaöltöttek az átvezető fonálra, s arra hogoztak egy újabb lábat, hogy vastagabb hatású legyen a kötés (18. ábra).

Igen egyszerű a *szűnyoglábas kötés* (19. ábra) is, amit az adatközlők szerint gyakran ugyancsak *péntőkötés*nek hívtak. A mutatós, széles csipkében kedvét lelő Keserű Éva, akárcsak a többi *péntőkötést*, ezt sem tartja sokra: „Éz csak olyan vót, hogy összekötötték, hogy nē lēgyēn gatyaszárossan.” E minta abból állt, hogy váltakozva két-két lábat csomóztak az összeerősítendő vászonszélbe. Eközben ügyelni kellett, hogy a lábak alkotta párok egymástól bizonyos távolságra helyeződjenek el; „hézagot kē hagyni közbe, hogy lik lēgyēn közbe”. Ennél is, és a többi

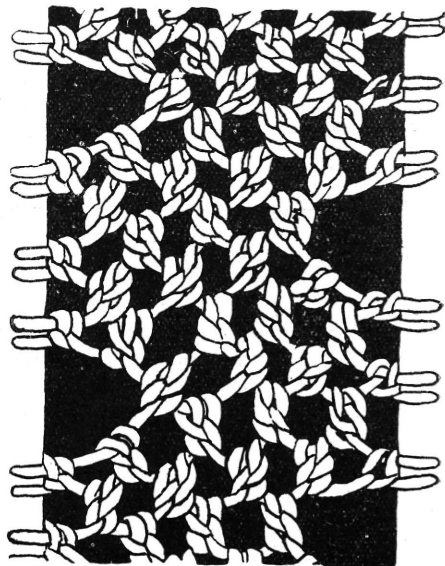
⁵³ Ferencz K.: i. m. 198a—b. ábra.

megkérdezett is —, nem is tudta feleleveníteni. Keserű Éva ezeket az egyszerű kötéseket nem kedvelte, nem is igen csinálta őket sohasem, hiszen a falubeliek éppen a bonyolultabb, munkásabb minták készítéséhez vették igénybe szolgáltatait, s úgy illett, hogy az ilyenekben remeklő varróasszony a saját holmiját is csupa díszes csipkével ékesítse.⁵⁴

A most megismert egyszerű csipkék mellett még a *görbe kötés* (21. ábra) tartozik a kétsorosán menő kötések közé. Ez azonban már jóval szélesebb az előbbieknél, ugyanis itt a lábak nem közvetlenül fogják össze a két anyagszélt, hanem létrafokszerűen egymás alatt sorakozó, lábakból összetevődő sorok közbeiktatásával. Egy-egy sorban 3–5 vagy akár több láb is lehetett; Keserű Éva szerint legszebben hatott négy lábbal készítve. A minta menete a következő: az első sorban a varró elkészíti a meghatározott mennyiségű lábat, a *sűrű kötés* — mert ehhez a szélesebb mintához már feltétlenül hozzátartozott a *sűrű* is — utolsó sorához kapcsolva, majd végül az anyagszélbe is köt egyet, „belőt a ruhába”. Ezután visszafelé haladva, *közibe*, azaz a lábakat összekötő fonálra erősíti a következő sort alkotó lábakat, mégpedig eggyel kevesebbet, mint az előző sorban volt, úgy, hogy az anyag szélébe kerülő láb az utolsó lábtól kissé lejjebb helyeződjön. Ezáltal a készítő „hézagot hagy”, amit *lik*nek is mondtak. Visszafordulva, a rákövetkező sor első lábát a *lik*ba, azaz a lyukat szegélyező szátra kell kötni, majd a többit a lábközökbe, megint az első sornál eggyel kisebb számban. Az ezután következő sorba ismét ugyanannyi láb kerül, mint az elsőben volt. Az utána jövő sor viszont a második sornak felel meg, azzal a különbséggel, hogy most a másik oldalon hagyják ki a lyukat. Egy-egy oldalon tehát minden harmadik sor után következik hézag, amit a faddiak úgy foglaltak szabályba, hogy: „a falába mindig három láb legyen egymás mellett”. Kötés közben is azt figyelték, mikor haladták el a három lábat, mikor lehet lyukat hagyni.

A *görbe kötés*t szerették, s gyakran alkalmazták a faddiak. Akkor tartották szépnek, ha tömött, *sűrű* és a lyukak nem túl nagyok, mert „a nagylíkas nem olyan helés”.

A Faddon használatos kötések közül egyedül a *sűrű kötés* (vagy csak: *sűrű*) (22., 25., 28. ábra) az, amelyik egyaránt készülhetett kétsorosán vagy egysorosán menve. Ez a minta csupa egymás mellé helyezett lábból áll. Ön-

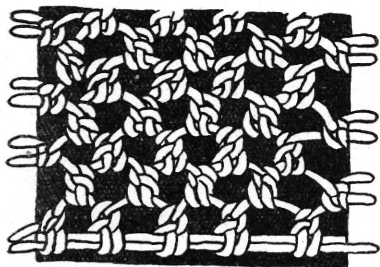

21. ábra. Görbe kötés

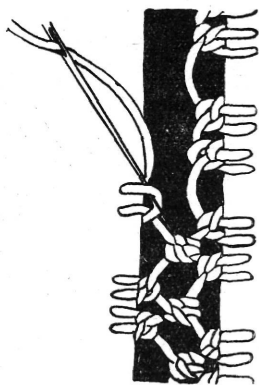
⁵⁴ Jellemző példa rá az 58.15.6. ltsz. pendely. Keserű Éva többi pendelyének csipkedíszése sem igen keskenyebb az ezen levőknél.

állóan csak a pendely hasítékjának biztosítására alkalmazták,⁵⁵ díszítő céllal nem használták. Ezt tették azonban, mint erről már szó volt, minden szélesebb kötés kezdéséhez és befejezéséhez, így *görbe kötés* készítésekor és a *csigás kötés* kivételével az összes egysoros kötésnél.

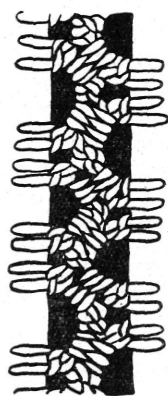
A *görbe kötés* kezdését megelőző *sűrű* következőképpen készül (22. ábra): legelőször a pendely aljánál, az összeerősítendő vászonszélek közt „*éty szálát köröszthúzni*” kell, olyan hosszút, amilyent a kötés szélessége megkíván, majd visszafelé *belé*, azaz rája vagy annyi lábat, amennyit a *görbe kötés* szélességében is tesznek majd, vagy inkább eggyel többet, hogy tömöttebb legyen. A *sűrű kötést* azután a kívánt magasságig folytatják, többnyire két-három

22. ábra. Görbe kötés kezdésénél alkalmazott sűrű kötés

23. ábra. Csigás kötés alapjának készítése

24. ábra. Csigás kötés

ujjnyi hosszúságban, majd megkezdődhet a *görbe kötés* csomózása. Ha eggyel több lábbal kezdték a *sűrűt*, mint amennyire a *görbe kötés*nél szükség van, akkor ez utóbbi mintára áttérve „*eggyel éfogyasszák*”, azaz egy közbe nem tesznek lábat. Ezután a *görbe kötés* mintaszakaszt készítik el a hagyomány meghatározta hosszúságban. Megjegyzendő ehhez, a pendely varrásakor elsőnek készülő kötést a faddi asszonyok szemmérték alapján hagyták a jónak látszó hosszúságra, mérni nem szokták. „Az *ésőt* olyan hosszan csinátuk, amilyen lett, a többit még hozzászaptuk, *égybe-égybe*.” A *görbe kötéssel* készült mintadarab befejeztével azután *sűrű* következik, amelyiknek soraiban fokozatosan kevesbedik a lábak száma, mígnem teljesen elfogy.

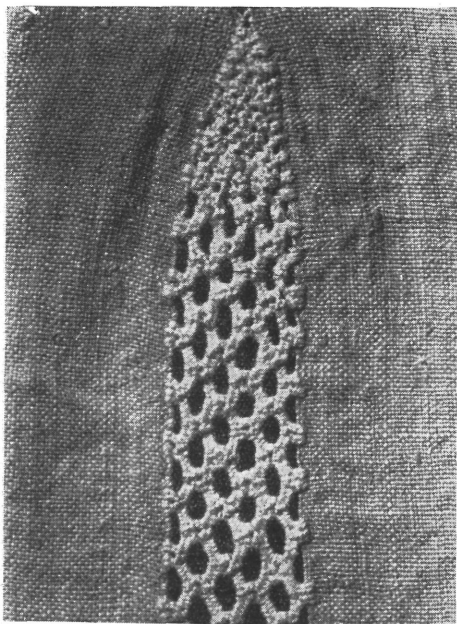
Az egysorosan menő kötéseknel a *sűrű* a mintával egyidejűleg készül. Minden mintasor elején (28. ábra) és végén (25. ábra) a *sűrűhöz* tartozó, szorosan egymás mellé tömörített lábak sorakoznak. A minta végéhez eső *sűrűbe* természetesen egyre kevesebb láb kerül. Mivel azonban a fogyasztás nem meghatározott rendszer szerint, hanem ötletszerűen, szemmérték alapján történt, a minta végénél levő *sűrű* alkotta háromszög többnyire egyáltalán

⁵⁵ Így például az 58.15.6. ltsz. pendelyen.

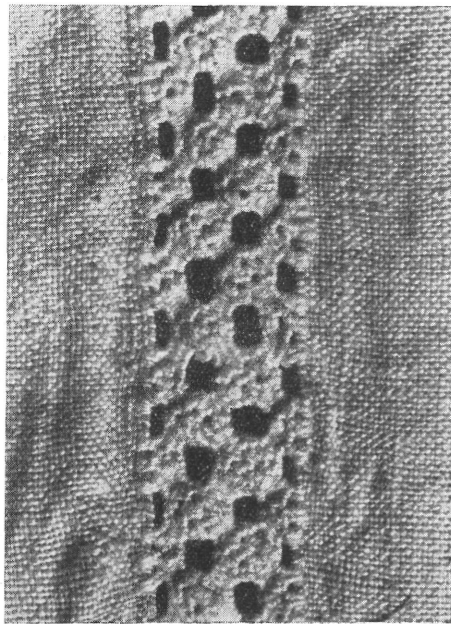
nem sikerült simára, hanem némelyike többszörösen is felpúposodott,⁵⁶ s így torkollott a szélösszeerősítő bujtatott öltésbe.

A hasítékba kerülő *sűrű kötés* belülről kifelé készül, tehát keskenyebb sorral indul, majd fokozatosan kell a sorokhoz szaporítani, *ragasztani*.

Ezekután nézzük végig a faddiak egysorosan menő kötéseit is. Az e csoportba tartozó kötések nemcsak a varrás irányában különböznek a két-sorosan készülőktől, hanem összetettebb mintázatuk mellett legfőként abban, hogy a mintarészek közt húzódó fonalak subrikával, *töttéssel* vannak átfogva.

25. ábra. Borsólikás kötés az 58.15.6. ltsz. pendelyről

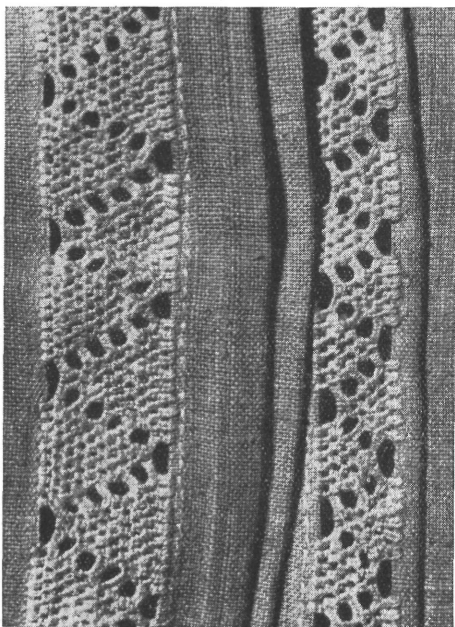
26. ábra. Békaörmös vagy macskanyomos kötés az 58.15.6. ltsz. pendelyről

„A görbe kötést egybe szoktuk csinyáni, a többbit tőteni kő” — mondta Keserű Éva.

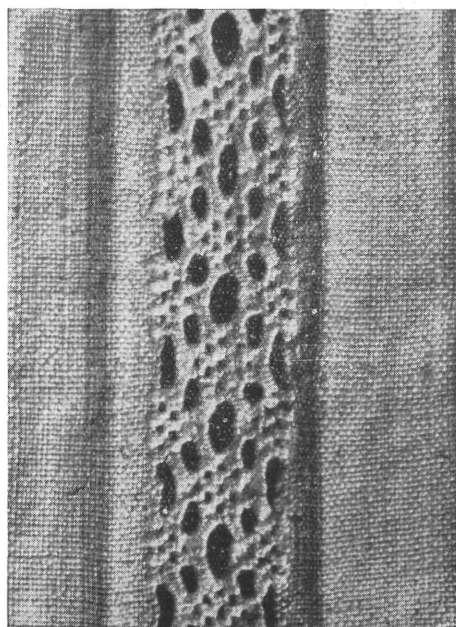
Az egysorosan menő kötések legegyszerűbbike a *csigakötés* vagy *csigás kötés* (24. ábra). Mintájának subrikálással körülszövendő alapja két sorban készül (23. ábra): az első sorban egymástól bizonyos távolságra elhelyezve, két-két lábat kötnek a vászonbélbe. A második sorba fordulva, először az utolsó két láb közé öltenek egy lábat, majd az előző sor lábpárjai közti hézag közepetáján csomóznak egy lábat a vászonba, egyet pedig az előző sor láb-párjait áthidaló fonálra, majd ismét egyet a szélbe, szorosan az előbbi mellé. A következő lábat megint az előző sor két egymás melletti lába közé kötik, és így tovább. Mikor ekként befejeződött a kötés, következik a *töttés*, azaz

⁵⁶ Így az 58.15.6. ltsz. pendely némelyik kötésén. Keserű Éva, bár különben igen sokat adott a készített csipke szép, egyenletes voltára, ezt nem tartotta fontosnak.

a subrikálás : a lábak alkotta háromszögeket összekötő párhuzamos szálpárok, *rudakat* vagy *szálat* fonállal szorosan beszövik. Szabályként mondta Keserű Éva ennél a műveletnél : „Mindig belűrű kifelé tőteni !” A beszövéssel úgy kell a két szálat *összehuzatni*, hogy szép tömör, keskeny legyen a subrika. Amikor egy szakasz subrikálása készen van, a soronkövetkező lábpár, a minta *csücsce* alatt áthúzzák, *átötik* a szálat, majd alulról a mellette levő két *rúd* közé öltének, s kezdik az újabb subrikálásszakaszt. (Megjegyzendő!:

27. ábra. Szénvonyós kötés a 01.1.188. ltsz. ing ujjáról

28. ábra. Rúzsás kötés az 57.9.2. ltsz. ing ujjáról

Keserű Éva szóhasználata a subrikálásra vonatkozóan is ingadozó, nevezetesen nemcsak az önálló összekötő fonalat, hanem a subrikával egybeszótt fonalpárt is *rúdnak* nevezi.)

A *csigás kötés* egyszerűbb pendelybe való, Keserű Éva a keskenyebb kötések közül egyedül ezt kedvelte. „Helésebb, mint a péntőkötés” — mondta, s a maga legegyszerűbbnek szánt darabjára is ez került.

A *borsólikas kötés* mintája lényegében véve az előbbi kötés szélesebb változata (25. ábra). Éppen ezért ennek elején és végén mindig *sűrű kötés* van. A minta a *csigás kötés* első sorának megfelelően kezdődik, kettős lábakkal az első sorban. A második sorban a lábak közti hézagba csomóznak egy-egy lábat, majd a harmadikban a lábakat összekötő fonál közepére kerül egy-egy lábpár. A következőben megint a párok közti hézagba kell kötni egy lábat, az ötödikben ismét az összekötő fonál közepére, tehát az első lábpár fölé, kettőt, és így tovább. Az utolsó sorban az anyagszélhez is hozzákötik a csipkét, két sor mintáját egyesítve egyben, a *csigás kötés* második sorának meg-

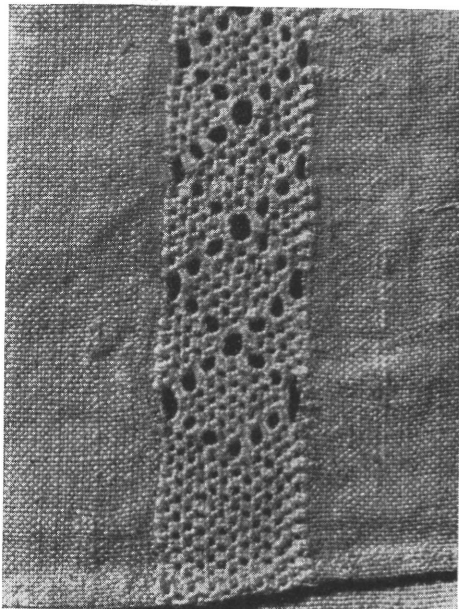
felelően. A *borsólikas kötés*, akárcsak a *csigás kötés*, a teljes csipkerész elkészülte után subrikálódik. Mint faddi adatközlőm mondta: „Eszőbb még ké csinyáni körbe, asztán tötte” (töltve).

A *borsólikas* minta általánosan kedvelt Faddon. Különféle szélességben készülhetett, a szélességet sorok szerint számolták. Legkeskenyebb formája a *négysoros* volt, ezt egyszerűbb pendelyek díszítésére használták, a szebbnek szánt darabokra szélesebb, akár *tízsoros*, *tizenkétsoros borsólikas kötés* is került.

A *békaörmös* vagy *macskanyomos kötés* készítése is hasonlít az előbbiekéhez (26. ábra). Ennél az első sorban három-három láb helyeződik egymás mellé, a következő sorban ezek fölé két-két láb és a három lábat összekapcsoló fonál közepére egy. A harmadik sorban az előbbi sor lábpárjai fölé egy, az egyedülálló fölé kettő kerül. A negyedik sorban a kettős láb fölé három kötődik, míg az egyes láb fölötti rész üres marad. Az ötödikben a három láb fölé csomóznak kettőt, a közbe pedig újból egyet. Ezután a következő sorokban az előbbi lábcsoport fogy el egészen, s az utóbbi növekszik fel, és így tovább. Az utolsó sor itt is két sort egyesítve köti a csipkét a vászonszélhez. A subrikálás ennél a csipkeféleségnél a lábak alkotta apró rombuszformák, *békaörmök* közt levő három-három szálát fogja át szorosan, s ezáltal a lábcsoportok kidudorodnak. Mint az adatközlő mondja: „A békaörmösbe három rudat vettek össze, hogy összebuggyannyon.” Az számít szépnek, *finomnak*, ha a minta *bubos*, *pupos*. E mintának legalább hatsonak kell lennie, de inkább szélesebbre, kilencsorosra készült.

A *szénvonyós kötés* (27. ábra) igen sokféle szélességben készülhet. Az első sorba, aszerint, hogy milyen széles, 4—6—8—10 (tehát mindig páros számú) lábat tesznek egymás mellé. A következő sorban ezek fölé az első sorban tettnél eggyel kevesebb láb kerül, de a lábcsoportokat áthidaló fonál közepére is kötnek egyet. A további sorokban az előbbi lábcsoport mindig eggyel fogy, az utóbbi pedig eggyel-eggyel szaporodik. Az utolsó sor ennél a csipkénél is két mintasornak felel meg, s rögzíti a kötést a második anyagszélhez. Az elkészült kötés lábcsoportjai közt zeg-zug vonalban helyezkednek el a hézagok, az ezeken átvezető szálakat a kötés befejeztével subrikálják, két-két szálát véve egybe.

A *rúzsás kötés* lényegében véve két ellentett *szénvonyós kötés*ből adódik (28., 29. ábra). Mint tanítóm is megjegyezte: „Ha má szénvonyós van, rúzsás is van, mē akkó szembe ké állítani a szénvonyókat.” *Rúzsás kötés*nél az első sorba rendszerint négy-négy vagy hat-hat lábból álló csoportokat

29. ábra. Rúzsás kötés az 58.15.6. ltsz. pendelyről

csomóztak. A *szénvonyós* és *rúzsás kötést* a faddiak általában éppen az első sorban egy-egy csoportba tett lábak száma szerint különböztették meg, s így emlegették: „*rúzsás kötés, négylábra*” (vagy *négylábas*). Néha azonban a subrikákat számolták, s eszerint a *szénvonyós kötés* lehetett *kétrudas, háromrudas, négy- vagy ötrudas*, a *rúzsás kötés* meg *négy- vagy hatrudas*. Mint említettött is már, a *rúzsás kötést* tartják Faddon általánosan a legszebbnek, különösen a szélesebb formáját.

Végül meg kell emlékezni még a szálkezdésről, toldásról, végzésről is. A faddiak a csipkét egyszerűen úgy kezdik, hogy csomót kötnek a fonál végére, és már indítják is a mintát. Jó hosszú szálát vesznek, hogy ritkán kelljen toldani, tudva azonban, hogy a túl hosszú sem felel meg, mert könnyen összegubancolódhat. A fonállal a lehető legvégéig varrnak, majd amikor egyáltalán nem lehet már vele tovább dolgozni, megmaradt darabkájához hozzáfogják a tübe fűzött újabb szálnak legvégét (úgy, hogy minél rövidebb szálvég maradjon), és az új szálát rácsomózzák, *rádobják* a régi szálra. Ezután a legutolsó láb mellé a mintán kívül még egy újabb lábat készítenek, jól oda-szorítva az előző lábhoz; ezzel *léhurkojják, lēfoglajják* a szálkezdést. Majd meghúzzák a láb alkotta csomó kivezető szálát, hogy szoros legyen. Utána a régi szálát a minta visszája felé kell nyomni, *lēfordítani*. Mikor azután a minta készen, a szálvégeket egészen rövidre vágják. „Mékső pusztul el, ha mosunk” — mondja a készítő.

A csipke befejeztével a vászonszélbe, az utolsó láb alá kötnek még egy lábat, *lēcsumózzák*, s ezzel elkészült a munka, el lehet vágni a szálát, a kötés sokszorosán egymáshoz bogozott szövевénye nem bomlik fel.⁵⁷

K. CSILLÉRY KLÁRA

Das kurze Frauenhemd und der dazugehörige Unterrock von Fadd

In dieser Arbeit führt die Verfasserin zwei charakteristische Stücke der Frauentracht eines ungarischen transdanubischen Dorfes, Fadd, aus dem vorigen Jahrhundert vor: das sehr kurze Hemd und den dazu getragenen Unterrock. Das Hemd mit den am Halsausschnitt angekrausten Ärmeln (Bild 1—7) war vorne offen und 30—36 cm lang, und hat die Brust gerade noch bedeckt. (Das auf den Bildern 4 und 5 gezeigte spätere Stück war bereits einer neueren Geschmacksrichtung passend 41 cm lang.) Die Ärmel der Festtagshemden waren mit einer oder zwei Reihen genähter Spitze verziert (Bild 1 und 7). Zu diesen Hemden wurde ein bis zur Achselhöhle reichender rings um in Falten gelegter Unterrock mit breitem Gürtel und Achselbändern getragen (Bild 10). Am unteren Teil der Nähte sind genähte Spitzeneinsätze, deren Breite und Muster den Umständen entsprechend gewechselt haben. Der Gürtel des einzigen erhalten gebliebenen Unterrockes ist aus einem geraden Leinenstück angefertigt. Man erinnert sich aber auch an Unterröcke mit ausgeschnittenem Ärmelloch, wie sie im nahegelegenen Dorf Sióagárd auch heute noch getragen werden (Bild 15).

⁵⁷ Köszönettel tartozom Fél Editnek, hogy munkámat figyelemmel kísérte, s állandóan útmutatással látott el. Köszönöm Kresz Máriának, hogy rendelkezésemre bocsátotta a Néprajzi Múzeum szoknyáiról és pendelyeiről készített jegyzeteit, mely a lábodi és rédei darabokra felhívta a figyelmem, továbbá Boross Mariettának és Sz. Morvay Juditnak a jelzett adatok átengedését.

Bis zu den siebziger Jahren des vorigen Jahrhunderts trugen die Frauen von Fadd an sommerlichen Wochentagen nur ein kurzes Hemd mit dem dazugehörigen Unterrock; sie zogen den Unterrock über das Hemd damit die Hemdkante nicht frei herumflattere (Bild 12—13, Rekonstruktion). Über den Unterrock wurde eine weisse oder dunkelblaue Leinenschürze getragen. Der bei kühlen Wetter oder an Festtagen über den Unterrock angezogene farbige Oberrock hatte den gleichen Schnitt wie der Unterrock. Um 1880 gelangte im Dorf eine neue Mode zur Geltung: Hemden neueren Schnittes, die schon bis zur Taille hinabreichten, dazu der in der Taille zu bindende Unterrock (Bild 14) und ähnliche obere Röcke. Diese Mode hat die ältere Tracht langsam verdrängt.

Ausser dem in Fadd getragenen sehr kurzem Hemd und dem Unterrock mit breitem Gürtel und Achselbändern besitzen wir auch aus einem anderen transdanubischen Dorf entsprechende Gegenstände. Es gibt mehrere Daten die darauf hinweisen, dass diese Tracht früher einmal viel verbreiteter war. Diese Tracht verbindet die Ungaren mit weiten Gebieten Europas, denn ihre Spuren können von Schweden bis nach Jugoslawien verfolgt werden. Noch mehr erweitert sich dieses Gebiet, wenn man zu dieser Tracht auch die mit ärmellosem Obertheil versehene Tragmiederröcke heranzieht.

Im weiteren verweist die Verfasserin auf die grosse Vergangenheit dieser Tracht und auf die mit dieser verknüpften derzeit ungelösten Probleme. Sie stellt fest, dass die Tracht von Fadd und die auf ungarischem Gebiet auffindbaren verwandten Stücke eine durch die Renaissance beeinflusste Form repräsentieren.

In der zur Arbeit gefügten Beilage beschreibt die Verfasserin die Herstellung der zur Verzierung der Hemdärmel und Unterröcke dienenden genähten Spitzen (Bild 16—29). Dieser Teil ist einer bejahrten Spezialistin zu verdanken, welche mit diesem Verfahren noch in den zwanziger Jahren unseres Jahrhunderts sogar die Unterröcke neuerer Moden verzierte (Bild 14).

A Néprajzi Múzeum busómaszkjai

Az új lendületet vett európai maszk kutatás fokozott figyelemmel fordul a maszkok, mint tárgyak felé.¹ MEULI svájci monográfiája² és számos osztrák részlettanulmány után — amelyek közül FRANZ LIPP salzkammerguti faálar-cokról³ és ADOLF MAIS rindbachi (Salzkammergut egyik helysége) maszk-faragójáról⁴ szóló tanulmányát emeljük ki — osztrák kutatók kezdeményezé-sére megjelent a közép-európai maszkok első szintézis-kísérlete⁵ is.

A LEOPOLD SCHMIDT szerkesztette Masken in Mitteleuropa kötetben Magyarország nagyon szegényes anyaggal, mondhatni „fehér foltként” sze-repel. („Ungarn ist kein maskenreiches Land.”) Megemlíti azonban, hogy egy kis területen, a mohácsi sokácoknál találni famaszkokat. A mai Magyarorszá-gon, valamint északi szomszédainknál (szlovákoknál, cseheknél, lengyeleknél) nincsenek famaszkok. Az osztrák és svájci kutatók közléseiből viszont egy gazdag, „alpesinek” nevezhető maszkkultúra körvonalai bontakoznak ki, amelyhez talán a Balkán is csatlakozik. A mohácsi előfordulás e maszkterület egyik kitolódott pontjának tekinthető.⁶ A busójárás mint szokás, a balkáni

¹ A német szokáskutatás korábban is nagyobb figyelmet szentelt a maszkoknak, amit kifejez az is, hogy a Maskenbrauch, Maskerei terminus technikust használta az általunk *alakoskodásnak* nevezett szokáskomplexusra. A maszkoknak azonban csak funkcionális voná-saival, csak a rítusban betöltött szerepével foglalkozott, formai leírásukat elhanyagolhatónak vélte. (Pl. Meuli alapvető cikke a Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens V. köteté-ben, 1932—1933.) A legújabb, Európán kívüli irodalomból hasonló szemléletű Helmut Straube — egyébként kitűnő — munkája (Die Tierverkleidungen der afrikanischen Naturvölker. Wiesbaden 1955), amely a maszkokról tárgyi leírást egyáltalán nem ad.

² Meuli, K.: Schweizer Masken und Maskenbräuche. Zürich, 1943.

³ Lipp, F.: Masken und Maskenbrauch im Salzkammergut. Mit besonderer Berück-sichtigung der geschnitzten Larven. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde. LII. (1949) 99—105.

⁴ Mais, A.: Die Rindbacher Holzmasken. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde. LV. (1952) I—13.

⁵ Masken in Mitteleuropa. Volkskundliche Beiträge zur europäischen Maskenforschung. Szerk.: Schmidt, L. Wien, 1955. — A kötet a következő tanulmányokból áll: Schmidt, L.: Die österreichische Maskenforschung 1930—1955. (Az osztrák anyag mellett a szlovén, magyar, szlovák és lengyel maszkos szokásanyagot is áttekinti.) — Kretzenbacher, L.: Schlangenteufel und Satan in Paradeisspiel. Zur Kulturgeschichte der Teufelsmasken im Volksschauspiel. — Moser, H.: Zur Geschichte der Masken in Bayern. — Novotny, K. A.: Das Nürberger Schembartlaufen. Eine neu aufgedundene Handschrift. — Wildhaber, R.: Fastnacht und Holzmasken in Walenstadt, Schweiz. — Kuret, N.: Aus der Maskenwelt der Slowenen. — Mais, A.: Die Tiergestalten im polnischen Brauchtum. — Schmidt, L.: Zur sogenannten Tonmaske von Ossarn. — A kötetet ismertette Dömötör Tekla, Ethn. LXVIII. (1957) 192—194.

⁶ A másik ilyen, a törzsterülettől távoleső előfordulás a hétfalusi csángókhöz kapcsoló-dik; a borica-táncban szerepelnek ún. kukafejek. A szokásbeli momentumok és a famaszkok mellett egyéb tárgyi kellékek is azonosak a busókéval, pl. a busók *pratyakjának* (mosófa) felel

újévi—farsangi alakoskodások⁷ szokáskörébe tartozik, míg a busómaszkok a tiroli, salzburgi stb. múzeumok maszkjaival mutatnak közeli rokonságot.⁸ Úgy látszik, a két szokásterület egybekapcsolódásának sajátos esetével van dolgunk.⁹

Avatási rítus nyomai a busó-alakoskodásban. A maszk szokásbeli funkciója.

A busójárásnak,¹⁰ a mohácsi sokácok farsangi alakoskodásának leíró ismertetése kívül esik dolgozatunk témakeretén. ERNYEY¹¹ és CSALOG¹² részletes leírásai után csak utalunk azokra a motívumokra, amelyek a maszkok formai és funkcionális jegyeivel kapcsolatosak. Így rá kell mutatnunk arra a tényre, amit az említett tanulmányok nem fejtettek ki, hogy a busójárásban — a termékenység-rítusra valló számos momentum¹³ mellett — primitív avatási rítus hagyománya fedezhető fel. Avatási rítusra emlékeztetnek mindenekelőtt a titkos jelleg, inkognitó, továbbá a bandákban való felkészülés és járás (már az álarcozat is együtt faragják az egy bandában járnai szándékozók), az állatbőrös alakoskodók baó-baó ordítása valamint ezek morgó- és állathang adása, a fakereplők használata, a zajverés, egyedül a rítus alatt használt hosszú fakiürt, amellyel „a busók hívják egymást”, valamint a feltűnően hordozott buzogányok, ami egész Európában társasági jelvény,¹⁴ és kultikus szerepe Mohácson is megnyilvánul.¹⁵ CSALOG szerint a nemi érettség vizsgálatára is lehet gondolni a genitáliák kitapogatásában.¹⁶ A busók birkózásának rituális erőpróba-jellegére utalnak a következő momentumok: letérdelve, kézzel, középső ujjal összeakaszkodva birkóznak, főleg azzal kezdenek birkózni, akiről gyanú merül fel, hogy még túl fiatal; a győztes baó-baó kiáltása; a legyőzöttnek azt mondja: „gyenge vagy még busónak, menj haza aludni”; egyenesen

meg a hétfalusiak *lapockája*. A borica-tánc leírását és a tárgyi kellékek képét közli Horger A.: A hétfalusi csángók boricatánca. Ethn. X. (1899) 106—114.

⁷ Leirta Liungman, W.: Traditionswanderungen Euphrat-Rhein. Studien zur Geschichte der Volksbräuche. I.—II. FFC. 118—119. k. Helsinki, 1937, illetve 1938.

⁸ Ez már Ernyeynek is feltűnt. Vö. Ernyey J.: A busójárás és más farsangi játékok. NÉ. VIII. (1907) 155.

⁹ A Balkánra ugyanis — az eddigi közlések szerint — az eddigi közlések szerint — a bőrmaszkok jellemzőek, s nem valószínű, hogy régebben famaszkok lettek volna. Nincs okunk feltételezni, hogy míg Svájc és Ausztria civilizáltabb területein napjainkig megmaradt a famaszk-kultúra, addig az archaikusabb Balkánon eltűnt volna.

¹⁰ A busójárás kifejezés irodalmi eredetű, amelynek nincs pontos synonymája a sokác nyelvben. Busúnak (u-szóvéggel) nevezik a sokácok a famaszkos farsangi alakoskodót.

¹¹ Ernyey J.: i. m. Megjelent németül is: — Ernyey J.: Buso-Aufzüge und andere Faschingsspiele. Anzeiger der Ethnographischen Abteilung des Ungarischen Nationalmuseums. VI. (1914) 137—167.

¹² Csalog J.: Busójárás (poklada), a mohácsi sokácok tavasz-ünnepe. Pécs, 1949. A Dunántúli Tudományos Intézet Kiadványai, II. Csalog és Ernyey idézik a korábbi busójárásról szóló közléseket is. — Legújabbán Raffay Anna foglalkozott behatóan a busójárással — irányításával film is készült a szokásról — gyűjtését és eredményeit azonban még nem publikálta. — Jelen cikkhez 1958. május hónapban gyűjtöttem Mohácson.

¹³ A busójárásnak tavaszi termékenység-ünnepként való felfogása Csalog id. művében jelentkezik először.

¹⁴ Wolfram, R.: Altersklassen und Männerbünde in Rumänien. Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft in Wien. LXIV. (1934) 114.

¹⁵ A gyermek farsangosok buzogányukkal megdöngetik az utcai kapukat, ami szerencsét hoz a házra. A buzogányokat a busók feltűnően, a magasba tartva hordozzák. A román *junii* (legénytársaság) avatáson a buzogánnyal különböző ceremóniális mozdulatokat végeznek. Lásd Wolfram: i. m. 114.

¹⁶ Csalog: i. m. 13.

utal az erőpróbára a birkózásra való felszólítás módja: „ha olyan erős (hős) vagy”; hogy gyakran bandák, főleg bandavezérek kezdenek birkózni egymással; az ellenfelet híd alá igyekeznek bebirkózni; a birkózó busó kört von maga köré a földre, ekkor senki sem meri megközelíteni stb.

Az avatási rítusok jellegzetes részlete a beavatandók tűz körüli tánca. A busójárásnak is mintegy csúcspontja volt a befejező nagy körtánc a busó-

I. ábra. Mohácsi busómaszk (ún. lárfa)
Néprajzi Múzeum. 60.463. ltsz.

téren gyújtott máglya körül. Az említett birkózások is többnyire a busó-téren (másképp *kolo-téren*) folytak le. — Minden avatási rítus központi gondolata a beavatandó mythikus halála és ujjászületése. A halál és ujjászületés szemléletes ábrázolással fejeződik ki a balkáni újévi—farsangi alakoskodásokban és innen betlehemes játékainkban is.¹⁷ Mohácson csak egészen csökevényes formáját találni meg: egy magát halottnak tettető busót komédiázva siratnak.

¹⁷ Vargyas L.: Mimos-elemek a magyar betlehemes játékban. *Antiquitas Hungarica* II. (1948) 177—184.

Legfeltűnőbb momentum az a titkolózás, ami a busójárást körülveszi. A busó úgy öltözik fel, hogy ne ismerjék meg. Akit felismernek az utcán, hazamegy és más jelmezbe öltözik. A titkosságot szolgálja a nemek ruhacseréje is, amit már az 1783-i mohácsi canonica visitatio kárhóztatva említ¹⁸ és e század elején még megvolt. A ruhacserét Mohácson nem tudják indokolni, a nürnbergi és kölni farsangi álarcosok szerinti ruhacsere-leírás azonban hozzáteszi: „korukat és nemüket illetően félrevezetve”.¹⁹ A női ruhába öltözéssel összefügg, hogy a busók elváltakoztatott, magas hangon beszélnek. A két jelenség

2. ábra. Mohácsi busómaszk
Néprajzi Múzeum. 60.470 ltsz.

3. ábra. Mohácsi busómaszk
Néprajzi Múzeum. 60.468 ltsz.

rendszerint együtt fordul elő, pl. az aversi (Svájc) „Maschgeroda”-ban ;²⁰ CANTEMIR 18. sz-i román történetíró kifejezetten összekapcsolja az alakoskodók „asszonyok módján” való öltözését és „asszonyos hangon” beszélését.²¹

¹⁸ „aliqui viri in mulierum et mulieres vicissim in virorum vestes semet transvertiverunt.” — *Csalog*: i. m. 16. — Lásd még *Ernyey*: i. m. 142.

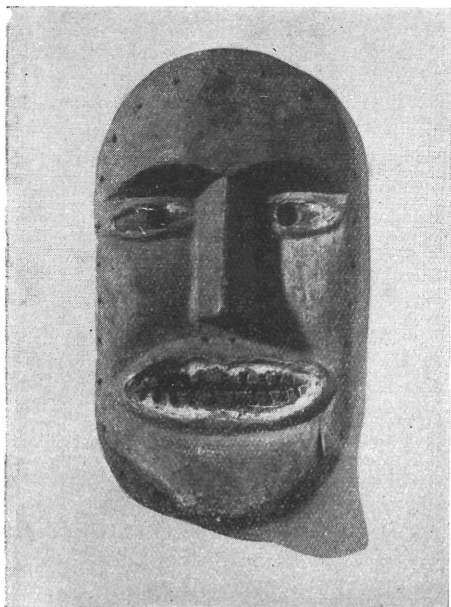
¹⁹ *Facies larvis obducunt sexum et aetatem mentientes, viri mulierum vestimenta, mulieres virorum induunt* — *Manhardt*: Wald und Feldkulte. Berlin, 1904. I. 112. — *Ernyei*: i. m. 154.

²⁰ „Im Avers ging man „z’ Maschgeroda”: Burschen in Weiberkleidern, Mädchen in Männerkleidern, mit Masken oder auch nur einem seidenden Foulard vor dem Gesicht, machten Tanzbesuche, brachten in „verkehrter Rede” allerhand Spasshaftes vor und wurden mit Schnaps oder „Röteli” bewirtet.” — *Stoffel, J. R.*: Das Hochtal Avers c. műve után *Meuli, K.*: Schweizer Masken. 20.

²¹ „Descriptio Moldviae” c. munkájában írja: „Asszonyok módján öltöznek, fejükön üromlevelekből és virágokból készült koszorút viselnek. Vékony, asszonyos hangon beszélnek és arcukat fátyol mögé rejtik, hogy föl ne ismerjék őket.” Német nyelven idézi *Wolfram*:

A busójárás körüli nagyfokú inkognitót érzékelteti, hogy farsang idején régen őrzöket is állítottak a sokác negyed határaitra, és hogy öreg emberek nem szívesen beszéltek a busójárásról, valamilyen fogadalmat emlegettek, ami tiltotta.²² Ilyen szigorú tilalom szövegét Bulgáriából ismerjük, a Bánáthban is előforduló calușartársaságok avatási szertartásából.²³

A busójárásban meglevő momentumok primitív avatási szertartásból való eredeztetését alátámasztja az a tény, hogy nem elszigetelt jelenséggel állunk szemben; hasonló hagyományok az általunk ismert kelet-európai

4. ábra. Mohácsi busómaszk
Néprajzi Múzeum. 60.467 ltsz.

5. ábra. Mohácsi busómaszk.
Néprajzi Múzeum. 60.466 ltsz.

szokásanyag különböző műfajaiban kimutathatók. Így az Udvarhely megyei és bukovinai székely betlehemesek a betanulást külön házba elvonulva, kötelező

i. m. 118. — A farsangi ruhaesere a történeti Magyarországon élt bolgároknál is szokásban volt. Az alakoskodók fejükre ökörszarvakat kötöttek. *Czirbusz G.*: A hazai bolgárok. Temesvár 1882. 138.

²² Sz. Raffay Anna szóbeli közlése.

²³ A bulgáriai calușaroktól közli *Wolfram, R.* (i. m. 121): „In meinem Hause soll kein Feuer auf dem Herd brennen, durch keinen Rauchfang soll Rauch entweichen, Schlangen und Eidechsen sollen sich drin Nester bauen, Eule und Uhu sollen darin hausen, meine Frau soll nicht tanzen, eine Wiege soll nicht sehen, Kinderschreien soll ich nicht hören, auf der Tenne soll keine Ziege meckern, Ochse und Kuh sollen nicht muhen, Hengst und Stute nicht wiehern, Hunde nicht bellen, Hähne nicht krähen, Stachel und Unkraut sollen dort gedeihen leer und öde soll es sein, ich selber soll nicht sehen, soll nicht hören, soll stumm sein, soll auf den Beinen nicht gehen, mit Henden nicht greifen können, wohin ich trete, soll alles verdorren, was ich berühre, soll verbrennen, vor mir soll die Pest, hinter mir die Cholera wandern, die Erde soll meine Knochen nicht annehmen.”

társasági rendszabályok, valamint inkognitó megtartásával végezték.²⁴ (A székely betlehemesek pásztorjelenetének a balkáni újévi—farsangi alakoskodásokkal való kapcsolatait VARGYAS LAJOS meggyőzően kimutatta²⁵ — állatbőr jelmezek, álarcok, obszcén viselkedés stb. — Az egyházi keretbe való belenövésre másik közeli példa a brassói románok ifjútársasági avatásának templomban, pap jelenlétében való lefolytatása. Ez a *junii*-avatás jól beleilleszkedik a profán társaságok szokáskörébe.) A sporadikus nyomaiból feltételezhető óeurópai avatási szertartások hagyománya legarchaikusabb formában a román- és távolabbi balkáni-szokásanyagban lelhető fel: itt nemcsak a legény, hanem az Európában ritka férfitársaságok különböző fajtái (ceata, junii, caluşar) — egymással rokon avatási szertartásokkal — még a két világháború között is többfelé megtalálhatók voltak.²⁶

Az említett példák kelet-európai hátteret rajzolnak a busóalakoskodás avatásra utaló mozzanatainak. Az avatási rítussal függ össze a famaszkok megléte is. A török-kiűzés mondája mellett a maszkokat az inkognitóval hozzák kapcsolatba a mohácsi sokácok is. Szerintük a farsangi „mindent szabad” időszakban (MEULI „legalis anarchiának” nevezi) a busók sok olyant tettek, amihez jó volt, ha ismeretlen marad a tettes személye. (A farsang a bosszúállás ideje volt, a verekedéseknél a szájhagyományban haláleset emléke is fennmaradt.) A busójárásnak egy nem szembetűnő mozzanata is utal a famaszkok egykori avatási funkciójára. Farsang vasárnap előtti csütörtökön (male poklada) a gyerek-farsangosok nem faálarcot viselnek, hanem harisnya, rongydarabbal álcázzák magukat.²⁷ Mohácson ehhez a gyakorlathoz nem fűznek indokló magyarázatot; a svájci Einsiedeln helységben azonban, ahol a gyerekek szintén külön, szintén csütörtökön (am „schmutzigen” Donnerstag) alakoskodnak, azért nem viselnek faálarcot — csak bemázolják arcukat —, mert a faálarc-viselés — szemben a felnőttekkel — a gyerekeknek meg van tiltva („das ist ihnen verboten”).²⁸ Mintegy a maszkfelvevési tilalom megtorlása fejeződik ki abban, hogy a busók birkózni kezdenek azzal az alakoskodóval, akivel szemben gyanú merül fel, hogy az álarca mögött nem felnőtt rejtőzik. („Gyenge vagy még busónak.”) E tény ismeretében sokat mond az a megfigyelés, hogy a sokácok csak a felnőtt, faálarcos alakoskodókat nevezik *busunak*, míg a gyerekeket és a nem faálarcos felnőtteket *mačkaranak*.

A maszkok tárgyalására való áttérés előtt a busó-jelmezeket kell röviden ismertetnünk. A busók viselete alapjában egyforma volt. Faálarcukat a rávarrt báránybőrrel sapszerűen húzták a fejükre. (1. kép) Felsőtestükön szőrével kifelé fordított báránybőr ködment viseltek, amit őv helyett derékban tehén

²⁴ Legszigorúbb formája a betlehemezés alatti szigorú életnek a hadikfalviaknál van meg, ahol közösen is hálnak a játék időtartama alatt, valamelyik rokon házában. (*Pesovár Ernő* kéziratok szakdolgozatából.) — Lásd továbbá az Udvarhely megyei Lővéte betlehemesinek „Betlehemi rendtartás”-át, *Volly István*: Népi játékok. Budapest 1938. II. k. 3.

²⁵ *Vargyas L.*: i. m.

²⁶ Legelterjedtebb a caluşar, amely Románián kívül az észak-bulgáriai arumunoknál és a macedóniai ún. couzovlahoknál is előfordul. Bulgáruul *russalzinak* nevezik. (*Wolfram*: i. m. 120.) A caluşárok rituális táncát és dalanyagát még a második világháború után is teljes terjedelmében lejegyezhetették a bukaresti folklórintézet kutatói. (*Vargyas L.*: Beszámoló a romániai néprajzi kutatásról. Ethn. LXVI. (1955) 559.)

²⁷ Csak újabban és néha készítenek gyerekeknek is maszkot Mohácson.

²⁸ *Meuli*: Schweizer Masken 37. — A mohácsihoz hasonló külön gyerekalakoskodást ír le *Liungman* görögországi bolgár falvakból, ahol a gyerekek dec. 31-én, a felnőttek jan. 1-én alakoskodnak. (*Liungman*: i. m. II. 815—816.)

nyakáról levett szíjjal, borjúkötéllal kötötték meg, ezen nagy gulyakolomp lógott. Alól fehér vászongatyát vettek fel (régén köznapi sokác viseletdarab volt), amit alaposan kitömtek szalmával, hogy alakjuk robusztus legyen s hogy az esetleges ütések ne fájjanak. Az álarchoz tartozó sapkaszerű bőrt is kitömtek szalmával. A gatyá szarát alól, hogy a szalma ki ne hulljon, madzaggal körbékötötték. Lábbelijük a mindenkor szokásos lábbeli: régén kapca és fedeles, szíjas bocskor, ma csizma vagy bakkanec. Ez a viselet társult a régebbi típusú álarcokhoz és az új típus egyes példányaihoz (lásd II. fejezetet).

Az utolsó emberöltő alatt, de főleg a 30-as évek óta — amikortól a városi előljáróság évente jutalmazta a legsikerültebb busó maszkokat — a hagyományos busójárás karneválszerű farsangi felvonulássá rendeződött. A sokácok külön busójárásához már a harmincas évek előtt kezdtek kontaminálódni a többi mohácsi nemzetiség — főleg a németek — farsangi figurái. Így a gyakori *jankele* nevű hamuzsákos alakoskodó a németektől való átvétel.²⁹ A szokás és figurák átalakulásával új álarcféleségek is megjelennek (lásd a Salga-féle maszkokat: bagoly, szarvas-majom, indián stb.) amelyekhez az álarcnak megfelelő jelmezek társulnak. Ezeket az illető maszkoknál írom le.

A Néprajzi Múzeum busó-maszkjai

A Néprajzi Múzeum tulajdonában 16 darab mohácsi busó álarc van. Ezek három jól elkülöníthető stílusréteget képviselnek. A maszkok három időpontban — 1905, 1928 és 1957 — kerültek a múzeumba, egy-egy alkalommal egy stílusréteghez tartozók.³⁰

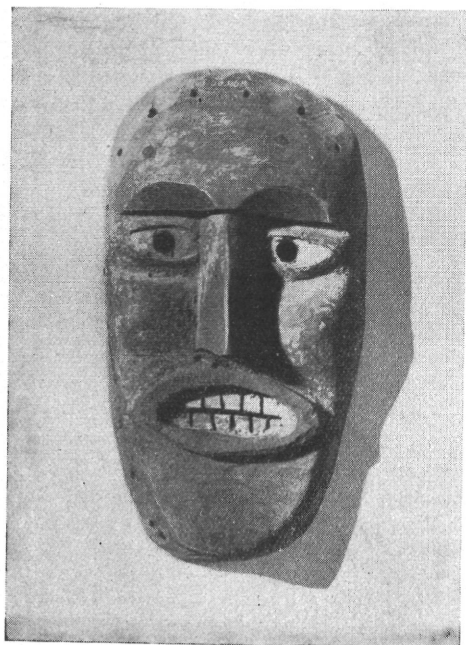
Az 1905-ben megszerzett³¹ maszkok emberarcot ábrázolnak. Merev egyenes vonalak, sík felületek jellemzik ezeket a maszkokat. A szemöldök nem ívelt, hanem egyenes. Az orrot is síkok határolják, az orrot alakító két

²⁹ Sz. Raffay Anna beható kutatásai derítették ki, hogy a mintegy emberöltővel ezelőtt zárt sokác busójárásba utóbb milyen szokáselemek olvadtak be a többi nemzetségi farsangi alakoskodásaiából. (Eredményeit még nem publikálta, ezért szóbeli közlését nem részletezzük.)

³⁰ A maszkok méreteit, összehasonlítás kedvéért együtt közöljük: 1. 60.463 ltsz. h.: 21,5, sz.: 17,5 cm; 2. 60.470 ltsz. h.: 26, sz.: 16 cm. 3. 60.468 ltsz. h.: 25, sz.: 16,5 cm; 4. 60.467 ltsz. h.: 26,5, sz.: 16 cm; 5. 60.466 ltsz. h.: 24, sz.: 13,5 cm; 6. 60.465 ltsz. h.: 25,5, sz.: 13,5 cm. — 1928-ban múzeumba került maszkok: 7. 127.916 ltsz. h.: 26, sz.: 14,3 cm; 8. 127.917 ltsz. h.: 25, sz.: 15,8 cm; 9. 127.918 ltsz. h.: 25, sz.: 17,5 cm. — Salga-féle, 1957-ben megvásárolt maszkok: 10. 57.45.2 ltsz. „szarvas indián” h.: 33 cm, sz.: 23,5 cm; 11. 57.61.1 ltsz. „tehén” h.: 31 cm, sz.: 20 cm; 12. 57.61.2 ltsz. „ördög” h.: 29 cm, sz.: 26 cm; 13. 57.61.3 ltsz. „csodaszarvas” h.: 50 cm, sz.: 20 cm; 14. 57.61.4 ltsz. „disznó” h.: 31 cm, sz.: 22,5 cm.; 15. 57.61.5 ltsz. „bagoly” h.: 29,5 cm, sz.: 20 cm; 16. 57.61.6 ltsz. „szarvas-majom” h.: 41,5 cm, sz.: 23 cm. (A sorrend megfelel a képek sorrendjének.)

³¹ 1905 farsangjára Lichtnecker leutazott Mohácsra, hogy — mint a jelentésben írja — „a szokásból már kiveszni induló busójáték tárgyait összegyűjtsem és magát a szokást leírjam”. Ekkor vásárolta meg tőle a Múzeum a 60.456—60.470. ltsz. mohácsi busó-tárgyakat; két kereplőt, két vízfordítót, két fabuzogányt, egy fakürtöt, táncoló bábúsoportot, fababát kolompot és nyolc darab busó álarcot. A faálarcokat házaktól vásárolta össze: az 1905-i felvonuláson csak egy faálarcos busó volt. (NÉ. 1907. 146.) A múzeumunkba került nyolc álarc közül egy bőrből volt, ez a második világháború utáni nagy tárgyrevíziókor már nem volt meg. A hét faálarc közül a 60.469. ltsz.-út Vértés László szerezte meg csere útján a múzeumtól R. Wildhaber számára. A meglévő hat faálarc képét itt közöljük. — Lichtnecker 1905-ben vásárolt maszkjaiból hat példányt a Bécsi Múzeumnak adott el, ezek jelenleg is megvannak Bécsben. Inv. Nr. 22.877—22.822. (Vö. Schmidt, L.: Masken in Mitteleuropa. 67.) Lichtnecker szemléletes szokásleírását szó szerint közli id. tanulmányában Ernyey (NÉ. 1907.)

sík találkozása éles, egyenes orrhátat alkot. A nagy száj erősen kihangsúlyozott, az ajkak helyén szögletesen kiemelkedő perem keretezi. A szemeket szintén. A szakáll is fából van kifaragva, deszkaszerűen előremered. A 60.470 és 60.466-os ltsz.-ún a szakáll a maszk alsó peremvonaláig lenyúlik. A mereven vigyorgó száj három álarcon holdsarló alakú, a sarló száraival felfele állóan (1–3. ábra), egyen a felső ajak egyenes az alsó köríves (4. ábra), kettőn a száj ellipszis alakú (5–6. ábra). A nyitott száj és a felhúzott inyek erősen kimutatják a két fogsort, amely egyenként kifaragott fogakból áll. Az alsó és felső fogsor és az

6. ábra. Mohácsi busómaszk
Néprajzi Múzeum. 60.465 ltsz.

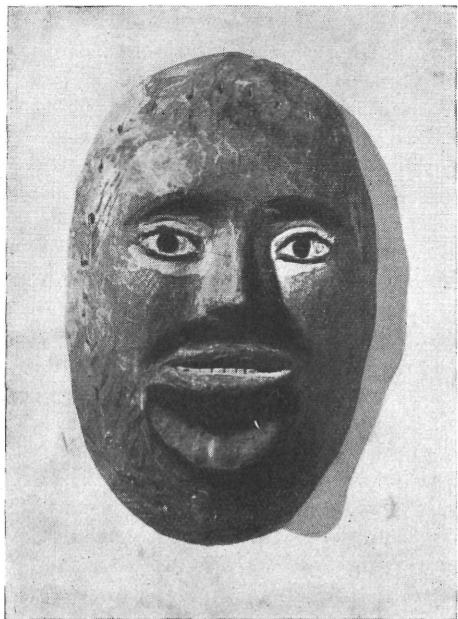

7. ábra. Mohácsi busómaszk
Néprajzi Múzeum. 127.916 ltsz.

egyes fogak között keskeny rés van. A fogak nem beillesztettek, hanem a maszk fájából, azzal összefüggően vannak kifaragva. Mindegyik maszkon ki van törve egy fog (a kisebb fogakból állókon kettő), a busók kurtaszárú pipája számára. A pupilla helyén lyuk van, ezen keresztül lát a busó. A 60.467 számú maszkon (4. ábra) a két szemlyuk kancsalul közel áll egymáshoz. A szemeket a szemhéjak helyén — mint a száját — meredek perem szegélyezi. Ez a keret a legtöbbször mandula-alakú (2–3, 4–5. ábra). Az elsőn a szemhéjak alul és felül háromszög alakban kicsúcsosodnak, így az alsó és felső szemhéj együtt sarkára állított négyszöghöz hasonló. A 4. maszkon a felső szemhéj — mint e maszkon a felső szájél is — egyenes vonalú. Az orrlyukak e sorozat maszkon hegyes háromszög alakúak (2–3 cm hosszúak), az 5. maszkon kivételesen két apró, 1,5 mm sugarú kerek orrlyuk van. Az orr és száj között két pár apró lyuk van fúrva, miken keresztül a bajuszt jelképező szőrösomót kötötték fel.

A bajusz szőre csak az első maszkon van meg, a többin csak a lyukak, két maszkon a lyukakon átfűzött spárga is.

Mindegyik maszk peremén, egész körben, egymástól 1–1,5 cm távolságra lyukak vannak fúrva, amelyeken keresztül a maszk felerősítésére szolgáló báránybőrdarabot a maszkhoz öltötték vastag kender cérnával (1. ábra). A salzkammerguti maszkokon ugyanilyen lyuksor van a maszk peremén, de csak félkörben: fültől fülig. A bőr mellett Salzkammerguton kendőt is szoktak felvarrni.³²

8. ábra. Mohácsi busómaszk
Néprajzi Múzeum. 127.917 ltsz.

9. ábra. Mohácsi busómaszk
Néprajzi Múzeum. 127—918 ltsz.

A maszkok alapszíne vörös, mint régen a lötschentali maszkoké is volt.³³ A 60.467. ltsz. méregzöld, ez valószínű ördög-maszk volt.³⁴ A fogak és a szemek a pupillalyuk körül fehérre, a szemöldökök feketére vannak festve.

Az 1928-ban múzeumunk tulajdonába került maszkok³⁵ más stílust mutatnak (7., 8., 9. ábra) Szintén emberarcot ábrázolnak, de sokkal naturalisztikusabb formában. Az előbbi sorozat maszkjainak merevségét itt természetességre törekvés: ívelt szemöldök, gömbölyű vonásokkal rajzolt arc, középen élethűen megvastagodó ajkak jellemzik. Az orrhát nem

³² Lipp: i. m. 101.

³³ Meuli: Schweizer Masken. 150.

³⁴ A régi típusok ördög-maszkja csak sötét színében különbözött a többi busóálarctól. A jelmeze is ugyanaz volt.

³⁵ A leltárkönyvben ennyi van bejegyezve: „Kankovszky Ervin gyűjtése.”

éles, hanem tompább, az oldalai nem lapos síkok, hanem az orrcimpáknál kiszélesednek, a szakáll nem deszkaszerű, hanem kis lekerekített kecskeszakáll. A száj kisebb és nincs kihansúlyozva. Az arkifejezés egészében semmitmondó. Az enyhén nyitott ajkak között az összecukott fogor fogai csak feleakkorák mint az 1905-ös maszkokon. Kifaragásuk technikája ugyanaz. A pipa számára csak a 127.917. számú (8. ábra) maszkon hiányzik két szélső fog. A két orrlyuk természetes formájú. Ezekon a maszkokon a bajusz festve van, így nincsenek a szőrbajusz felerősítésére szolgáló lyukak rajta.

E maszkok negatív oldala — szemben az első maszkok laposságával — teknőszerűen kivájt (11. ábra), a maszk vastagsága 1—1,5 cm között mozog mindenütt. E típus egyik elkülönítő jegye, hogy a homloki rész sem vastagabb két centiméternél. Emiatt e típus maszkjaira nem lehet szarvakat felerősíteni.

A bőrsapka felvarrására szolgáló lyuksor e három maszkon is megvan.

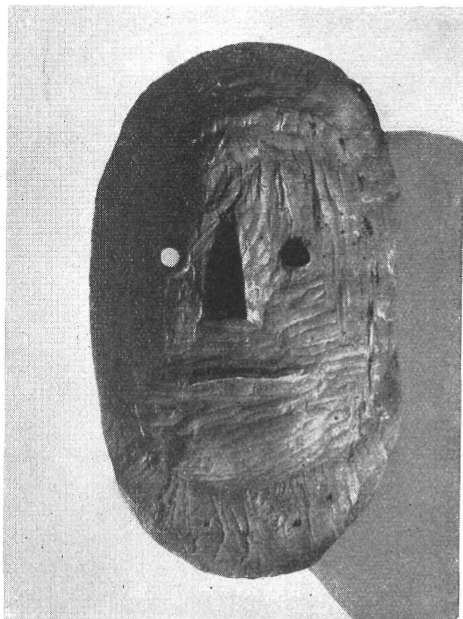
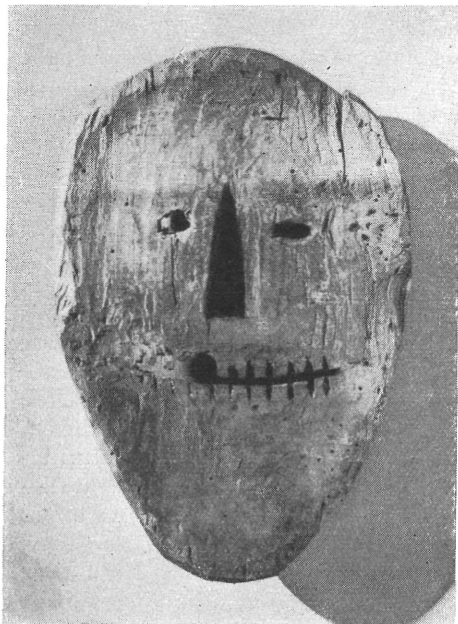
Színezésre nézve nem annyira egyöntetűek, mint az 1905-ösek. A legrégibbnek látszó maszk (7. ábra) alapszíne fekete, a másodiké (8. ábra) vörösesbarna, a harmadikon (9. ábra) piros. A fogak és a pupilla körül a szemek fehérre vannak festve (szem fehérje), a szemöldökök barnák, a szakáll mindhárom lilásfekete. Az első maszkon (7. ábra) az egymáson rétegződő színárnyalatok többszöri átfestésről tanúskodnak.

Az 1905-ös maszkokkal való rokonság — a különbségek ellenére — számos vonásban megnyilvánul: faanyag, méretek, a bőr felerősítésére szolgáló lyuksor a peremen, a második és harmadik maszkon a vöröshöz közelálló alapszín, az első maszk szájkiképzése emlékeztet az 1905-ös sorozat utolsó példányainak merev szájvonalaira.

A busó maszkoknak a fenti két típusát állapítja meg CSALOG József is,³⁶ aki köz- és magángyűjteményekben, valamint mohácsi sokác házaknál mintegy 30 busómaszkot vizsgált meg. CSALOG a tipizáló leírás mellett a maszkokat kronológiailag is igyekszik elhelyezni és arra az eredményre jut, hogy az általunk másodiknak felvett típus (az 1928-ban múzeumba került maszkok stílusa, 7—9. ábra) a régebbi, és az elsőnek ismertetett merev stílus (1905-ben megvásárolt maszkok, 1—6. ábra), az újabb. Sokác adatközlők ugyanis egyöntetűen azt mondták neki, hogy a szarvas emberarcformájú maszkok a legújabbak. Szarvakat pedig a merev stílus maszkjain lehet találni, mert azokon a homloki rész vastag. CSALOG kiindulása — amely szerint legújabbak a szarvas-maszkok... ezek stílusvonása a megvastagodott homloki rész — nem fogadható el. Ugyanis épp megfordítva történt: az újabbban divatba jött szarvakat azokra a maszkokra szegezték, amelyeknek homlokrésze elég vastag volt a felerősítéshez. Így kerültek szarvak csupán az első „merev stílus” maszkjaira, míg a naturalista stílusú maszkokra — amelyeknek negatív oldala teknőszerűen kivájt és a homlokrész vékony — (vö. 10—11. ábra) nem. Régen merev stílusú maszkokon sem volt szarv, így a Néprajzi Múzeum egyik példányán sincs. A maszkok „életének” közelebbi ismeretéből kitűnik, hogy ilyen járulékos részek, mint a szarv, továbbá a CSALOG által említett felszegezett pártagombok, az illető álarc korára nem nyújtanak felvilágosítást. Általános szokás ui., hogy a maszkokon minden évben alakítanak valamit, az átfestés mellett leggyakrabban éppen a szarvak felszerelése szerepel. (Több évi használat után került pl. szarv a Salga-féle majom, indián (!) álarcra.)

³⁶ Csalog: i. m. (Álarcok leírása: 6—9.)

Hasonló körütekintésre van szükség a másik stílus korára való következtetésnél is. Ezeknél az a megfigyelés, hogy egyes maszkok fája „a festetlen hátlanon, a felettük elmúlt nagyobb idő következtében egészen barna és szurágásoktól lyukacsos”³⁷ — nem jelent teljes bizonyítékot arra, hogy valóban öreg maszkokkal van dolgunk. Maszkok készítéséhez úi. célzatosan szoktak felhasználni pudvásodásnak indult faanyagot, és az elkészült álarcoknak mesterséges patinát adnak: a meg nem száradt festésre hamut szórnak, füstölik és pácolják a maszkokat. Érdekes példa a mesterséges patinaadásra

10—11. ábra. A maszkok negatív oldala.

Az 1905-ben vásárolt maszkok negatív oldala deszkaszerű laposságú, az 1929-es maszkoké teknőszerűen kivájt. (A 10. kép a 3. ábrán, a 11. kép a 8. ábrán bemutatott 60.468 és 127.917 ltsz. maszk negatív oldalát ábrázolja.)

az 1928-ban bekerült 127.916. ltsz.-ú maszk (7. ábra), amely a múzeumi példányok között a legrégebbinek látszik, ha a pozitív oldalát vizsgáljuk. A negatív oldal nagyrésze szintén feketésbarna, lyukacsos szurágta. Azonban egy keskeny sávon (valószínűleg a mártogató kéz helye) kimaradt a pácból és itt a faanyag egészen újnak látszik.

A két stílust kronológiailag nehéz elhelyezni, s valószínű, nem is lehet egyértelműen egyiket a másik után tenni. Változatosságra törekedve ugyanis a mohácsi sokácok repertoárjukon tartják a régebbi stílusokat is, ma is faragnak a régebbi stílusokban maszkokat. A két stílus emberemlékezet óta él Mohácson. Hogy melyik mikor alakult ki, s mikor volt túlsúlyal elterjedve —

³⁷ Csalog: i. m. 9.

kellő számú datálható példány hiányában — egyelőre nem állapítható meg. Hogy a LICHTNECKER JÓZSEF által 1905-ben Mohácson összevásárolt maszkok mindegyike az első (merev) stílushoz tartozik, valószínűsíti, hogy a századfordulón ez a stílus virágzott. Az 1928-ban KANKOVSKY ERVIN gyűjtéséből múzeumunkba került maszkok viszont arra mutatnak, hogy a naturalista stílus — amelyet CSALOG a régebbinek vesz — a harmincas években megvolt.

1957-ben a Néprajzi Múzeum hét darab busó-álarcot vásárolt készítőjétől, Salga István mohácsi cipésmestertől.³⁸ A maszkok javarésze már több farsangon használva volt. A Salga-féle maszkok — amelyek a legnépszerűbbek ma Mohácson — gyökeres változást jelentenek méretben, formában, színezésben; bár készítőjük idős mohácsi maszkfaragóktól tanulta az álarckészítést és a készítés technikája lényegében nála is ugyanaz, ugyanazt a faanyagot ugyanazokkal az eszközökkel munkálja meg. Maszkjai jóval nagyobbak, mint a régebbiek³⁹ és egymáshoz viszonyítva igen különböző méretűek és formájúak. A régi maszkokkal szemben leglényegesebb különbség az, hogy egyik sem természetes emberarcot ábrázol (még az *indián* sem), hanem állatfejeket és fantáziájában megteremtett groteszk figurákat (*szarvas-majom*, amely szarvától eltekintve inkább medvére hasonlít, stilizált vaddisznó, csodaszarvas stb.) A régebbi maszkok vörös alapszíne csak két maszkon maradt meg nála; élénk, változatos színeket alkalmaz rendszerint naturalizmusra törekvően. Például a bagoly sötét, a tehén testszínű, az ördög fekete. Olykor a színkeverés frivol, disszonáns. Más a Salga-féle maszkoknál a prémkeret felerősítésének módja is: az indiánt kivéve nem a perembe fúrt lyukakon át öltötték a bőrt a fához, hanem odaszegezték. A lyukak helyén a Salga-féle maszkokon szegek vannak körbe verve. Nem is a hagyományos busó-viselet társul ezekhez a maszkokhoz — amelyek már a busójárás karneválszerű felvonulássá alakulását tükrözik — hanem az álarc által ábrázolt figura szerinti, szintén naturalizmusra törekvő jelmezek (indiánnak indián, bagolynak tollepel stb.). Az egyes maszkok eltérő sajátosságai egyenként való leírást kívánnak.

Ltsz. 57.45.2. (12. ábra.) Készítője szerint *szarvas indián*. Eredetileg szarvak nélkül használták, akkor egyszerűen *indián* volt a neve. Stilizált emberfej, redősen ráncolt homlokkal, mélyen ülő szemekkel, természetellenesen magasan ráhelyezett, fából faragott nagy fülekkel. A bunkós orr balfelé görbül. Az orrnyereg vékony fúróval át van fúrva, a lyukakba pulykatollat szoktak szúrni. Az orrlyukak természetes formájúak. Az orr alatt — a régebbi stílusú maszkokhoz hasonlóan — két pár lyuk van fúrva, amelyeken keresztül a szőrbajuszt fel lehetett kötni. Használója azonban nem tett rá bajuszt. Az arc két oldalán sebhelyet utánozó bevagdosás — készítője szerint tetoválás, a célból, hogy „borzasztóbb” legyen — az egyik oldalon kör középpontja felé futó vonalakkal, a másikon egymást keresztező vágások. A nyitott szájban egyenként beillesztett és oda szegezett fogak. A tíz darab fog nem egyforma nagyságú és egymástól különböző távolságra vannak. Széles kidomborodó álla van. Az álarc peremén körbe, (az alsó egyharmadát kivéve) lyukak vannak fúrva. Ez a lyuksor a fejtetőn a peremtől 5–6 cm-re eltávolodik. A két természetes,

³⁸ Salga István nem sokác származású, hanem szegedi születésű magyar. Sokác nőt vett feleségül, a házasság révén került Mohácsra. Ma ő a sokác népművészeti anyag legfőbb propagálója; busó felvonulások szervezésében vesz részt, népművészeti szövetkezet létrehozásában tevékenykedik stb.

³⁹ Lásd a 29. jegyzet adatait.

csontos részéről leválasztott üreges marhaszarv gyári vasszegekkel van felszegezve. A maszk alapszíne vörös, az orr hegye, a tetoválás és a pupilla fölött a szemek pirosak. A fogak és a szemfehérje fehérek. Az orr felső része és a homlok feketére füstölt. — Az álarc hossza (szarvak nélkül) 33, szélessége 23,5 cm. — 1938-ban készítette Salga, Reményi János mohácsi lakos 15 éves fia számára.⁴⁰

Ltsz. 57.61.1. (13. ábra) — *Tehén* — *krava, bikának* is nevezik. Naturalitásra törekvő, kissé stilizált szarvasmarhafej, valódi szarvasmarha fülekkel és valódi szarvakkal. Az alsó állkapcsa mozgatható, mozgatására egy spárga lóg le róla, amit a ködmenen belül vezet le a busó és végét a gomblyukon kiengedve rángatja. Az állkapocs bőrsarkakon nyílik és két gumiszalag rántja vissza csukott helyzetbe. Szájába almát szoktak tenni.⁴¹ A szemek helyén nincsen lyuk, a busó a két 1 cm sugarú orrlyukon keresztül lát. Ez összefügg a maszk felvételi módjával: nem lehet ráhúzni a fejre, hanem a busó arca elé lécszerkezettel van kitámasztva.⁴² Az egykor rajta volt lécszerkezet a múzeumba kerüléskor már hiányzott róla. A most rajta levő szövetővdarabot évközben vele játszó gyerekek szegezték rá. A maszk peremére zsákvászon volt szegezve, mi a tarkót eltakarta, ebből csak néhány foszlány maradt meg a szegekkel. — Az álarc farésze az alsó állkapcsot (és természetesen a negatív oldalt is) kivéve festett; a homlok rész okkersárga—barna átmenetek színével, az orr és két szem közötti mező közepészen felyúlóan barna színűre festett, a szemgolyók feketék, piros karikával övezve. Az orrkarikák belső része szintén pirosra van festve. Maga az orr alsó részén krémszínű, két oldalt a pofarész fehér. A festés a szarvasmarha színeit utánozza. Hossza 31 cm, szélessége 20 cm. — 1954-ben készítette Salga István. Használatban nem volt, de csak véletlen folytán maradt ki: aki elkérte farsangra a maszkot, hirtelen el kellett utazzon Mohácsról és a maszk nála maradt.

A *tehen-* vagy *bika-*fej egyike a kevészámú állatmaszkoknak, amelyek a busójárásban emlékezet óta előfordulnak. (A Néprajzi Múzeumnak régebbi mohácsi állatálarca nincsen.) A Salga-féle példány csak művészi tekintetben módosabb; a felfüggesztés módja a lécszerkezettel, az orrlyukon keresztül való nézés a régebbi *tehenmaszkok*éval egyező. Az állatmaszkoknak a közönséges busó-álarcoktól való teljes eltérése valószínűsíti CSALOG feltevését, hogy utólag kerültek a busójárásba, talán a környező magyarság állatalakoskodó szokásából.

A *tehen-álarcot* viselő busó jelmeze nem különbözik a többi busóétól: ködmen, szalmával kitömött gatya, bocskor.

Ltsz. 57.61.2. — *Ördög*, sokácul *vrag*. (14. ábra) Férfiarcú, készítője szerint „vad, borzalmas kifejezésű” ördögfej, hatalmas legörbülő piros orral, erősen nyitott szájjal, duzzadt piros ajkakkal. A szájban egymás mellett nagy

⁴⁰ Ezt a maszkot nem közvetlenül Salgától, hanem Reményi Jánosnétól vásárolta meg a múzeum.

⁴¹ Az almának *tehen-álarc* szájába való helyezése valószínűleg a busójárás termékenységarázslással kapcsolatos momentumai közé tartozik. A Bács-Bodrog megyei sokácok karácsonykor egy almát visznek el a misékre, majd darabokra szelve szétosztják a marháknak, hogy jobban egyenek. (*Jankó J.*: Adatok a bács-bodrogmegyei sokácok néprajzához. Ethn. VII. (1896) 162.) Az alma termékenység-szerepére utaló hiedelem még a sokácoknál: a menyasszony almával kezében vonul be új otthonába, hogy ne hiányozzék házasságából a gyermekáldás. (*Wliskoeki, H.*: A sokác néphit köréből. Ethn. VII. (1896) 290.)

⁴² Egy régebbi *bikaálarc* lécszerkezetével együtt megvan a mohácsi múzeumban. (Ltsz. 54.400.1.) Készítési és beszerzési éve ismeretlen.

fehér fogak látszanak. A szintén fából faragott fogak egyenként vannak oda-szegezve a maszk negatív oldalához. A két fogsort összeszorítja. Szája körül a pofája feketére van festve. Nagy, ferdén álló szemei vannak, a két lyukas szemüreg fölé erősen lenyúló szemhéjakkal. Nagy fekete szemöldökök és elnagyolt fülek. A homlokrészen női nemszerv van kifaragva, pirosra festve. (A *gujcu* és *pičko* eredetileg két szétterpesztett és magasra felnyúló női láb között volt. A lábak a behozott maszkokról hiányzanak, csak a lábak töve, a fölszegezés helye látszik.) Ezen az ördögmaszkon kecskebőr volt felszegezve.

12. ábra. Mohácsi busómaszk, „szarvas indián”
Készítette Salga István. Néprajzi Múzeum. 57.54.2. ltsz.

A kecskebőr — ha a busó felvette az álarcot — lenyúlt a hátra. A kecskebőr alkalmazása nyilván összefügg azzal, hogy régen az ördögmaszkon rendszerint kecskeszarv volt. — Hossza 29 cm, szélessége 26 cm. (A fából faragott női lábak mintegy 50 cm hosszúak voltak.)

Ördög-busó emlékezet szerint mindig volt, de az ördögfigurák álarca csak sötét színében különbözött a többi emberarcú maszktól. Viselete is ugyanaz volt: ködmen, szalmával kitömött gatyka stb. Az ördög jellemző kelléke volt a vállán vitt abromenica (vízhordó rúd), amin két-három, asszonynek öltöztetett kis fabábú lógott. Ezt a mohácsiak úgy magyarázták, mint a rossz asszonynek szóló figyelmeztetést. Az új formájú ördögmaszk és rajta a női lábak Salga újítása. (Vö. a *csodaszarvason* a hímvessző-orrót.) A női nemszerv bundaszőrrel volt körülvéve, a nyíláson keresztül a busó egy odavezetett gumicsövön vizet fújt ki. A két láb között antenna-drót volt kifeszítve; magyarázata szerint

abban az időben kezdett elterjedni a rádió.⁴³ Salga e maszkja a busókat elbíráló városi zsűritől több farsangon díjat nyert.

Ltsz. 57.61.3. (15. ábra) *Csodaszarvas*. Fűzfából faragott, kissé fantasztikus emberarc. A száj anatómiai formája némileg állatszerű. A két fogsor cipész-faszegekből van. Az arc közepén fekvő orr vörös hímvezzőt utánoz. A mélyen ülő szemek pupillája helyén lyuk van. A homlok közepéről fából dekoratívan kiképzett őz szarv nyúlik fel, amiből két kis ágacska — a törés helyéből ítélve nem régen — letörött. Az álarc szélén körbe vert szegeken

13. ábra. Mohácsi busómaszk, „tehén vagy bika”
Készítette Salga István. Néprajzi Múzeum. 57.61.1. ltsz.

14. ábra. Mohácsi busómaszk, „ördög”
Készítette Salga István. Néprajzi Múzeum. 57.61.2. ltsz.

egy nyúlőr foszlányai maradtak meg a felerősítést szolgáló bőrből. Az ajakra szakállszerűen nyúlfarka van szegezve. Az arc vöröses barnára van festve. A pupilla helyén levő lyukakat piros karika veszi körül, a szemfehérjét fehér olajfestés érzékelteti. — Hossza (szakáll nélkül) 50 cm, szélessége 20 cm. — 1939-ben készítette Salga. Egy másik példányt is faragott, azon egy szarv volt. Ötletét az akkori idők politikai mozgalmából merítette, amikor, nem tudja hogy mivel kapcsolatban, de emlékszik, hogy a sajtóban gyakran emlegették a csodaszarvast. „Írták a lapok is, hogy egyágú szarva van, napsugarat

⁴³ Meuli egyik maszkjának szemeihez zseblámpa-körtéket szereltek fel.
Meuli: Schweizer Masken 47.

visz a fején.” — A szarvast a farsangi felvonuláson egy vadásznak öltözött, nyíllal, íjjal felszerelt vadász kíséri.

Ltsz. 57.61.4. (16. ábra) *Disznó* sokácul *sviña*. — Erősen stilizált vadkanfej, felálló agyarakkal, nagy fogakkal, lelógó fülekkel. Az orrától a homlokig ornamentálisan faragott, a homlok vízszintes ráncokba húzódik össze. Készítője szerint ez az ornamentális kiképzés, rovátkolás „ráncossá, mérgessé” teszi, „haragos kifejezést” kölcsönöz a disznónak. A szemek nagy ovális alakúak, normálisnál nagyobb szemfehérrel. Az egész maszk barnás alapszínű, az orr faragása és a homlokredők felváltva feketére és pirosra vannak festve, meglehetősen egybeolvadva a színhatáron. A szemüreg világosabb, a szája széle krémszínű. A felerősítő vászondarab hiányzik róla, csak foszlányai vannak meg a körbe vert szegeken. Hossza 31 cm, szélessége 22,5 cm. — 1932 körül készítette Salga. Eredetileg bunda volt rászögezve, annak segítségével sapkaszerűen húzták a fejre. A szokványos busó-jelmezt — ködmen, gatyá stb. — vették fel hozzá.

15. ábra. Mohácsi busómaszk, „csodaszarvas”
Készítette Salga István. Néprajzi Múzeum. 57.61.3. ltsz.

Disznó-álarc már Salga előtt előfordult, CSALOG közli egy régi példány képét, amellyel azonban ez semmi közös vonást nem mutat.

Ltsz. 57.61.5. *Bagoly*, sokácul *uhu*. (17. ábra). Anyaga szintén fűzfa. Készítője szerint bagoly, formájában azonban inkább emberarcra emlékeztet; nem csőre, hanem szája, orra van, szeme sem a bagolyéra hasonlít. Az arc ovális alakú, fönt két nagy fülel. Az arc közepén idomtalan orr, alatta lefelé görbülő nyitott száj. Az arc rész mindkét oldalon össze-vissza rovátkált, Salga szerint e forradások, valamint a lefelé görbülő száj torzabb kifejezést adnak. „A bagoly ugyanis olyan keserves állat, vészmadár. Halálmadár. Ezt akartam kifejezni ezzel az ábrázolással.” A homlokrész fekete alapszínű, a száj, az orrahegye és a szemrésze okkersárga. Körben a szélén szegek vannak beleverve, ezekkel a bundadarab volt felszegezve. A száj alatt az ajakrész meg van repedve, a negatív oldalán az orr töve papírral van beragasztva. — Hossza 29,5 cm, szélessége 20 cm. — 1932-ben készítette Salga.

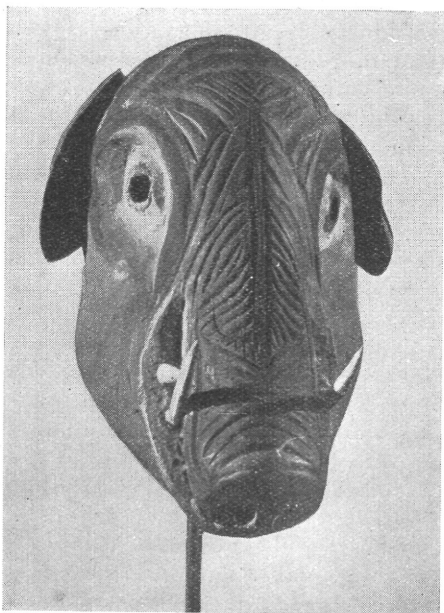
A bagoly-maszkot viselő busó jelmeze: zsákvászon lepel lekvárral bekenve és háromfi (tyúk, kacsá, liba) tollal, forrázáskor nyert dizsnószőrökkel beszőrva. Vagy végig ez a lepel borítja, vagy alatta még szalmával kitömött gatyá látszik.

A régebbi busójárásban bagoly-szereplő és maszk nem volt.

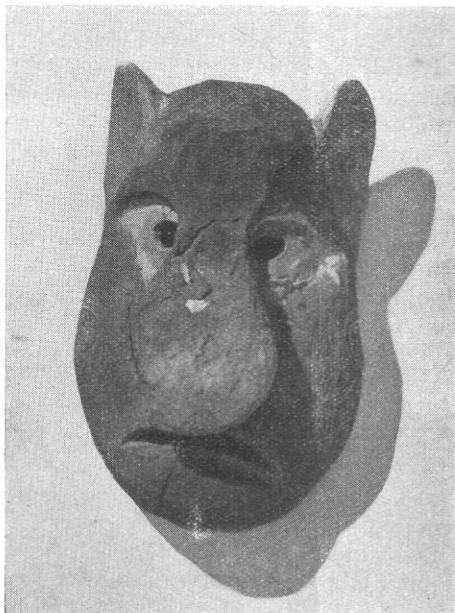
Ltsz. 57.61.6. (18. ábra.) *Szarvas-majom*. Fűzfából faragott, csaknem kör alakú állatfej, kissé lelógó orral. Stilizált, fantasztikus alakzat a *szarvas-majom* nevet készítője adta. Bár inkább medvére hasonlít, szarvak nélkül. A szarvak valódi növendékmarhaszarvak. Felhúzásához nyúl bőr volt rászögezve, amely-

ből három ujjnyi darab a homloki részen megvan. Szem-, száj- és orrnyílások vannak rajta, a szájníílásból egy darabka kitörött. (Az egyik busó ivás közben az üveget beleszorította.) A szájnííláson keresztül pipálni szoktak. Az orrlyukhoz gumicső vezetett, azon fújta ki a füstöt. Barnásszürkére, a szem feketére van festve. — Hossza 41,5 cm, szélessége 23 cm.

A szarvas-majmot alakító maskara bundát ölt, a bunda hosszú ujjaiiban két fából faragott kezet tart, és előrehajolva úgy jár, mint a majom. A szarvas majom szintén a busójárás legújabb figurái közé tartozik.

16. ábra. Mohácsi busómaszk, „disznó”
Készítette Salga István. Néprajzi
Múzeum. 57.61.4. ltsz.

17. ábra. Mohácsi busómaszk, „bagoly”
Készítette Salga István. Néprajzi
Múzeum. 57.61.5. ltsz.

A farsangi mulatsággá alakult busójárásban a fenti figurák feltűnése nem elszigetelt mohácsi jelenség. WILDHABER a walenstadti (Svájc) farsangi famaszkokról szóló tanulmányában⁴⁴ hasonló hagyománytalan maszkokról számol be. Ezeknek is külön neveket ad készítőjük, amik a későbbiek folyamán esetleg megváltoznak. Így. B. Etter walenstadti maszkfaragó egy „zsidót” akart faragni, s amikor az utcán megjelent, a „Schnapsi” nevet találóbbnak vélte. „Schnapsi” névvel örökölte Etter fia a ma is meglevő maszkot. A maszknevek között szerepel „Vils”, „Posthalter” stb. Utóbbi azért érdekes, mert a postakihordó a mohácsi farsangon is megjelent, már 1905-ben említi ERNYEY.

⁴⁴ Wildhaber, R.: Fastnacht und Holzmasken in Walenstadt, Schweiz. (In: Masken in Mitteleuropa. Szerk.: Schmidt, L.) 191—200.

A maszkkészítés

A maszkot fűzfából, lehetőleg vörös fűzfából készítik, utóbbit azért kedvelik, mert nem reped. Más fából a mohácsiak hagyomány szerint nem készítenek álarcot, míg pl. Ausztriában igen. LIPP idézett művében⁴⁵ a maszk faanyagának segítségével is tisztázza, hogy melyik vidékről került a múzeumba. Heisse rindbachi (Ebensee, Ausztria) maszkfaragó leginkább hársfából, ritkábban körtefából farag, a legjobb anyagot szerinte a cirbolyafenyő szolgáltatná, ami azonban Rindbach vidékén nincsen.⁴⁶ A mohácsiak idős, odvas fát választanak ki, a fűzfa ugyanis belülről kezd pusztulni, s kérge és a törzs külső része még ép, él, a közepe már pudvás. A pudvásodást elősegíti, hogy a kaszálókön a fűzfák ágait levagdossák, a törzs magában marad. (Az ágakat tüzelőnek használják.) A pudvás fa választásának két oka van: 1. súlya könnyebb, ami viselőjének lényeges szempont, 2. az elpudvásodott fa különböző alakzatokat teremt magán, „vannak olyanok, hogy a természet úgy alakította ki, kicsike faragással, segítséggel könnyen álarc lesz belőle”. Például megvan a szem formája, vagy majdnem az egész arc, ha egy-egy kiálló csonkot eltávolítanak, a kiütött bog helyén szemlyuk keletkezhet. A pudvás fa faragása viszont nehezebb. Ha ilyen alakzatokat mutató fát nem találnak, vastagabb tüzi fából faragják ki a maszkot. Ez az anyagválasztási mód a régebbi. A maszknak való fát faragáskor választják ki a széthányt tüzifacsomóból, nincs meg a többéves szárítás mint Rindbachban, ahol azért tartják a hársfadarabot három évig a tető alatt, hogy szilárdabb, kevésbé máló legyen és kékes színt nyerjen.⁴⁷ A kiválasztott hasábfából mindenekelőtt a maszk méretének megfelelő hosszúságot vágják le, ez 25—30—35 cm. Azután a hasábot ketté hasítják, a gömbölyű fa két feltekére esik szét. Az egyikből faragják a maszkot. A domborulat íve nem kell megfeleljen az álarc domborulatának, lehet lapos is. A múlt században deszkaszerű lapos álarcok voltak.

A maszkfaragás bizonyos primitív eszközkészlettel történik. A tulajdonképpeni álarc kifaragásánál nem szerepel fűrész, gyalu, kalapács. A vésőt használják, de nem kalapácsolva, hanem hornyolnak vele. Főszerszámai a balta, kés és a kovácsolt vasból készült ún. *cigányfűrő* (cigánykovácsok készítették).⁴⁸ A maszkfaragás eszközanyagának primitívségére MEULI is felhívja a figyelmet.⁴⁹

A faragás és formázás kialakult sorrendben történik. Először a maszk külső, domború oldalát faragják ki, s csak azután kerül sor a homorú oldal kivágására. Legelőbb az orr emelkedik ki, ezért azt körvonalazzák először, majd a szemeket rajzolják ki és mindjárt ki is fúrják, mert a vastagabb fa kevésbé reped el a fúrásnál, mint az elvékonyított. Az orr után a szájvonalat jelölik ki. A száj körüli merev peremet metszik ki, utána bicskával mély barázdát húznak a ceruzával megrajzolt szájvonalon. Az így bevágott szájnyílás helyéről kés hegyével kezdik kiszedni a faanyagot oly módon, hogy a fogsor maradjon. Előbb az egyes fogak közötti réseket vágják ki és csak azután választják

⁴⁵ Lipp: i. m. 100, 103.

⁴⁶ Mais: i. m. 2.

⁴⁷ Mais: i. m. 3.

⁴⁸ Az eszközanyag primitívsége felveti egy olyan vizsgálat lehetőségét, mint amilyen módon K. Csilléry Klára az ácsolt ládát feldolgozta a munkaeszközök és munkatechnika összefüggésében. (K. Csilléry K.: Az ácsolt láda. MTA II. Oszt. Közl. 1950. 231—284.)

⁴⁹ Meuli: Schweizer Masken. 152.

ketté a felső és alsó fogsort. Néha a két fogsort nem is választják el egymástól, csak barázdát húznak, nem vágják át, hogy keményebb legyen. A fogsor közötti barázda megvonása után az egyes fogak végső megformázása, kifaragása következik. Az állat akkor kezdik faragni, amikor az orrot, mert körülbelül annyira ugrik ki; az orr és áll faragása párhuzamosan halad.

A maszk pozitív felének — orr, áll, szem, száj — kifaragása után kezdik el mélyíteni a hátsó oldalát. Az eddig teljesen lapos volt. Először a szemnél és a szájnál mélyítik ki, mert a szájnylátsnál látják pontosan, hogy hol van az orr és így tudják az orr helyét a negatív oldalon kivájni. Közben-közben felpróbálják maguknak, vagy ha más számára készül, az illető arcára. Úgy kell kimélyíteni a maszkot, hogy a pereme az arccsontra támaszkodjék, a lapos nem jó; viccből ui. szájba szokták verni a busót, orrát, száját beleverné a fába. Amikor hátul is kimélyítették, kifúrják az orrnyílásokat és kidolgozzák hátulról is az egyes fogakat. Egyik fogat már a készítésnél kitörlik, hogy a busó azon keresztül pipázhasson. Ezért hiányzik egy fog minden múzeumi álarcon.

A formázás technikai oldalán túlmenően felmerül a kérdés: honnan veszik a formát, a megformálandó arc képét. Erre nézve Salga, a ma élő legtehetségesebb maszkfaragó mondott érdekes adatokat. Szemléletesen magyarázta el, hogy — főleg álmatlan éjszakákon szokott megtörténni vele, amikor az ágyban tünődik — hogyan jelennek meg fantáziájában különböző arcok, több kevesebb élességgel furcsa alakzatok, amelyek közül egy-egy arc mind élesebben bontakozik ki. Alig várja, hogy virradjon, kiugrik az ágyból s azonnal nekifog a látott arc alapján a maszk megformázásához. Kezébe véve a fadarabot már csak a kész figurát látja benne, a lefejtendő farészek nélkül. Itt nyilván a művészi alkotás lélektani folyamatáról van szó. Teljes joggal kiált fel MEULI is Anton Albert Villi emsi maszkfaragóval kapcsolatban — aki mint legényke egy heverő fejtuskóba emberi arcot látva bele, elkérte és estére már a belőle faragott maszkkal ijesztette meg az ajándékozót —: „Erzählt man nicht ähnliches von Michelangelo?”⁵⁰ — Az elmondottak nemcsak Salgára vonatkoznak, más fiatalabb mohácsi maszkfaragók is megerősítették az általa kifejtetteket. Karda Mátyás is részletezte, milyen eleven, fényképszerű élességgel szokta maga előtt látni a megfaragandó álarc képét. Egy Filákovics nevű maszkfaragó azt hangsúlyozta, hogy ha nem látja az

18. ábra. Mohácsi busómaszk.
„Szarvas-majom”
Készítette Salga István. Néprajzi
Múzeum. 57.61.6. ltsz.

⁵⁰ Meuli: i. m.

ember előre maga előtt a kifaragandó arcot, akkor nem is sikerülhet a maszk. MAIS többször említett rindbachi maszkfaragójáról — akinek maszkfaragása apró részleteiben is kísértetiesen egyezik a mohácsiakéval — írja: „Eine Eigentümlichkeit Heissli ist es, dass er die Grundform der Maske schon beim ersten Zurichten des Werkstückes im Kopfe hat, ohne jedoch irgendwelche Vorlage zu verwenden.”⁵¹ Az is a maszkkészítés sajátosságai közé tartozik, hogy egy maszkfaragó sem farag két egyforma álarcot: azt mondják, szinte lélektani lehetetlenség. Nem jelentene élvezetet a másolás, szükségét érzik a változtatásnak.

A maszk kifaragása után következik a festés. Régen a maszkok alapszíne vörös volt, a maiak élénk színeket disszonáns együttesben használnak vagy állatmaszkoknál természetes színezésre törekednek. A lötschentali (Svájc) mai groteszk maszkokat egy emberöltővel ezelőtt szintén vörös színűek előzték meg.⁵² A rikító színek alkalmazásában főleg Salga jár elől. A festék anyagát bolti olajfesték, összetört kőpor, színes föld, tinta (Salgánál cipész-tinta) szolgáltatja. Eltekintve Salga maszkjaitól, a régiak vörös színét a szemöldök barna vagy feketére festése egészítette ki, az ajkak kékes vörösek, a fogak fehérek voltak. A vörös alapszínt a Mohácson található rómaiakori élénk piros cserepek, téglák (valószínűleg terakotta) porának firnisszel való keverésével adták.

A frissen festett álarcot behintik hamuval, utána felakasztják a kéménybe, hogy megfüstölődjön, megbarnuljon, „öreg színt” kapjon. A patina-adás Svájcban is ismert, pl. a múzeumi leltárkönyvekben „aus Graubünden” bejegyzésű régi maszkokról kiderült, hogy az élő Albert Anton Willi emsi maszkfaragó készítette őket, anélkül, hogy családi szándéka lett volna.⁵³

Következik a bunda felerősítése. A formázás, negatív oldal elkészülte után az álarc peremeibe körbe lyukakat fúrnak, ehhez varrják most az elnyűtt ködmenből származó báránybőrdarabot. Varrószálul kenderfonal, vékony spárga, vagy a bőr széléből levágott bőresík szolgál. Némelyik maszkra szarvat is erősítenek. A szarvakat forró vízben főzik egy vagy másfél órát, hogy a belső csontos rész kiessék belőle. Utána megfűrik és a maszk homloki részére szegeznek. Csak megfelelő vastagságú maszkra lehet szarvat szegezni. A szarvasmarha mellett kos és kecskeszarvak szerepelnek a maszkokon.

A busójárás egyéb tárgyi kellékeire itt nem térünk ki. Csupán azt említjük meg, hogy azokat is primitív eszközanyaggal, fűrész, gyalú, kalapács nélkül készítik. Legfeltűnőbb ez a hosszú fakürt esetében, amelyet a második világháborúig fűrész nélkül készítettek, a kivájandó fatörzset fejszével hasították ketté. A két félre hasított törzset csatornaszerűen kivájták, majd ismét összeillesztve fűzfaguzsokkal fogták össze. A csillagos buzogány és a kereplő szegelés, vas részek nélküli előállítását szintén egy régebbi technikára mutat.

A maszkfaragás mindig bandákban történik, idősebb, ügyesebb maszkfaragónál összegyűlve dolgoznak karácsony és farsang között. Ez a tény a maszkfaragásban az ismeretek továbbadását biztosítja. Emellett talán rituális gyökerei is vannak. Akik egy csoportban fognak alakoskodni, azok faragnak együtt — talán az avatásra való közös felkészülés halvány emlékeként.⁵⁴

FÖLDES LÁSZLÓ

⁵¹ Mais: i. m. 4.

⁵² Meuli: Schweizer Masken. 150.

⁵³ Meuli: Schweizer Masken. 153.

⁵⁴ Vö. az említett román legény és férfi avatásokra való közös felkészülést.

Die Busómasken des Ethnographischen Museums zu Budapest

Diese Studie befasst sich mit den Busómasken des Ethnographischen Museums zu Budapest. Wie bekannt, kommen in unserem Landesgebiet Holzmasken einzig bei den Mohács-Schokazen (Volksgruppe südslawischen Ursprunges) vor und ausserdem bei einer archaischen Gruppe des Siebenbürgischen Ungartums, den sogenannten Siebendorf-Csángó.

Busó (spr. Buschó) nennt man den Mummenschanz, den die Schokazen von Mohács bei ihren Faschingsfesten (Poklada) mit ihren von Tierhaut verkleideten Holzmasken vollführen. Die Schokazen selbst gebrauchen eher die Wortform »Busu« (spr. Buschu). In Mohács nennt man die Busómasken »Lárfak«, vermutlich aus »Larve« abgeleitet.

Die Studie gliedert sich in drei Teile. Absatz I ergänzt frühere Publikationen (siehe Fussnoten 11, 12) mit eigenen Forschungsergebnissen und weist nach, dass im Busóbrauch — neben den Motiven des von bisherigen Forschern betonten Fruchtbarkeitszaubers — auch die Umrisse eines primitiven *Weiheritus* wahrgenommen werden können: das Wesen der Masken gehört auch hierher. Auf den *Weiheritus* verweisen z. B. das geheimnisvolle Gepräge, das Inkognito, Vorbereitung und Marsch in Kolonnen, das »baó-baó«-Brüllen der Vermummten, Imitation von Tierstimmen, Lärmen mit Klappern, auffallend getragene hölzerne Keulen. Das von den Busó geübte Ringen trägt ausgesprochen den Charakter der Kraftprobe (Auforderung zum Ringkampf: »Komm grosser Held!«, zum Unterlegenen: »Geh schlafen, zum Busó bist du noch zu schwach!«). Nicht in letzter Linie verweist der abschliessende grosse Rundtanz auf dem Busóplatz (Koloplatz) um einen brennenden Scheiterhaufen auf das Brauchtum des *Weiheritus*. Die in *Weiheriten* allgemeine mythische Darstellung der Wiedergeburt aus dem Tod kann in verkleinerter Form gefunden werden: ein sich tot stellender Busó wird von seinen Kameraden dramatisch betrauert. Der Ursprung des Busóbrauchs aus einem primitiven *Weiheritus* wird von der Tatsache begründet, dass wir es nicht mit einer abgesondert dastehenden Gegebenheit zu tun haben, ähnliche Überlieferungen erscheinen auch in verschiedenen Kunstgattungen der Bulgaren (Russalzi), Rumänen (Caluşar, Junii, ceata), Bukowinaer und Siebenbürger Székler (Bethlehemsiele). Der Busóbrauch als Ganzes gehört zum Kreis des balkanischen Neujahrs- und Faschingsbrauchtums, während die Masken nahe Verwandtschaft zu tirolischen und salzburgischen Holzmasken zeigen.

Das Ethnographische Museum zu Budapest besitzt 16 Mohács-Busómasken, sie kamen bei drei Gelegenheiten in den Besitz des Museums und gehören auch drei Stielgattungen an. Die 1905 von Josef Lichtenecker erworbenen Masken (Bild 1—6) stellen Menschenantlitze dar, starre, gerade Züge und ebene Blächen sind für diese Masken kennzeichnend. Der Borstenschmuck war durch die zwischen Nase und Mund gebohrten vier Löcher fesgebunden, aber nur auf einer Maske blieb der Schnurbart erhalten. Jede Maske trägt an der Kante im ganzen Umkreis gebohrte Löcher, durch diese waren die müthenartigen Lammfellstücke genäht, mit deren Hilfe die Maske über den Kopf gestülpt wurde. Die Grundfarbe der Masken ist rot, die der Inventarnummer 60.467 ist giftgrün, Zähne und Augen sind weiss, Augenbrauen schwarz. Die Innenseite der Masken ist flach, bretartige, ihr Stirnteil ist verdickt und dadurch unterscheiden sie sich auch von der folgenden Maskengruppe.

Die 1928 vom Museum erworbenen Masken (Bild 7, 8, 9) stellen gleichfalls Menschenantlitze dar, aber in viel natürlicherer Weise. Ihr Streben nach Natürlichkeit kennzeichnen geschweifte Augenbrauen, ein rundes Gesicht, in der Mitte sich verstärkende Lippen, ausgebildete Nasenflügel u. a. m. Diese Masken tragen keinen aus Borsten gefertigten Schnurbart sondern dieser ist auf das Holz gemalt. Die Grundfarbe der Masken ist nicht einheitlich, bei der als die älteste erscheinenden Maske (Bild 7) ist die Grundfarbe schwarz, bei der zweiten (Bild 8) rotbraun und bei der dritten (Bild 9) rot. Zähne und Augen sind weiss, der Bart ist schwarzviolett. Die im Bild 7 gezeigte Maske wurde mehrmals umgemalt. Die zur Befestigung der Fellmütze dienenden Löcher fehlen bei diesen drei Masken. Im Gegensatz zu den flachen Innenseiten der früheren Masken ist ihre Innenseite trogartig ausgehöhlt und die Maske ist durchwegs 1—1½ cm dick, auch ihr Stirnteil verstärkt sich nicht und deshalb konnten den zu diesem Typ gehörigen Masken keine Hörner aufgesetzt werden. (Die Abmessungen der Masken nennt Fussnote 30).

Die dritte Gruppe der Busómasken (Bild 12—18) wurde 1957 vom Museum von ihrem Hersteller, dem Schuhmacher *István Salga* in Mohács erworben. Die meisten der Masken waren im Fasching benutzt. Die derzeit in Mohács volkstümlichsten Salgaschen Masken bedeuten in Mass, Form und Farbgebung einen grundlegenden Wechsel, obgleich ihr Hersteller die Maskenerzeugung von alten Mohács-Maskenschnitzern erlernt hat. Keine einzige stellt ein natürliches Menschengesicht dar, sondern Tierköpfe und phantastische, groteske Figuren. Jede trägt einen eigenen Namen z. B. *Indianer*, sie bekam später Hörner und hiess *Gehörnter Indianer*, *Kuh*, *Stier*, *Teufel*, *Wunderhirsch*, *Eule*, *Hornaffe*. Diese Figuren haben am alten Busóbrauch nicht teilgenommen, verbildlichen aber den Wechsel des Brauchs, der zum

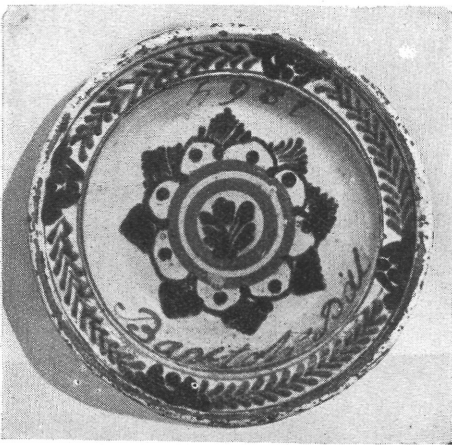
karnevalsmässigen Aufmarsch wurde, an dem auch die übrigen Nationalitäten der Bevölkerung von Mohács, Magyaren, Deutsche und Serben teilnahmen.

Der dritte Absatz schildert ausführlich die Anfertigung der Masken. Als Grundmaterial der Masken dient Weidenholz. Das Schnitzen der einzelnen Teile der Masken geschieht in einer traditionell bewahrten Reihenfolge, ähnlich wie bei der von Mais beschriebenen *Rindbacher Maskenschnitzerei* (vorerst das Schnitzen der Aussenseite und nach deren Vollendung der Innenseite). Das dabei gebrauchte Werkzeugmaterial ist auffallend primitiv (Axt und Schnitzmesser, während Tischlerwerkzeuge wie Säge und Hammer nur nebenbei benutzt werden). Besonders interessant ist, was die Maskenschnitzer darüber berichten, wie sich das Bild der zu verfertigenden Maske in ihrer Phantasie entwickelt, bevor sie mit der manuellen Arbeit beginnen. Meister Salga schweben gewöhnlich in schlaflosen Nächten die unterschiedlichen wunderlichen Gestalten vor, er kann danach nicht einschlafen und beginnt am zeitigen Morgen, sie auszuschnitzen. In dem zur Hand genommenen Holzstück sieht er nur noch das fertige Gesicht, ohne die erst abzutrennenden Holzteile. Der Maskenschnitzer Karda sagte, er sieht die anzufertigende Maske so klar vor sich, als wenn er ein Lichtbild vorliegen hätte und der Maskenschnitzer Filákovics betonte, wenn man die zu verfertigende Maske nicht vor seinem geistigen Auge sieht, kann die Maske auch nicht gelingen. Einhellig sagen sie aus, ein Maskenschnitzer schnitzt nie zwei völlig gleichförmige Masken sondern die Masken variieren immer ein wenig. Früher waren die Masken rot, die Farbe wurde aus zu Pulver zerkleinerten Tonscherben aus der Römerzeit gewonnen, neuerdings werden groteske und ungewöhnliche Farbkompositionen benutzt. Die frisch bemalte Maske wird mit Asche bestreut und in den Kamin gehängt, dass sie braun wird, »die Farbe des Alters« bekommt. Zum Schluss wird das Lammfell aufgenäht und manchen Masken werden auch Hörner (Rinder- und Schafhörner) aufgesetzt. Zu jedem Fasching wird an den Masken etwas geändert: Hörner werden befestigt, die Maske wird neu bemalt u. a. m. Das Maskenschnitzen geschah immer in Gruppen, jene haben zusammen geschnitzt, die ein und derselben Gruppe angehörten, vielleicht als unbewusstes Gedenken an die gemeinsame Vorbereitung zur Weihe.

Beszterce vidéki cserépedények a Néprajzi Múzeumban

Erdély, miként más etnikai területek is, a kerámiai problémák megoldatlan tája. A magyar, román és szász fazekasok készítményei a fazekas-kereskedelem útján széles területre elterjedtek és összekeveredtek, annyira, hogy azoknak elkülönítése csak gondos kutatásokkal tisztázható. A múzeumi gyűjtemények feljegyzéseiben általában csak a lelőhelyet tüntették fel, a tárgy származási helyét a legkritkább esetben. Ebben a kérdésben a bizonytalanság az újabb irodalomban is megnyilvánult,¹ azért megbecsülendő minden adat, amely nyomravezetőül szolgálhat az egyes területeken található kerámiai anyag meghatározásában, egyes fazekasközpontok anyagának elterjedésében.

Amennyire a rövid kutatási idő engedte, megragadtam az alkalmat, hogy Beszterce környékén a kerámiai tárgyak gyűjtése során azoknak származását is vizsgáljam. Ez a munka módot adott arra, hogy a helyi román fazekasok munkáját és a fazekaskereskedelem révén idekerült magyar mesterek alkotásait elkülöníthessem, miáltal a román és a magyar anyagot ezen a területen világosan el tudjuk határolni egymástól.

1. ábra. Korondi tányér Bartók Pál
1864. felírással,
Major. Népr. Múz. Ltsz. : 58.38.1.

2. ábra. Korondi dístányér,
Borgóprund. Népr. Múz. Ltsz. : 139.183.

¹ Slatineanu, B.: Ceramica românească. București, 1938. 230.

3. ábra. Korondi tányér, kék kobalt zománccal, írott, 1908-as évszámmal, Felső-Borgó. Népr. Múz.

4. ábra. Korondi díztányér esigavonalas díszítéssel, Alsó-Borgó. Népr. Múz. Ltsz.: 139.182.

5. ábra. Tordai tányér

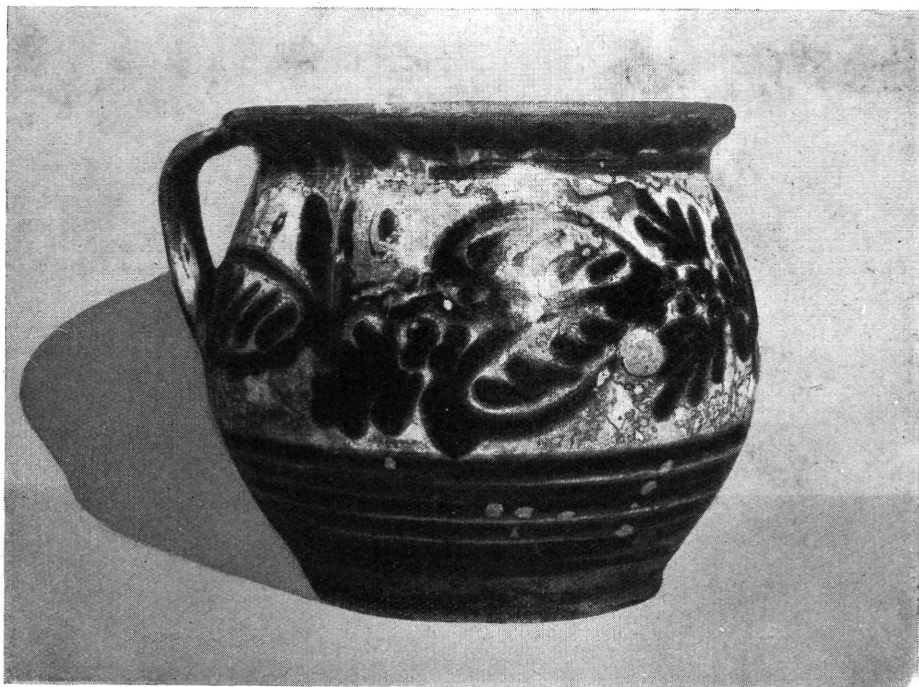
6. ábra. Tordai tányér

1943 augusztusában bejártam Beszterce környékét a Radnai havasokig és a román községek házeit átvizsgálva változatos cserépedény-anyagot gyűjtöttem össze Múzeumunk számára. Közben közvetlenül megfigyelhettem a román fazekasok munkáját és művészetét.

A Borgói havasok alján települt Alsó- és Közép-Borgó nagy kiterjedésű, román lakosságú községeket helybeli fazekasok látják el a házi szükségletre szolgáló edényekkel. E mellett azonban régebben fazekas-vándorkereskedők-

től is vásároltak a helybeliek, főként díszedényeket. Az itteni gyűjtés hasznos tanulságokkal járt a román és magyar cserépedény-díszítmény kérdésének tisztázása szempontjából.

A régi edények között akadtam néhány olyan díszített tálra és bokályra, amelyek tisztázták az eddigi kétségeket, s világosságot derítettek egyes edényformák, illetőleg díszítmények román vagy magyar eredetére nézve kialakult hibás állításokra. E mellett tárgyilagosan megállapíthattam, és a magyar anyagtól elkülöníthettem néhány eredeti, valóban román kerámiai motívumot,

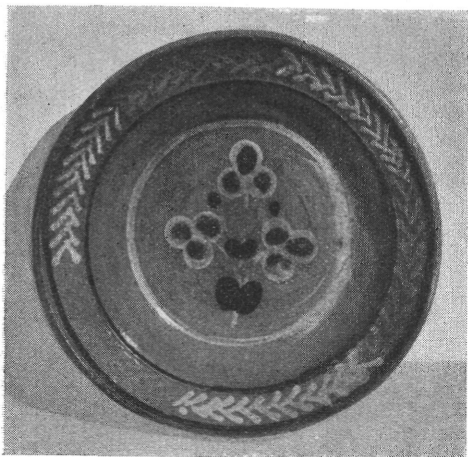

7. ábra. Zsírosfazék,
Alsó-Borgó. Népr. Múz. Ltsz. : 139.179.

amelyek kiforrott, elvont vonalvezetésükkel jellegzetesen kiváltak. Eddig ez az anyag nem volt ismeretes, holott az edények népművészeti értéküknél fogva is megérdemlik, hogy ismertessük és tisztázzuk benne a valóban román elemeket.

Majorban, Alsó-Borgón, Közép-Borgón és Borgóprundon gyűjtöttem mind szobadíszítésre, mind pedig használatra szánt tányérok, amelyeket nagy részben a Néprajzi Múzeum részére megszereztem, részben pedig rajzban örökítettem meg.

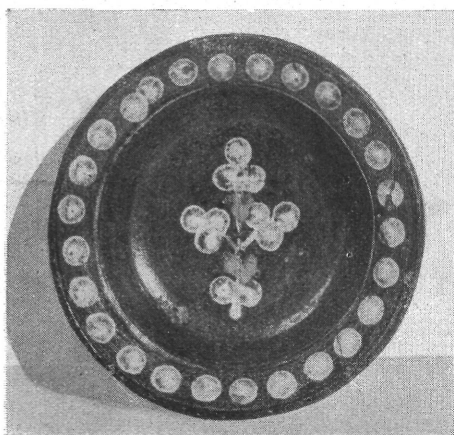
Egyesekről idősebb román parasztok vallomása szerint határozottan megállapíthattam korondi eredetüket. Fehér alapon barna és kék zománcal írott díszítmények, a tányérok közepén általában négyszimmetriások, de elvétve akad egy-egy öt-hat sugarasan elrendezett motívum is. A négyszugarúak

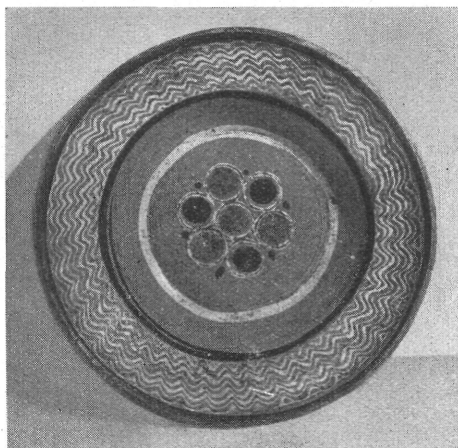
8. ábra. Román dísztányér,
Közép-Borgó. Népr. Múz. Ltsz.: 139.193.

9. ábra. Román dísztányér,
Közép-Borgó. Népr. Múz. Ltsz.: 139.191.

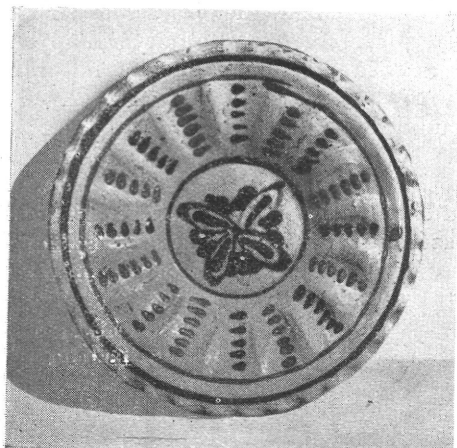

10. ábra. Román dísztányér,
Közép-Borgó. Népr. Múz. Ltsz.: 139.190.

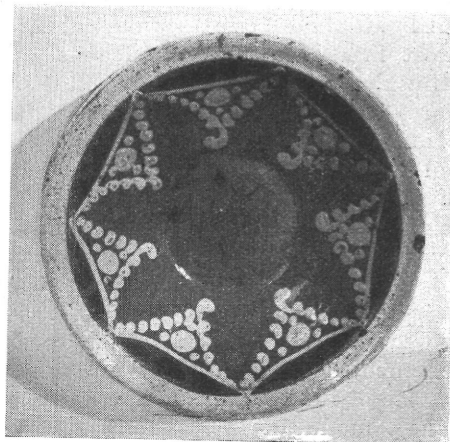

11. ábra. Román dísztányér,
Közép-Borgó. Népr. Múz. Ltsz.: 139.189.

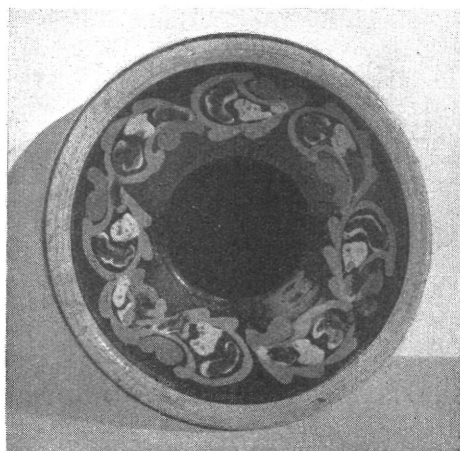
a bizánci kereszt hatására görögkeleti román ízlés szerint alakultak, és a fazekasok, akik ezeket a szobákban használt dísztányérokat általában rendelésre készítették, tekintetbe vették a használók igényeit. A fazekasok pedig, amint azt idősebb román férfiak állították, Korondról hozták a tányérokat. Egy bizonyítóértékű tányért sikerült is találnom 1864-es évszámmal és *Bartók Pál* felírással (1. ábra). Tófalvi Sándor korondi volt gazdálkodó szerint a tányérokat Székelyudvarhelyen készítették. A Bartók család itt élt és fazekasok voltak. Főként tányérokat készítettek, amelyeket a korondi vándor cserépedény-kereskedők szállítottak el. A szekér közepét fazék-félékkel rakták meg, a szélére rakták a tányérokat. Így az udvarhelyi tálak és tányérok korondi

12. ábra. Bordás szegélyű dístányér,
Közép-Borgó. Népr. Múz. Ltsz.: 58.38.2.

13. ábra. Román tányér 1910-ből
Népr. Múz. Ltsz.: 139.188.

14. ábra. Barokkos mintájú román tányér,
Közép-Borgó. Népr. Múz. Ltsz.: 196.191.

15. ábra. Román dístányér,
Közép-Borgó. Népr. Múz. Ltsz.: 139—195.

néven terjedtek el. SLATINEANU a Fogaras vidéki kerámiára nézve is megállapítja, hogy korondi fazekasok látták el a román lakosság szükségletét.² CONSTAN-
TINESCU is megállapította ezt.³ SLATINEANU egy a Bartók Pál felírású tányér

² Ua.

³ Constantinescu, M.: Ceramica populară. (Ceramica din Dragus, Jud. Făgăraș, și atelierele de Olarie din Corund, Jud. Odorhei.)

Ebben leírja a korondi fazekasok általánosan ismert munkáját, de a korondi edények motívumait nem elemzi és nem hasonlítja össze a fogarasi román edények mintáival, ami által a román edények jellegzetességét tisztázhatta volna. Fontos a mi szempontunkból, hogy a dragusiak, vajdahunyadi, tordai, de legnagyobb mértékben korondi fazekasoktól vásároltak cserépedényeket.

középső motívumát ábrázoló tányéرت mutat be Szeben vidékéről, könyvének XLIV. tábláján, és ezt románakk tartja. A Major községből való tányér alapján most már kétségtelenül megállapíthatjuk: ez a minta, illetőleg a hasonló stílusban írott tányérok korondi illetőleg udvarhelyi származásúak. (2.—4. ábra) SLATINEANU máshol ugyancsak udvarhelyi származású edényekről bizonytalanul írja, hogy azok „román vagy magyar tányérok”⁴, ismét máshol „nagy román tálak Fogaras vidékéről”⁵. Ugyanazokkal a motívumokkal díszített tányérok mind Beszterce, mind pedig Fogaras vidékére korondi fazekasok szállították a román falvak részére. A tányérok szegélydíszítményében jellemző a kettős vonalakkal vagy rózsákkal elválasztott rozsmaring koszorú, illetőleg az egymást keresztező leveles díszítmény.

A korondi tányérok mellett vannak olyan darabok is, amelyeket tordai származásúnak mondanak az öregek. Ezekre ugyanaz a szegélydíszítmény jellemző, de a tányérok éle hullámosan cifrázott. A hullámosan cifrázott élű tiszta kobalt-kékkel díszített zöld zománcszegélyű tányérok tordai származásúnak mondták (5—6. ábra).

A más vidékről idekerült magyar fazekasok készítményei után térjünk rá a helybeli mesterek munkájára.

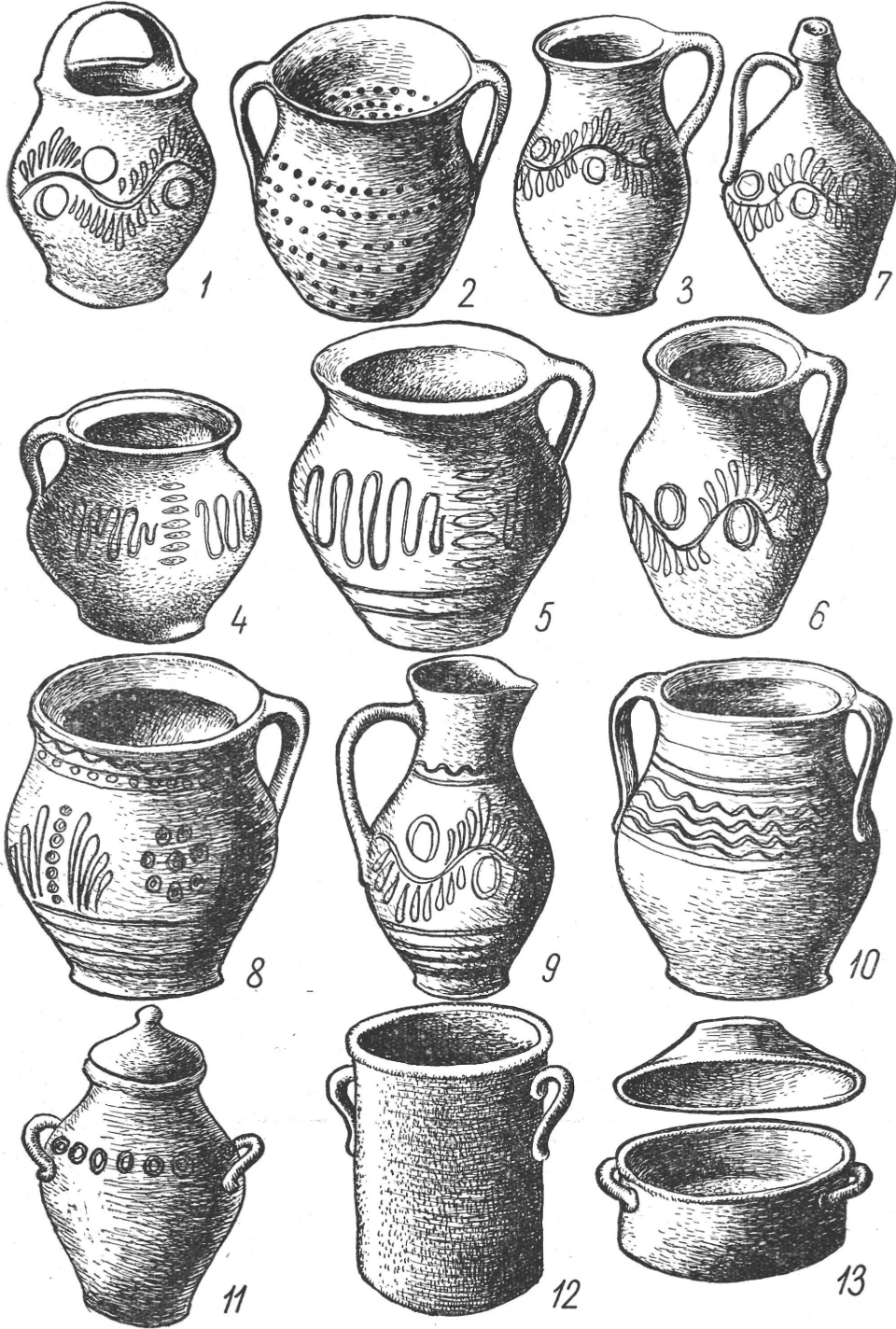
1935-ben, 50 éves korában elhalt *Florea Corciuli*, aki 1923 körül készítette a 7. ábrán bemutatott, szaruval írott nagy levelekkel és rózsákkal díszített fazekat. Alul hullámos és két párhuzamos vonallal határolta a fődíszítményt. A kék kobalt zománcot a helybeli fazekasok is szívesen használták régebben, de újabban már többszínű zománcokkal dolgoznak.

Közép-Borgón 1910 körül dolgozott *Trisca Moise* (meghalt 1924-ben), akitől három darab tányér maradt fenn, amelyeket Közép-Borgón gyűjtöttem. A tál 23.5 cm átm., 6.5 cm mély. Vörösessárga alapon 7 csúcsíves alakot fehér virágzás kerít be, a csúcsokat fehér íves vonal köti össze. Az íveken belül 3—3 zöldmázás, szabálytalan folt tölti ki a teret, velük szemben, a csúcsívek között egy nagyobb és két kisebb fehér folt van. A másik tányér 21.5 cm. átm., kisebb tálacska zöldmázás alapon, közepén sárga, kék foltokkal írott virágcsokorral, a szélén kék és sárga szív alakokkal. A harmadik tányér is zöld alapon virágzott barna, sárga és kék zománcsal. Ennek közepén négy sugarú elrendezésben, négy barna keretes szív között, melyeknek belsejében kék, sárga és fehér folt van, négy vörös sárga szív ékelődik be. A tányérszegély díszítménye fehér félkörök között kék félkörök sora.

Színezésben és stílusban az utóbbi edényekhez hasonlóak voltak a *Trisca Joan* alsóborgói fazekas tányérjai. *Trisca Joan* tányérjainak alakja és díszítményei azonban változatosabbak. Főként a zöld zománcos alapot kedvelte és nagy kerek foltokkal virágzott, amiben különleges egyéni stílusa alakult ki. A szívből kiemelkedő száron három ág végén hármasszirmú virágok vannak, közepükön zöld pettyekkel. A tányér szélét fehér kerek foltok sora vagy rozsmaringsszal által határolt fekete színű szív sor díszíti s ezek között okker és fehér harántcsíkok vannak. Ugyanezeket a díszítményeket okker alapon is alkalmazta. Különleges csipkés szegélyű tányérja zománc alapon idegen befolyás alapján fehér pontsorokkal és csíkokkal díszített, közepén négyszögű fehér virágzással. (Ltsz. 139.194.) Hasonló ehhez hullámosan kidomborodó széllel, fűrészes szegéllyel készült tányérja, ovális barna és zöld foltokkal díszítve (12. ábra).

⁴ Slatineanu i. m. a XLV. tábla c, d ábrája alatti tányér román vagy székely.

⁵ Uo. a XLIV. tábla a. ábrája alatt nagy román tál Fogaras vidékéről.

16. ábra. Használati edények.
Román fazekas készítette a falu részére. Alsó-Borgó

17. ábra. Purcilean Vasile alsóborgói román fazekas írószaruval díszíti a fazekat.
Népr. Múz. F. 91.158. (Szerző felvétele.)

Danilov Vrincián középborgói fazekastól hét tányért sikerült szerezniem, melyeknél a díszítésben barokkos hatás érvényesült. A mély tányér fehér alapon feketén keretezett, belseje sötét barna alapon zöld és barna virágzású, közben kék és fehér foltokkal. A tányér szélét 7 barokkos ívelésű virágalak díszíti.

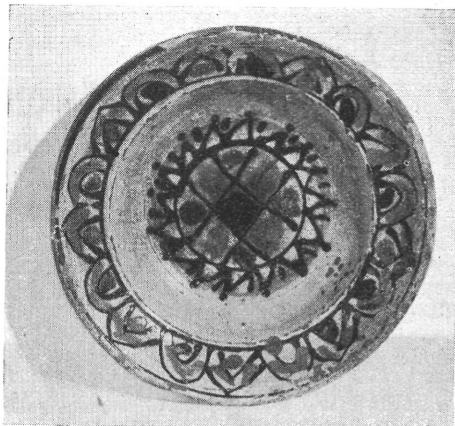
Alsó-Borgón még három dolgozó fazekas munkáját ismerhettem meg. Egyik *Tala Macedon*, aki a falu részére készített használati edényeket, melyeket egyszerű motívumokkal, kevés változatossággal díszített. Író szaruval és báránybőrből való fésűvel is cifrázott edényeket a nyak alatti részen (16. ábra).

Használati edényeinek sorozatát mutatom be rajzban a mellékelt táblán. A rajzok sorszama szerint:

1. tejes fazék : *coșarcă pentru lapte*
2. szűrő fazék : *hordău pentru străcurat*

18. ábra. Dísztányér, Alsó-Borgó.
Ltsz. : 139.185.

19. ábra. Dísztányér, Alsó-Borgó.
Ltsz. : 139.187.

3. tejes köcsög : *cupă pentru lapte*
4. tejszeles bögre : *hârb pentru groștior*
5. főző fazék : *hârb*
6. literes köcsög : *hârb*
7. vizes korsó : *ulcior*
8. főző fazék : *oală mare pentru foc pentru gălușche, căpustă*
9. nagy fazék : *hordău mare pentru zeamă și zupă*
10. vizes kanta : *cantă pentru apă*
11. cukros fazék : *hordau pentru zachăr*
12. fazék : *oală de platen*
13. főző lábas fődővel : *crastol*

Másik fazekas *Purcilean Vasile* (74 éves), még szaruval szépen virágozta edényeit. Elég változatos, sajátos motívumaival dolgozik, amelyeknek vezérdíszítménye a fenyőág és a virág. Zöldes árnyalatú, sötét barna alapon zöldes fehér a virágzás. Szivalakú tőből indul ki az ág, a virág szára, amelynek két

oldalán tulipánszerű szírom karanyarodik, vagy legyezőszerűen szétterülő egy-egy kacsakaringós szírom, a szár mellett közvetlenül egy-egy pontsört pettyentett a mester. Az edény alját körbe haladó több sor vonal díszíti, amelyek egymást szertelenül keresztezik. A két fő virágmotívumot függőleges ívben kanyargó ciklois-szerű hullámvonal választja el. Ez *Purcileannak* jellegzetes díszítője, amelyet csak kis eltérésekkel variál edényein.

A harmadik fazekas, akinek munkáját láthattam, *Robotin Gheorghe* (72 éves), Vámújfaluból, Szatmár megyéből került 1920 táján Borgóra. Mint magyar fazekast emlegették, bár görögkatolikus volt. Sajátságos stílus két tányéron látható. Ezek közül is egyik jellegzetesen négysugaras beosztású, a másikon vastagon lekeretezett barna vonalakkal zöld, sárga és kék foltokkal vázolt virágozás van. A tányér szélén zölde szemű, barna konturos, sárga-zománcú félkörök, szegletesen kihegyesedő részekkel váltakozva koszorúba sorakoznak. Ezek a régebbi készítményei. Újabban hullámvonalakkal díszíti a fazekakat. A hullámvonal egyik oldalán a hullámvölgyben nagy kerek foltok vannak, az ellentétes, domború oldalon pedig rozmarin levelek ülnek. Ezt a motívumot átvették a többi fazekasok is, főként *Tala Macedonra* hatott a *Robotin* díszítő művészete.

Még egy öreg fazekast emlegettek, *Ionita Matronit* Alsóborgón, de ennek megismerésére már nem volt módom.

GÖNYEY SÁNDOR

Bistritzer Töpfergeschirr in der Sammlung des Budapester Ethnographischen Museums

Der Verfasser hat die rumänischen Dörfer der Bistritzgegend Alsó-Borgó, Közép-Borgó, Felső-Borgó, Borgó-Prund und die im Tal der Szamos am Fusse der Radnagtscher gelegenen rumänischen Majordörfer durchforscht und dort für das Ethnographische Museum viel Töpfergeschirr gesammelt.

Dieses Geschirr kam zum Teil aus der Gegend von Korond und Udvarhely zum Teil aus Torda hier her, aber auch mehrere ortsansässige Töpfer haben für die Bevölkerung der Dörfer verziertes Gebrauchsgeschirr angefertigt. Durch vergleichende Prüfung der Geschirre gelang es, das durch Wandertöpfer hierher gebrachte ungarische Töpfergeschirr von dem an Ort und Stelle hergestellten rumänischen Tongeschirr gut zu unterscheiden und damit auch die in der Fachliteratur (Werke von Slatineanu und Constantinescu) verbreiteten Unklarheiten und Fehler zu eliminieren.

Slatineanu berichtet über einzelne Geschirre aus der Gegend von Fogaras, Schüsseln und Teller, die er als rumänisch vermeint. Der vom Verfasser in Major erworbene Teller mit der Beschriftung Bartók Pál 1864 und andere Geschirre beweisen, dass die Geschirre aus Udvarhely stammen. Der Verfasser führt auch Erzeugnisse von künstlerischem Wert mehrerer rumänischer Töpfer vor, von diesen haben einzelne noch 1940 gearbeitet und ihr Geschirr in ihrem eigenen, individuellen Stil verziert.

Dohánytermesztésünk egy eddig ismeretlen eszközéről

(A luklocsoló)

Újkígyóson, az 1956-os gyűjtőutam alkalmával találtam a következő tárgyat: egy korsó formájú, fül nélküli cserépedényt, amelynek ugyanolyan nyaka s rajta tág kifolyó lukja volt, mint a nyári időkben az aratók vizes-korsójának, csak hogy az edény oldalán, lent a fenekéhez egy-két ujjnyira, tenyérynyi széles nyílás díszelgett. A tárgy neve is szokatlanul hangzott. A házigazda, Hegedüs György ugyanis, amikor látta, hogy a tárgy érdekel, hirtelen odaszólt a közelben álló feleségéhez: „add csak ide azt a *tököt!*” Pedig cserépedény volt az, az említett „hibáktól” eltekintve, olyan, mint egy korsó.

Kiderült aztán, hogy egy fajta dohánylocsolóra akadtam, mégpedig a dohány ültetésekor használt luklocsolóra. A neve is többféle: *locsoló, luklocsoló, töklocsoló, locsoló tök*, vagy csak egyszerűen *tök*. Speciális eszköz, mint az egyik neve is mondja, luklocsolásra használják, tehát a dohánypalánta ültetésekor a kiluggalt földbe ezzel öntenek egy-egy pohár vizet — ha száraz a föld —, hogy aztán kis szikkadás után ide ültessék a frissen szedett, eleven palántát. Nem azonos tehát az általánosan ismert, s *locsolónak* is nevezett *öntözővel*, amely legtöbbször az országszerte egy méretre készült pléhkanna melynek kifolyó csövére *rózsát, kannarózsát, szórórózsát* húznak, amellyel a melegágyat, palántát öntözik meg naponta, amíg a palánta nevelődik, vagy akkor, ha palántaszedés előtt meg akarják puhítani a melegágy száraz, tömött földjét. Használják ugyan a pléhkannát is újabban ültetéskor, lehúzza csövéből a *rózsát*, de nem nagyon praktikus; kicsit kényelmetlen a nehéz kannát kézben tartani és közben haladni és öntözni is, pontosan, lukról lukra. Szívesebben viszik inkább vödörben a vizet és vagy annak széles szájából lottyan-tanak ki a palánták helyére jó bőven — ha közel a víz — vagy rossz pohárral, csorba meregetővel mérik ki lukankint a palántákra szánt vizet. Ma leginkább csak így öntöznek ültetés előtt.

A luklocsoló a többféle funkciót teljesítő pléhkannánál primitívebb eszköz és csak egyféle feladatot lehet vele végezni: a kapa fokával vagy a bunkó alakú *luggalóval* kimélyített földbe vizet bocsátani. A palántást, mint-hogy a locsoló egy szálban, bőségesen ereszti ki a vizet és ez így kimosná a gyenge vetemény töve körül a porhanyó földet, ezzel sosem öntözték. A szóróval ellátott pléhkannák előtt — amikor a locsoló is divatban volt! — inkább csak „kézzel” szórogatták szét a palántásra, vödörből a vizet vagy vízbe mártott söprűt, szalmacsutakat rázogattak a palántások felett és így, mint a permet szóródott szerte széjjel az öntöző-víz. A luklocsolót tehát csak a mezőn ültetéskor használták: széles szájával belemerítették a vizeshordóba, vagy a közelben ásott magasvízű kutakba és balkézzel kifolyóját befogva, jobban

pedig a nyílásba kapaszkodva vitték a dohány sorjához és ha öntözni kellett, balkezüik mutató ujjával szabályozták, hogy egy-egy helyre mennyi vizet erresszenek. Könnyen lehetett kézbevenni és vele lépegetni és kényelmesen lehetett belőle lukról-lukra a vizet kibocsátani.

Használata a mai napig is megmaradt, de csak a volt dohánykertészeknél. Újkígyóson (Békés megye) Seres Ferencnél, aki évtizedekig volt dohánykertész, még hármat találtam; eddig majd minden évben öntözött is velük. De megtaláltam Csongrád megye több helységében is, így pl. Ányáson és

1. ábra. Lukocsolók cserépből
(Újkígyós, Békés m.)

Sövényházán. Amint mondják, a Szeged körüli dohánytermesztésnél általánosan ismerős volt. A Néprajzi Múzeum kerámia raktára is őriz két darabot, amelyek a Wartha Vince-féle gyűjteményből kerültek be. (Leltári számuk: 51.30.111; 51.30.110.) Mind a kettő Szentés környékéről való.

Érdekes viszont, hogy a dohánytermesztésnek mai központjában, Szabolcsban ismeretlen — vagy legalábbis nem került elő.

Ezen viszont különösebben nem is csodálkozhatunk, ha a tárgy kialakulásának feltételeit vizsgáljuk, illetve ha e két vidéknek, Szabolcs megyének és a délvidéki Tisza-melléknek a dohánytermesztését összehasonlítjuk. A szabolcsi dohánytermesztés, noha kezdetei a 18. századig nyúlnak vissza, valójában a múlt század második felében bontakozott ki; mindenesetre ekkor lett e vidék a dohánytermesztés centruma. Ekkor népesültek be főleg az ország északi részéből odasereglett telepésekkel, időszakai munkásokkal az árvizek lecsapolása után hirtelen felszabadult nagy térségük és homokos emelkedőin,

majd fekete sárgás televényein ekkor telepedtek meg az idegen, főleg hevesi, borsodi eredetű dohánykertészek. E kertészek viszont már egészen más típusiak voltak, mint a száz esztendővel azelőtti délvidékiek. A szabolcsiak már egy kifejlett vagy kifejlődő nagy és középbirtok gazdasági üzemének egyik kis egységét alkották és nem önálló gazdálkodást folytattak. Az uradalmak vezetői választották ki évről-évre nagy területeikből a dohánytermesztésre pillanatnyilag legalkalmasabb tíz—ötven, esetleg száz holdat, azok készítették elő, szánttatták, trágyáztatták, boronálták, simították, úgyhogy a kertész — pár kivételes esettől eltekintve — már a kész földet kapta meg és ültette be palántáival. Teljes idejüket tehát e fontos kereskedelmi növény munkálataira fordíthatták — ha nyáron, aratás idején, amikor ugyis pangott a dohánymunka, megegyezésüknek megfelelően, a vetések szebb részéből le is aratták az évi gabonát biztosító részüket. De ez a munka sem tartott tovább egy-két hétnél és mire a dohány magasra nőtt, már újra abban dolgozhattak.

Ezzel szemben a délvidéki kertészekre az egyéb paraszti munkák egész sora is hárult, főleg a múlt századi Csanád és Csongrád megyei telepésekre, akik némely esetben egész jobbágyszessziót kaptak bérbe azzal a kötelezettséggel, hogy abból három—négy—hat holdon dohányt is kell termeszteniök. Ezeknek tehát nemcsak a dohány sokirányú munkáját, a palántaneveléstől a csomózásig, kellett elvégezniök, hanem az egész szesszió művelését, a földmunkától kezdve a gabona elnyomtatásáig. Ezenkívül pedig rájuk nehezedett a vármegyei közmunka és kötésüknek megfelelően a főárendátoroknak szolgáltatott lovas és kézimunka: a robot. Világos, hogy ilyen körülmények között a lehető legnagyobb ökonomiával kellett idejüket, munkerejüket beosztani, ha csak a felszínen is akartak maradni és a kettős teherrel meg akartak birkózni.

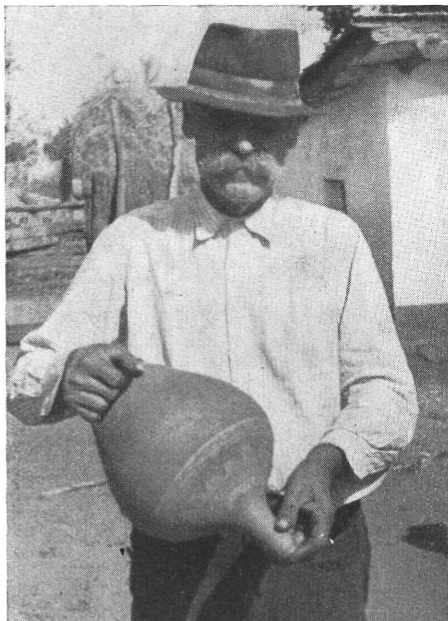
A dohánymunkák közül pedig egyike a legterheesebbeknek éppen az ültetés, különösen, ha nincs eső és a száraz földre messziről kell az öntöző vizet hordogatni. A mai kistermelők, akiknek nem oly szoros a dolguk, pár napot, sőt hetet is szoktak várni, ha száraz volt a föld, bár a végtelenségig mégsem várhattak, mert elvénuult a palánta és a hosszú elnyurgult szálak ültetés közben könnyen elpattantak és hamar elhervadtak. De éppen nem várhatott az a dohánykertész, akinek sok egyéb tennivalója is sorra következett és a gazdasági munkák sorában az ültetésnek is megvolt a pontosan kiszabott ideje. Ültetőik kellett tehát nekik, ha a föld készen lett és a palánta felnőtt, mert utána

2. ábra. Luklocsoló bádognál
(Újkígyós, Békés m.)

már nyakukon volt a többi munka; ha nem lett eső, akkor vízzel. Vízet viszont e vidéken a Csanád, Békés megyei árvizes földeken aránylag könnyen nyerhettek: a laposabb helyeken egy-két ásónyomnyira már buggyant is fel a víz. Nem volt szükséges azt messze kutakról szekerezni.

Hogy mi volt az első öntözőedény, azt ma nem tudhatjuk; nyilván az egyébként is használt vizesedény: vödör, rocska és főképpen tők. Ez utóbbiak között akadt két-három literes nagy edény is és mint víztároló, víz-hordó edényeket e vidéken már használták a történelemelőtti időktől fogva.

3. ábra. A locsoló tartása
(Újkígyós, Békés m.)

4. ábra. A locsoló használata
(Újkígyós, Békés m.)

A tökök, kobakok olcsók voltak, könnyen kezelhetők és a közeli kutakból, ha nagyobb vizesedényük, hordójuk nem is akadt, gyorsan kimeríthették vele a szükséges vizet, s hogy aztán bevált, elkészíttethették a törékeny és kisterjedelmű edényt a nagyobbra szabható és kiegészíthető agyagból is. Alakjuk, vonaluk egyébként teljesen a vizeskorsó formáját vette át, készítésük is azonos volt vele. A múlt század első évtizedeiben, a települések megülepedésével már általánosak lehettek. Lehetséges, hogy ezekről van szó Nagykamarás 1848-as kibecsültetési jegyzőkönyvében, ahol majd minden gazdánál található egy-egy locsoló. Később e század elején bádogból is készítették; ilyen példány maradt fenn Hegedüs Györgynél is.

A délvidéki telepesvidéken alakulhatott ki tehát a luklocsoló az említett körülmények következtében. Egyszerű tárgy, nincs is sokirányú haszna és az ültetés három-négyhetes idejétől eltekintve padláson, felszer sarkában pihen a többi lim-lom között. De e párhetes szükséglet elég volt arra, hogy új tárgyat

hozzon létre. S e tárgy, amely furcsa alakjával méltán felkelti az emberek figyelmét, egyúttal dokumentum arra is, hogy a változó szükséglet szerint szüntelenül alakul, idomul az eszköz a parasztság kezén is, sokszor észrevétlen finomságokon, fokozatokon keresztül, máskor pedig, mint ennél az új termeléstechnikát igénylő növénynél, a dohánynál más esetben is tapasztalhatjuk, hirtelen új tárgy áll elő az új szükségletnek megfelelően. A hagyományos forma csak keret, amelyen belül az egyéni lelemény szabadon alkot és alakít a szükségletnek megfelelően.

TAKÁCS LAJOS

Über ein unbekanntes Gerät des ungarischen Tabakbaues

Der Verfasser führt die Ausbildung und Verbreitung eines Gefässes zum Begiessen der Tabakkulturen im südlichen Teil der Grossen Tiefebene vor, ein Gerät, das *locsoló* (Giesskanne), *luklocsoló* (Lochgiesskanne), aber auch *töklocsoló* (Kürbisgiesskanne) und *tök* (Kürbis) genannt und beim Tabakanbau in trockenem Boden verwendet wird. Es dürfte zu Beginn des XVIII. Jahrhunderts entstanden sein, als auch im südlichen Teil der Grossen Tiefebene — wo das Gerät heimisch ist — Gärtnereien und Tabakkulturen angelegt wurden. In der gedrängten Zeit des Setzens hat das Giessgefäss die Arbeit erleichtert und es wird auch in Inventarverzeichnissen vom Beginn des XIX. Jahrhunderts erwähnt. Die Benennungen *tök* (Kürbis) und *töklocsoló* (Kürbisgiesskanne) des heutigen Tongefässes beweisen, dass man am Anfang zum Begiessen dieser Kulturen Flaschenkürbisse verwendet hat; diese wurden wahrscheinlich schon im XVIII. Jahrhundert von krugförmigen Ton- und gelegentlich auch von Eisengefässen abgelöst.

A Néprajzi Múzeum „Sámánhit archívuma”

A magyar tudomány érdeklődése a sámánhit iránt igen régi időre nyúlik vissza. Ez a tény a magyar etnogenezis sajátosságában, nevezetesen a magyar nép (nyelv és kultúra) finnugor eredetében és mélyreható török kapcsolatában nyeri magyarázatát.

Közel másfél évszázaddal ezelőtt felmerült már a magyar tudományos irodalomban, hogy a magyar néphit sámánhitből származó elemeket is tartalmaz,¹ a legújabb kutatások pedig a sámánhit teljes rétegét mutatták ki a honfoglaló magyarság kultúrájában.²

A szibériai népek magyar kutatói — néprajzosok, nyelvészek egyaránt — nagy érdeklődést tanúsítottak terepmunkáik, tanulmányútjaik során a sámánhit iránt, igyekeztek minél több idevágó tárgyat, folklór stb. anyagot gyűjteni, valamint a korukbeli sámánhitre vonatkozó irodalmat megszerezni. Így gyarapodott idők folyamán a finnugor, szamojéd, mongol, mandzsu-tungúz, paleoázsiai népek sámánhitére vonatkozó tárgyi, archivális (kézirat, fénykép, rajz) és könyvtári anyag.

Az így — bár nem rendszeresen, de fokozatosan — összegyűjtött anyag érlelte meg azt a gondolatot, hogy a sámánhitre irányuló kutatásaink során központi archívumot szervezünk a Néprajzi Múzeum Ázsiai gyűjteménycsoportján belül, amely tartalmazza mindazokat az eurázsiai sámánhitre vonatkozó tárgyakat, ismereteket, amelyeket eddig a különböző országok múzeumai, tudományos intézetei stb. összegyűjtöttek, illetve publikáltak.

A sámánhit archívumának megvalósításához 1953-ban kezdtünk hozzá, ekkor dolgoztuk ki gyűjteménycsoportjait s ettől kezdve rendszeresen gyűjtöttük részben tanulmányútjaink során, részben levelezés révén az idevágó anyagot.

A Sámánhit archívuma az alábbi gyűjteménycsoportokból áll :

1. Könyvészet :

- a) nyomtatásban megjelent munkák,
- b) kéziratos munkák (gyűjtések, tanulmányok).

2. Könyvtár (az 1. pont által regisztrált anyag eredetiben vagy másolatban) (gépírat, mikrofilmről készült pozitívok stb.) :

- a) nyomtatásban megjelent munkák,
- b) kéziratos munkák (gyűjtések, tanulmányok).

¹ Horváth J.: A Régi Magyaroknak Vallásbéli 's erkölcsi Állapottokról. Tudományos Gyűjtemény, 1817, II, 52, 54.

² Diószegi V.: A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Budapest, 1958.

3. Fénykép és rajztár :

- a) múzeumi tárgyak fényképei vagy rajzai (a tárgy egészéről, ha a tárgy megkívánja, akkor több oldalról is, továbbá részletfényképek, részlet-rajzok, szabásminták stb.),
- b) múzeumi fényképtárak fényképeinek másolatai,
- c) múzeumi rajztárak rajzainak másolatai (fénykép vagy rajz),
- d) publikált munkák fényképeinek vagy rajzainak másolatai,
- e) kiadatlan munkák fényképeinek vagy rajzainak másolatai.

4. Magnetofonszalag és hanglemeztár :

- a) múzeumok, tudományos intézmények viaszhengereinek másolatai és új gyűjtések anyaga,
- b) a sámanénekek dallamlejegyzései (kottái),
- c) a szövegek fonetikus lejegyzései,
- d) a szövegek európai nyelvű fordításai.

5. Mozgófilmtár :

- a) a terepen készült filmek.

6. Negatívtár :

- a) A 2) pont (Könyvtár) mikrofilmjei,
- b) A 3) pont (Fénykép és rajztár) negatívjai.

Lássuk most a Sámánhit archívuma egyes tárait közelebbről.

1. Könyvészet. Mind a nyomtatásban megjelent, mind a kéziratos anyag a korszerű könyvtári követelményeknek megfelelően címfelvételeztetik, az előbbi fehér, az utóbbi zöld kartonon. A kartonok nagysága 15x21 cm. A karton bal felső sarkában (1-től fokozatosan növekvő) sorszám van, ez a számbavett publikált, illetve kéziratos munkák számát jelzi. A sorszámozás előlről kezdődik mind a publikált, mind a kéziratos munkáknál. Fent középen egy római szám meg egy betű van, ez a mű jellegét mutatja, illetve azt, hogy milyen népsámánhitével foglalkozik. A jelzések a következők :

I. Általános munkák :

- a) könyvészet,
- b) kérdőív,
- c) egyszerre több nép sámánhitét tárgyaló munka,
- d) sámánhittel kapcsolatos régészeti munka.

II. Finnugor népek

- a) vogul (manszi),
- b) osztják (hanti),
- c) lapp (szám)
- d) régóta keresztény finnugor nép (magyar, észt, finn, zürjén stb.) sámánhitből származó jelenségeiről szóló tanulmány.

III. Szamojéd népek :

- a) jurák szamojéd (nyenyec)
- b) jéniszeji szamojéd (enyec)
- c) tavgy szamojéd (nganaszán)
- d) osztják szamojéd (szelkup)

IV. Török népek :

- a) altajiak,
- b) nyugati szajániak (hákászok), (tehát beltir, szagáj, kácsin, kojbal, kyzy),
- c) keleti szajániak (karagasz vagy tofa)

- d) Jeniszej forrásvidékiek (szojot vagy tuva)
- e) jakut és dolgán
- f) ma már keresztény vagy mohamedén török nép (csuvas, baskir, üzbeg, kirgiz, oszmánli stb.) sámánisztikus elemeiről szóló tanulmány.

V. Mongol népek :

- a) burját,
- b) darhat,
- c) halha,
- d) ojrát,
- e) dahur,
- f) ma már buddhista mongol nép sámánhitből eredő képzeiteiről szóló tanulmány.

VI. Mandzsu-tungúz népek :

- a) mandzsu,
- b) nanaj (gold, ulcsa, orok),
- c) orocs, udehe
- d) evenki (tungúz, orocson, szolon, manegir, birar, negidál)
- e) even (lamut)

VII. Paleoázsiai népek :

- a) ket (jeniszeji osztják)
- b) jukagir
- c) csukcs
- d) korják
- e) kamcsadál
- f) gilják (nivh)
- g) ajnu

VIII. Észak-amerikai népek :

- a) eszkimó
- b) aleuti
- c) tlinkit indián

IX. Eddig nem szereplő népek :

- a) európai
- b) ázsiai (kínai, tibeti)
- c) amerikai
- d) afrikai
- e) ausztráliai, oceániai.

A könyvészeti kartonok a szerzők alfabétikus sorrendjében vannak rendezve, külön a fehérek, külön a zöldek, vagyis élesen elkülönülnek a megjelent munkák a kéziratoktól.

A kartonokon annotáció van : tartalmazza a munka magyar nyelvű tartalmi kivonatát esetleges ismertetéseinek könyvészeti adatait, továbbá utalás történik arra, ha más nyelven is megjelent a tanulmány. A más nyelvre is lefordított munka önálló kartonon is szerepel, azonban ugyanazt a sorszámot viseli, mint az eredeti nyelvű munka kartonja, attól csak betűjelzés különbözteti meg. (Pl. eredeti nyelvű tanulmány 503, fordítása : 503a). A karton jobb sarkában levő N vagy M betű jelzi, hogy a munka a könyvtárban eredetiben (N = Nyomtatott példány) vagy mikrofilmen (M = Mikrofilm) van meg. Ha a mikrofilmről pozitív másolat is készült, akkor ezt az M mellett P betű (= Pozitív másolat) jelzi.

A bibliográfiát utaló kartonok egészítik ki. Minden nagy kartonról két utaló készült: egy fehér meg egy zöld. A fehér kartonok növekvő számsorrendben, a zöldek pedig a nagy karton felső szélének közepén levő római szám és betű szerint vannak rendezve. Az előbbieket tehát a regisztrált tételek számát mutatják, az utóbbiak pedig az egyes népek pl. vogulok, osztjások sámánhitének irodalmát nyújtják. Ez utóbbi utalók az egyes népeken belül a szerzők alfabétikus rendjében vannak rendezve.

A könyvészetet az általános és szakbibliográfiák, a sámánhittel foglalkozó munkák irodalmi utalásai, valamint speciálistákkal való konzultálás, illetve levelezés révén állítottuk össze. A kéziratos anyagot a budapesti, leningrádi, moszkvai, irkutszki stb. kéziratárak átvizsgálása révén vettük számba. 1958 december 31-ig 1000 nyomtatásban megjelent munkát és 50 kéziratot tart számon a Sámánhit archívum könyvészete.

2. Könyvtár. A nyomtatásban megjelent, illetve kéziratos munkákat tartalmazza. Alapját a budapesti múzeumok, könyvtárak idevágó munkáinak duplumai, valamint „állandó letétként” átadott példányai, továbbá az általunk rendszeresen gyűjtött folyóiratszámok, különnyomatok, könyvek, illetve a kéziratokról készült mikrofilmek vetették meg. Ezt az alapkönyvtárat a hiányzó munkákról készült mikrofilmekkel egészítettük ki. Ezeket részben levelezés révén szereztük meg, részben pedig tanulmányútjaink során magunk mikrofilmeltük.

A publikált, illetve kéziratos munkák mikrofilmjeiről — mivel a mikrofilm leolvasóval való dolgozás ilyen nagy mennyiségű anyagnál szemrontó — 14.5x21 cm nagyságú pozitív másolatokat készítettünk.

A sámánhit publikált és kéziratos munkái könyvtárát kartotékkatalógus egészíti ki: ez a katalógus azonos a könyvészet szerzők nevének ábc szerint tárolt annotált kartonjaival, valamint fehér és zöld (vagyis növekvő rendben, illetve népek szerint csoportosított) utalókartonjaival. A könyvtár könyvein, cikkein ugyanaz a sorszám van, mint a bibliográfia nagy (annotált), illetve kis (utaló) kartonjain, és a munkák — mivel folyamatosan gyarapodnak — e növekvő sorszám szerint vannak rendezve. 1958 december 31-ig 800 nyomtatásban megjelent munkából és 15 kéziratból áll a Sámánhit archívuma könyvtára.

3. Fénykép és rajztár. Ennek a tárnak a magvát is a budapesti múzeumok anyaga szolgáltatta. Nevezetesen Reguly Antal vogul, osztják, Pápai Károly vogul, osztják, Jankó János osztják, Baráthosi Balogh Benedek nyenyec, Diószegi Vilmos szelkup, teleut, karagasz, szojot, burját, evenki, Pápai Károly evenki, Baráthosi Balogh Benedek nanaj, ulcsa, orok, gilják és ajnu gyűjtései.

A sámánhit tárgyairól, illetve azok helyszínén készült fényképeiről, rajzairól korszerű leíró kartonokat készítettünk, az alábbi pontok alapján:

1. a tárgy megnevezése, valamint bennszülött neve,
2. a tárgy leírása,
3. a tárgy méretei,
4. a tárgy származási helye: nép, telephely neve,
5. gyűjtő neve, a gyűjtés időpontja,
6. a tárgyról (fényképről, rajzról) készült negatív leltári száma.

A karton bal felső sarkában (1-től fokozatosan növekvő) sorszám van, ez a regisztrált tárgyak számát jelzi. A jobb felső sarokban a tárgyat őrző múzeum rövidítése, meg a tárgy leltári száma kap helyet.

A 6 pontból álló nemzetközi szabvány méretű (15x21 cm) karton hátlapján van a tárgy fényképe vagy rajza.

Ebbe a gyűjteménybe a múzeumban őrzött tárgyak fényképes vagy rajzos leírásain kívül belekerült a múzeum fényképtárának, valamint rajztárának sámánhittel kapcsolatos anyaga is, a karton egyik oldalán korszerű leírással, másik oldalán fényképpel vagy rajzzal.

Hasonlóképpen kartotékoltuk a publikált vagy kéziratot munkák fényképeit, rajzait.

A magyarországi gyűjteményeken kívül igyekeztünk kartotékolni a sámánhit archívuma számára a külföldi múzeumok, tudományos intézmények idevágó anyagát is. Ezt már a Néprajzi Múzeumban őrzött anyag alapján is megkezdhattuk, hiszen kutatóink — szibériai expedícióik során — néhány múzeum számos tárgyáról készítettek fényképfelvételt, s ezek között szép számmal akad a sámánhit körébe tartozó is, például Jankó János krasznojarszki, Baráthosi Balogh Benedek habarovszki múzeumi tárgyfelvelei.

A budapesti múzeumban még meg nem levő külföldi múzeumok anyagát is igyekeztünk rendszeresen számba venni. A leírásokat és fényképeket részben levelezés révén szereztük meg, részben pedig tanulmányutaink során magunk készítettük el.

Levélbeli kérésünkre kapuk meg Blagovescsenszk na Amur,³ Habarovszk⁴ Kazán,⁵ Hanti-Manszijszk,⁶ Tomszk,⁷ Novoszibirszk,⁸ Vladivosztozk,⁹ Jakutszk¹⁰ és Gorno-Altajszk¹¹ múzeuma sámántárgyainak leírásait.¹²

Kutató utaink során igyekeztünk a tanulmányozott múzeum sámántárgyainak leírásait lemásolni vagy magunk elkészíteni, illetve a tárgyakat lefényképezni. Így készült el az ankarai,¹³ prágai,¹⁴ a három leningrádi,¹⁵ az irkutszki,¹⁶ krasznojarszki,¹⁷ abakáni¹⁸ és kzyyli¹⁹ múzeum sámánhittel kapcsolatos tárgyainak, fényképeinek a leírásmásolata, illetve leírása, valamint részben a fényképe.²⁰

A sámántárgyak leírásainak másolásakor igyekeztünk a pontatlanságokat, hiányosságokat pótolni.

Általában zavart okozott a régi népelnevezés. Például „osztják” néven szerepelt az osztják (hanti), az osztják szamojéd (szelkup) és a jeniszeji osztják

³ Амурский Областной Музей Краеведения.

⁴ Дальневосточный Художественный Музей.

⁵ Этнографический Музей Казанского Государственного Университета és Государственный Музей Татарской АССР.

⁶ Ханты-Мансийский Окружной Краеведческий Музей.

⁷ Музей истории материальной культуры.

⁸ Новосибирский Областной Краеведческий Музей.

⁹ Приморский Краевой Музей имени В. К. Арсеньева.

¹⁰ Якутский Республиканский Музей изобразительных искусств.

¹¹ Горно-Алтайский областной краеведческий Музей.

¹² Megragadjuk az alkalmat, hogy itt is köszönetünket fejezzük ki szívességükért.

¹³ Ankara müzesi.

¹⁴ Náprstkovo Museum všeobecného narodopisu v Praze.

¹⁵ Музей антропологии и этнографии, Государственный Музей этнографии народов СССР és Музей истории религии.

¹⁶ Иркутский Областной Музей.

¹⁷ Красноярский Краеведческий Музей.

¹⁸ Хакасский областной Музей краеведения.

¹⁹ Тувинский областной краеведческий музей.

²⁰ Ez úton is köszönetet mondunk a fenti múzeumok igazgatóinak a munka elvégzéséhez nyújtott messzemenő segítségért.

(ket). A népcsoport lakóhelye, valamint a tárgy saját nyelvi neve alapján sikerült csak tisztázni, hogy melyik „osztják”-ról van is szó tulajdonképpen. A saját nyelvi tárgyelnevezéseket az adott lehetőségektől függően igyekeztünk mindig ellenőrizni néhány azt a nyelvet beszélő nemzetiségi emberrel. Szakértővel meghatároztattuk a fából készült tárgyak fafajtaját, s a tárgyak hiányzó méreteit mindenütt igyekeztünk pótolni.

A tárgyakat — ha nem egy síkúak voltak — rendszerint előlről, hátulról és oldalról is lefényképeztük. Bizonyos tárgyaknál (pl. sámándobok, sámánköpenyek) számos részletfényképet is készítettünk. A sámánköpenyeknél nem elégedtünk meg a fényképpel: megrajzoltuk méretarányos szabásmintáikat is.

Azokban a múzeumokban, amelyek fényképarchívummal és rajztárral is rendelkeztek, a sámánhit körébe tartozó fényképek és rajzok leírásait is lemásoltuk illetve elkészítettük, sőt nagy részben megszereztük a fényképek és rajzok másolatait is.

A Sámánhit archívuma Fénykép és rajztárának fényképes és rajzos kartonjainak a száma 1958 december 31-ig 12.000. Ezeket a növekvő számrendben tárolt kartonokat utaló kartonok egészítik ki: minden nagy kartonról két utaló készült, egy fehér meg egy zöld; az utalók 2 pontból állanak. A fehéren 1. a tárgy tudományos és sajátnyelvi megnevezése, 2. a tárgy származási helye: nép, telephely neve. A zöldön ugyanez a két pont szerepel, csak fordított sorrendben. A fehér kartonok tárgycsoportok szerint (pl. sámándob, sámándob verő, sámánfejviselet, sámánbot, sámánkesztyű, idólum stb.), a zöld pedig népek (pl. lapp, osztják, vogul, jurákszamojéd stb.), népeken belül pedig telephelyek szerint vannak rendezve. Természetesen az utalók bal sarkában ott van a fényképes vagy rajzos leírókarton sorszáma is.

Az utalókartonokon kívül még egy segédeszköz egészíti ki a leírókartonokat: a regisztrált tárgyak származási helyeit feltűntető térkép.

A leírókartonok nyelve vegyes: a leírást azon a nyelven adja, amelyen a tárgy leírása készült, hiszen általában az egyes múzeumok leíró leltárcéduláinak a másolatai. Tehát pl. a budapesti Néprajzi Múzeum tárgyainak, fényképeinek, rajzainak a leírása magyar nyelvű, a leningrádi, krasznnojarszki, irkutszki múzeumból származó leírások pedig orosz nyelvűek. Az utalókartonok nyelve egységesen magyar.

4. **Magnetofonszalag- és hanglemeztár.** A tár magvát az 1956-ban magnetofonszalagra vett halha-mongol sámánénekeink vetették meg. Ez a szerény kezdet 1957-ben burját-mongol és szagáj, 1958-ban pedig burját-mongol, meg nagy számú karagasz és szojot sámánének felvételeinkkel gyarapodott. Ezt a gyűjteményt a leningrádi Puskin-ház fonogram archívumában őrzött mintegy 200 idevágó viaszhenger anyagával egészítettük ki, ezeket a sámánénekeket ugyanis magnetofonszalagra játszottuk át.

A magnetofonszalagokon rögzített anyagot most folyamatosan hanglemezre vágjuk át, a hanglemezekről pedig folyik a dallamok papíron való rögzítése: lekottázása. A kottákat — amennyiben a szövegek érthetőek — fonetikus szöveglejegyzés és fordítás egészíti ki.

A magnetofonszalag és hanglemeztár 1958 december 31-ig 250 sámánéneket tartalmaz.

5. **Mozgófilm-tár.** A sámánhit archívumának ez a legmostohább gyűjteménye, amelyet a jövőben szándékozunk megerősíteni. Egyelőre egy 1958-ban készült szojot sámánszertartást bemutató filmünk képezne állagát, a film azonban még Irkutszkban van.

6. **Negatív tá r.** A könyvtár mikrofilmjeit, valamint a Fénykép és rajztár negatívjait tartalmazza. Mivel valamennyiről van pozitív másolat, (éppen az teszi a Sámánhit archívumának jelentős részét), azért a negatívok nem az archívum helyén, hanem — egységes tárolás céljából — a Néprajzi Múzeum mikrofilm, illetve fotonegatív gyűjteményében tároltatnak. A negatívok száma fel van tüntetve a Fénykép- és rajztár leíró kartonjainak 6. pontjában, a mikrofilmek pedig a könyvészet kartonjainak jobb felső oldalán az M jelzés után, tehát szükség esetén bármelyik negatív azonnal elővehető.

Miután ismertettük a Sámánhit archívuma felépítését és tartalmát, röviden szeretnénk kitérni gyakorlati hasznára.

Szinte refrénként ismétlődik az irodalomban az a panasz, hogy a sámánhitről szóló munkák száma megismerhetetlenül hatalmas. Most a teljességre törekvő könyvészet révén mód nyílik a „számbavehetetlenül nagy” irodalom számbavételére, sőt a teljességre törekvő könyvtár révén magának a teljes irodalomnak a megismerésére. És itt máris jelentkezik a Sámánhit archívumának első haszna: a sámánhit irodalma nem megismerhetetlenül hatalmas, hanem egybefoghatóan (illetve alig egybefoghatóan) szétszórta. Leszűrhető a másik eredmény is: sajnos ez a hihetetlenül szétszórta irodalom szerfelett kicsi. Baj van a mennyiséggel is, meg a minőséggel is. Kiderült, hogy bizonyos népek sámánhitéről alig tettek közzé valamit. Például ösztövér irodalmat találunk a vogulok, osztjakok, jeniszeji szamojédek (enyecsek), tavgy szamojédek (nganaszánok), dolgánok, orocsok, udehék, ketek, jukagirok, kamesadálók és ajnuk sámánhitéről. Némely népcsoportnál, pl. az altaji és a nyugat szajáni (minuszinszki) törököknél viszonylag nagy az irodalom, ha azonban figyelembe vesszük, hogy az előbbieknél nyolc (tulajdonképpen altaji, telengit, tölösz, teleut, kumandin, cselkan, tubalar, sór), az utóbbiaknál pedig öt (szagáj, beltir, kácsin, kojbal, kyzyl) népről van szó, akkor máris nyilvánvaló az anyag elégtelensége.

És sajnos nemcsak a mennyiséggel, de a minőséggel is baj van. Számra nézve viszonylag nagy a jakut, burját, evenki, nanaj sámánhitéről szóló irodalom, azonban még ezeknél a népeknél sem elegendő ahhoz, hogy mégcsak megközelítőleg is teljes képet kapjunk e népek sámánhitéről.

A Sámánhit archívuma összpontosított könyvtára tehát megmutatja a gyenge pontokat, hogy mely népek körében kell intenzív néprajzi gyűjtőmunkába kezdeni.

Hasonlóképpen megmutatkoznak a gyenge pontok a sámánhit tárgyi anyagát illetően is. Hogy pl. a múzeumok alig őrznek vogul, enyec, nganaszán, szelkup, telengit, tölösz, kumandin, cselkan, tubalar, sór, beltir, kojbal, karagasz, szojot, jukagir, kamesadál sámántárgyakat, s hogy a viszonylag nagy burját gyűjteményben alig akad sámánköpeny, a giljákoktól alig van dob meg dobverő stb.

A sámánhittel kapcsolatos fényképek hiányosságai is szembeszöknek. Például: hogy szinte nincs burját sámán, hogy négy múzeum is rendelkezik karagasz sámán-fényképpel, de ugyanannak a két sámánnak a fényképeit őrzi a budapesti Néprajzi Múzeum, a leningrádi GME, valamint a MAE, továbbá a hamburgi Museum für Völkerkunde fotoarchívuma, és a különböző munkák is éppen ezek egyikét közlik pl. V.N. Vaszilev²¹ és G. Nioradze.²²

²¹ В. Н. Васильев: Краткий очерк быта карагасов. Этнографическое обозрение, 1910, LXXXIV—LXXXV. 73.

²² Nioradze, G.: Der Schamanismus bei den sibirischen Völkern. Stuttgart, 1925. 64 a

A sámánhit eddig regisztrált anyagának teljes katasztere tehát lehetővé teszi a hiányosságok, elégtelenségek feltárását, amely után megkezdődhet azok kiküszöbölése.

Természetesen nemcsak a negatívumok tárnak fel az archívum révén.

A teljességre törekedve egybegyűjtött irodalom, kéziratok, múzeumi tárgyak leírásai és fényképei, terepen készült fényképfelvételek, sámánénekek dallamai és szövegei stb. lehetőséget nyújtanak különböző jellegű összegezésre.

Az archívum anyaga alapján elkészíthetők az egyes népek sámánhit-monográfiái. Természetesen a jelenlegi anyagra támaszkodó monográfiák nem lehetnének egyenlő értékűek. Viszonylag legteljesebb kép a burjátok sámánhitéről kapható, ennél már csonkább az evenkiké, jakutoké, nanajoké és még hiányosabb a többi népeké. A már meglévő anyag azonban mégis döntő, hiszen a teljes kép megrajzolásához mind a burjátok, mind az evenkik, jakutok, nanajok körében csak kiegészítő gyűjtésekre van szükség, ha az utóbbiak között nagyobb méretűre is. De még ama népek sámánhit-monográfiájához is nyújt bizonyos kiindulást, amelyekre egészen szegényes a jelenlegi anyag.

Az egyes népek sámánhit-monográfiái elkészítése szempontjából tehát a sámánhit archívuma — vagyis a nemzetközi tudomány összessége által eddig felhalmozott ismeretanyag — nem elegendő ugyan, de mindenképpen megfelelő kiindulópontul szolgál, sőt ezen túlmenően megmutatja azt is, hogy csak kisebb vagy nagyobb fokú kiegészítő gyűjtésre, vagy pedig még sokszor ismétlődő terepmunkára, helyszíni gyűjtésre van szükség.

Az archívum alapján elkészíthetők a sámánhit egyes jelenségeinek, tárgyainak a monográfiái is. Természetesen a tematikus monográfiák sem lehetnek egyformán teljesek a jelenlegi anyag alapján. Viszonylag mélyrehatóbb elemzés végezhető pl. a sámándobok, a viselet, a sámánság elnyerése kérdésében, vagy pl. a burját *ongon*-ok (szellemábrázolások), nanaj amulettek terén. A jelenleg számontartott anyag alapján bármilyen tematikus monográfia megkezdhető, ha ki is kell egészíteni azt — a tárgycsoporttól függően — kisebb vagy nagyobb méretű helyszínen gyűjtött új anyaggal.

A siker reményében kezdhetők el egy Szibériai néprajzi atlasz sámánhit lapjainak a munkálatai is. Természetesen bizonyos témáknál itt is szükségesek kiegészítő gyűjtések, hiszen az eddigi anyag alapján jó néhány üres folt maradna az atlasz lapokon.

A sámánhit archívuma jelentőségének lényegét — a benne regisztrált hatalmas tényanyagon túl — abban látjuk, hogy lehetővé teszi az eddigi esetleges munka helyett a rendszeres munkát. Mind a gyűjtés, mind a feldolgozás esetében megmutatja a vizsgálandó kérdéscsoport állásának fokát, rámutat bizonyos hiányosságokra, fehér foltokra. És nem hiábavalóan mutatja meg az elégtelenségeket. Mert kétségtelenül tény ugyan, hogy az egykori sámánhitű népek körében a sámánizmus már megszűnt, emlékanyaga azonban az egykori sámánoktól még hitelesen és apró részletekre kiterjedően felgyűjthető, miként arról 1957-ben és 1958-ban személyesen meggyőződhattünk.

Beszámoló a Néprajzi Múzeum 1957. évi működéséről

1. A múzeum szervezeti tevékenysége

A múzeum 1957. évi munkáját a megállapított tervek alapján igyekeztünk elvégezni. Ennek a tervnek alapja a Magyarság Néprajza kiadvány célkitűzése volt, ennek megfelelően állítottak be a gyűjtő kutatások, levéltári feldolgozások, s ez szabta meg a tudományos feldolgozás irányát is. A feldolgozó munkát elősegítette az is, hogy a tudományos közlési lehetőségek erősen megszaporodtak.

A múzeum nevelő feladatát, kiállítások rendezésében, hely hiány miatt nem valósíthatta meg teljes mértékben, azonban előadások tartásával és népszerű kiadványok készítésével igyekezett ezen a vonalon is helytállani.

Külföldi kapcsolataink öröndetesen erősödtek. Megmutatkozott ez a hazai kutatók külföldi utazásaiban, valamint erősen a külföldi szakkutatók nálunk végzett szaktanulmányjaiban. Feltétlenül fontos ezeknek a külföldi közvetlen kapcsolatoknak a továbbépítése, a külföldi szakkongresszusokon való részvétel, mert ezzel közvetlenül is megismerik a mi munkánkat és mi is részt tudunk venni a nemzetközi tudományos kutató munkában.

2. A múzeumi tárgyak gyarapítása, restaurálása, raktározása és nyilvántartása

A gyűjteményanyag gyarapítása ez évben is a tervszerű felmérés és előkészítés alapján történt. Itt is sokszor gátolt a helyhiány, különösen a nagyobb tárgyak megszerzésében. A tárgyak alaposabb megismerését, leltározó-nyilvántartó munkánkat azzal igyekeztünk előmozdítani, hogy a revízió során egyes gyűjteménycsoportokat választottak ki kutatóink s így azt katalógusszerűen dolgozták fel.

Az év folyamán összesen 609 tárgyat gyűjtöttünk be, ebből a magyar osztály 585 db-t gyűjtött, a nemzetközi osztály 24 db-t. A fényképgyűjtemény 3.960 db felvétellel gyarapodott, a kéziratanyag pedig 18.000 oldallal.

A restaurálás, konzerválás útemszerűen folyt tovább. Az egyes gyűjteménycsoportok évenként visszatérő állandó gondozása mellett elsősorban a feldolgozásra kerülő anyagot restauráltuk. Konzerválásra került 3.709 db tárgy, restaurálásra 612 db tárgy, ezeken kívül készült 17 db rekonstrukció.

Az Ethnológiai Adattár folytatta a régi néprajzi gyűjtők kéziratanyagának, fényképanyagának megszerzésére irányuló törekvését. Folytattuk a kéziratanyag szakmutatózását, megkezdtuk a szerzői mutató készítését. A múzeum könyvtárának gyarapodása 845 db könyv, 969 db folyóirat, 100 db aprónyomtatvány, 21 db mikrofilm.

3. Tudományos gyűjtő és feldolgozó munka

Az egyes kutatók feldolgozási munkájuknak megfelelően végeztek terepmunkát. A gazdálkodás területén folyt a legkiterjedtebb munka, kutatták a gazdálkodás régi és új formáit a terepen és a levéltári anyagban. A néprajzi atlasz anyaggyűjtése terén is folytatódott a munka. A gyűjtések megoszlása téma szerint: gazdálkodás 233 nap, település 29 nap, viselet, textil 59 nap, táplálkozás 15 nap, folklór 14, zenei gyűjtés 65 nap, szokás és néphit 40 nap, történeti néprajz, tudománytörténet 30 nap, atlaszkutatás 5 nap. Összesen 490 nap.

Tovább folyt a társadalmi gyűjtőhálózat fejlesztése, szervezése, a hálózat 53 új gyűjtővel gyarapodott. Örvendetes a tanítóképzők körében jelentkező élénk néprajzi érdeklődés.

Az Országos Néprajzi Gyűjtőpályázatra beérkezett 182 pályamunka, 6300 kéziratlapnyi (szöveg, kóta, rajz, fénykép) terjedelemben. Pályadíjat nyert 55 pályázó, könyvjutalomban részesültek 35-en. A pályadíjakhoz Baranya, Békés, Borsod, Csongrád és Pest megyék járultak hozzá.

Az év folyamán a tudományos feldolgozás során számos munka készült el és jelent meg, részben könyv alakban, részben szakcikknek formájában néprajzi folyóiratainkban. Igen sok tanulmány készült el vagy folyamatosan készül, egy részük pedig előadás formájában hangzott el és került megvitatásra.

Jelentősebb tanulmányok:

Az anyagi kultúra köréből: *Boross Marietta*: Csányi dinnyéseszközök, Néprajzi Értesítő — Jelzések mezőgazdasági eszközökön Bulgáriában. (Index ethnographicus, 1957.) — *Földes László*: Esztenák és esztenaközösségek a Székelyföldön. (Ethnographia) — A népi juhtartás építményei és típusai a Kárpát-medencében. (Néprajzi Közlemények) — *Hófer Tamás*: Vadfogó vermek a töröknek hódolt Baranyában. (Ethnographia 1957) — Kezdetleges szán Nógrádból. (Néprajzi Értesítő, 1957) — Csűrök és istállók a falun kívül. (Ethnographia, 1957) — *Vincze István*: Magyarországi szőlőmetszők éke. (Néprajzi Értesítő) — *Belényesy Márta*: A földművelés Magyarországon a XVI. században. (Századok) — Középkori mezőgazdaságtörténetünk kutatási módszereiről. (Agrártörténeti tanulmányok) — A ló becse a középkorban. (Ethnographia, 1957) — Der Ackerbau und seine Produkte in Ungarn im XVI. Jahrhundert. (Acta Ethnographica) — *Kovács Péter*: Balos toll, (Néprajzi Közlemények, 1957) — Szabados borjú (Ethnographia, 1958) — *Molnár Balázs*: A ritkafonású vesszővarsa, tarajos. (Kézirat) — A homokhuzó, högyhuzó. (Kézirat). — *Hegyi Imre*: Adalékok a teknővájó cigányok megtelepedéséhez. (Néprajzi Közlemények, 1957) — Erdei fakitermelés Bakonycsernyén. (Néprajzi Közlemények, 1957) — *Takács Lajos*: A hajókalmok elterjedése a Körös vidékén. (Néprajzi Közlemények, 1957) — Pásztorszerződés a vas megyei Borgátáról, 1842—46 — A juhászok lótarításának eltiltása Vas megyében. (Néprajzi Közlemények, 1957).

Település, építkezés, házbelső:

Hófer Tamás: A magyar kertes település elterjedésének, típusainak kérdéséhez. (Műveltség és Hagomány, 1958) — *Király Péterné*: Új emberábrázolásos ácsolt láda. (Néprajzi Értesítő, 1957) — *Belényesy Márta*: Kerített falutípus és határhasználat néhány zalai írtásos falunál. (Ethnographia, 1957).

Viselet, textil:

Dajaszászy F. Józsefné: Tardi keresztszemes motívumok; (Herman Ottó Múzeum Közleményei, 1957) — Tardi fonalas munkák „kossutbankós” motívumai. (Értesítő, 1957) — Magyarországi keresztszemes minták. (1957) — *Gáborján Alice:* A Néprajzi Múzeum csizmaanyagának ismertetése. (Néprajzi Értesítő, 1958) — A szolnoki hódoltságkori ásatási lábbeli anyag magyar viselettörténeti vonatkozásai. (Ethnographia, 1957) — A kötény fejlődése, (Acta ethnographica, 1958) — *Sz. Morvay Judit:* Korcnélküli pendely Nagybalogról. (Néprajzi Értesítő, 1957).

Díszítőművészet, kerámia:

Fél Edit, Király Péterné, Hófer Tamás: Magyar Népművészet (Corvina kiadó, 1958).

Szellemi kultúra:

Kovács Ágnes: A Magyar Népmesekatalógus és a Magyar népmesék típusmutatója. (Debreceni Egyetem Néprajzi Intézete Évkönyve. 1958) — Új népmesetípusok a Magyar Népmesekatalógusban. (Néprajzi Közlemények, 1957) — Szegény ember okos lánya, román népmesék. Utószó és jegyzetek — *Morvay Péter:* Verbuválás a Jászkunságban a XVIII. században. (Tánc tudományi Tanulmányok, 1958) — A bőrvelyi temető emberalakú fejfái. (Ethnographia, 1957) — Párosító ének 1750-ből. (Néprajzi Közlemények, 1957) — Álgarabonciás a Kiskunságban. (Néprajzi Közlemények, 1958) — *Avasi Béla:* Ötfokúságból hétfokúság. (Kézirat) — *Rajeczky Benjamin:* Deszendenzmelodik in Choral und unsere absteigende Perioden. (Acta ethnographica, 1957) — Typen ungarischer Klagelieder. (Jahrbuch f. Volkskunde, 1957) — Mosonyi gregorián dallamkutatás Liszt Ferenc Szt. Erzsébet oratoriuma részére (Zenetudományi Tanulmányok. 1957) — Melodiarium Hungariae Medii Aevi, I. kötet. — *Schram Ferenc:* Agendáink néprajzi vonatkozásai. (Ethnographia, 1957) — A dőri énekeskönyv. (Néprajzi Közlemények. 1957) — Temetkezési szokásaink. (Brosura, 1957) — Szól a sárgarigó. 1957. — *Vargyas Lajos:* Francia párhuzam regősénekeinkhez. (Néprajzi Közlemények, 1957) — Egy Kájoni-dal francia párhuzama. (Néprajzi Közlemények, 1957) — Parallels of some rare modal structure in Western and eastern Europe. Előadás a koppenhágai kongresszuson. 1957. — *Bartók Emlékkönyv II.* kiadása. — *Szendrey Ákos:* Die Vorbereitungen der Eheschliessung. (Acta ethnographica, 1957) — Magyar szokás és babona lexikon kiadásra előkészítése. — *Sándor Andrásné:* Igaz történetek. (Ethnographia, 1957) — Szegény ember vízzel főz. (Kézirat) — *Sándor István:* Ostereier in Ungarn. (Schweizerisches Archiv für Volkskunde, 1957) — Das beschlagene Osterei (U.o. 1957) — A varázskönyv. (Index Ethnographicus, 1957) — *Takács Jajos:* Históriaok, históriák. (Kézirat) — *Diószegi Vilmos:* Dobbal való oldás és kötés. (Néprajzi Közlemények, 1957) — *Földes László:* Egy székely betlehemes játék leírása. (Ethnographia, 1958).

Népi társadalom vizsgálata:

Sz. Morvay Judit: A mátraalji nagycsalád. (Kézirat.)

Egyetemes néprajz:

Bodrogi Tibor: Schollenschlägel aus dem Nordosten Neuguineas. (Acta Ethnographica, 1957) — Maya-mayi, a hét nővér. Ausztráliai legendák.

(Kézirat) — Oceánia és Indonézia művészete. (Kézirat) — *Boglár Lajos*: Urn-burial of the Brazilian Indians. (Acta Ethnographica, 1957) — Beitrage zur Kulturschichtung Brasiliens. (Biro Emlékkönyv, kézirat) — A boldogtalan kolibri. Délamerikai indián mesék. Tanulmány és jegyzetek. (Kézirat) — Egy asszony öt férje. Eszkimó mesék. Tanulmány és jegyzetek. (Kézirat) — *Diószegi Vilmos*: Obiugor népek néprajza. (Kézirat) — A nanajok (goldok) hármaskozatú amuletei. (Néprajzi Értesítő, 1958.)

Tudománytörténet, muzeológia, bibliográfia :

Sándor István: Magyar Néprajztudomány az 1957. év néprajzi folyóirataiban. (Index Ethnographicus, 1957) — Xantus János amerikanisztikai tanulmányai. (Néprajzi Értesítő, 1957.)

A Múzeum kiadványai 1957-ben: Megjelent a Néprajzi Múzeum Értesítője XXXIX. évfolyama, 308 oldal terjedelemben. Megjelent az Index Ethnographicus két száma, ugyancsak megjelent a Néprajzi Közlemények két száma 630 oldal terjedelemben.

4. Ismeretközlő és felvilágosító munka

Az év folyamán ismeretközlő munkánk kiállítások rendezéséből, előadások tartásából és népszerűsítő közleményekből állott.

November 7-re nyitottuk meg a magyar népi bútorok története kiállításunkat.

A múzeumon kívül rendezett kiállítások :

Indonézia művészete c. kiállítás a Nemzeti Szalonban.

Amerika népei, Cegléden.

A gyöngyösi Mátra múzeum kiállítása, anyagának összeszedése és a kiállításban való részvétel.

A Mezőgazdasági Múzeum borászati kiállításában közreműködés.

Mezőkövesden a Matyó házban népművészeti kiállítás átrendezése.

Garibaldi kiállításban részvétel.

Előadásokat tartottunk a Rádióban, üzemekben és szakvezetést adtunk a csoportos látogatóknak.

5. A múzeum külföldi kapcsolatai

Tudományos dolgozóink közül külföldi tanulmányúton voltak :

Boross Marietta Bulgáriában végzett helyszíni kutatást a terepen és múzeumokban ; — *Bodrogi Tibor* Leipzig, München, Stuttgart, Frankfurt a. M. és Köln múzeumaiban végzett kutatást ; — *Boglár Lajos* Dániában, Koppenhágában, Párisban és Prágában folytatott múzeumi tanulmányokat és Dániában előadást tartott ; — *Diószegi Vilmos* a Szovjetunióban végzett helyszíni gyűjtést és dolgozta fel a múzeumok anyagát ; — *Földes László* Csehszlovákiában végzett helyszíni gyűjtést, illetve tárgyi anyag feldolgozást múzeumokban ; — *Gáborján Alice* tanulmányúton volt a prágai Néprajzi Múzeumban, a moszkvai Történelmi Múzeumban, a leningrádi Mikluho-Maklaj és Eremitage Múzeumokban ; — *Vargyas Lajos* résztvett a koppenhágai International Music Council konferenciáján s ott előadást tartott. Kiállítási anyagot küldtünk a baseli nemzetközi húsvéti tojás kiállításra.

Múzeumunkat több külföldi szakember kereste fel és végzett kutatást: *Keviczky Alexander* és *Knava Karol*, a bratislavai tudományos építészeti intézet népi műemlékvédelemmel foglalkozó munkatársai; — *Zoroslava Drobne*, a prágai Nemzeti Múzeum régészeti osztályának vezetője; — *Ingeborg Weber-Kellermann*, a berlini Akadémia Néprajzi Intézetének munkatársa; — *Ester Plickova*, a Szlovák Akadémia Néprajzi Intézetének munkatársa; — *Krzystof Wolski*, a przemisli múzeum igazgatója; — *Christo Vakarelski*, a szófiai múzeum igazgatója; — *Kusta Vilkuna*, finn professzor; — *H. Heshmet*, az egyiptomi művészeti küldöttség vezetője; — *Ondrej Polonec*, a szentmártoni múzeum h. igazgatója; — *Ignatyeva* asszony, a Szovjetunió Művelődésügyi minisztériuma Múzeumi Osztályának vezetője; — *Maria Trawinska-Kwasniewska*, a wroclawi Akadémia néprajzi intézetének munkatársa; — *Jutka Stankow*, *Elga Skalnikova*, *Dagmar Rychnova*, a prágai akadémiai néprajzi intézet munkatársa.

SZENDREY ÁKOS

